

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

LXXIII. kötet 1. szám

Budapest, 1971

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI. Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010.
Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22. Telefon 185—612.

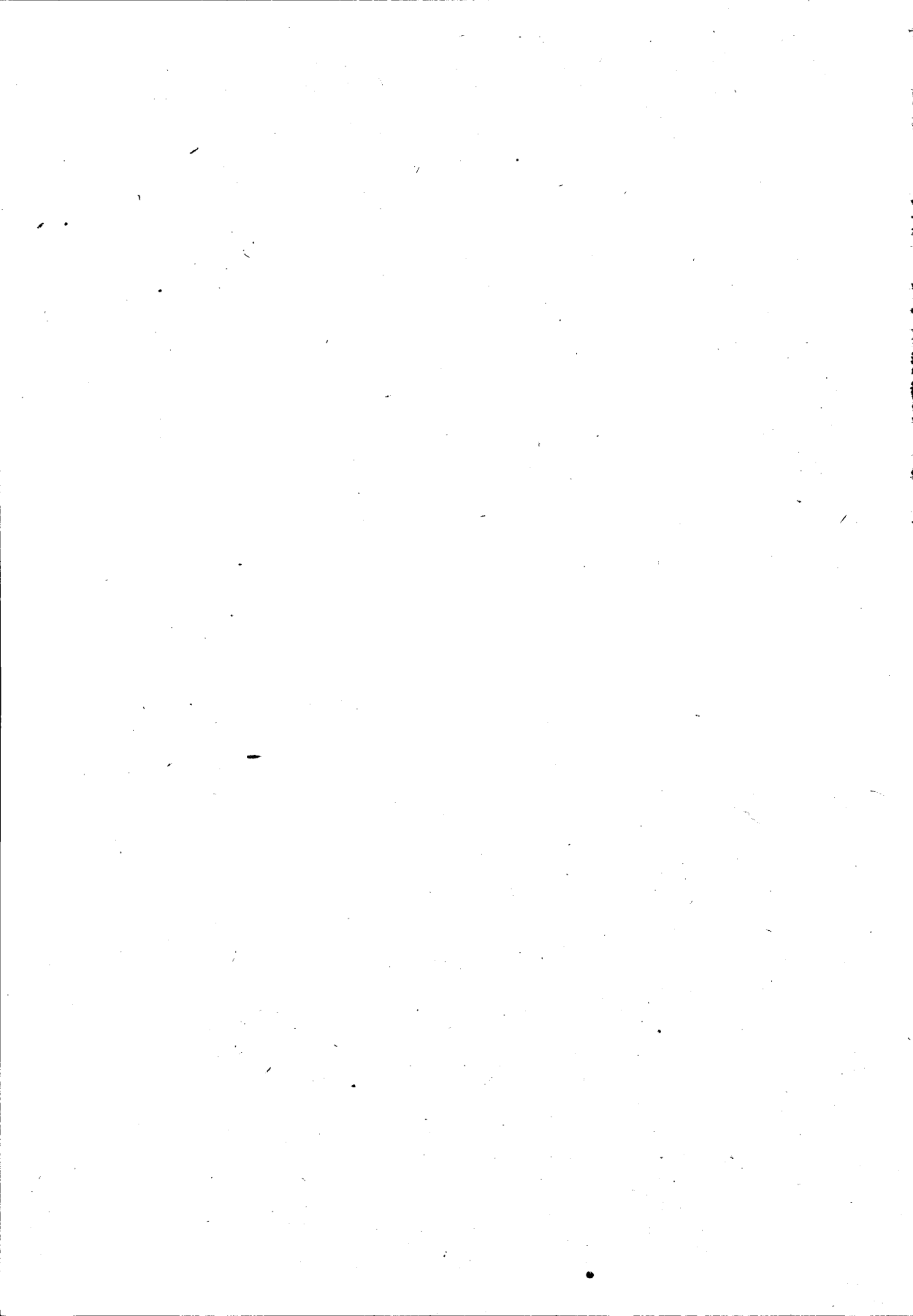
Nyelvtudományi Közlemények

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER

HETVENHARMADIK KÖTET

BUDAPEST
1971

Zürjén szövegmutatványok

Az alább közlésre kerülő szövegeket 1964-ben a Komi Autonóm Köztársaságban tett három és fél hónapos tanulmányutam alkalmával gyűjtött anyagból válogattam. Zürjénföldi tanulmányutam alatt kb. 30 ívnyi szöveganyagot (népmeséket, elbeszéléseket, dalokat, siratóénekeket, találós kérdéseket) jegyeztem le a következő nyelvjárásokból: Vim, Alsó-Vicsegda, Felső-Vicsegda, Nyivsera, északi és déli permják. Néhány lapnyi anyagot a közép-vicsegdai és az izmai nyelvjárásból is gyűjtöttem. Céлом ugyanis az volt, hogy lehetőleg csak azokon a területeken végezzek kutatómunkát, amelyekről mind ez ideig csak kevés vagy egyáltalán semmiféle szöveganyag sem állt a kutatók rendelkezésére. A permják szövegeket főiskolai hallgatóktól Sziktivkarban jegyeztem le. A többi nyelvjárás anyagot helyszíni terepmunkával gyűjtöttem. (A gyűjtött anyagnak kb. 70%-a magnetofonszalagon is megvan.) A Vim folyó melletti falvakba tett gyűjtőutamra (1964 májusában) A. K. Mikusev folklorista kísért el. Kollegiális és baráti segítségéért ezúton is köszönetet mondok. Őszinte hála illeti a Szovjet Tudományos Akadémia Komi Filiáléját azért, hogy munkánk megkönnyítése céljából gyűjtőutunkhoz rendelkezésünkre bocsátotta a Filiálé „Nauka” nevű kishajóját.

V i m i n y e l v j á r á s. Vimi nyelvjárás szövegeim a következő három faluból származnak: Шëмкк (zürj. *šeska*), Лыр (zürj. *gu-čert*) és Турья (zürj. *turja*). Шëмкк a Vim (zürj. *jem-va*) bal partján, Лыр és Турья pedig tőle északabbra, a folyó jobb partján terül el. A nyelvjárás főbb jellemző vonásai:

1. Az *l* hang viselkedése szempontjából az *l* ~ *ø*, vagyis az izmai típusba tartozik. Pl. *velen* 'lóval' ~ *vē* 'ló', *pukala* 'ülök' ~ *pukōni* 'ülni'. Az *l*-ből palatális magánhangzó után *j* lesz, pl. *zej* 'nagyon' (Soskiban: *zē*) ~ Sz. *zel*, *pij* 'felhő' ~ Ud. *piv* (< **pil*). Ugyancsak *j* lesz az *l*-ből *a* utáni helyzetben is: *majtni* '(be)kenni' ~ Sz. *maltni*. Két mássalhangzó előtt, ill. egy mássalhangzó előtt abszolút szóvégi helyzetben az *l* kiesik, de az előtte álló magánhangzó (*u*, *o*, *i*, *e*) nem nyúlik meg. Pl. *sutsa* 'állva', *sut!* 'állj fel!' ~ Sz. *sult-* 'feláll, megáll'. Végül az *l* bizonyos igeképzőkben (-*oll*- ~ Sz. -*all*-, -*el*-, -*lill*-) változatlanul megmarad: *pirollini* 'bemegy', *ažžilni* 'lát', *vetlillini* 'járkál' (l. még SzrSzlK. 458).

2. Az *e* és az *i* nem-első szótagban megmarad.

3. A nyelvjárás jellemző vonásai közé tartozik az asszimiláció is. Pl.: *battas* 'apák' ~ V *batjas*, *lešecčini* 'előkészül' ~ V *lešdči*.

4. A Jesúsított *š* helyén olykor *js-t*, a *ž* helyén pedig *jd-t* találunk (epentézis). Pl. *vojsa* 'nyitott, nyitva' ~ V *vošsa*, *kejdni* 'hideg lesz, megfagy' ~ V *kežavni*.

5. Az *št* kapcsolat *t* eleme szóvégi helyzetben általában kiesik, pl. *boš!* 'vedd!' ~ *V bošt!*, *geš* 'vendég' ~ *V gešt*.

6. A dativus *-li* ragja néha accusativusi funkcióban fordul elő, pl. *pili bittisni* 'a fiút nevelték', *meneli* 'engem', *sijeli* 'őt' (a két utóbbi példa *-e* accusativus- és *-li* dativusragot tartalmaz).

Alsó-vicsegdai nyelvjárás. Az alsó-vicsegdai nyelvjárást a Vim alsó folyása mentén fekvő Ибы (zürj. *ibjas*) és Ляли (zürj. *laj*) faluban tanulmányoztam. Ибы a folyó jobb partján, Ляли pedig tőle 15 km-re északkeletre, a bal parton terül el. Ляли nyelvjárása számos vimies vonást mutat (átmeneti nyelvjárás). A nyelvjárás fontosabb jellegzetességei:

1. Az *l* hang viselkedése szempontjából az *l* ~ *v*, vagyis a vicsegdai típusba tartozik. Pl. *vištala* 'elmondom' ~ *vištavni* 'elmondani'. Az *l* bizonyos igeképzőkben (pl. *-il/-il-*) változatlanul megmarad: *ig aššil* 'nem láttam'.

2. A nem-első szótagbeli *e* és *i* helyett palatális mássalhangzók után *e* és *i* van. Pl.: *pukše* 'leül', *edježik* 'gyorsabban', *vičkošis* 'a templomból', *sajis* 'mögül'. Az első szótagbeli jésített mássalhangzó utáni *i* hangból is gyakran *i* lesz: *šile* 'énekel'.

3. A nyelvjárásra jellemző a morfémahatáron bekövetkező asszimiláció, pl. *čan* 'csikó' ~ *čanšas* 'csikók' (V. *čanjas*), *pel* 'fül' ~ *pellas* 'fülek' (V *peljas*).

4. A jésített *š* helyén olykor *js-*, *jis-*t találunk (epentézis): *jojs* 'hegyes, éles' ~ *V još*, *vojisa* 'nyitott, nyitva' ~ *vošsa*.

5. A tagadó ige múlt idejű alakjai és felszólító módja ugyanolyan, mint a Vm. nyelvjárásban: *ig, in, iz* stb., *in mun!* 'ne menj!' (~ *V eg, en, ez* stb.).

6. A dativus *-li* ragja olykor accusativusi funkcióban használatos, pl. *mužikli oške* 'dicséri a férjét'.

Szövegeimben fonematikus átírást alkalmazok, de a nyelvjárásra jellemző — a többi nyelvjárástól elkülönítő — specifikus allofónokat (pl. *e, i* a nem-első szótagbeli *e, i* helyett palatális mássalhangzók után) jelölöm.

A zürjén nyelvmutatványok magyar fordításában a minél teljesebb szöveghűsége törekedtem. A zürjén szövegrészek szószerinti fordítását, valamint a magyar fordításban felesleges szavak, ill. szövegrészek fordítását szögletes zárójelben, a zürjén eredetiből hiányzó, de a megértés vagy a stílus szempontjából elengedhetetlen magyar szövegrészeket (kiegészítéseket, magyarázatokat) kerek zárójelben közlöm.

Vimi szövegek

1. [A cárfi és az elkergetett leány]

1. *važen olisni-velisni gozja. nalen mamniš kuli. nalen mamniš kuli i ni koli, eti ni koli. ajš veli silen melnikin, sija getrašis. sešša kor-ke dirji naja petni kučisni geštini ič-inišked. a sija nišis koris loi da silš, melnikin ajš veli da silš piž šetis. piž šetis daj sija kiškašis. voisni geštitan-inišis da i kučis ič-iniš sijeli piñōni. sešša sijeli, niše i velisni. ič-iniš silš sojš kerališ.*

2. *ni i dumacče: 'a kičče pe me voštisa? kičče bara veške me muna?' silen ni-nem abu. munis da munis da munis da sije kičče-ke vois. sešša silš kujim tuj-vož vois. kujim tuj-vož vois i oz tēd, kičče pirni. 'a inli pe me pe etacče pe šer*

tujas pírala pe.' sešša šer tujed sija munis da munis da munis da, sešša vois sećće sad, sad vois, seni vešis ešale jabloña. jabloña ešale seni vešis i sojtem pírni oz vermí. kuž-ke sija sojtegíš sećće jabloñaad? kínemíš sílen šumale. sija sojteg muni. sešša pírís sećće sadas sija da jabloñate i kítem da, oz vermí da, vomnas kućcis sija jabloñase mij-ke karní, šojní, kurććóní. saríslen veli sija jabloña-sadíš. sadíš veli saríslen da sija sarís et-pír ístílis sija etí sterežes: „menším pe jablokes pe kod-ke kurććale, vešis pe žínja jabloke, vešis pe jabloke žínja menam.” sešša sija: „me pe ne-kodes pe ig ažžíl, karaulítí da ig ažžíl.” sešša sija ístís i medes, sarís, med karaul. med karaul bara iz ažžíl. kurććalema, jablok kurććalema, a ne-kodes iz ažžíl sija. a kojmed pe ístís sija assíš píse: „mun pe píje pe, vetlí pe da kodi pe, nolí pe! karaulšćíkjasís pe ne-kodes pe iz víštóní, a jabloknímes pe vešše pe šojísni. nolí pe, vetlí pe da on-e-ke kodes-ke pe ažží?” píš sija ažžís soj-pela níte setíš. píš ažžís síjeli da i síjeli gortas nuėdíš sija. gortas nuėdíš da sešša mamís-ajaníslí i šuíš (sija nín krasaví-ća veli, sećcem míća veli sija): „a me pe aje pe da mame, keť pe mením mij šue, tajeli pe aslím pe reve-šuíća víle bošta, getír víle.” no aj-mam síked pretív iz munní. „no píje pe, mij pe sešša mí pe og pretív íme-jeť, boštan-ke, boš!” sešša síjeli i boštís sija. sešša i etlaašísni naja. etlaašísni. píš sílen tom veli da sílís i armíjae nuísni píte. síje armíjae boštísni. armíjae boštísni i sílen keñešne kolí nín, sija čučkua kolí babajš.

3. sešša síje kor-ke armíja kostí i babajš i vajís kaga. kaga vajís da sešša sar gozjajš i saldatis ístísni píš díne: mij sílí nímse bošni? ístísni síjeli, saldatis. a sija sáldatis munís da munís da munís da sija ríte-bure vois i píris kerkae užmeććíní. sija samej íć-íníš orde slejmema da sešša sija seni užís. a píšmešé íć-íníš sija žepšís vojnas kískílis da sílí i gízís sija gízemaas, mij pe nímse boštas: „a tenad pe ređíććema pe pon-pí da mij pe sílí nímse bošni, sílen pon pe ređíććema.” sija munís, setís armeććídlí. med así ćeććís, asja-bure vois. así-vože munís, munís da munís — men víštóní reqíd, keñešne sílí i díř, sija ed abu med kerkaíš — sija kuža mune. sešša i vois kor-ke sija armeććíd díne. armeććíd díne vois da sílí šetís píšmete. da píšmead sílí gízís sija — bara píšmete gízís —, med pe keť pe mij ređítema, sija medím pe nímse puktasni, pon keť mort. sešša sija i kor-ke i dířj i bara armećć šujís žeptas mij-keť i bara muni, gortlañ nín lokte. gortlañ lokní kuććís. munís da bara sija íć-íníđ orde vois. íć-íníđ orde bara užníad vois. íć-ín sílís bara žepšís kískís píšme; vojnas unmošís da. sešša i sija gízís: „med pe ubírajććas pe me votež pe, med dukís pe iz vė!” íć-íníđ sílí gízís píšme vílad. píšme ber žeptas šujís, sáldatlí žeptas šujís. munís da munís da munís da kor-ke i sar díne vois. sar díne vois, sar gozjalí šetís píšme. sar gozja líđdísní i kaga šetísni sílí i síjeli vetlísni. vetlísni síje gortšíd.

4. sešša sija munísni da munísni da munísni da sešša sija kor-ke i va-dore loktísni. more dore loíní, more vois nali, mama-píjalí. sešša more dore vodísni vojnas užní. sešša moreíđlen vaćkís valjís da sija i así-vožnas ćeććís da kíknan kíš sílen, kíja nín, sešša kagate boštís sija da sešša bara mama-píja medísni. munísni da munísni da munísni da sešša žela kerkae naja voísni. žela kerkaas seni vodísni da unmošísni.

5. a sećće sija talen saríđlen, sešša píš gortas vois. saríđlen píš gortas vois da mamjasídlí víštálís síje da sija i babase koršni medeććís. sešša sija munís da munís da munís da sešša sija žela kerkae slejmi, pete. (sija keñešne sar-píš

saldatked tože munis, iz etnas, saldatked munisni kiken.) sešša žela kerkašs sija likmis da sešša i šuis sija saldatli: „te pe ō pe — šue — a me pe unmoša pe.” sešša sija sar-pižd vodis da unmošis. no sije vojse naja užisni kuž-ke. sešša asi-vože bure voisni, seni olisni-višni. sija kija-koka vešis silen, pirisni pe kerkae mama-pija, kor ruale-vaale vešis. vešis ruale-vaale. sije naje veli geštitedis, a sar-piždi sija kažiččis babais kojđ geštiteččis, mama-pijaš. „inli pe me pe ton pe acim pe karaulita tajeli pe vojnas.” sešša vodisni naja da sar-piis sija acis karauliti kuččis. da sešša petis sija babais da silj tože mužikis kojđ kažiččis da sijeli, čéččis da šigirtis da šigirččisni da okašisni. da sešša čéččisni asi-vožnas da munisni. kagase boštisni (saldat) da munisni gortanis da seten piruško da baruško karisni.

1. Régen élt egy házaspár. Az anya [anyjuk] meghalt. Az anya meghalt, és egy leány maradt (utána). Az apa molnár volt, megnősült. Aztán valamikor elmentek [kimenni kezdtek] vendégeskedni a mostohaanyával. A leány koldus lett és — az apja molnár volt — lisztet adott neki. Lisztet adott neki és ő elszórta. Megjöttek a vendégségből és a mostohaanya elkezdte őt szidni. Aztán őt, a leányt elkergették. A mostohaanyja levágta a karját.

2. A leány gondolkodik: 'Hová veszejtsem el magam? Hová menjek?' Semmije sincs. Ment, ment, ment és elérkezett valahová. Aztán hármaskeresztúthoz ért. Hármaskeresztúthoz ért és nem tudja, merre menjen. 'Várjunk csak, én errefelé, a középső útra megyek.' Aztán a középső úton haladt, ment, ment és aztán odaérkezett egy kerthez. Egy kerthez érkezett, csupa almfa van [függ] ott. Csupa almfa van ott, de kar nélkül nem tud bemenni. Valahogy (fel tudna) kar nélkül (mászni) oda az almafára? Éhes. Kar nélkül ment be. Bement oda a kertbe, kezetlen, és az almát nem tudja . . . , a szájával kezdte az almát enni, harapdálni. A cár almáskertje volt az. A kert a cáré volt, és a cár egyszer őrt küldött oda: „Valaki valamennyi almámat félig [minden fél almámat] leharapdálja.” Ekkor ő (így felelt): „Én senkit sem láttam, örködtem, de (senkit) sem láttam.” Ekkor a cár mást küldött, egy másik őrt. A másik őr sem látott senkit. Az alma leharapdálva, leharapdálva, de senkit sem látott meg. Harmadiknak a saját fiát küldte: „Menj, fiam, eredj, és bárki is az, hozd ide! Az örök senkit sem mondtak, de az almánkat mind megették. Hozd ide, menj, nem látsz-e meg valakit?” A fiú meglátta ott a félkarú leányt és hazavitte őt. Hazavitte és így szólt a szüleihez (ő olyan gyönyörű, olyan szép volt): „Apám és anyám, akármit mondjatok nekem, (de) én őt [ezt] élettársul, feleségül veszem.” No, a szülei nem elleneztek. „No fiam, nekünk nincs kifogásunk ellene, ha elveszed, vedd!” Aztán el is vette őt. Összeházasodnak. Összeházasodtak. A [cár] fia fiatal volt és a fiát a hadseregbe vitték. Bevették a hadseregbe. Bevették a hadseregbe, a felesége persze már terhesen maradt.

3. Aztán valamikor, mialatt a hadseregben van, az asszony gyermeket szült. Gyermeket szült és akkor a cári házaspár egy katonát küldött a fiukhoz: milyen nevet adjanak [adni] neki? Elküldték őt, a katonát. A katona ment, és ment és ment és ráesteledett. Éppen a mostohaanyához vetődött be és aztán ott aludt. A mostohaanya a levelet éjjel kihúzta a zsebéből és megírta neki [az íráson], hogy adjon [vegyen] nevet: „hát neked kutyakölyköd született és milyen nevet adjunk [venni] neki, kutyája született.” Odament, a zsebébe dugta [odaadta] a harcosnak. Másnap felkelt, reggel lett. Korán reggel elment,

ment és ment — nekem persze rövid elmondani, neki sokáig (tartott), hiszen nem a szomszéd házból (való) —, sokáig megy. Aztán valamikor megérkezett a harcoshoz. Odaadta neki a levelet. A levélben megírta neki — ő is levelet írt — hogy akármit szült, adjanak neki nevet, akár kutya, akár ember. Aztán a harcos is a zsebébe dugta a levelet [az izét] és ismét elindult, már hazafelé jön. Már kezdett hazafelé jönni. Ment és megint a mostohaanyához tért be. Újra a mostohaanyához érkezett aludni. A mostohaanya ismét kihúzta a zsebéből a levelet, (mikor) éjjel elaludt. Aztán (ezt) írta: „Takarodjon (onnet), mire hazamegyek, híre [illata] se legyen!” A mostohaanya (ezt) írta neki a levélbe. A levelet visszadugta a zsebébe, a katona zsebébe dugta. Ment és ment és ment és egyszer a cárhoz érkezett. Megérkezett a cárhoz, odaadta a levelet a cári házaspárnak. A cár-házaspár elolvasta, odaadták neki a gyermekét és elkergették őt. Elkergették hazulról.

4. Aztán mentek és mentek és egy vízpartra érkeztek. A tenger partjára jutottak [lettek], az anya és a fia a tengerhez érkezett. Éjjel a tengerparton lefeküdtek aludni. Ekkor a tenger hulláma verdesni kezdte (őt), és (amikor) korán reggel felkelt, két keze van neki, kezes már. Aztán vette a gyereket, s az anya és a fia újra elindult. Mentek és mentek és mentek és egy kis házhoz érkeztek. Ott a kis házban lefeküdtek és elaludtak.

5. Aztán ennek a cárnak a fia hazaérkezett. A cár fia hazaérkezett és anyjáiéknak (mindent) elmondott. És elindult megkeresni a feleségét. Ment és ment és ment és aztán a kis házhoz vetődött, bemegy. (A cárfi a katonával ment, nem egyedül, a katonával mentek ketten.) Ekkor odajutottak a kis házhoz [a kis ház odajutott], és így szólt a katonához: „Te maradj ébren [élj] — mondja — én pedig elalszom”. Ekkor a cárfi lefeküdt és elaludt. No, azt az éjszakát valahogy átaludták. Aztán megvirradtak, ott éledgéltek. Az anya és a fia bementek a házba, — teljesen ép (már) keze-lába — amikor már gőzölgött az étel [minden gőzölög]. Minden gőzölög. Megvendégelte őket, de a cárfinak úgy tűnt, mintha a vendéglátó, az anya [és a gyermek] feleségére hasonlítana. „Várj csak, ma éjjel én őrködöm”. Aztán lefeküdtek, és a cárfi őrködni kezdett. És ekkor kijött az asszony, neki is úgy tűnt, hogy a férje. Odaugrott és megölelte őt, összeöleleltek, összecsókoloztak. Aztán korán reggel felkeltek és elindultak. Vették a gyereket (a katona), hazamentek és ott nagy lakomát csaptak.

Jegyzetek. Elmondta Anasztaszija Petrovna Kozlova (szül. 1891 Turja, Lugban lakik).

2. *jablóna ešale seni vešis* 'csupa almafa van [függ] ott'; *vomnas kućis sija jablónase mǐj-ke karu, kurćčōni* 'a szájával kezdte az almát enni, harapdálni'. A közlő itt a *jablóna* 'almafa' (< or. яблоня) szót a *jablok* 'alma' (< or. яблоко) szóval tévesztette össze. A továbbiak folyamán már helyesen használja. *reve-sniča* 'menyasszony, élettárs' < or. повесница, vö. (FOKOS-FUCHS) Vm. *reve-sniča* 'Braut (eig. Altersgenossin)'.
5. *sešsa sija žela kerkaš slejmi, pete* 'aztán a kis házhoz vetődött, kimegy [v: bemegy]'. Szótévesztéssel van dolgunk: a *pete* 'kimegy' helyett ugyanis a *pire* 'bemegy' ige volna a helyes.

2. *Ned-kijas (nedan kijas)*
(Találós kérdések)

1. *kik níz pišje, bid tevaris vilisas. — šor.*
2. *vain čuže, biñ bidme, mamse ažžas da ber kule. — sō.*
3. *ižid, ižid dub, dubjas das-kik ū, (das-kik ūjñ) bid ūjñ nol kešel, a kešelas šizim kolk: kvajtis ježid, a šizimedis gerd. — vo, telis, vežon, lun.*
4. *peris, peris starik, pašis šo rotasa. — pisan-gor.*
5. *mića, mića molodec da šeredis geređa. — ižas-juk.*
6. *mića, mića molodec da bid bež-ŭ ažžile. — tages.*
7. *das-kik čoj efi zontik ulines. — ružeg-čumali.*
8. *lunin skamja, vojñ kalać. — pon.*
9. *sunduk pičkin zarnia leška. — paćin egir.*
10. *mića, mića molodec da međ-medoredis nećenj. — ebes.*
11. *vešse kičotasnj da ber etlašasnj. — čin.*
12. *čan čireste, vė geređe, j a r o s l a v e ž kile. — virdište, gimište.*
13. *tan keralan, moskvā (moskva) čagis čecće. — pišme.*
14. *lunin velis žužid, a vojñ meš-sitiš pe lapkid. — megir.*
15. *bid kerkān aħaes eddala. — paćcer.*
16. *šo koka, šten dorę sūtetteg da oz sūt. — gelik.*
17. *bid pelesin šomja bekar. — telis.*
18. *kerka geger siteš gez. — nič.*
19. *čikla-mukla, kičće munan? širem gogin, mij ten dela? — ju da viž.*
20. *bi šelemā, va kinema, irgen sarapana. — samevar.*
21. *sittem, šūtem šo šor vuže, kiteđ, koktem puę kaę. — piščal da puła.*
22. *munę, munę, tujis abu, kerale, kerale, viris abu. — pižen munem va viti.*
23. *nol čoj da efi patka vilin tiškašeni. — pizan.*
24. *bid kerkān oš-lapa. — pać-čiškan lis.*
25. *ši-tir iž da efi bež. — nan-pežalem.*
26. *ši-tir iž da biden kert koka. — pać-egir.*
27. *mu-gu, mu-gu mu ulin, šertin, šertin šed seter, vominñ kid-an. — mu ulin oš ole, šed seterse šoje, šertas ole, sabri.*
28. *pirulli-parulli saraj-molitva. — petuk.*
29. *mu-gu, mu-gu mu ulin, šertin šertin šed seter, kureg-českid bađ dorin, šelem vižan žaž dorin. — redka, oš, votes, sō.*
30. *kik doras lem-pu, šeras kuk-ku. — čap.*
31. *šed ver šerin mića molodec sulale. — gerd šlapa.*
32. *bid kerkañ šed tasma. — paz.*
33. *bid kerkañ šinmen ažžitem. — šonid.*
34. *ačis si kuža, lapais veš kuža. — lojlišan vor.*
35. *komin vok efi jur ulin. — petelek.*
36. *bid kerkañ bordtem kača. — rukomejka.*
37. *čikili-mukili, kičće munan? čę, vežem ureš, ašte lešalenj i gognalenj. — kosa.*
38. *ju šerin utka pukale, bežis beregin. — keš.*
39. *kik vok da jorta-jortes oz ažžinj. — šin.*
40. *čikla čože gozja, ižid jura obe gozja, las nira ic-iņę gozja, šo šinna vežanę etnas. — stan, svelek, talan, kiš.*
41. *pu kar, pu kar pičkas ižas kar, ižas kar pičkas dera kar, a dera kar vilas nemeja voda kujle. — potan, ižas vol-paš, dera ruzum, kaga.*

42. *koprasas, koprasas, stenlan banen vodas. — cer.*
 43. *tū jile mij oz esji? — kolk.*
 44. *ajis cukla, mamis gena, pīs bergale. — peckan.*
 45. *mića, mića ic-moñ, vižedlini on listi, bidenes berdede. — luk.*
 46. *mića, mića ic-moñ da derem-gacis pičegas. — šiš.*
 47. *tj vojtište, ta vojtište da ne-kor oz vojtiš. — iserga.*
 48. *jaščik pičke mij oz tomnašši? — šondi.*
 49. *muīs dona, dona da borjis nešne (nešta) dona. — ešun, ekeñca.*
 50. *pu sodjed kaan, jaj laviče puksan. — vė vilise puksan.*
 51. *vīlan šor vizite, ūlan pomel tuę. — vė juę da bežis ešale.*
 52. *bi šelema da geger čuč-ku. — samevar.*
 53. *koñer periš starik rotliše, rotliše da žone-bure oz i volj, vek ruža. — pīsan-gor.*
 54. *veš kuža pekil da šizim ruž. — šinjas, nir, pel, vom.*
 55. *ižid, ižid eddala da vešis ruž. — nebesa.*
 56. *pidestem bečkaę jaj solalenj da oz i solassj. — čuñ-kič.*
 57. *mića, mića ic-moñ da gerd koločkaa. — kureg.*
 58. *mića, mića molodec vek jurblale. — lajkan.*
1. Két nyuszt szalad, minden holmijuk rajtuk van. — Keresztgerenda.
 2. A vízben születik, a tűzben növekszik, az anyját meglátja és újra meghal. — Só.
 3. Nagy-nagy tölgy, a tölgyön tizenkét ág, (a tizenkét ágon) minden ágon négy tarisznya, a tarisznyában meg hét tojás: hat fehér, a hetedik piros. — Az év, a hónap, a hét, a nap.
 4. Öreg, öreg apóka, a subáján száz folt [a subája száz foltos] — Fürdőszobakályha.
 5. Szép-szép legény és a közepén csomó [csomós]. — Szalmakazal.
 6. Szép-szép legény és minden farok alá belát [farok-aljat lát]. — Küszöb.
 7. Tizenkét nővér egy esernyő alatt. — Rozskereszt.
 8. Nappal pad, éjszaka kalács. — Kutya.
 9. A ládában aranyozott kanál. — Szén a kályhában.
 10. Szép-szép legény és ide-oda rángatják. — Ajtó.
 11. Mindent megkerülnek és újra egyesülnek. — Füst.
 12. A csikó felüvölt, a ló nyerit, Jaroslávig hallatszik. — Villámlik, dörög.
 13. Itt vágod, a forgácsa Moszkvába ugrik. — Levél.
 14. Nappal a lónál magasabb, éjjel a tehén faránál alacsonyabb. — Hajlított járom.
 15. Minden házban koszos takaró. — A kemence teteje.
 16. Száz lába van, de ha nem állítják a fal mellé, nem áll meg. — Vesszőseprű.
 17. Minden sarokban szenes pohár. — A hold.
 18. A ház körül szaros madzag. — Moha.
 19. Girbe-görbe, hová mész? Vágott vonókés, neked mi közöd hozzá [dolgod]? — A folyó és a rét.
 20. Tüzes szívű, vizes hasú, vörösréz szarafánú. — A szamovár.
 21. Sem feneke, sem bele, száz patakon átmegy, sem keze, sem lába (és mégis) fára megy. — A puska és a puskagolyó.

22. Megy, megy; (de) nincs út, vág, vág, (de) nincs vér. — Csónakkal való utazás a folyón.

23. Négy nővér egy selyemkendőn civakodik. — Az asztal.

24. Minden házban medvemancs. — Kemencesepűrű fenyőágakból.

25. Tele akol juh és egy fark. — Kenyérsütés.

26. Tele akol juh és valamennyinek vas lába van. — A kemence és a parázs.

27. Barlang, barlang a föld alatt, a folyó völgyben, a folyó völgyben fekete ribiszke, a folyószakaszban korpakenyér. — A föld alatt medve él, fekete ribiszkét eszik, a folyó völgyben él. Csűr.

28. Kikeríki-kukurikú csűr-imádság. — A kakas.

29. Barlang, barlang a föld alatt, a folyó völgyben, a folyó völgyben fekete ribiszke, a tyúknak ízes (falat) a fűzfa mellett, szívtartó a polc mellett. — A retek, a medve, a bogyo, a só.

30. Két oldalt zelnicefa, közepen borjúbőr. — Cséphadaró.

31. Fekete erdő közepén szép legény áll. — Piros kalap.

32. Minden házon fekete szíj. — Éreszték.

33. Minden házban van szemmel nem látható. — A meleg.

34. Ómaga öl hosszúságú, a mancsa arasz hosszúságú. — A dagasztó-tekno.

35. Harminc fivér egy fej alatt — A mennyezet.

36. Minden házban szárny nélküli szarka van. — Kézmosó.

37. Girbe-görbe hová mész? Csitt, elcserélt torzszülött, téged faragnak és gyalulnak. — A kasza.

38. A folyó közepén egy kacsa ül, a farka a parton. — Merítókanál.

39. Két fivér és egymást nem látják. — A szem.

40. Görbe anyai nagybátyám és a felesége, nagy fejű apai nagynéném és a férje, tömpe orrú anyai nagynéném és a férje, száz szemű keresztanyám egyedül. — Szövőszék, lánchenger, lábító, szövőborda.

41. Faváros, a faváros belsejében szalmaváros, a szalmaváros belsejében vászonváros, a vászonvárosban néma vajda fekszik. — Bölcső, szalmaágy, vászonpólya, gyermek.

42. Hajlong, hajlong, arccal a fal felé fekszik. — A fejsze.

43. Szegre mit nem lehet akasztani? — A tojást.

44. Az apa görbe, az anya szőrös, a fiuk forog. — A rokka.

45. Szép-szép menyecske, ránézni nem mersz, mindenkit megríkat. — A hagyma.

46. Szép-szép menyecske, a fehéreneműje az öblében. — Gyertya.

47. Ott cseppen, itt cseppen és sohasem cseppen le. — A fülbevaló.

48. A ládába mit nem lehet bezárni? — A napot.

49. A földje drága-drága, a mezsgyéje még drágább. — Az ablak (és) az ablaküveg.

50. Falépcsőn fölmész, húslócára ülsz. — Lóra ülsz.

51. Fölfelé patak folyik, lefelé lúcfenyő nő. — A ló iszik és a farka lóg.

52. Tűz a szíve és köröskörül van a hasa. — A szamovár.

53. Szegény öreg apóka foltozgatja-foltozgatja, de nem lesz jobb, mindig lyukas. — A fürdőszobasepűrű.

54. Arasznyi tuskó és hét lyuk. — A szemek, az orr, a fül, a száj.

55. Nagy-nagy takaró és az egész lyukas [lyuk]. — Az ég.

56. Feneketlen hordóban húst sóznak, be, de nem sózódik meg. — A gyűrű.

57. Szép-szép menyecske és vörös taréja van. — A tyúk.

58. Szép-szép legény állandóan hajlong. — A bölcsőrúd.

Jegyzetek. A találós kérdéseket Soski, Lug és Turja falvakban jegyeztem fel szinte valamennyi adatközlőmtől.

1. sz.: *sor* 'keresztgerenda, amelyre a konyhában edényeket akasztanak.

18. sz.: A zürjén faházak gerendái közti réseket mohával tömik be. | 41. sz.: a *nemeja voda* (tkp. 'néma víz') népetimológikus alakulat a *nemej vojevoda* 'néma vajda' < or. *немоу воєвода* helyett. Vö. AV *nemj sar* 'néma cár' |

58. sz.: *jurblal* 'hajlong'.

A menyasszony vőfélyfogadó énekei

3. *družkali berdem*

ver(i)dan ver(i)dješej
druž(i)ka taj kile, lok(i)te
šed pe ved daj(i) kimer(i) kojđ.
druž(i)ka taj kile, lok(i)te

5. *ižid pe ved daj tuća kojđ.*

druž(i)ka taj kile, lok(i)te
daj šed(i), pemid(i) ver(i) kojđ.
druž(i)ka ved kile, lok(i)te
žug ižas(i) kojđ daj lok(i) miđer(i)nas.

10. *druž(i)ka taj kile, lok(i)te*

riniš(i) tupled kojđ jur(i)nas.
druž(i)ka taj kile, lok(i)te
kosa da nud kojđ da sojjasnas.
druž(i)ka taj kile, lok(i)te

15. *ger(i) vož kojđ pe daj kokjas(i)nas.*

druž(i)ka taj kile, lois,
ver(i)dan ver(i)dješ n̄(j) olęmej.
i druž(i)ka taj kile, lok(i)tis
roć(i) bajar(i) kojđ da miš-kunas.

Vőfélygalázó [Sírás a vőfélynek]

Kedves eltartóm

a vőfély, hallatszík, jön
 fekete felhőhöz hasonlóan.

A vőfély, hallatszík, jön

5. nagy felleghöz hasonlóan.

A vőfély, hallatszík, jön
 fekete, sötét erdőhöz hasonlóan.

A vőfély, hallatszík, jön

összekuszált szalmához hasonló rossz természetével.

10. A vőfély, hallatszik, jön
a gabonaszárító ablakának betömésére való köteghez
hasonló fejével.
A vőfély, hallatszik, jön
kaszanyélhez hasonló karjaival.
A vőfély, hallatszik, jön
15. ekeszarvhoz hasonló lábaival.
A vőfély, hallatszik ,megjött [lett],
ó kedves, drága leányéletem.
A vőfély, hallatszik, megérkezett
orosz bojáréhoz hasonló hátával.

Énekelte Natalija Ivanovna Kucsmenyova (Turja).

4. *družkalj oškem*

aj ver(i)dan verdišej,
druž(i)ka taj kile daj voema
roč(i) bajar(i) kojđ da miđer(i)nas,
verdan verdišej,

5. *roč preńik kojđ da čužem(i)nas.*
družka taj kile daj voema
roč-akan(i) kojđ daj miđer(i)nas.
družka taj kile daj voema
ižid gešnas daj(i) geštanas,

10. *družka taj kile daj voema*
ižid gešnas daj(i) geštanas.

Vőfélydicsérő [Dicséret a vőfélynek]

Ó kedves eltartóm,
a vőfély, hallatszik, megérkezett
orosz bojáréhoz hasonló természetével,
kedves eltartóm,

5. orosz mézeskalácshoz hasonló arcával.

A vőfély, hallatszik, megérkezett
orosz bábuhoz hasonló természetével.

A vőfély, hallatszik, megérkezett
nagy vendég férfiakkal és vendég nőekkel.

10. A vőfély, hallatszik, megérkezett
nagy vendég férfiakkal és vendég nőekkel.

Énekelte Olga Andrejevna Nyekraszova (Turja).

Alsó-vicsegdai szövegek

5. Iván cárevics

1. *sar gozjaten kujim pi vijim. naja kor-ke — olasni, olasni — šorkni*
kežasni, una, repa. šorkni kežasni, nalen girišež biđmas i vošni međas, etore
vošg, gueni. „vaj pe vižni mun! te pe mun, v a š i l j s a r e v i ć, ta-lun vojnas

viž!" v a s i l i j s a r e v i c vižni munas, berezdae vodas. voj-šer kad kimin lovas i loktas gušasiš puχ-paχ vojnas. šorkniše medas dergajtni iž-ku pašta da iž-ku pašta mestaš. sija vugzišas. vot pe taj verid loktis, verid pe i šedi. „te pe taj loktemid mene i vižni!” sije boštas da nejtas da nejtas da edva lohš kole v a s i l i j s a r e v i c len. no sija gortas voas. „mij-ke pe ažžilin-e? kod i guis? kod veli? kod pe veris?” „a meam pe, višem boštis da ig pe ažžil ni-nem.” perjalis: 'meam pe višni kućci da ni-nem pe ig ažžil.' „med lun mun pe, p e d e r s a r e v i c, te vetli!” p e d e r s a r e v i c munas, bara vodas berezdae. bara voj-šer kad kimin lovas, bara šux-paχ voas da medas iž-ku pašta da iž-ku pašta stav šorkniše dergajtni. „ak, no taj verid suri.” „te pe ješše vižni loktin? . . .

2. i v a n s a r e v i c e s sešša ištias. i v a n s a r e v i c kert palić boštias i mune. palić boštias, mune, berezdae vodas. bara voj-šer kad love. puχ-paχ loktas, bara medas dergajtni, iž-ku pašta da iž-ku pašta mestaš kole. „o — šue — te mene vižni loktin?!” vugzišas bara sije. i v a n s a r e v i c boštias da nejtas da nejtas da nejtas gušasište. „te pe ješše gušasan da kik vokes nin nejtemid, tiđale.” „lež pe, i v a n s a r e v i c, kol pe menšim lov, me pe tenid šlapa-tir deŋga šeta.” no ješše jona nejtni medas. „lež pe, i v a n s a r e v i c, me pe ten votluk šeta.” ješše jona nejtni medas. „lež pe, i v a n s a r e v i c, lov pe kol, me pe ten zarnia šura eš šeta.” „kiž pe te sije šetalan menjm?” — i v a n s a r e v i c šue. „te pe vere ka da sen pe vijim ižid vad. seće pe lok, te pe seće lok!” i v a n s a r e v i c loktas, asiv-vož čecčas. mamjas jualeni. „mijan pe ne-kod iz voli, ne-kodes pe ig ažžil.” oz vištav sarli. vere kaas. suniš motokjas boštias, katuškajas. ižid va ažžas, vad, šed vad. i seni medas sija sunišjasse bergedlini, motajtni, taži gegredlini vase. bes-pijs petas, želenžik pijs, sija šue: „dade pe, te ne mij karan? mijla pe taje te krestavlani?” „me pe taje vadse kesja širjovtni da gortę nuni.” „oj pe, in nu pe, in nu pe, in nu!” edje ber vaas pıras da loktas, mij-ke bašis dore. „baše pe, baše, kučem-ke pe mort loktis da vadse pe kesje širjovtni da gortas nuni, vase.” sija petas edježik, ižidžik. ižidžik petas i medas šuni: „no pe loktin?” „lokti pe.” „vaj pe, šlapase lešed!” sije pe šlapase ružedas da seće mešek vuras. sija petkedlas da petkedlas da deŋgase petkedlas da šlapaid ne-kuž oz tir. no kor-ke tire, puktas . . . sili votluk šetas, seće ešedas deŋga-votluk-li, mij-li. i zarnia šura eš šetas. „vaj pe, mene kollı, me pe etnam og vermi munni.” sija boštias biden i nuas čes pıred, omelik lokis, besis. nuas sija. sešša i mune, mune, jer vile voas, etačem ižid. seni gerema kod-ke da geris kolema. „mij pe taja, bur mort, taja tijan?” „taja pe menam perna-kele, pernae pe ori da vaj pe taje čeč bošt da nu!” sija čeč boštias da nuas. mune, mune, agas ažžas. „taja pe mij tijan, bur mort?” „taja pe menam pernae.” sije i čeč boštias omelis da nuas. nuas, vajas, kilče doras šibitas i ber bes pišjas vade. no i loktas dade, eš jertas.

3. „no pe — olasni, olasni — me pe gulajtni vetla kiće-ke” — i v a n s a r e v i c šue. i v a n s a r e v i c kiće-ke mune gulajtni. mune, mune, mune ile, kiće-ke i kučem-ke kerka voas, lokiŋži. seće i pıras. „užni pe mene lež, babuška!” etnas babuška ole. užni ležas. „no kučema pe tan, babuška, tijan oleni, med žemla-in?” „a mij pe oleni?! mijan pe zev loka oleni. kučem-ke mijan kere-l pe viis stav narodse. narodis pe nin abu. m a r p a s a r o v n ase pe vajni kesje, a stav narodse pe nin viis. a bid lun pe saldat kole, koktem saldat da vetliše ešin uvti: 'kod-ke abu-e et-dor mort, kod-ke abu-e vojujtiš?’” „a te pe mene asiv vištav, me pe peta — i v a n s a r e v i c šue. no med lun voas. sar tark vartas. „kod-ke abu et-dor mort?” „mijan pe no vijim elik, uže.” saldat-li, mij-li vištalas:

„te pe sija petav vejujtni! „petala pe!” petas, vejna vile munas. „no kučema pe tujan oleni?” „mijan pe kerel' biden stavse lijis. ne-kod pe vejujtis' abu.” sija boštas bed kestiga da i mune vejujtni. suvtas pole vile, kestiga vile ešecčas. no sarlen pe istema vejujtis', etli mort. „mij pe taje karam, munam pe ta-miđanas da taje pe šelištam, ali pelištam, ali tojištam, ali mij pe, taje kuž vijam, etise eta miđaen?” mate lokni medasni, vakšeni si vile, vejska. sija bergeččas da votlukse boštas da votluksis biva iz da biva kert boštas. et-pir vačkas: molodec' ceččištas; mediš vačkas: molodec' ceččištas. „mij pe, vil' keža-jin, mijan čektan karni?” „vaj pe, taje stav vejskase evte!” etore-medore naja evtasni, stavse i vijasni vejskase. stavis kule, etli saldatis kolos, kučem-ke rañenejes. „te pe mun da asiv kik ta miđa med loktasni” — sija, i v a n s a r e v i c' šue. sija, mij-ke, munas, gorte ber loktas. sar vižedlas, a stav vejskase biden vijema. sarid i lube loe. sije verdasni, ugošša-jtasni, kod teđe, kuž. „asiv pe bara vetli tel me pe tenid, asiv vellan, i m a r p a s a r o v n a e s te saje šetam. (kerel' veli vaje). sija med lun bara mune, bara pole vile suvtas i bara sen kestiga jilin ešjema. i lokteni bara vejska. oj pe, sarlen vejskate kimin sijes istema! vakšeni sije. „mij pe tene karam, kuž pe tene vijni medam?! pelištam-ke pe stavnim, kulan. a šelištam-ke pe i stavid, nin ušan.” bara matežik voas. sija votluk kiškas, biva iz da biva kert vačkas: etlik molodec' kiš-ke loktas. mediš: med molodec'. „no vaj pe, mij, lubeznej keža-jin mijan čektan karni?” „evte pe stavse!” stav vejskase evtasni, bara. no mune, bara loktas gorte. sar bara vižedlas: stavse vijas, vajedas. kod teđe, kuž sije bara nin, mij lois-li . . . i svadba karas. m a r p a s a r o v n a e s si saje šetas. veniča-jčasni, pirujtasni-parujtasni, biden karasni. sešša sija i vottedasni ič-moñ gozjaes torja kerkae. votteđeni. sija vodasni da m a r p a s a r o v n a i šue: „i v a n s a r e v i c', lubeznej mužik pe, kuž pe tenid taj jen otsalis ta miđase vijni etnadisli? vaj pe, te vištav!” „a kuž-ke pe taj jen otsalis, a mij pe me tenid vištala?” „a mij ne pe as babaždli on vištav? kole pe vištavni.” „a vot pe menam vijim votluk, biva iz da biva kert pe vot vačka i ceččištasni kik molodec' da stavse i vijasni.” „no vot pe i vištalin, pašibe pe, bur — mužikli oške — mij ne pe as babaždli on vištav?” no sija kožžištas da jona i unmovšas, mužikid. mužikid unmovšas, a babažs votluksid i boštas biva izse da biva kertse. boštas da sečce prestej biva iz da biva kert i šujas, m a r p a s a r o v n a babažs. sija i asiv-vož' ceččas, bara kole munnj vejska vile, vejna vile „asiv pe kerel'se i bidenes nin vajed!” kerelis keža-jinis, nalen sar. lokteni. sija kestiga bed jile bara ešecčema. „kučem pe saridlen vejskažs? — kerelis šue. — mij pe taje karannid, šelištannid, ali pelištannid, ali kuž pe taje vijam?” „a inli pe — rañenej etlik saldat šue —, taje pe ved kik lun nin stavse vijis, bara pe vijas.” „čev pe, kučem pe taje vijis sečem mort, etlik mort?!” naja voasni dinad. „no pe vaj, vojajt! te pe vejujtemid, vaj pe, vij mijanes si miđa naro-dse!” sija veške bergeččas da biva izse da biva kertse vačkas. et-pir vačkas: bi petalas, mediš vačkas: bi petalas. ne-kod, ni-nem abu. vot sija i bed jile ešecčas i sulale. „no vij pe, te pe vijni loktin, vejujtni.” „a me pe ig lok vejujtni, a me pe vev koršni, me pe vev-koršis, me pe ig vij. me pe vev-koršis vetleđla.” a saldatis i šue: „taja pe veli. vaje pe, talj kert asika bečka kare! ni-nem pe tajeli g' vermi vijni, taje pe šibitam va vile, med pe sen plavajte vain.” no sili kert bečka karasni seni artelen i vae i šibitasni, i v a n s a r e v i c' se.

4. sija plavajtas sen da plavajtas da kerel' stav vejskanad munas sar dorad. sarse guē šujasni, vičkojasse, biden šed kuen kišasni, biden med verae bergeđasni. m a r p a s a r o v n a i s i baba kerelli loe, kerelli šetasni. kor-ke sen i v a n

s a r e v i c plavajtas da plavajtas da plavajtas da plavajtas da i kuvni medis. 'atte dive, kole že nin tan kuvni. ken-ke pe eske menam zarnia šura eš vevli, kesjis pe bur karni. a kiš ne pe eni sije me korsa sije? ken sija pe, kod tede? med zemla-in. a munigas sija šuis: „eš-ke pe durmas, ti pe leže!” mam-batšli šuis. a sija eš durmis. stav pos-jivse biden leptale, kerkase leptale. naja voštasni kartase da svišnitas med zemlaežis eškid. biden, stav mu i va drežžite. lokte sija more dorad eškid. a i v a n s a r e v i c i šue: „e pe, šondi-banej daj eškej, te pe eske loktan, kile da mene pe ed te vijan.” sija buv-bov-bav keras eškis da berege vajedas. lukalas da lukalas da lukalas, berege vajedas bečkase. berege voas. „da vijan ed pe mene tel!” sija taj čapištias eškis da žil-žol mune semin bečkais. pazale. i v a n s a r e v i c i kulas. sešša sija isalas da isalas da isalas eškid da lov-va vajas da pizjas da ber lovžas.

5. sešša sija i munas ber gortas. ber gortas munas eškeđ, eškes nuędas i gorte munasni. no munas, gortin, mij-ke, olištias i čekteni sili getrašni. „me pe — šue — og getraš na, me pe ješše vella kičće-ke gulajtni.” sija gulajtni bara mune, bara med zemla-e munas. i v a n s a r e v i c babuška orde seče pıras. sija oz i ted sije. „no pe, babuška, kučem olemis?” „čev, mij ne pe nin olasni? te kojđ že taj volis da kik lun biden vijis vejskase, a kojmed lunas pe kičće-ke voši, vijisni daj.” i oz ted sija, babuškaid. „no pe, babuška, me pe, užam ta-lun, a asiv pe me vev loa, tead zarnia vev loa karta vilad. a te pe nuęđ kerel dortiđd vaavnı! sije da sija pe medas korni: »vaj pe, me tajes bošta, neba, vuzav! mij pe ten starukali tačem zarnia vev? a-a bur vev sija, jon, ižid vev, zarnia«” no asiv-vož čecčas, sizen vev sečem loema karta vilas. sija i petkedas, šermedalas vuzavni. „te pe vuzav! šo šajt pe šetas, in šet, kikes pe šetas, in šet, kujim-šo pe šetas, šet da šermedte pe in šet!” sija mune. kerel edježik petas. „o pe, babuška, kučem pe tenad velid bur! kiš ne pe tačemis? vaj pe, vuzav! mij ne pe ten, etačem starukali tačem vev kole?” „og pe, mij ne pe me vuzala?! meam pe etija, acim bitti, bur vev.” „vaj pe, vuzav, šo čelkevej šeta.” „og, og pe.” „kik-šo pe šeta.” „og pe šet.” „kujim-šo pe šeta.” no i šetas. „šermedse pe og šet.” šermedse ber boštas. „men pe oz i kov šermedid.” sija i zev jona lubiteni kerel gozja, m a r p a s a r o v n a gozja. bid lun si vile lubujčeni da vaalenı da verdenı. da sečem miča da mij-ti da! kor-ke kerel kičće-ke mune lijšini da mij da. i m a r p a s a r o v n a petas, sije vedite-babite, a vev si vile taj kuv šin-gugnad vižedlas. a sija povžas da edježika ber pıras babaid, m a r p a s a r o v n a id. kerel loktas. „oj pe, kere-luško, lubeznej mužik, etija pe mijan vev vereg. taja pe mijan važ mužik.” „čev pe, jej, kučem ne važ mužik?!” „da, važ mužik. vaj pe, šejčas že palačjases vajed i trepu-trepu biden sijes keravli i bien sot i pejimse pe teled! veliš pe tajš minan.” no edježika i šejčas i mune kerel i palačjasla. a etija nalen veli đevka-černo-vka, prisluga, vek velema sarışen da sija kerelis dorin i prislugajča-jte. no sija i petas da velidli kok vilas jurbite sija: „oj pe, velej da velej da šondi-banej daj velej, ni-nem ed te, koher, on ted. a tene pe ed i palačjasla munini da palačjasid pe tene kesjeni trepu-trepu keravni daj bien sotni daj pejimte teledni.” velis i šjašas. „ek pe đevka-černo-vka da musa čojilej, te pe, voasni pe palačjasis da mene-ke medasni keravlini, tačće pe pet vajdla da vedrate pe bošt da kerištasni-ke pervojse, kičće pe pervoj viris čecčištias, sije pe sije bošt da vedraad pe i pukti da sereg-pelesad pe i šuj muas! šu: »bur zarnia vev pe veli, zarnia kiž pe te bidmi že!«” palačjas, nija, oz na verjav petni vev daršid i lokteni nin, šinnis don. biden sije trepu-trepu keravlasni, bien sotasni, pejimse biden teledasni. „no vot — m a r p a s a r o v n a šue — veliš pe mi važ mužiksıd i minim.

6. no kor-ke ovni medasni i zarnia kiž bidme, sečem mića da zarnia. no i lubujćini oz vermini kerel gozja?! 'atle pe kučem mijan kiž bidmini medis, atle dive, kučem bur!' a devka-černovkali sija ješše lube, sije radejte, kod teđe, kuži. no kiće-ke bara mune kerel. mij-ke sije etore si gegerin bergale, m a r p a s a r o v n a id vižede. kuž taj sije zarnija kiž si vile šatovčas, vuvžišlas lok moz. oj sija mij edja pišjas. bara pišjas i bara lokte kerel. „oj pe, lube-znej muzik kerel, taja pe mijan zarnija kižžid vereg. taja pe važ muzik. vaj, šečas že pe taje keravli, pered i trepu-trepu palacjases vajed i bien sot i pejimse teled!” bara sija i pišjas edježik, kerel, babazli kivze, mića, eske žal da. bara kivze, munas. a devka-černovka mune da jona berde bara: „oj pe, zarnija kižžej da kižžej, me pe veli te vile lubujća. eni ed pe te ni-nem on ted, a tenē keravni da i sotni da i bara pejimse teledni.” kižžid bara sili šiasas: „devka pe černovka da musa čojilej! te pe vižed, meam medasni, palacjasid voasni da, keravlini da pervej čagse pe kerištasni da kiće čecčištas, te pe sije bošt da vedraad pukti da moread pe va-dorad i leći: »zarnia kiž pe veli da zarnia utka pe te lov že!»” no sija i bara voas palacjas, oz vevjav pirni, bara nin lokteni. biden keravlasni, sotasni, pejimse teledasni. „vot pe veliš pe mi tazš mžnim. eni pe ne-ken ni-nem abu. taja pe veli važ muzik, mijanes pe eske kžknannimes vijis.” „no tenšid pe kivzim.”

7. no i ovni medasni. kerel sija vek vetledle, okotničarjte. more dore sija lećas lijšini, utkajases lije. a utka, sija zarnia utka sija dir sen gaške nin lebale vaas. sija i davaj medas si bersaň vetlišni. 'atle pe, kučem mića, ižid utka!' lijlini medas, vetćini. vetćas, vetćas. gaške me kulla deremes da veteda tajes. munas, munas, kiće-ke eske gač i biden kulas, berege puktas, utka bersaň vetće. šede i šede i, sešša kvařini kvařini, medas. sija vek iležik da iležik da beregas kais. pir vile lebas utkais da edježika siliš, kerelidliš derem-gačse boštas da votlukse boštas edježik — votlukis si ordin, novledle, kerelidliš šetema — boštas kerelidliš. sešša i biva izse da biva kertse boštas votlukšis da et-pir vačkas, molodeč čecčištas, mediš vačkas, molodeč čecčištas. „lube-znej keža-jin pe važ keža-jin, mij pe čektan mijan karni?” „vaj pe, bošte etaje velmožase da eti kok vilas pe talište, a medse časnište da moreas pe šibite!” sija naja boštasni da žive kerelles etik kok vilas talištasni da medse časnitasni da moreš šibitasni. no vot sija i kae sešša gortad, i v a n s a r e v i ć. i v a n s a r e v i ć lokte, ken-ke vilis jatažin m a r p a s a r o v n a pukale: 'u-u, važ muzikid lokte, važ muzikid lokte. taja pe eni mijanes, stavnišes vijas važ muzikid.' „eča šud! kiš-ke i v a n s a r e v i ć lokte, lube-znej muzik pe lokte.kiš-ke pe ušema da lokte.” „lokta pe! mij ne pe og lok, važ muzik?!” bara bergećilas da biva iz da biva kert vartas. et-pir vačkas: molodeč. „mij pe lube-znej keža-jin, čektan karni?” „vaj pe, etija bošte da lećede more doras da eti kok-pelas talište, a medse pe časnište da goznanse pe vaas šibite!” sije kžknannis sija šibitasni, vijasni da moreas, mij-ke, plavajte seni eni sija. sešša sija ber kaas, stav sarvotē, biden boštas, bidenlen. sar gozjase gušis šededas, munas, ken-ke pedvalin viženī. stavš kujasse biden kišas vičkošis. medas ovni i sarē puktasni. i eni vek oleni-vileni. — pom.

Iván cárevics

1. Egy cári házaspárnak három fia van. Egyszer — amint így éldegélnék [élnék, élnék] — répát vetnek, sokat. Répát vetnek, (és) a répájuk [az övék] nagyra nő, és kezd eltünedezni, állandóan elvész (belőle), lopják. „Nos, menj őrizni! Te menj, Vaszilij cárevics, ma éjjel te őrködj!” Vaszilij cárevics elmegy

örkődni, a barázdába fekszik. Éjjél körül lesz és jön a tolvaj nagy dérrél-dúrral. Elkezdí báránybőr szélességű és báránybőr szélességű helyen a répát kitépni. Ő (Vaszilij cárevics) ráront. Lám, eljött a tolvaj, megkerült a tolvaj. „Hát te idejöttél engem meglesni?!” Fogja és püföli, püföli és püföli és alig marad élet Vaszilij cárevicsben [alig marad meg a lelke Vaszilij cárevicsnek]. No, hazaérkezik. „Láttál-e valamit? Ki lopott? Ki volt? Ki a tolvaj?” „Nekem meg . . ., betegség fogott el (engem) és semmit sem láttam.” Azt hazudta: 'betegeskedni kezdtem és semmit sem láttam.' Holnap menj, Fjodor cárevics, te menj!’ Fjodor cárevics elmegy, ugyancsak a barázdába fekszik. Ismét éjjél körül lesz, megint jön (a tolvaj) nagy dérrél-dúrral és elkezdí báránybőr szélességben és báránybőr szélességben az összes répát kitépni. „Ah, hát kézre került a tolvaj.” Te még örkődni jöttél?! . . .

2. Aztán Iván cárevicset küldi. Iván cárevics fog egy vasbotot és elindul. Veszi a vasbotot, odamegy, a barázdába fekszik. Megint éjjél körül lesz. (A tolvaj) jön dérrél-dúrral, ismét kezdi (a répát) kitépni, báránybőr szélességű és báránybőr szélességű hely marad (letarolva). „Ő — mondja — te idejöttél meglesni engem?! Ismét ráront. Iván cárevics megragadja és püföli, püföli és püföli a tolvajt. „Te még lopkods és — úgy látszik — már két testvéretem elverted.” „Eressz el, Iván cárevics, hagyd meg az életemet, én neked egy kalapra való pénzt adok.” No még jobban kezdi ütni. „Eressz el, Iván cárevics, én neked egy tűzszerzamos zacskót adok.” Még jobban kezdi ütni. „Eressz el, Iván cárevics, hagyd meg az életemet (lelkemet), aranyszarvú ökröt adok neked.” Hogy adod azokat nekem? — kérdi [mondja] Iván cárevics. „Menj az erdőbe, ott van egy nagy tó. Oda gyere, oda gyere te!” Iván cárevics (haza)jön, reggel fölkel. Az anyjék kérdezik őt. „Senki sem jött hozzánk, senkit sem láttam.” Nem mondja meg (az igazat) a cárnak. Elmegy az erdőbe. Cérnamotringokat vesz magához, gombolyagokat. Meglátja a nagy vizet, a tavat, a sötét tavat. Nekilát letékerni a cérnát, legombolyítani, (s) így bekeríteni a vizet. Az ördög fia előjön, a kisebbik fia, (s) így szól: „Bácsi, hát te mit csinálsz? Miért teszed ezt keresztbe?” „Én ezt a tavat össze akarom hurkolni és hazavinni.” „Jaj, ne vidd, ne vidd!” És gyorsan visszamegy a vízbe és az apjához jön. „Apám, apám, valamilyen ember jött ide és a tavat össze akarja hurkolni, s hazavinni a vizet.” Gyorsan kimegy a nagyobbik. A nagyobbik kimegy és így szól: „No, idejöttél?” „Idejöttem.” „Nos, készítsd a kalapodat!” Ő kilyukasztja a kalapját és zsákot varr oda. Ő (az ördög) hordja, hordja és hordja a pénzt[ki], de a kalap nem telik meg. No egyszer megtelik, fölteszi [a hátára]. Zacskót ad neki, odaakasztja a pénzes zacskót vagy mit. És aranyszarvú ökröt ad neki. „Kísérj el, nem tudok egyedül menni.” Ő fogja valamennyit és viszi vadászösvényen át, a gyenge ördög, a sátán. Cipeli, megy, megy, egy ilyen nagy bekerített veteményes kerthez ér.* Valaki szántott ott, és az eke (ott) maradt. „Mi ez, jó ember, ezetek?” „Éz az én keresztzsinegem, a kereszttem leszakadt. Nosza, fogd ezt is és vidd!” Azt is fölveszi és viszi. Megy, megy, meglát egy boronát. „Ezetek meg mi, jó ember?” „Ez az én kereszttem.” Azt is fogja az ördög és viszi. Viszi, (haza)hozza, a tornác mellé hajítja és az ördög visszamenekül a tóba. Megérkezik Iván cárevics [a bácsi], az ökröt be-zárja (az istállóba).

* Az adatközlő ennél a résznél kimutatott az ablakon a veteményeskertre.

3. Élnek, éldegélnek. „No, én elmegyek valahová, sétálni” — mondja Iván cárevics. Iván cárevics elmegy valahová sétálni. Megy, megy, valahová messzire megy és valamilyen rozoga házhoz érkezik. Bemegy oda. „Eressz be, anyóka, aludni!” Az anyóka egyedül él. Beengedi aludni. „No hogyan élnek itt nálatok, anyóka idegen (másik) földön?” „Hát hogyan [mit] élnek?! Nálunk nagyon rosszul élnek. Valamilyen király nálunk az egész népet megölte. Nincs már nép. Marpa cárevnát akarja elvenni, az egész népet meg már megölte. Minden nap egy katona marad, egy láb nélküli katona és az jár az ablak alatt: 'Nincs-e valaki idegen ember, nincs-e valaki harcos?' ” „Hát, reggel mondj meg engem (neki), én kimegyek” — mondja Iván cárevics. No, eljön a másnap. A cár kopogtat: „Nincs-e valaki idegen ember?” „Nálunk van egy, alszik.” A katona vagy mi mondja: „Te, gyere ki harcolni!” „Kimegyek!” Kimegy, elmegy a háborúba. „No, hogyan élnek nálatok?” „Nálunk a király az egész népet lelőtte. Senki harcos sincs.” Veszi a mankót és megy harcolni. Megáll a mezőn, a mankóra támaszkodik. No a cárék egy harcost küldtek, egy embert. „Mit csináljunk ezzel, menjünk-e ennyien és köpjük el őt, vagy fújuk el, vagy taszítuk el, vagy mit, hogyan öljük meg ezt ennyien?” Közé jönnek, nevetnek rajta, a hadsereg. Ő megfordul, előveszi a zacskóját és a zacskóból tűzkövet és tűzcsiholó acélt vesz elő. Egyszer csihol: legény ugrik elő; másodszor csihol: legény ugrik elő. „Mit parancsolsz új gazdánk, mit csináljunk?” „Rajta, ezt a hadsereget, legyintsétek el!” Erre-arra legyintenek, az egész hadsereget megölik. Mind meghal, egy katona marad (életben), valamilyen sebesültet (életben hagy). „Te menj el, és holnap kétszer ennyien jöjjenek” — mondja Iván cárevics. Ő hazamegy, visszaérkezik. A cár látja, hogy az egész hadsereget, mind megölte. A cár megőrül. Enni adnak neki, megvendégelik, ki tudja, hogyan. „Holnap megint menjél. Ha holnap (oda)mégy, Marpa cárevnát is hozzád adjuk. (Az a király vette volt el (akarja elvenni)). Másnap szintén elmegy, ismét feláll a mezőn és megint a mankóra támaszkodik. Jön a hadsereg. Jaj a cárék mekkora (mennyi) hadsereget küldtek. Nevetik őt. „Mit csináljunk veled, hogyan öljünk meg?! Ha egyet fújunk mindnyájan, meghalsz. Ha pedig mind köpünk egyet, már elesel.” Ismét közelebb jön. Előhúzza a zacskót, a tűzkövet és a tűzcsiholó acélt összeüti: valahonnan egy legény jön oda. Másodszor (csihol): egy másik legény (jön oda). „Nos, szeretett gazdánk, mit parancsolsz, hogy cselekedjünk?” „Legyintsétek el az egészet!” Az egész hadsereget ellegyintik, ismét megölik. No, elmegy, ismét hazajön. A cár megint látja: az egészet megölte, odahozta. Ki tudja, hogyan (vendégtelték meg) már megint, vagy mi történt. . . És lakodalmat tart [csinál]. Marpa cárevnát hozzáadja. Megeksüsznek, lakomáznak, mindent csinálnak. Aztán a menyecskét és a párját külön házban fektetik le. Lefeküsznek és Marpa cárevna így szól: „Iván cárevics, szeretett férjem, hát hogyan segített meg az isten, hogy ennyit egyedül megöltél? Rajta, Mondd el!” „Hát valahogy megsegített az isten, ugyan mit mondjak el Neked?” „Hát miért [mit] nem mondd el saját feleségednek? El kell mondanod.” „Hát van nekem egy tűzszerszámú zacskóm, (amint) a tűzkövet és a tűzcsiholó acélt összeütöm, két legény ugrik (oda) és mindenkét megölnék.” „No lám, elmondtad, köszönöm, jól van — dicséri a férjét. — Miért ne mondanád el saját feleségednek?” No ő lerészegedik és nagyon elalszik, a férj. A férj elalszik, a felesége meg kiveszi a zacskóból a tűzkövet és a tűzcsiholó acélt. Kiveszi és egyszerű tűzkövet és tűzcsiholó acélt dug oda bele Marpa cárevna asszony. Reggel felkel, újra hadba, háborúba kell mennie. „Reggel a királyt és mindenkit hozz már

de!" A király az ő uruk, cárjuk. Jönnek. Ő a mankóra támaszkodott ismét. „Melyik a cárd hadserege? — kérdezi a király. — Mit csináltok ezzel, elköpittek vagy elfújjátok, vagy hogyan öljük meg ezt?” „Várjatok csak — mondja az egyik sebesült katona — hiszen ez már két nap mindenkit megölt, megint meg fog (mindenkit) ölni.” „Hallgass, hogyan ölt volna meg, egy ilyen ember, egyetlen ember?!” Odajönnek hozzá. „No rajta, harcolj! Te (már) harcoltál, nosza, ölj meg bennünket, ennyi népet!” Ő megfordul ugyan, és összeüti a tűzkövet és a tűzcsiholó acélt. Egyszer csihol: tűz jön ki; másodszor csihol: tűz jön ki. Senki, semmi sincs. A botra támaszkodik és áll. „No, öljél meg (bennünket), te ölni, harcolni jöttél.” „Hát én nem harcolni jöttem, hanem lovat keresni, én mint lókereső járok (itt)”. A katona meg azt mondja: „Ez volt. Csináljatok neki egy vas abroncsos hordót! Sehcgy sem tudjuk őt megölni, hajítsuk a vízbe [vízre], hadd ússzon ott a vízben”. No vashordót csinálnak ott neki közösen [artelben] és a vízbe hajítják Iván cárevicset.

4. Ott úszik és úszik, a király meg az egész hadseregével a cárhoz megy. Aicárt egy verembe zárják [dugják], a templomokat mind fekete bőrrel vonják be, mindenkit másik hitre térítenek. Marpa cárevna a király felesége lesz, a királyhoz adják. Iván cárevics valamikor ott úszik és úszik és úszik és haladokolni kezdett. Ejnye, már itt kell meghalnom. Valahol nekem egy arany-szarvú ökröm volna, jót akart az tenni nekem. Hát, hol keressem most meg őt? Hol van, ki tudja? Más országban. Mielőtt elment (hazulról), (Iván cárevics) így szólt: „Ha az ökör megbolondul, eresszétek el!” A szüleinek mondta. Az ökör meg megbolondult. Az összes csúrt, mind felemeli, a házat felemeli. Kinyitják az istállót és az ökör forgószélként elrohan a másik országig. Minden, az egész föld és víz megremeg. Az ökör a tengerhez érkezik. Iván cárevics így szól: „Ó, nap-arcoeskám, ökröm, hát idejössz, és — úgy látszik — megölsz engem.” Az ökör elbődül és a partra hozza (a hordót). Döfködi, döfködi és döfködi és a partra hozza a hordót. „Hiszen megölsz engem!” Az ökör oda-csapja és [csak] ripityára megy a hordó. Széttörik. Iván cárevics meghal. Az ökör szagolgatja, egyre szagolgatja őt, életvizet hoz, ráspricceli, és életre emad.

5. Aztán hazamegy. Hazamegy az ökörrrel, az ökröt vezeti és hazamennek. Egy ideig otthon él, és megparancsolják neki, hogy nősüljön meg. „Én — úgymond — még nem nősülök meg, elmegyek még valahová sétálni.” Ismét vándorútra kel, újra elmegy a másik országba. Iván cárevics betér az anyókához. Ő nem ismeri fel őt. „No, anyóka, hogy megy az élet?” „Hallgass, ugyan hogy élnének már? Egy hozzád hasonló idejött és két nap alatt az egész hadsereget megölte, a harmadik nap meg eltűnt valahová, bizonyára megölték.” Az anyóka nem ismeri fel őt. „No, anyóka én . . . , aludjunk ma, reggel én lóvá válok, a te aranyos lovaddá leszek az istállódban. Te pedig a király (háza) mellett vezess el itatni! Ő kérni fog: »Én ezt megveszem, megvásárolom, add el! Minek neked öregasszonynak, egy ilyen aranyos ló?» «Hát jó ló ez, erős, nagy, aranyos ló.» No, reggel korán felkel, neki olyan lova lett az istállóban. Kivezeti, felszerszámozza eladni. „Adjál el engem! Ha száz rubelt ad, ne adj oda, ha kettőt ad, ne adj oda, ha háromszázat ad, adj oda, de a kantárt ne add oda!” Odamegy. A király tüstént kijön. „Ó, anyóka, milyen jó lovad van. Honnan van ez [az ilyen]? Add el! Minek kell egy ilyen ló neked, egy ilyen öregasszonynak?” „Nem, miért adnám el?! Az enyém ez, magam

neveltem, jó ló.” „Rajta, add el, száz rubelt adok (érte).” „Nem, nem.” „Két-százat adok.” „Nem adom.” „Háromszázat adok.” No, odaadja. „A kantárt nem adom.” A kantárt visszaveszi. „Nem is kell nekem a kantárod.” A királyi pár nagyon szereti őt (a lovat), Marpa cárevna és a párja. Minden nap benne gyönyörködnek, itatják és etetik. Olyan szép! Egyszer a király elmegy valahová vadászni, vagy mi. Marpa cárevna kimegy, dajkálja, babusgatja őt. A ló meg valahogy ferde szemmel bámul rá. Megijed, gyorsan visszamegy (a házba) Marpa cárevna. A király hazaérkezik. „Ó, királyocskám, szeretett férjem, ez a mi lovunk gonosz lélek. Ez az én régi férjem.” „Csitt, bolond, hogy volna a régi férjed?” „De a régi férjem. Hozasd ide azonnal a hóhérokat és szabadald teljesen ízekre, égesd el tűzön, a hamvát pedig szórd a szélbe! Csak akkor szabadulunk meg [szabadulsz meg] tőle.” No, a király íziben a hóhérokért megy. Volt nekik egy fekete hajú szolgálójuk, a cáré volt azelőtt [mindig], (most) a királynál szolgál. No, kimegy, meghajol a lónak a lába előtt: „Ó lovam, lovam, nap arcocskám, lovam, hiszen, te szegény, nem tudod, hogy elmentek a hóhérokért és a hóhérok téged ízekre akarnak szabadalni és tűzben elégetni, a hamvaitat meg a szélbe szórni.” A ló megszólal: „Ah, fekete hajú leányka, kedves hügocskám, (amikor) a hóhérok jönnek és fel akarnak szabadalni, gyere ide vízért, vedd a vödördet és (amikor) először vágnak, ahová az első vércsepp hull, azt vedd fel a vödörbe, tedd a szép sarokba és dugd a földbe! Mondd ezt: «jó, aranyos ló volt, aranyos nyírfa nőjön belőled!»” A hóhérok (még nem volt ideje kimenni a lótól) már jönnek, a szemük izzik. Teljesen ízekre vagdalják őt, tűzben elégetik, a hamvait mind a szélbe szórják. „No lám — mondja Marpa cárevna — csak most szabadultunk meg a régi férjemtől.”

6. No, egyszer, amint így élnek, arany nyírfa nő, olyan szép és aranyos. No és nem tud gyönyörködni a királyi pár?! 'Ejnye, milyen nyírfa kezdett nőni nekünk, ejnye de szép!' A fekete hajú leánykának még inkább tetszik, szereti, ki tudja, hogyan. No, ismét elmegy valahova a király. Állandóan körülötte forgolódik, nézi őt Marpa cárevna. Mennyire hajladozik föléje az arany nyírfa, gonosz módra rávetődik. Ó, de gyorsan elszalad. Megint elfut és jön a király. „Ó, szeretett király férjem, ez a mi arany nyírfánk gonosz lélek. Ez a régi férjem. Vágd ki azonnal, dönts ki, hozd a hóhérokat, égesd el tűzben, hamvait meg szórd a szélbe!” Újból szalad a király gyorsan, engedelmeskedik a feleségének, szép, hát sajnálja. Engedelmeskedik és elmegy. A fekete hajú leányka meg odamegy, és erősen sír: „Ó, arany nyírfám, nyírfám, én gyönyörködtem volt benned. Most hát — te semmit sem tudsz — téged kivágnak, elégetnek és hamvaitat a szélbe szórják.” A nyírfa szólni kezd hozzá: „Fekete hajú leányka, kedves hügocskám! Figyelj ide, jönnek a hóhérok, kifognak vágni, és (amikor) az első forgácsot levágják, ahová hull, te vedd fel, tedd a vödörbe, és menj le a tengerhez, a vízpartra: «Arany nyírfa volt, legyél (most) arany kacsa!»” No, jönnek a hóhérok, még ideje sincs bemenni (a házba), máris jönnek. Kivágják, elégetik, a hamvait a szélbe szórják. „Lám, most aztán megszabadultunk tőle. Most seholy semmi sincs. Ez volt az én régi férjem, megölt volna mindkettőnket.” „No, engedelmeskedtünk neked.”

7. No, élnek, éldegélnek. A király mindig eljár, vadászik. Lemegy a tengerhez vadászni, vadkacsákat ló. Az az arany kacsa már régóta úszkál a vízben. Elkezd üldözni. 'Ejnye, de szép nagy kacsa!' Vadászni kezdi, üldözni. 'Talán levetem az ingemet és utolérem őt.' Megy, megy, a nadrágját,

mindent levét, valahová a partra helyezi, a kacsa után ered. Már majdnem kézre kerül, próbálja megfogni. Egyre távolabb és távolabb ment a parton. A kacsa mindig felrepül, és gyorsan elveszi a király ingét, nadrágját, elveszi gyorsan a király tűzszerszámos zacskóját — a zacskót magánál hordja, a királyné adta (Marpa cárevna). Aztán a zacskóból kivesszi a tűzkövet és a tűzcsiholó acélt. Egyszer csihol: legény ugrik elő; másodszor csihol: legény ugrik elő. „Szeretett gazdánk, régi gazdánk, mit parancsolsz, hogy tegyünk?” „Rajta, fogjátok ezt a mágnást, lépjétek az egyik lábára, a másikat meg tépjétek ki, és hajítsátok a tengerbe!” Megragadják őt, és az eleven királynak rálépnek az egyik lábára, a másikat kitépik és a tengerbe vetik. No aztán Iván cárevics hazamegy. Hazaér, valahol a felső emeleten ül Marpa cárevna: „Jaj, jön a régi férjem, jön a régi férjem. Ő most minket, valamennyiünket megöl, a régi férjem. „Ritka szerencse! Valahonnan hazaérkezik a régi férjem, valahonnan előkerült és jön.” „Jövök bizony! Miért ne jönnék, a régi férjed?” Ismét megfordul és a tűzkövet és a tűzcsiholó acélt összeüti. Egyszer csihol: legény; másodszor csihol: legény. „Szeretett gazdánk, mit parancsolsz csinálni?” „Rajta, fogjátok és vigyétek ezt le a tenger partjára, lépjétek a féllábara, a másikat meg rántsátok ki, és hajítsátok mindkettőt a vízbe!” Megölik és testének mind a két felét [mindkettőt] a tengerbe vetik, ott úszik most. Aztán visszamegy, az egész cárságot elfoglalja, mindent. A cári házaspárt a veremből kiszabadítja, valahol egy pincében tartják őket. Az összes bőrt kiviszi a templomból. Élni kezd ott, cárrá választják. És még most is élnek. — Vége.

Jegyzetek. Elmondta: Irina Fjodorovna Bikova (Ibi).

1. *sorkni kežasni, una, repa* 'répát vetnek, sokat'. Az orosz eredetű *repa* 'répa' talán magyarázatként szerepel a mondatban. | *te pe ješše vižni lokti*? . . . 'Te még örködni jöttél? Ugyanaz a szituáció ismétlődik meg, mint korábban, ezért a közlő nem mondja el újból.

2. *širjovni* 'összehurkol; затянуть веревкой'.

3. *tark vart-* 'kopogtat', vö. (SzlK) *tarked-* 'торкать, стучать' | *kestiga* 'mankó' < or. *кочья* | *kučem-ke raninejes* 'valamilyen sebesültet': ebben a hiányos mondatban az accusativusi forma használata, ill. az állítmány elhagyása az előző mondat állítmányának (*kolas*) kettős jelentésével ('hagy, marad') függ össze.

4. *pos-jiv* 'csűr', vö. (Fokos-Fuchs) AV *tevar puktis pos-jile* 'er lud die Ware in die Scheune (den Schuppen; на сараи)' | *buv-bov-bav ker-* 'bóg, elbődül (a tehén)': a *ker-* 'tesz, csinál' nem AV forma, az AV nyelvjárásban *kar-* van.

5. *vedite-babite* 'dajkál-babusgat' | *vereg* 'gonosz lélek' < or. *ворог* | *devka-černovka* 'fekete hajú, barna bőrű leány' < or. *девка-чернявка*.

7. A *sija zarha utka sija dir sen gaške nin lebalę vaas* 'Az arany kacsa már régóta úszik a vízben' mondatban a *lebalę* 'repül' nyelvbtlás az *ujalę* 'úszik' ige helyett | *jataž* 'emelet' < or. *этаж* | A *stavse kujasse biden kišas vičkošis* 'Az összes bőrt kiviszi a templomból' mondatban a *kišas* 'beborít, -fed, felvesz (ruhát)' jelentésű ige nyilván nyelvbtlás a *nuas* 'kivisz' helyett.

6.

- das-vit are me voji,
 gulanka vile peti:
 tom zonjas vorsan-ine,
 tom nivjas silan-ine.*
5. *va-dor vilas-ke lecci,
 kujim karaba lokte,
 me ser karabas piri,
 esinedis vizedli;
 k a z a n gera tidale.*
10. *„k a z a n e, pe gerae,
 melan banen bergecciv!”
 me sece i ber peti:
 posni sorjas piszeni,
 saldatjaslen, bednejjaslen sin-vanis.*
15. *me jessze vile kaji:
 giris sorjas piszeni.
 me ses kesji missini,
 saldatjaslen, bednejjaslen virjasis.
 me jessze vile kaji:*
20. *vez kudri i sulale.
 me kesji-ke eti kudri necistni,
 saldatjaslen, bednejjaslen kudrinis.
 a me jessze vile kaji:
 sakar-jurjas tidale.*
25. *me kesji etikes boetni,
 saldatjaslen, bednejjaslen jurjasis.*

Tizenöt éves lettem [évbe jöttem],
 multságba mentem:
 fiatal legények játszóterére,
 fiatal leányok éneklő helyére.

5. Lementem a folyópartra,
 három hajó jön.
 A középső hajóra mentem,
 az ablakon kitekintettem:
 Kazány hegye látszik.
10. „Kazány hegye,
 arccal fordulj felém!”
 Oda visszamentem:
 kis patakok folynak,
 katonáknak, szegényeknek a könnye.
15. Még magasabbra hágtam:
 nagy patakok folynak.
 Még akartam ott mosakodni,
 katonáknak, szegényeknek a vére.
 Még magasabbra hágtam:
20. Zöld fürt volt ott [áll].
 Egy fürtöt le akartam szakítani,

katonáknak szegényeknek a fürtjei.
Még magasabbra hágtam:
cukorsüvegek látszanak.

25. Az egyiket el akartam venni,
katonáknak, szegényeknek a fejei:

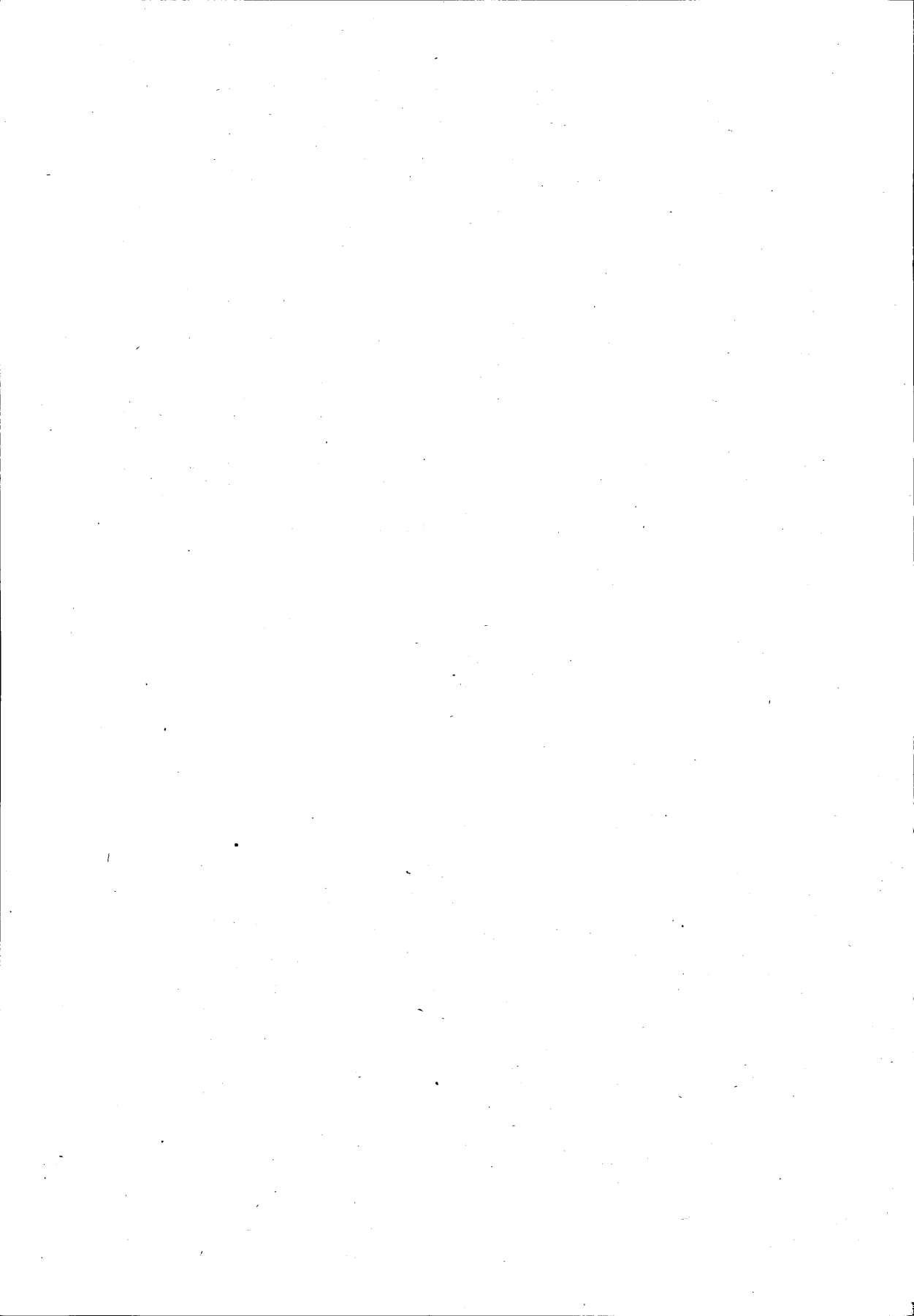
Énekelte Szerafima Lukjanovna Popovceva (Ibi, 1875).

RÉDEI KÁROLY

Syrjänische Textproben

Die hier mitgeteilten Textproben wählte Verfasser aus dem Material aus, das er 1964 auf einer dreieinhalbmonatigen Studienreise in die Komi(Syrjänische) Autonome Republik zu sammeln Gelegenheit hatte. Während dieser Studienreise zeichnete er etwa dreißig Druckbogen Textmaterial (Volksmärchen, Erzählungen, Lieder, Klageweisen und Rätsel) aus den Dialekten am Vym, der Oberen und Unteren Vyčegda, der Nivšera, sowie aus dem Nord- und Südpermjakischen auf. Weiterhin enthält seine Sammlung einige Seiten Material aus den Dialekten an der Ižma und der Mittleren Vyčegda. In der vorliegenden Mitteilung umreißt Verfasser die Haupteigentümlichkeiten der Dialekte und legt darauf Texte vom Vym und der Unteren Vyčegda vor.

KÁROLY RÉDEI

Cseremisz szövegmutatványok

1966-ban és 1968-ban több hónapot töltöttem a cseremiszeknél. Elsősorban arra törekedtem, hogy minél világosabb képet kapjak az egyes cseremiszi nyelvjárásokról és elterjedésükről. Számos olyan nyelvjárásváltozatosikerült találnom, amelyek jelentősen bővítik eddigi ismereteinket. Kettőt közülük lentebb részletesebben bemutatok.

I. Erdei cseremiszi (*kožla marē*) nyelvjárás

Eddig is köztudott volt, hogy a hegyi cseremiszi nyelvjárást a Volga bat partján is beszélik. 1968 augusztusában bejártam a hegyi nyelvjárás-területtől északra eső vidékeket, amelyek a Mari ASzSzk jelenlegi közigazgatási beosztása szerint a Kilemari kerülethez tartoznak. Meglepetéssel tapasztaltam, hogy az itt beszélt cseremiszi nyelvjárás nem különbözik számottevően a hegyitől. Az itt lakók, mivel ezt a területet hatalmas összefüggő erdőségek borítják, amelyekben a falvak csak apró szigeteket alkotnak, magukat *kožla marē*-nak, azaz erdei cseremisznek nevezik. A vidék cseremiszi lakossága kettős összetételű, amit a nyelvjárás is tükröz. Az egyik csoportnál a női fejdísz a *šarpan*, ugyanúgy, mint a tőlük délebbre lakó hegyi cseremiszeknél. Ezeknek a falvaknak a nyelvjárása is rendkívül közel áll az eddig ismert hegyi nyelvjárás-változatokhoz. Ide tartoznak a lentebb közölt mutatványok közül a Marijszkije Kilemari (cser. *Marē Kōlemar*) és Pamjal (cser. *Pāmjal*) faluból való szövegek. A másik csoportnál *soro-ka* a női fejdísz, s itt elsősorban a *č* fonéma kisebb megterheltsége vagy szinte teljes hiánya (kivéve az új orosz kölcsönzéseket) a legszembeötlőbb hangtani jelenség.

A kézenfekvő magyarázat az, hogy ezen a területen eredetileg *soro-ka*-t viselő törzshöz tartozó gyér cseremiszi lakosság élt, amely minden bizonnyal azonos nyelvjárást beszélt a tőle keletebbre lakó, vele megegyező viseletű cseremiszséggel.

A régebbi szövegközlések közül idetartoznak WICHMANN jaranszkurzsumi anyaga, BEKÉnek pedig a Turšo-Metsaš-i és csihajdorovoi¹ szövegei. Később a Rutka és a Bolsoj Kundis folyó mentén délfelől fokozatosan hegyi nyelvjárást beszélő népesség húzódott észak felé, ahol egyrészt új településeket alkotott, másrészt pedig rátelepedett a már előzőleg itt lakó cseremiszi lakosságra, számbeli fölénybe került, s az újonnan jöttek nyelvjárása győzött, de

¹ Helyesen: Csihajdarovo.

egy-két sajátság megőrződött az eredeti lakosság nyelvéből is, mindenekelőtt a *c*-zés.

A harmincas évek elején jelentős számú orosz települt ide a Kirovi területből, s ma szinte minden cseremiszfalunak van többé vagy kevésbé jelentős orosz lakossága, s ennek következtében elég erős az oroszosodási folyamat. Különösen a férfiaktól gyűjtött szövegekben sok az orosz szó és kifejezés, nem ritkán egész mondatok.

A szövegek írásában a hagyományos hangjelölést némileg egyszerűsíttem, itt-ott módosítom is. *tš, ts, dž, dz* helyett *č, c, ž, z* jelet írok, *β* helyett pedig *w-t*. Az *nd* hangértéke *nd* az *mb-é mb*, az *ŋg-é pedig ŋa*, az *nž, nž* hasonló módon *nš, nš* mind az erdei, mind a lipsai szövegekben.

A magánhangzóknál az *o, ŋ* hangokat *ü, ü*-vel jelölöm.

Az erdei cseremiszt terminust, amelyet a mezei ekvivalenseként használ a szakirodalom a Volga bal partján és az ettől keletebbre eső vidékeken élő cseremiszség jelölésére, tanácsos lenne csak a magát is e névvel illető cseremisznépcsoportra alkalmazni.

Az alább bemutatott erdei cseremisznyelvjárásváltozatok lényeges hangsúlyozási, hangtani, alaktani, mondatnyi sajátágaikban megegyeznek az eddig ismert hegyi nyelvjárásokkal. A szókincsbeli eltérés is minimális. Ezt az egész nyelvterületet bizvást nevezhetnénk hegyi-erdei nyelvjárásnak.

Az általam bejárt erdei cseremisznelvterületen hangtani tekintetben ugyanazokban a szavakban felel meg *a* a mezei *o*-nak és *ü* a mezei *a*-nak, mint a hegyi nyelvjárásokban. A mezei *u, ü*-nek megfelelő *ä, ə* hangok tekintetében sincs különbség.

Ami a mezei *e ~ hegyi ü* megfelelést illeti, a hegyivel pontosan azonos állapotot találunk Marijszkie Kilemari (cser. *Ma·rə Kale·mar*) és Pamjal (cser. *Pä·mjäl*) falu nyelvjárásában. A többiekében az *e > ü* hangfejlődés sokkal kisebb mértékű.

A hegyi nyelvjárásban mutatkozó szórványos *u > o* hangfejlődési tendencia hatása szinte ugyanazokban a szavakban mutatkozik M. Kilemariban és Pamjalban, de Aktajuzsban és Nyezsurban (cser. *Šə·tsir*) már kisebb mértékű, máshol pedig elenyésző. Itt viszont egyes helyeken nagyobb mértékű, mint a hegyiben — M. Kilemari, Pamjal és Aktajuzs kivételével — az *o > ö* hangfejlődés, pl. a hegyiben *ton, don* '-val, -vel' itt *tön, dön*.

A mássalhangzók közül, mint már utaltam rá, legszembetűnőbb a *č* és *c* fonéma viselkedése. M. Kilemariban és Pamjalban ugyanazokban a szavakban van *č* és *c*, mint a hegyi nyelvjárásban, Bolsoje Kibejevóban (cser. *Jäle·jäl²*) már számos esetben *c-t* találunk a hegyi *č* helyén, máshol pedig csak az újabb orosz jövevényszókból van *č*.

M. Kilemariban és Pamjalban a hegyi cseremiszn *χ* fonémának néha *χ* felel meg, pl. *χə·na* 'vendég', *χä·lä* 'egész'. Az esetek többségében azonban a szó elején itt *k*, intervokalis helyzetben pedig *γ* áll a helyén, pl.: *ka·lək* 'nép', *kə·təre* 'beszél', *ma·γ·n* 'milyen', *te·γ·n* 'ilyen'. Máshol meg néha hanghiány mutatkozik, mint a mezei nyelvjárásokban, Abanurban pl. *u·na* 'vendég'.

Az alaktan területén a perfectumot M. Kilemariban, Pamjalban és Aktajuzsban ugyanúgy képezik, mint a hegyi nyelvjárásban. Máshol a többes-

² A hagyomány szerint a falu lakói valamikor a Volga (cser. KH. *Jäl*) mellől telepedtek át, de hogy mikor, azt senki se tudja.

számban szerkesztett alakot találunk, mint a mezei nyelvjárások egy részében pl.: *poγ̄əne'n əlna* 'gyűjtöttünk' (és nem *poγ̄ənna*). Nyezsnyurban mindkét alak használatos.

A perfectum tagadó alakja viszont mindenütt eltér a hegyi nyelvjárásbelitől. Ott ugyanis a *-de-* tagadó képző közbeiktatásával történik a tagadás: *tolde·lam* 'nem jöttem', *tolde·lat* 'nem jöttél' stb. Teljesen analógiás esetet találunk a csuvasban, s nem lehet kétséges, hogy a hegyi forma csuvas hatás eredménye. Az erdei nyelvjárások viszont kevés kivétellel az eredetibb és a mezei nyelvjárásokban is általános szerkesztett alakot őrzik: *to·lən a·məl* 'nem jöttem', *to·lən a·təl* 'nem jöttél'.

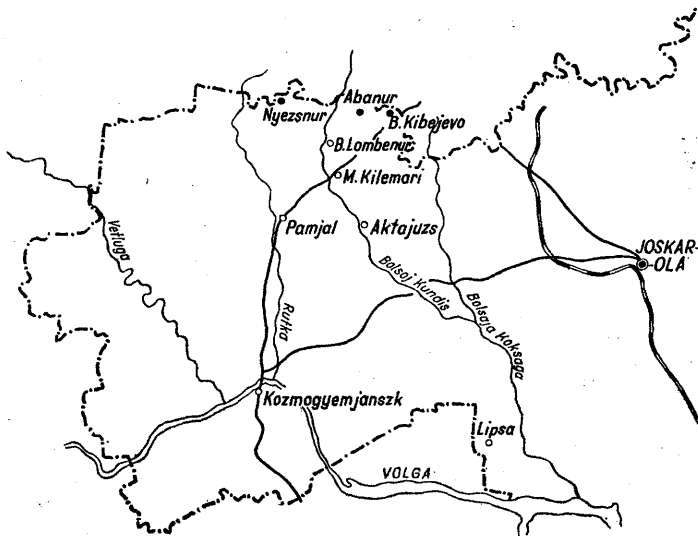
A névszóragozásban Bolsoj Lombenur (cser. *Kuγ̄u Ku·ndəšmar*) és Abanur (cser. *Äwä·när*) faluban megvan a *-lec(ən)* ablativusi rag. Más említésre méltó alaktani eltérés nincs.

Az anyag lejegyzése magnetofonszalagról történt. Ezért volt lehetséges például, hogy a szókezdő mássalhangzók mondatfonetikai okokból történő esetleges zöngésülését ne tipizáltan jelöljem, mint a régi gyűjtők, hanem esetenként, az ejtésnek megfelelően.

A lejegyzés munkájában nagy segítségemre volt V. A. AKCORIN cseremiszi néprajzkutató, akinek ezúton mondok köszönetet szívességéért.

Adatközlőim a mutatóványok sorrendjében az alábbiak voltak:

1. Marijszkije Kilemari (cser. *Mavə Kəle·mar*): Z. P. Kuzikina (1925).
 - 2., 3. Pamjal (cser. *Pə·mjäl*): P. Sz. Bolsakov (1910).
 4. Aktajuzs (cser. *Akta·juž*): A. Ja. Lasmanova (1900).
 - 5., 6. Bolsoje Kibejevo (cser. *Jəle·jäl*): M. A. Szamakajeva (1920).
 7. Bolsoj Lombenur (cser. *Kuγ̄u Ku·ndəšmar*): J. R. Bokova (1929).
 8. Abanur (cser. *Äwä·när*): J. F. Kacsajeva (1936).
 9. Nyezsnyur (cser. *Šətsir*): A. G. Kudrjavceva (1900).
- A gyűjtőpontok helyét az alábbi térkép mutatja:

me·skä

wot, ənde šəʒə to·lən šaya·tə. kolɣoz·rowo·ta šu·kə aɣəl mä·mnän. wä·təwlä don sowetäje·nnä: — dawa·je, wä·təwlä, ja·ltaš wäte·mət, šəɣə·ška poɣaš ke·čəm ja·dəna!

briyadi·r mälä·nnä wiɣodno·jəm puš ruša·rnan.

ke·nnä šəɣə·ška amaləmge· pö·čəž poɣaš. pö·čəž poɣaš ke·nnä, jə·təm amale·nnä, kəñale·nnä, ənde sowetäje·nnä, kəñä·šəm näle·nnä, ərnəm näle·nnä dä ke·nnä poɣaš. te·we, pö·čəžəm mo·nna, poɣaš təngäle·nnä. te·we, ta·ma šəɣə lo·šyā təštärä·k, ta·ma cə·dər·cu·dər ša·kten ko·ltäš. te·nge ša·kten ko·ltäš ta, ja·ltaš wäte·mlän ma·nam: — kü təštä·kenžə tənɣelä·kenžə mam ə·štä? mä·m·näm lü·dəkten koltəne·žə?

ja·ltaš wä·tem ma·neš: — oj, Zo·ja, ci·lä tištä·kenok ə·lät. nawe·rna iktä·ma mä·mnäm lü·dəktä. mə·ñä təškärä·k keɣəšəmə·t. anɣa·lam: te·we, me·skä təštä·ken ša·lyä. me·skä tuma·ja mä·mnäm lü·dəkten ko·ltäš tə we·ləm. wäte·məllän məñ ma·nam, ja·ltaš wäte·məllän: — oj, idä lüt! te·we, me·skä to·lən mä·mnäm lü·dək·täš. mä dawa·ji sa·slaš təngä·lənnä! sasle·nnä dotowo təštä·ken, mämnän·n gəcən wa·ra me·skä kara·ngən. kara·ngən da təškärä·k ke·jen. eče təštä·ken tənɣa·tan peš cudərye· ša·kta. eče tar·wa tənɣa·tam, šü·kšəm təštä·ken. wa·ra ja·ltaš wäte·mət ton ma·nna: — oɣ, ənde ja·ra, təškärä·k keɣəš i·ziš. no, ənde ana· lüt! ti·də wet, je·sli mä·mnäm tokəra·k to·leš tə·kə, mä·mnäm kə·škeš, ti·də me·skä. wa·ra tə·də tak i mämnän·n gəcən šə·lən. ti·də nä·mnäm nimət əšə·š əštə. wa·ra təngä·lənnä poɣaš. eče təškärä·ken poɣen ke·nnä, məndərkə·k. te·we, təštärä·k öpə·t tə me·skä·ok nä·mnäm lü·dəktä. te·nge dotowo lapa·žəm kə·škeš. lapa·žəm kə·škeš tä, cudərye· jere·wäm tar·wä·təš. jere·wä tar·wəmü·ngəžə: — oj, wä·təwlä, ma·nam, dawa·j, ti we·ləm kara·ngəna! kara·ngəna, a to tö·kənä to·leš tə·kə, mä·mnäm, cilä·näm tišä·k kə·škeš. wet me·skä· gəcən lü·tmälä. tə·də ede·müläm kəškəna·t pi·štä. tə·dən wet sor·wəsəžə niməyana·t u·ke ti mä·skän. kə·škeš, i tə·ñəm zem·lä·ška u·ren pi·štä, zemlä nəmə·kə. i wa·ra kəčü·lät, i·ktät niɣənamə·t a·k moep. wa·ra ti me·skä· gəcən kara·ngənnə. kara·ngənnət, wa·ra to·lönna mü·ngəš a·maš to·kə. a·maš to·kə to·lönna səɣə·štə, kə·štä jə·dəm amale·nnä. wa·ra wä·təwlä don sowetäje·nnä: na, ənde ja·ltaš wäte·mət kəwekə·k ke·nä poɣaš ti me·skä· gəcən? nə·nə ma·nət: — ajda·ti, te·we, tiwekə·k ke·nä. mo·žet, ti·ška tö·kənä a·k tol. wa·ra ke·nnä wes wä·re poɣaš, pakə·ra·k. te·we, ti·də eče to·leš ti·ška tö·kənä mä·mnäm lü·dəktäš. wa·ra mä ti·dən gəcə souse·m lä·ktənnä dä, ko·rnə möč əške·də·nnä. to·štə ma·rə jal ko·rnəm mo·nna da, i tö·kənä əške·də·nnä. wot, kacelä·ken mä·mnäm me·skä lü·dəkten. tuma·jen ana· ələn niɣənamə·t lü·dəš ti me·skä· gəcən, a lü·dəš prišlo·s. tə·də lü·dəktä i kəškəna·t šə·ndä, wot, tope·r mə·ñən ci·lä.

A medve

Íme, megjött most már az ősz. Kolhoz munkánk nincs sok. Az asszonyokkal tanácskozunk: — Gyerünk asszonyok, asszonytársak, kérjünk [szabad] napot az erdőbe [bogyót] szedni menni!

A brigádvezető nekünk vasárnap szabad napot adott.

Elementünk az erdőbe két napra (tkp. alvással) vörösáfonyát szedni. Elementünk vörösáfonyát szedni, éjjel aludtunk, felkeltünk, aztán tanácskozunk, fogtuk a háncsputtonyt, fogtuk a háncskosarat és elindultunk [bogyót] szedni. Lám, találtunk vörösáfonyát és elkezdjük szedni. Lám, a fák (tkp. erdő) között odább valami, valami cə·dər·cu·dər hallatszott. Így hallatszott,

s mondom az asszonytársamnak: — ki (mit) csinál itt így? Meg akar bennünket ijeszteni?

Az asszonytársam [azt] mondja: — Ó, nem, Zoja, mindenki itt van. Valószínű valami [más] ijesztget bennünket. Arrébb mentem. Nézem: lám, egy medve áll ott. A medve el szándékszik bennünket ijeszteni erről a részről. Mondom az asszonyoknak, az asszonytársaimnak: — Ó, ne féljetek! Hisz [ez] a medve [csak azért] jött, hogy ijesztgessen bennünket. Gyerünk, kezdjünk (praet.) kiabálni! Annaira kiabáltunk ott, hogy aztán a medve elfordult tőlünk. Elfordult és odébb ment. Ott még nagyon erősen veri a fatörzset. Még tépi a fatörzset, egy korhadt [fatörzset] ott. Aztán asszonytársaimmal [azt] mondtuk: — No, most már jól van, kicsit arrébb ment. No, most már ne féljünk! Ez, ha hozzánk jön, leüt bennünket, ez a medve. Aztán ő így elrejtőzött tőlünk. Nem csinált nekünk semmit. Aztán szedni kezdtük [a bogyót]. Még arrébb mentünk szedés közben (tkp. szedve), távolabb. Ime, arrébb megint ijesztget bennünket ez a medve. Nagyon veri a mancsát. Veri a mancsát és tépte a fát. A fa tépése után: — Ej, asszonyok, mondom, gyerünk, kerüljük el ezt a helyet. Kerüljük el, mert különben, ha visszajön, minket mindannyiónkat leüt itt. A medvétől félni kell. Ő leüti az embereket. Neki ugyanis nincs semmiféle lelkiismerete, ennek a medvének. Leüt és betemet a földbe, a föld alá. És aztán keresnek, senki, soha meg nem talál. Aztán elkerültük ezt a medvét. Elkerültük, visszamentünk (tkp. jöttünk) a kunyhóhoz az erdőben, ahol éjjel aludtunk. Aztán tanácskoztunk az asszonyokkal: — na, most már asszonytársak merrefelé megyünk [bogyót] szedni emiatt a medve miatt?

Ők [azt] mondják: — Gyerünk, menjünk erre. Talán ide nem jön vissza. Aztán más helyre mentünk szedni, arrébb. Lám, ez még ide [is] visszajön ijesztgetni bennünket. Aztán innen végleg elmentünk, s az út mentén haladtunk (tkp. lépdeltünk). Megtaláltuk a régi cseremiszi falu útját és hazafelé lépdeltünk. Lám, így ijesztgetett bennünket a medve. Sose gondoltuk, hogy félni fogunk [ettől] a medvétől, de (úgy) esett, hogy félni kellett. Ő ijesztgeti és leüti az embert. Ime, most [már] részemről (tkp. nekem) [ez] az egész.

2.

ka-lăkwlă! kolăšta-ltălən.

ti ye-čalä mən ka-štən go-ltăšəm Məzəwale-məškə sa-sna nă-lăš. sa-sna i-γawlăm nă-lăš kolte-wa. jəraktər mənəš, sa-sna i-γa u-ke wəza-laš ənde. wara mən: mam ə-štəšəš we-lə? tə-məŋgeš sər-nă-ləm dă to-laš tuma-jəššəm. i-ziz jü-lďal γolte-năm, utərakəna-t wara pašku-dəškem pər-rəššəm. pašku-dəš pər-năm dă, kok buγa-nka səkər-əm nălnăm ələn. tə-dəm mešü-kəš ci-ken pištenăm-ət, waγa-ŋgeš pər-tərəš šənde-năm. wesopet-šəm tū-ən kəde-năm, əške-za pər-təš mienăm-ət, tək besədowa-jen šəŋge-nnă, γəza-ž don ko-ktən. jə-dəm ə-škal pər-təškə pər-ra. rü-γä we-lə. mă lü-dən təwəlte-nnă. mă šəne-nnă: rowo-čij tamaγa-nă to-leš. lă-ktən go-ltən, ə-škal kurzen šaya-lən pørtangəkä-t. pər-təškə wel pər-ne-žə. wara war-len kešä-t, səkər-rem čalt ka-čkən ko-lten ə-škal koγəneke. mam ə-štəš ənde? eγ, əška-ləm jə-dəštə po-ktăl kəγvəšta-lam! tə ə-škal sər-nă-lə dă, pašku-də dər-kəp-ət miš. mənə — dēla-tištə-ken ku-žən a-k jarə šal-γaš manəna-t šə-nəžəš — təkem, dawa-j, tala-šaš. təkem to-lən šəyalama-t, səkər, mənən ki-ndə, u-ke wokso-k. ənde, ma-nam, wə-tə mə-ləm šə-kšəm pu-a taya-čəl! wot wara mam ə-štəš? wə-tet mənən tənəžə u-ke. mənə ti mome-ntəm wibrəla-t, eče mə-ŋgeš Komju-škə kə-dal

yo·ltāšēm. te·we ki·ndām, sākārēm kandenāt·t. wac sākārēm tē nā·lən šā·ndašēm. wa·ra i·ža mən oprawda·jāšēm. wā·tā wa·ra mē·nām ja·deš: — wa·ra sākāre·tšēm kē·škē cikenāt·t? te·weš ja·ra — ma·nam — kande·nām! wa·ra ma·neš: — mən tē·dā ko·laš ca·cāšēm. kok sākār·rēm ma ya·čkēn? man go·lta.

no, mē·nā kēce oprawda·jaš? tuma·jšēm, tuma·jšēm — oksajem cā·dārū·ken ko·dēn wet. — tē·dā wet, poža·luj, prowerū·jū dāk, mālā·nem šo·kšē jāžēno·k li·eš! — man ko·ltāšēm.

no, ja·ra, prostāde· a·t kert: — kok sākārēm wet ā·skal ka·čkēn —, ma·nām.

nu — ma·neš — peš „pu·rē” [ə]lat tēn. teŋge·lā yeñ, tē·nām ko·ltaš ja·ra! kē·škē tē·nām ko·ltaš ja·ra? kē·škē tēn mi·et, tē·štā to ja·mden to·lat, to āška·llan pu·kšet. wuje·tšēm ma·lən wel a·k kač āška·lžā! tak mən orla·nen ko·ltā·šēm. šā·dāškāš·amāt, tē lā·ktēn ke·šēm tā, eče· ik pe[l]li·tərəm ā·džral yo·ltāšēm. wa·ra mē·ŋgeš to·lēm da, ama·laš pē·ren wa·zām. taya·čē ja·kte i juka·t u·ke mo·lo. wa·ra i·ža mireje·nžā ko·ltāšna.

ka·lāk! wet teŋge jün ka·štēn e·lāš a·k li, a·k jarā! kē·leš koljo·zāštā pū·šām ā·štāš! a mən teŋge·lā sākār nā·lmā wi·r don jün kaštēma·t, sowse·m dela· χuda·škē ke·jen.

Emberek! Hallott [történet].

Egy (tkp. ez) napon elindultam Mezewalemba disznót venni. Malacokat venni küldtek. Az igazgató mondja, [hogy] már nincs eladó malac. Mire én: — most mi a teendő?

Ezután megfordultam, [és úgy] gondoltam [haza]jövök. Kicsit iszogattam, aztán bementem a szomszédomhoz. Bementem a szomszédba, és vettem [már előbb] két darab kenyeret. Ezt zsákba dugtam, és begöngyölve a csomagtartóra tettem. A kerékpárt kinn hagytam, magam bementem [a házba], és a gazdával ketten elbeszélgettünk. Éjszaka bejön (tkp. beme gy) a házba egy tehén. Nagyon (tkp. csak úgy) lármázik. Mi ijedten csitítjuk. Azt gondoltuk: valamilyen munkás jön be. Kimenve [látjuk, hogy] egy tehén felmászott a tornácre. Egyre csak be akar menni a házba. Aztán lement, és a tehén a két kenyere teljesen megette. Mit csináljak (inf.) most? No, elzavaram a tehenet az éjszakában! A tehén megfordult, és most meg bement a szomszédba. Én meg — mondván, [hogy] nem lesz jó dolog, ha sokáig így megy — gye rünk igyekezni haza. Hazaérek, egy csepp kenyere sincs. Most, mondom, az asszony ma „befűt” nekem! Mit csináljak (inf.)? A feleségem nincs otthon. Kihasználтам a pillanatot, s visszaszaladtam Kumjába. Ime, meghozták a kenyeret. Vettem hát öt kenyeret. Így aztán tisztáztam magam. A feleségem aztán kérdi tőlem (acc.): — Aztán hova tetted a kenyeret? Rendben van — mon dom — hoztam!

Aztán azt mondja: — Hallottam én ezt. Két kenyeret mi evett meg? — mondja.

No, hogy tisztázam magam? Gondolkoztam, gondolkoztam — hiszen kevés pénzem maradt. — Ha megnézi, nekem nagyon melegem lesz! — mon dtam [magamban].

No, rendben van, bocsánatkérés nélkül nem tudod [megúszni]: — Két kenyeret megevett a tehén —, mondtam.

No — mondja — te nagyon „jó” vagy. Ha így van, téged érdemes el küldeni! Hova érdemes téged küldeni? Ha elmész valahová, vagy elveszítéd [amiért mentél], vagy a tehénnel eteted meg. Jó, hogy a fejed nem eszi meg a tehén! Így én [erre] megsértődtem. Megharagudtam, és elmentem, még egy

féllitert felhajtottam. Aztán hazajöttem és lefeküdtem aludni. A mai napig egy hang sincs más[ról]. Aztán mégis kibékültünk.

Emberek (tkp. nép). Nem lehet így részegeskedve élni, nincs rendjén! Dolgozni kell a kolhozban. Én meg így a kenyérvétel ürügyén részegeskedtem, és nagyon rosszul ment a dolog.

3.

ko·lášta do·ko! mənə kele·sem taländä wı̄xodno·j ye·čan kešämät kol lo·aş. pi·em piş·jaş[o] ə·lā. warra tərwe šər·rə don aške·dem. kor·nā don pi mənən an·gəcem kədə·lā, mən pašte·kša a·şket ko·ltem. i·zi tawa·rem u·lā. ənde tərwe šər·rə lo·yəcən pi mənən more·nəm po·kten lā·ktən. mo·ren mənən waşlo·şkem pə·ren ke·aş ca·cəş. mən sasta·llen sər·rəl kollāşamət, mo·ren — ər·dəş. pi·zə mənən ər·dəş şa·lyen. mo·ren mənən pim şə·rəl də yo·lten i kə·dal ertəşät. pi pašte·kša ər·len tə ko·dā. mən tət·län sa·slem: we·ri, wo·zmi, wo·zmi! mam wo·zmi? pi mənən lü·dən ko·lten. ər·t kəc lü·kmə e·dem gañ lin şə·ngən. warra ka·ştənam kaştənamət, kolşamət kə·čen a·məl, to·lənəm tö·kem.

mənən ədrämüş ja·deş: — warra kole·tə? — ma·neş.

mən ma·nam: — maya·nı kol? əşkežät čuč·čuč we·lə žıwo·j to·ləm: mo·ren ka·čekəş we·lə maşar·nəşəm. lo·yal yo·lten — ma·nam — mo·ren ko·yo şur·zə don pim. pi kəzət wet šot kəc ken şə·ngən: ni mo·ren pa·şte·k a·k ke, ni ede·məm a·k optaltə. ma lin wel, maşar·nəşəm. an·gəmət: pi sowšem da·zə lü·dən ko·lten ə·lā. čuč·čuč tə·dən şümžät pə·kə·lten a·yəl.

warra ma·nam, mam ti pim ə·ştəşəş we·lə? tə əza·len ko·ltəşəm. pokupa·teləm mo·mət.

— ma·na·reş — ma·neş ədrämüşəm — əza·laš?

mən ma·nam: ko·yo cenüşə·ok a·yəl. pre·z don wašta·ltənəm ə·lā də, pokup·telzə şə·ş soylasajə wašta·ltaş. warra tak — ma·nam — tər·reş-to·şəş ci·käl yo·ltəşəm ik kut tən·gä že·peş. wot, teye·nı pi·zəm to·zə a·k kel ə·şnəş.

wı̄xodno·j ye·čan kaştata·t, to·ko were·mäm we·lə ertə·ren. ni ka·čekəş nima·t a·t kədə, ni ma. a lu·čij, tuma·jem, lü·ktəş ə·lā kol·xo·zəştə i·ktä pelye·čə rowota·jaş kənät. xəl i·ktä tudode·nəm sir·lütät ə·lā. i wot, te·nge ka·ştən a·k jarok. tak i otkar·zəşəm oxotnič·ajəşät. kəzət şə·ngə wu·jem don oxotnič·ajde·ok ə·lem. wot, təye·nā, ka·ləkwlä, ma·sak!

Hallgassátok csak! Elmondom nektek, [hogyan] mentem munkaszüneti napon halat fogni. A kutyám nagyon jó volt. Lépderek hát az erdőben. Az úton a kutya előtttem futott, én utána haladok. Kis fejszém van. Egyszerre csak az erdő belsejéből (tkp. közepéből) a kutyám kihajtott egy nyulat. A nyúl a lábam közé akart szaladni (tkp. bemenni). Én elkiáltottam magam, a nyúl — földre [ugrott]. A kutyám oldalt állt. A nyúl megbökte a kutyát és elszaladt. A kutya morogva maradt el mögötte. Kiabáltam neki: — Fogd meg, fogd meg, fogd meg! [De] mit fogj meg? A kutyám megijedt. Olyan lett, mint a megrémült ember. Aztán jártam-keltem, halat nem fogtam, [és] hazamentem.

A feleségem kérdezi: — Aztán [hol] a halad? — mondja.

Én [meg azt] mondom: — Micsoda hal? Én magam is csak alig-alig jöttem meg élve: azt gondoltam megesz a nyúl. Felöklelte — mondom — nagy szarvával a nyúl a kutyát. A kutya most [már] kidőlt a sorból: se a nyúl után nem megy, se az embert nem ugatja. Ugyan mi lett vele, gondoltam. Nézem: a kutya nagyon megijedt. Majdnem szívszélhüdést kapott.

Aztán mondom, mi a teendő (inf.) ezzel a kutyával? Áruba bocsátottam. Vevőt találtam.

— Mennyiért adjuk el (inf.)? — mondja a feleségem.

— Én [meg ezt] mondom: — Nem sokért. Borjúért akartam volna elcsereálni, de a vevő nem egyezett bele a cserébe (inf.). Aztán csak úgy, — mondom — Isten nevében túladtam rajta hat rubelért. Így hát a kutyát se kell tartani.

Ha szünnapon járkal az ember (sg. 2. sz.), csak az időt töltötte el. Se enni nem hoz semmit, se semmi. Jobb lett volna, gondolom, ha vagy fél napot dolgozom a kolhozban. Legalább egy munkanapot beírtak volna. Lám, nem jó így mászkálni. Így hát lemondtam a vadászásról. Most öreg létemre (tkp. fejémmel) vadászás nélkül élek. Lám, emberek, ilyen móka!

4.

nu, jətərnəm . . . nərəmə əštət, nərəmə udobra: jat, ja-žo semenə:m ü-dət. wa-ra kərrət, ku-škən šuešət. šərət zemlə-škə. po-γat, pa:pkam əštət. wa-ra tə-də ko-šken šuešət, po-γat tə-kəštə də, tu-lat. kənzə-lam əštət. kənzala: γəcə jətən li-əš. šanda-šət, šədarət i məherəm ku-at. stərnəm šəndət, ku-at, ə-rrət, tər-lət mo-lo ci-lə, tə-γər li-əš. wot, jala-kš kəc tə-γər ja-kte jətən γəc əstənnə perwi ci-lə, təγə-nəm we-lə cie-nnə, wə-ckəzəm ci-en a'nal.

wojna: wre-mən terwe šawənzət u-ke ə'lə, məška-šəzə. ci-lə ma-don we-lə? rokolma-žəm šapəkte-nnə də, tədər don məškə-nna ə'lə. wot, terge-lə rowotaje-nnə. eče. Šawašə-rəš kejetət. nīm opten ke-nə. kande-nə šanza-ləm. kərəsinət u-ke, kərəsinəmət kande-nə. izi-dir don šəpšən to-lat i ku-tlu u-štəš wet bo-lšə, šəmlu u-štəšəm mə-γeš-a-ñeš ka-štəna. terge-lə ka-štə-nna, rowotaje-nnə, wot, wojna: wre-mən. ənde-žə wojna-žə ənγe li γət əlne-žə. wot, a-k kel əlne-žə. šu-kən ma-rəwlə ja-mənət.

No, a lent [így termelik] . . . elkészítik a földet, megtrágyázzák a földet, jó magot vetnek el. Aztán mikor megnő, felnyövik. Szétterítik a földön (ill.). Összeszedik, csomó(ka)t csinálnak. Aztán mikor megszárad, hazaviszik és megtilolják. Fejekbe kötik (tkp. fejet csinálnak). A fej[ek]ből szösz lesz. Meggerebenezik, megfonják és vásznat szőnek. Felállítják a szövőszéket, szőnek, megvarrják, kihímezik meg minden, s kész az ing (tkp. ing lesz). Lám, régen a nadrágtól az ingig mindent lenből csináltunk, csak ilyet vettünk magunkra, vékonyat (ti. vékony, városi textilt) nem vettünk magunkra.

A háború idején nem volt szappan, amivel mossunk. Mindent csak mivel [mostunk]? Krumplit savanyítottunk és ezzel mostunk. Lám, így dolgoztunk. Még Csebokszariba is jártunk (praes. Sg. 2. sz.). Hársfa háncsot raktunk fel és [úgy] mentünk (praes.). Sót hoztunk (praes.). Nem volt petróleum, petróleumot is hoztunk (praes.). Kis szánnal húzva jöttünk (praes. sg. 2. sz.) és több mint hatvan kilométert, hetven kilométert mentünk (praes.) oda-vissza. Lám, így jártunk, dolgoztunk a háború idején. Csak most legalább ne lenne háború. Nem kellene. Sok férfiember odamarad.

5.

i[k] kənə a-təš mi-šəm. nə-lənəm kərə-kšəm, kəzəm nə-lənəm, poye-nəm pa-wəškəm. poye-nəm ti-cok ik pər-nəm. tə-dəm šənde-nəm kož wo-ktek. peš o-mem šun. i kəzə-žə pər-nə-šit. ama-laš wa-zənam pər-nə wəkte-kšə. peš cat amale-nəm.

ní·mam ši·žan a·mäl. to·län mar·ä. ti pa·wäkäm cä·lä nä·ngen tä·ða, kəza·žam wel ko·den.

ma·nar amale·näm, šəngzä·em pa·čänam — a·tāštā ä·lam. — oj·oj ənde· mam ə·štās? a·nžal ɣolte·näm, pə·rriä ko·dän, pa·wäk u·ke, mam ənde· lä·štās? šə·ngzem, wu·jem še·räm, pi·pi·em säj·rū·kən pi·dəm. peš ke·caža wa·dä. pešä·k pa·wäkšäm kə·cäl kə·rɣäžta·lam, pešä·k kə·rɣäžta·lam, ní·mat a·k kaj a·tāštāžä uš. oj, tö·kem pawäkte·ok ke·jem ənde·! ä·wäm ənde· mam mə·näm o·lä? mam ənde· ə·štās təngä·läm? i·ktä wəc pa·wäkäm mu·nam. pə·rriäm peš ku·ɣum nä·länäm. ənde· pešä·k tö·kem kə·rɣäžäm, pešä·k cat uš. tö·kem to·länäm, mə·näm ä·wäm wstrecä·jäš le·ktän. — oj, kə·štä ka·štat? oj, kə·štä ka·štat?

— *oj, ä·wä, wet, mən ənde· pa·wäkän ka·štänäm da, a·teš ja·mänäm.*

— *a kə·štä pawäke·tšä?*

— *dä te·we i·ktä wəc pa·wäkäm mu·nam.*

— *oj, oj, bolšä ənde· tən i·t ke·ja! mən tənäm ənde· a·m kollä!*

— *oj, ä·wä, pa·wäkšä pešä·k cat u·lä!*

wa·ra pö·rtäškə pə·re·näm dä, ka·ckaš šəngze·näm dä, i ä·wäm wu·jem ni·jä·ltä: — oj, oj, pa·wäk u·lä, ma tinä·rə ka·ndel?

ä·wä, tən mə·näm peš i·rə kənelle·nät wet, mə·nän pešä·k cat o·mem šu·eš, mən amale·näm a·tāštāžä. pa·wäkäm ik pə·rriäm po·ɣe·näm dä, ja·ngäle·näm. kak kə·näl ɣolte·näm, tak i mə·nän pa·wäkš[ä] u·ke, pə·rriä·žä we·lä šə·ngzä. kəza·žä u·lä! wa·ra kə·rɣäžta·läm, kə·rɣäžta·läm, ke·ca wa·dä, pa·wäkš[ä] a·[k] kaj·wot, mən tö·kem to·läm.

— *oj, ə·dərem, mən tənäm i·rlä a·m kollä a·tāškə.*

— *oj, mən, ä·wä, ke·jem, peš šu·ku pa·wäk u·lä, dotowo pa·wäk šuk[u] u·lä. ä·wäm ke·jen təre·däš, mə·nə ke·näm a·tāškə. öp·ä·t pə·rriäm nä·länäm dä,*

wa·ra i·rlä·šəžäm peš šu·ku pa·wäkäm kande·näm.

ä·wäm to·län, wu·jem ni·jä·ltä: — oj, ə·dərem pa·wäkäm kande·nät! täc[ə] ama·len a·täl ənde·.

— *u·ke, mən i·rlä öp·ä·t ke·jem.*

mən i·rlä kə·mšä ɣe·ca ke·jenäm. ja·mänäm a·teš ənde·. ka·štäm, ka·štäm, eɣe·raš le·ktänäm. peš cat ke·cažä ke·cä·nän. šə·rɣem mä·škäm, mo·lo, ka·ckäm, jüm eɣe·raštə, wə·də·štə. ənde· tö·kem, ma·nam, ke·jem. ko·rnəžäm jamde·näm. öp·ä·t a·teš ja·mänäm. oj, oj, ənde· dawaj mä·ɣräs, mä·ɣräs!

wa·ra sta·rik to·län. — mam mä·ɣret? — ma·neš.

— *mən, ma·nam, a·teš ja·mänäm.*

— *däk te·we, ma·neš, a·jda ja·ɣo·rnə dən!*

tö·kem wa·ra lä·ktänäm. wa·ra ä·wäm təmə·ngə ko·ltän a·ɣäl. bolšä a·m kaš ənde· a·tāškə mə·nät.

Egyszer elmentem az erdőbe. Vittem [magammal] nyírhéj puttonyt, kést, [és] gombát gyűjtöttem. Egy puttonyt teleszedtem. Letettem egy lucfenyő mellé. Nagyon alhatnékom lett. A kést beletettem a puttonyba (tkp. és a kés a puttonyban), lefeküdtem aludni a puttony mellé. Nagyon mélyen (tkp. erősen) aludtam. Semmit sem hallottam (tkp. éreztem). Odajött egy ember. Ez a gombát mind elvitte, csak a kést hagyta meg.

Egy darabig aludtam, [aztán] kinyitottam a szemem — az erdőben vagyok. Oj, oj, mit csináljak most. Ahogy odanézttem, [láttam, hogy] a puttony megmaradt, de gomba nincs. Mit csináljak most? Ülök, megfésültem a fejem, megkötöttem jobban a kendőm. A nap nagyon esté[re járt]. Gombát keresve nagyon szaladgáltam, nagyon szaladgáltam, semmi sem látszik már az erdőben.

Oj, most gomba nélkül megyek haza! Anyám mit mond most nekem? Mihez kezdek most már? Találtam vagy öt gombát. Nagyon nagy puttonyt hoztam magammal. Aztán gyorsan (tkp. nagyon) futok haza, igen erősen beesteledett már (tkp. este már). Hazaérkeztem, anyám kijött elébem. — Oj, hol jársz? Oj, hol jársz?

— Oj, anyám, én gombát szedni voltam (tkp. gombáért jártam), és eitévedtem az erdőben.

— És hol van a gombád?

— Ime, vagy öt gombát találtam.

— Oj-ój-ój, akkor ne menj többet! Akkor nem küldelek!

— Oj, anyám, gomba nagyon sok (tkp. erősen) van!

Aztán bementem a házba, leültem enni és anyám simogatja a hajam: — oj, oj, [ha] gomba van, miért [csak] ennyit hozol?

— Anyám, te engem nagyon korán keltetted fel, nagyon elálmosodtam (praes.), [és] elaludtam az erdőben. Szedtem egy puttony gombát és elfáradtam. Amint felkeltem, hát nincs a gombám, csak a puttony hever (tkp. ül) [ott]. A kés megvan! Aztán futkostam, futkostam, a nap esté[re járt], a gomba nem látszik. Ime, hazajöttem.

— Oj, lányom, én téged holnap nem küldlek az erdőbe.

— Oj, anyám, én megyek, nagyon sok gomba van, rengeteg sok gomba van.

Anyám elment aratni, én [pedig] az erdőbe mentem. Megint puttonyt vittem, és másnap nagyon sok gombát hoztam.

Megjött az anyám, megsimogatja a fejem: — oj, lányom, [lám] gombát hoztál! Akkor ma nem aludtál.

— Nem, [és] holnap ismét elmegyek.

Másnap harmadik nap mentem el. Most eltévedtem az erdőben. Járkáltam, járkáltam, kértem a folyóhoz. Erősen napsütéses nap volt. Megmostam az arcom, miegymás, ettem, ittam a folyóból, a vízből (iness.). Most hazamegyek, mondom. Elvesztettem az utat. Megint eltévedtem az erdőben. Oj, oj, gyerünk sírni, sírni!

Aztán jött egy öregember. — Mit sírsz? — mondja.

— Eltévedtem, mondom, az erdőben.

— Ha így (van), mondja, gyerünk a gyalogúton!

Aztán hazaértem. Ezután aztán anyám nem küldött. Most már én többet nem járok az erdőbe.

6.

wot, mænā o'lem. kāmātēn poyēnēn ālna: Ā-nā, Mārjā, Mārjā ōpāt. ke-nā a-tāš ande. kārāšnam ku-yu, pārma-wlām, kuyu-wlām nā-lēn ā-lna. ke-nā pō-čāžlān. pō-čāžlān keje-n ālna, e-ŋer šun. eŋer-ən la-mžā Kužer-ŋer. Kužer-ŋer tā-rāš šanzer-n ālna ande. pro-sek. peš ku-yu pro-sek, kām-da pro-sek. i tāšt[ā] ande wādā-štā ka-rna, mo-lo. a eŋer-āštāžā peš wer-žā jākāra-ka wer. tā-ŋen cā-lā zarošo ku-škēn. i warra ti eŋer-ŋe cānžā kuze-nā buyo-rāšškā pro-sek wote-nžā. pešā-k cā-lā jā-ktar a-tā. pešā-k ku-yu a-tā. tā-štā buyo-r, buyo-rāšškā peso-k.

Ā-nā i o'la: — Mārj[ā] ā-kā, āška-wlāžā — marnēš — kā-ce kāda-lāštāt.

ā Mārj[ā] ākū-žā o'la: — oj, ā-škal a-ŋāl.

Ā-nā tura-k wet, ti-đā mās-kā-wlā kārjā-štā-lāt.

mæn i o'lem: — Ā-nā, mā-skā wet ā-škal a-ŋāl.

nə-nə ko-ktən dətowo kəryāšta-lāt, dətowo ma-dāt, pi-zān wašta-reš wokura-t. wara ənde me šaya-lən ə-lna i-ktū mā-nar, i-ktū šū-də me-ter li-eš, bo-lšə a-k li. peš mändər-ka ka-jəš. ma wara ənde? kak mā-nə ku-γu jūk tən kə-čkə-ral γolte-nām: — oj, Mi-γa-l Iwa-nəš! Oγ, nə-nə ko-ktən kəryāštət ənde. me ənde ke-nā, ke-nā, tə-škə šu-n əlna ənde. peš-ə-k məskə-wlə kəryāštət šənde-nət. kak jədə-məm əšte-nət peso-kšəm. ja-ra ənde, ama-ləm we-rəškə šu-n əlna. pər-ni-a-wlām šənde-n əlna, tə-ləm pəšte-n əlna, olte-n əlna, šolte-n əlna, ka-čkən ə-lna, ənde ama-laš wa-zən ə-lna təl wo-ktek. ir γo-dəm ənde kəme-lən ə-lna. Ā-nām kolte-n əlna wə-tlən ənde. Ā-nā wə-dəm ənde ka-nden, peš ku-γu ža-wam kašta-lən kołolo-kəškəžə. ža-wam kašta-lən ənde, kołolo-kəm sū-ken. tə-də nəmə-lnə əlma-šən. tə-də žawa-jet ə-ren dā, ko-mādək šār-len wa-zən kołolo-keš. oš mə-škə-rən.

oj — mən o-lem — Ā-nā, Ā-nā, kołolo-kəšteš maya-n jar ku-sok ki-jä? tə-də: — aj, pu-ta-jäl! mən wə-dəm wel säke-näm.

— an-za-laj, an-za-laj!

— tən — ma-nam — kənde-nät wet ti ža-wam. dawa-j, ənde jü! — ma-nam.

— Oj, a-γəm! — ma-neš.

— a-γät, a-γät! ama-laš to-lna wet, ti ža-wa wə-də-mo-k jü-nä!

— oj, mən bo-lšə a-m jü.

at-əštə eγe-rəš mändər, i eγe-rəš kolowe-cəm kapaje-n əlna tə-štə. ja-ra ənde, ke-n əlna po-γaš. po-γe-n əlna, po-γe-n əlna, wara wa-də lin ənde. ö-pä-l to-lən ə-lna kəmə-tən.

— Ā-nā, ke ənde eγe-rəš, kolowe-cəš!

— oj, mən bo-lšə a-m ke-jə.

— Ā-nā, i-t ke-jə! mən — ma-nam — ke-jem.

ənde mən ke-jəšəm. kənde-näm ənde wə-dəm, säke-näm.

tə-də o-la: — mən a-m jü.

a pa-wəkəm kənde-n əlna po-γen. pa-wəkəm kacka-lat, peš wet wara jü-ktū. dətowo jü-ktū wet!

tə-də o-la: — mən šte-jəm a-m kac, i wə-dəm a-m jü. — no, ja-ra, i-tə!

wara ənde šte-jəm šolte-n əlna. me ənde peš Mä-r-jäm dən ko-ktən ka-čkəna.

dətowo ka-rna, dətowo ka-rna! ənde kołolo-k tən wə-dəm ərəkte-n əlna dā jü-nä jü-nä dā, maya-n — ma-nna — ka-γan wə-tšə sä-jə!

ə-ža-wa wə-dət tə-də a-k jü ənde. ja-ra, kołolo-keš wə-dəm šənde-n əlna pele-nā. ir γo-dəm kəme-lən ə-lna, (kok jät amale-n əlna). kołolo-kəštə ka-pälka wət u-ke. Ā-nə-t cə-lä jün tə-dəm, ža-wa wə-dəm.

— oj, Ā-nā, tən wə-dəm jü-nät?

— u-ke, mən jün a-məl.

ənde tō-kənā to-ləna. ö-pä-l tə prose-kəš le-ktən ə-lna. ənde mə-skū u-ke, kiš-ə-žə we-lə. eγe-r-də-rəškə šu-na. eγe-rəštə Ā-nā peš šə-ryəm mə-škeš, peš jü-eš, ka-čkeš ənde. ja-ra ənde. to-lna, to-lna ənde, təš-ə-k prose-kəm ertəšnā, je-rəm wa-n-žəšna dā o-γo-ləškə pə-re-n əlna. a o-γo-ləštə peš šə-γər. ö-pä-l ənde tə-škə šu-n əlna. a pö-čəžlən kašte-nnā latkə-ndāņkš me-ņgəm. peš mändər-ka ka-štən ə-lna. to-ləna tō-kənā, šun a-nal i-ktū lu me-ņgəm. tə-štə me-mnən Ku-že-ņer u-lə. ti Ku-že-ņer də-reš ö-pä-l šən-ge-n əlna. to-štə kü-škū ki-jä. Ā-nā ənde wə-dəm ö-pä-l ka-nden. nə-ņge-ä dā, tə-ləm pə-štū. mən šə-ņgem. pö-r-təš pər-ni-a-wlām šənde-n əlna, ənde ja-ra, ö-pä-l kołolo-kəm säke-n əlna wət tō-na. kak mən tə-γe a-n-γal γolte-näm, mən ma-nam: — pə-γə-ni-γə-wlə le-ktən ə-lət. u-ju-j, kok i-γə-wlə, izi-wlə le-ktən ə-lət.

ä Mä-r-jä o-la: — maya-n pə-γə-ni-γə-wlə? məskə-i-γə-wlə! — ma-neš.

— i-t šajəšt!

i ti nəl i·yə to·lāt me·mnän dök. te·we äwä·zə le·kən šaya·lən. oj, a ti·də kət·kəšə·ŋgä mä·škä, izi· mä·škä. te·we äwä·zə ša·lyə. me ənde· dawa·j kə·ckə·rəš peš. te·we to·də i·yəwlä·et kə·dal kolte·wə, i mä·škä pašte·kəšt ke·jəš. ti kololo·k wə·dəm jü·nä, ənde· to·ləna tö·kənä. tö·kənä to·lən ə·lma. wot, ti·dəm keleskälē·nä. wara o·yot·nikwlä ke·jən əlāt. ta·štə pala·yan ulə, mo·lo. kü·tern əlāt, nu lü·en a·yələp, mun a·yələp ti·dəm. wara wes ke·ca öpə·t kern əlna, a wara ni·mam u·zən ana· əl wo·pše. pə·təš.

Lám, [ezt] beszélem el. Hárman összejöttünk: Änä, Märjä és ismét csak Märjä. Elmegyünk az erdőbe. A kosarunk nagy, puttonyokat [is] nagyokat vettünk magunkhoz. Áfonyát (dat.) [szedni] megyünk. Áfonyát [szedni] mentünk, elérkeztünk egy folyóhoz (tkp. elékezett egy folyó). A folyó neve Kužerjer. Leültünk hát a Kužerjer partjára. Irtás. Nagyon nagy irtás, széles irtás. És itt a víznél (tkp. vízben) ettünk, miegymás. A folyónál (tkp. folyóban) a hely nagyon elhagyatott hely. Így minden be van növe. És aztán ettől a folyótól felmászunk a halomra az irtás mellett. Körös-körül erdeifenyő-erdő. Nagyon nagy erdő, jó erdő. Itt a halom, a halmon homok van.

Änä [azt] mondja: — Märjä néném — mondja —, hogy szaladgálnak a tehének.

És Märjä nénje [ezt] mondja: — Ó, az nem tehén.

Änä balga, [ott] medvék szaladgálnak.

Én is mondom: — Änä, a medve az nem tehén.

Azok ketten úgy szaladgálnak, úgy játszanak, valósággal egymásba akaszkodnak. Mi meg [ott] álltunk valamennyire, vagy száz méter lehet, több nem. Nagyon messzire el lehet látni. Hát aztán most mi [legyen]? Ahogy elkiáltottam magam: — Hej, Mižal Ivanəš! Oh, azok ketten elfutnak. Mi meg megyünk, megyünk, odaértünk. Megérkeztünk. A medvék nagyon [sokat] szaladgáltak [itt]. Mint a szérú (acc.) [olyanná] tették a homokot. No, jól van, megérkeztünk az alvóhelyre. Letettük a puttonyokat, tüzet raktunk, meggyújtottuk, főztünk, ettünk. Aztán lefeküdtünk aludni a tűz mellé. Reggel felkeltünk. Änät elküldtük vízért. Änä vizet hozott. Egy jó nagy varangyot is belemerített a bográcsba. Belemerítette a varangyot, [és] felakasztotta a bográcsot. Az (ti. a béka) lent volt. A varangy megfőtt, és hanyatt fordult a bográcsban. Fehér hasú.

— Ej — mondom —, Änä, Änä, milyen húsdarab van (tkp. fekszik) a bográcsban?

Ó: — Aj, tévedés! Én csak vizet akasztottam fel.

— Nézd csak, nézd csak!

— Te hoztad — mondom — ezt a békát. Gyerünk, most már igyál! — mondom.

— Ó, én nem! — mondja.

— Te nem, te nem! Aludni jöttünk, és igyuk ezt a béka-vizet?

— Ó, én nem iszom többet!

Az erdőben messze a folyó, és a folyóban kutat ástunk itt. No, jól van elmentünk [bogyót] szedni. Szedtük, szedtük, aztán este lett. Megint megjöttünk [mind a] hárman.

— Änä, menj most le a folyóra, a kútra!

— Ej, én többet nem megyek.

— Änä, ne menj! Én megyek — mondom.

Így hát én mentem. Meghoztam a vizet, felakasztottam.

Ó [azt] mondja: — Én nem iszom.

Mi viszont gombát szedtünk. [Ha] gombát eszel, aztán nagyon itat. Úgy itat!

Ó [azt] mondja: — Én nem eszem levest, és nem iszom vizet.

Aztán mi megfőztük a levest. Aztán Märjével ketten nagyon eszünk. Úgy jóllaktunk (tkp. ettünk), [de] úgy jóllaktunk! Aztán a bográcsban vizet forraltunk, és iszunk. Iszunk, és milyen tápláló (tkp. zsíros) jó víz! — mondjuk.

A békás (tkp. béka) vizet ő nem issza. Jól van, a bográcsba vizet tettünk fel mellettünk. Reggel felkeltünk (két éjszakát aludtunk) [itt]. A bográcsban egy csepp víz sincs. Anä mind megitta, a békás vizet.

— Jaj, Anä, te megittad a vizet?

— Nem, én nem ittam.

Aztán haza[felé] megyünk. Megint kiértünk arra az irtásra. Most nincs medve, csak a nyoma. Odaérünk a folyópartra. Anä nagyon mosakszik a folyóban, nagyon iszik, aztán eszik. No, jól van. Megyünk, megyünk, ott azt az irtást elhagytuk, átkeltünk a tavon és bementünk a kunyhóba. A kunyhó nagyon szűk. Megint visszaérkeztünk ide. Tizennyolc kilométert tettünk meg az áfonyáért. Nagyon messze jártunk. Jövünk hazafelé, nem tettünk még meg mintegy tíz km-t sem. Itt van a mi Kuzejerünk. Megint leültünk a Kuzejer partjára. Egy korhadt (tkp. régi) fatörzs fekszik ott. Anä megint hozott vizet. Meghozta és tüzet gyújt. Én ülök. A puttonyokat betettük a házba. No, jól van, megint felakasztottuk a bográcsot a vízzel. Amint így odanézek, mondom: — kutyakölykök jöttek elő. Ujuj, két kölyök, kicsik, jöttek elő.

Märjä viszont [azt] mondja: — miféle kutyakölykök? Medvebocsok! — mondja.

— Ne fecsegy!

És a négy bocs jön (pl.) felénk. Lám, az anya is előjött. Ó, ez hangyaboly medve, kis medve. Ime, az anya áll. Mi most gyerünk nagyon kiabálni. Lám, a bocsok elfutottak és a medve utánuk ment. A bogrács vizet megittuk (praes.) és hazajöttünk (praes.). Hazajöttünk és ezt elmondtuk. Aztán (oda)mentek a vadászok. Ott gané, miegymás van. Lesték, de nem lőtték le, nem találták meg aztán. Aztán másnap megint elmentünk, de egyáltalán semmit se láttunk. Vége.

7.

*ke-šnā me a-tāš ni-lān, jēda-l aštāš ka-ndaš. pe-rwe jēda-lēm wet pi-dēt
ālma-šen. dā i ke-n ālna a-tāš. a-tā dāra-šta — Lombeyup. Lombeyup wāda-šta
ša-lyā šar-dā. tā šar-dā ša-lyā, me-mnām kū-tā. tā-da a-k lūt. me ana- lūt tadme-can.
warra me tārwā-nāšnā, ti warra tārwā-nāš. tā-da o-len ke-jāš tā, i a-tāškā pā-rāš.
i a-tāškā ke-jāš, anā-t-kaškā ke-jāš, warra i šnā. už me. me warra ke-šnā ni-lān.
nim ru-šna, ka-ndašna tō-kanā, jēda-lēm laštā-šnā. i cā-lā.*

Elmentünk az erdőbe hársfaháncsot (dat.) hozni bocsokor csináláshoz (inf.) Hiszen régen bocsokort hordtak (tkp. kötöttek) volt. Az erdő szélén [folyik] a Lombeyup. A Lombeyup vizében áll egy jávorszarvas. Ez a szarvas áll, [és] figyel bennünket. Nem fél, mi sem félünk tőle. Mi aztán elindultunk, majd ő [is] elindult. Lassan ment, és bement az erdőbe. Bement az erdőbe, bement valahova, mi aztán nem láttuk. Mi aztán mentünk háncsért. Háncsot vágunk, hazavittük, bocsokort csináltunk [belőle]. És [ez az] egész.

8.

laža·kšēm ša·ktam, nü·ngakēm nü·štäläm. wara ti nü·ngakēm jö·rem. komlam la·štem. ti komēm kamakaeš küe·štem. melnäkö·rřam la·štem, kü·tam taräkäm lo·yem oš laža·kš tön. eše melnäkö·rřamaš ka·leš la·štüş mä·näm dä närye·mäšäm jä·räs. wara ti nü·ngak komžäm küe·štäm, wara ti kom waka ka·leš mänä dön närye·mäšäm. ti·dam ca·lä küe·štäm, nä·län pa·štem ö·rdäškä. wara we·säm tiyelä·kok. wara ca·lä küe·št patä·rem, wara ša·rem ü· dön ca·lä. kamaka·škä ša·ndem, na·glužo lewe·däm. ti·da ca·lä päškäde·meš. wot, je·sli una·wlä ä·lät, nä·läm ä·rä·käm, äste·läm po·yem, a·ngem una·wläm, u·na wasta·reš mä·rē dön ša·lyem. ä·rä·käm jü·nä. una·lan kätä·rem: — ja·ra, a·ryeš mä·nän sträpkä·jem? wot, jü·nä, kätä·re·nä, ka·ckäna.

Megszítálok a lisztet, tésztát dagasztok. Aztán ezt a tésztát elnyújtom. [Lángos] kérget (pl.) csinállok. Ezt a kérget megsütöm a kemencében. Lángostöltelékét készíték, hevítetlen túrót gyúrok össze fehér liszttel. A lángostöltelékbe kell még tenni tojást és tejfölt beledagasztani. Miután a kéregtésztát megsütöttem (praes.), aztán erre a kéregre kell [rátenni] a tojást és a tejfölt. Ezt az egészet megsütöm, kiviszem [a kemencéből és] félreteszem. Aztán a másikat ugyanígy. Aztán az egészet megsütöm. Aztán az egészet megkenem vajjal. Betszem a kemencébe, légmentesen befödöm. Ez az egész megpuhul. Ime, ha vendégek vannak, pálinkát veszek, megterítem az asztalt, jóltartom a vendéget. Dalolok a vendégnek (tkp. a vendéggel szemben dallal állok). Pálinkát iszunk. A vendégnek mondom: — Jó-e, nem-e az én ennivalóm?

Lám, [így] iszunk, beszélgetünk, eszünk.

9.

wot, təy·lä perwe əle·nət. ərwe·zəlän ə·dər näläš were·mä šu·eš. ənde ätlä·žə: — ə·dər näläš ka·leš —, mä·neš.

ke·jät ənde ə·dər anzaš. perwe nälənət ə·dərwläm pä·ləde pa·sna. ätlä·žlän kele·sät tiš: wot, tə·štə ə·dər u·lā.

paja·näm kacä·lnət. ərwe·zəlän a·k kəl yənärt, ke·äš ka·leš: nänge·ät silo·m. ke·ät ənde, ja·ra, ä·k jarə. swata·jen to·lät ənde. ke·ät ša·wəcäm näläš ə·dər dö·kə. ə·dər pu·a ša·wəcäm ženi·klän, ätlä·žlän, tə·štə eše i·ktäš ke·ä.

warra ənde sü·än ə·štüş solo·təm nänge·ät, ti kak sü·änlän. solo·təm pu·en ko·dat təmə·ng(ə) ənde. sü·änlän sə·räm šol·tat ə·dər dö·na ženi·k so·lot tö·nə. perwe sə·räm šol·te·nət šu·ku sü·änka·lälän. sü·änəm peš šuk naro·t tönə əste·nət, i·ktä nərl(ə) e·dem, nərlə je·ŋ kəce to·leš sü·ännaro·t. wot wara ti sə·räm šol·tat ə·dər dön, peš šu·ku, i ženi·k tö·nə. ku·deš perwe šol·tat əlō, pa·deš peš koyo·n šu·ku šol·tat sə·räm. wot, ti sü·änka·läl naro·təm jü·ktät. i·ktä ke·ca, ko·k sutka kə·dä sü·änžə ša·lyat, rü·škät. tinär sü·änka·lälän wet pu·kšäš ka·leš. mä·när tə·štə! i pu·kšen kerde·nət, i jü·kten kerde·nət. wot, rü·škən šo·let·ša·lyat i·ktə, ko·k sutka. kəna·mžə ke·ät wara tö·kəšt ənde, ženi·k tö·kə ke·ät. wenžä·jät ə·lō eše perwe cerke·šet. ə·dər dö·rcən ke·ät pašte·keš. šu·kun ke·ät to·žə: i·ktä lu·jen kəce ke·ät, küm mayar·n kəce ša·cäš wet, təy·lä la·štüt sü·änəm. warra ca·lä tə·škə pašku·däwlä a·nzaš to·lät, mo·lo. tinär naro·tlan so sə·räm jü·ktät, pu·kša·šəžə a·k pu·kšep. nu i wot ə·lāš tənğä·lät. wəso, bo·lšə mä·nə keleskälē·nžə a·m mostä.

Ime, így éltek régen. A fiúnak eljön a nősülés ideje (tkp. lány venni idő). Akkor az apja: — Nősülni kell —, mondja.

Akkor elmennek lánynézőbe (tkp. lány nézni). Régen a lányt ismeretlenül vették el. Az apának azt mondják ilyenkor: ime, itt lány van.

Gazdagot kerestek. A fiúnak, ha nem akar is, menni kell: viszik erővel. Mennek, ha tetszik, ha nem. Aztán [a lányt] megkérve jönnek vissza. Mennek a lányhoz kendőt kapni. A lány kendőt ad a vőlegénynek, az apjának, ekkor (tkp. itt) még együtt megy [vele az apa].

Aztán a lakodalomhoz (tkp. lakodalom csinálni) malátát vesznek, mármint a lakodalomra. Malátát hagynak ezután. A lakodalomra sört főz a lány és a vőlegény malátával. Régen sok sört főztek a lakodalmas népek. A lakodalmat nagyon sok néppel csinálták, mintegy negyven embernyi lakodalmas nép jön. No, akkor sört főznek, nagyon sokat, a lánynál és a vőlegénynél. A nyári konyhában (ill.) főzték, üstben (ill.), nagyon sok sört főztek (praes.). Im, a lakodalmas népet itatják. Némely lakodalom egy-két napig áll (pl.), mulatnak (tkp. zajongnak). Ennyi lakodalmas népek azonban enni kell adni. Mennyien vannak itt! És jól gyózték tartani [őket], és gyózték itatni [őket]. Ime, mulatozva sürgölődnek (tkp. forrnak), akkor egy-két napig együtt vannak (tkp. állnak). Aztán hazamennek, a vőlegényhez mennek. Régen még a templomban is megesküdtek. A lánytól mennek utánuk. Sokan mennek szintén: mintegy tíz embernyi [csoport] megy (pl.), kinek mekkora a rokonsága. Így csinálják a lakodalmat. Aztán az összes szomszédok idejönnek megnézni, mi egymás. Ennyi népek egyre sört kínálnak (tkp. itatnak), etetni nem etetik. No, aztán élni kezdenek. [Ez az] egész. Több nincs, én nem tudok többet mesélni.

II. Lipsa falu nyelvjárása

A hegyi nyelvjárasterülettől kelet felé Lipsa az első falu, ahol már más nyelvjárást beszélnek. Minden jel arra mutat, hogy nem is más nyelvjárás ez, hanem csak a hegyinek egy konzervatív változata. A hangsúlyviszonyok, a magánhangzó-illeszkedés és jellemző hangtani vonásai ugyanazok, mint a hegyi nyelvjárásnak. A mezei ~ hegyi $o \sim a$, $a \sim ä$, $e \sim ä$ megfelelések pontosan azonosak a lipsai nyelvjárásban is. Az $u > o$ tendencia azonban itt nem hatott. A legszembetűnőbb hangtani sajátosság az $ü(ö)$, $ű(n)$ megléte. Ez az elszigetelt peremnyelvjárás megőrizte ezeket a hangokat, nem ment végbe a delabializáció, mint a hegyi-erdei nyelvterületen. A szóvégi hangsúlytalan o , $ö$ a hegyi-erdei nyelvjárástól eltérően itt megvan, ami nyilván másodlagos fejlődés eredménye.

A $é$ csak jövevényszavakban van, máshol c áll a helyén.

Az alaktanban a perfectum tagadó alakja érdemel említést, amely az erdei nyelvjáráshoz hasonlóan szintén szerkesztett: *kəne'len ayəl* 'nem kelt fel'.

A névragozásban megvan az abl. *-lec* ragja pl. *ätä'žlec* 'apjától'.

A lipsai szövegeket 1966 augusztusában a helyszínen készített magnetofonfelvétel alapján jegyeztem le. Az adatközlő: L. I. Szmelova (1903) volt.

10.

ik šoŋgo mar-rən ūlma-šen kŭm er-ŋəžə. ške ko-len ko-lten. kok er-ŋəžlän ške imu-štiv-žüšüm pu-en ko-den, a ik er-ŋəžlän ūškü-žüm pu-en ko-den. nu,

ti·də ũškü·žüm nāngä·jä uža·laš. aške·də, aške·də kornō dön, ku·e kocoma·nden ša·lya. ku·e dō·kō šu·eš: — a·le tēn mā·nān ũškü·žüm nā·lnet ma? — mā·neš. tū·dū·žō ko·cori·ko·cori·ko·cori kocoma·nda. — tēn mā·nān ũškü·žüm nā·lnet ma? — mā·neš. — nu, ja·ra, nāl! — mā·neš. — a oksa·žēm kŭ·nam pu·et? — mā·neš. ada·k kue·žā kocoma·nda: — er·lä. — nu, er·lä to·la[m] mēn —, mā·neš. nu, er·lä·šān ũškü·žüm ša·y·lten kue·dū·ņeš. er·lä·šān ənde· kǎ·jä tū·dō ũ·šküž dō·kō. ũškü·žüm pī·rā ka·ckān go·lten, u·že u·ke. a kue·žā γəcən ere· o·ksam ka·cā. kue·žā o·la, ere· kocorta·ta, ko·cori·ko·cori·ko·cori kocorta·ta. — ada·k er·lä pu·aš sō·ret ma? — mā·neš. — nu, er·lä posle·dnij γe·cā to·la[m] —, mā·neš.

er·lä·šān tawa·rēm nā·leš ta, kǎ·jä ənde. — na, mā·neš, oksa·et pu tēn! — mā·neš. kue·žā eše· kocorta·ten ša·lya. — tēn mā·nām ere· alta·let —, mā·neš. — er·lä, ere· er·lä marat —, mā·neš, a mēn tē·nām cič·s ru·em.

čas ša·ya·leš ta ru·a, ku·e šala·ņen wa·zeš .ku·e kokla·štāžō pešo·k šu·ko o·ksa ũlma·šen. ik pŭ·rāna o·ksam o·pta da pešo·k ku·γun pa·jan li·eš. əzā·štvlā γəcənā·t peš pa·ja·neš. kəzāt·t peš pa·jan ə·lā.

Egy öregembernek volt három fia. Ő[maga] meghalt. Két fiára hagyta a vagyont, az egyik fiára pedig az ökrét hagyta. No, ez elviszi az ökröt eladni. Lépked, lépked az úton, egy nyírfa susogva áll [ott]. Odaérkezik a nyírfához: — Talán te akard megvenni az ökröt? — mondja [a fiú]. Az [csak] azt sutogja: kocori-kocori-kocori. — Te meg akard venni az én ökröm? — mondja. — No, jól van vegyed! — mondja. — És a pénzt mikor adod? — mondja. A nyírfa ismét suttog: — Holnap. — No, holnap eljövök —, mondja. No, holnapig ott hagyja az ökröt a nyírfa tövénel. Másnap aztán megy az ökörhöz. Az ökröt megette a farkas, már nincs. A nyírfától viszont egyre kéri a pénzt. A nyírfa beszél, egyre susog, kocori-kocori-kocori susogja.

— Megint holnap[ra] ígéred, hogy megadod? — mondja. — No, holnap utolsó nap jövök —, mondja.

Másnap fogja a fejszét és [így] megy. — Na, mondja, add meg a pénzt! — mondja. A nyírfa még [mindig] susog. — Te mindig becsapsz —, mondja. — Egyre csak azt mondod: holnap — mondja. — Én azonban menten kiváglak.

Egy óráig [ott] áll és vágja, a nyírfa kidől. A nyírfa belsejében (tkp. között) nagyon sok pénz volt. Egy kosár pénzt szed össze, s igen nagyon gazdag lesz. A bátyjainál is jobban meggazdagszik. Most is nagyon gazdagon él.

11.

kŭm ũdŭ·rwlā kǎje·nət e·ņež po·γaš. Kŭnā·māškā kǎje·nət i e·ņežəm po·γat, kala·plat nŭ·nō. mā·škā šŭ·rŭm u·žŭnŭt e·ņež po·ņŭma·štāžō. i sowetā·jāt nŭ·nō: — je·slī māškā·žəm u·žŭna γə·nā, mam əšter·nā? — mā·nət. a ik ũdŭ·ržō o·la: — mēn māškā·žəm u·žŭm kənā·t, a·m lŭt, — mā·neš. a māškā·žā tŭšto·k tu·mo ša·jəlnō ki·jä [ŭ]lma·šen. a kŭdŭ·žō o·la: — a·m lŭt — tŭ·dām peš oro·la māškā·žā. — ti·də a·m lŭt manšəžəmo·k kŭcŭ·šaš ũlne·žā —, mā·neš.

i wot, mā·skā lā·kteš, tŭ·dō a·m lŭt manšetəm kŭ·cən šə·ndā. kok ũdŭ·rŭ·štvlā peš kŭryŭ·žŭt. ti·dəm kŭ·ca da, tō·kŭžō nāngä·jä i ə·rəštəš. ko·ktŭn, māškā· dön ũdŭ·ret ə·lāt, ə·lāt. ũdŭ·ržō o·la: — tēn mā·nām, mā·neš, una·lōkeš ko·lto ũtā·jwəlā dō·kō! — mā·neš. — mēn tē·nām a·m kolto! — mā·neš. — nu, ajda·, ko·ktŭn kǎje·nā! — mā·neš. — mēn a·[m] mŭ! — mā·neš. — a kŭce· mēn təγ·lā, mā·neš, sowserm ə·lāj·ŭwä·jwłäm ũžde· əlā·šāš? — mā·neš.

nu, šanġka-la ūdū-ret peš. mam ašta-šaš ende? a[k] kolto. — mən, marneš, kü-jem e-než dö-kö cadra-škə, a sträpä-jen šəndem ik pürriam —, marneš. — tən tū-dö pürriam nängü-jə älä-jwli dökö. kapka-škə šukto, šwen šəl! — marneš. ende mäskä-et „ja-ra” o-la. ūdū-ret sträpä-jä, ške pürri-škəžə pürren šəngeš i sträpä-jməžəm wuj ūmbä-län opten šəndä. mäskä-et to-leš ta, ūpšū-ngeš. — nu, marneš, sträpä-jen, ħolä mən küce nängü-jšäš ti-dəm —, marneš. kak bī papa-zəšaš a-γəl, kuyūza-žlan! — marneš. pürriam pürštürtä dä, aške-dä ende ūdū-ržün ä-täž dö-kö karndaš. wara aške-dä, aške-dä: — aj, peš le-le! — marneš. i-ktä karγäləm karčšaš! — marneš. karγäl karckaš šəngeš, ūdūržö pürri-štä ūlne-ža: — u-žam wet, u-žam! — marneš. — mən təlät karckaš šəm šüdö! — marneš. — dawa-j, a-šket! — marneš. — ak, orolenok to-leš pašte-kem! — marneš. pürštürtä dä, ada-k aške-dä. ada-k šəngeš. — ada-k ik karγäləm kackamo-k! — marneš. ada-k ti ūdū-ret o-la: — u-žam wet, u-žam! — marneš. — təlät mən karckaš šū-den a-mäl! — marneš. qu, tən, tü-ryaš tü-knö! —, marneš. — ti karγäləm nängäjenok šu-aš tü-knö! —, marneš.

karγälžəm älä-ž dökö nängü-jä dä, pürri-žəm šwen šə-leš, əške sarnü-ltä dä kü-jä. ūdū-ret tū-nam i-žə älä-ž dökö to-lün kertən. kezätü-t älä-ž dönok ə-lä nawe-rna.

Három lány elment (pl.) málnát szedni. Kenámbe mentek és málnát szednek, beszélgetnek. Medveganét láttak málnaszedés közben. Aztán tanácskoznak: — ha meglátjuk a medvét, mit csinálunk? — mondják. Az egyik lány aztán így szól: — Ha én meg is látom a medvét, nem félek —, mondja. A medve ott feküdt a tölgyfa mögött. Amelyik lány [így] szól: — nem félek —, őt nagyon figyelni a medve. — Ezt, aki azt mondja, nem félek, meg kellene fogni —, mondja.

És ime, előjön a medve, azt, aki azt mondta, nem fél, megfogja. A két [másik] lány nagyon fut (pl.). Ezt megfogja és hazaviszi és bezárta. [Aztán] ketten, a medve és a lány élnek, éldegélnek. [Így] szól a lány: — Te engem engedj haza apámékhoz vendégségbe! — mondja. — Én téged nem engedlek! — mondja [a medve]. — No, gyerünk menjünk [akkor] ketten! — mondja (a lány). — Én nem megyek! — mondja. — Hát én meg, hogy éljek így, hogy egyáltalán ne lássam a szüleimet (tkp. apám-anyámékat).

No, a lány nagyon töri a fejét, mi most a teendő? Nem engedi [a medve]. — Én, mondja, megyek málnát szedni (tkp. málnáért) az erdőbe, de tele-rakok egy kosarat ennivalóval —, mondja. — Te ezt a kosarat vidd el apámékhoz. Vidd el a kapuig, tedd le és tűnj el! — mondja. Mire a medve azt mondja: jól van. A lány ennivalót készít, ő maga bebújik a kosárba, és az ennivalót a feje fölé teszi. Jön a medve és megszagolja. No, mondja, elkészítette [az ennivalót], nekem meg valahogy el kell vinnem —, mondja. Csak nehogy belebotoljak a [vadász]apóba! — mondja. A kosarat felveszi és megy (tkp. lépked), hogy a lány apjához vigye. Aztán megy, mendégél: — aj, nagyon nehéz! — mondja. — Meg kellene enni egy bélest! — mondja. Leül bélest enni, a lány [azonban] a kosarában volt: — Látlak ám, látlak! — mondja. — Én nem parancsoltam neked, hogy egyél! — mondja. — Gyerünk, lépkedj! — mondja. Ahá, utánam jön és les! — mondja. Felveszi [terhét], és ismét [tovább] lépked. Megint leül. — Újfent megeszem egy bélest! — mondja. Ismét [azt] mondja ez a lány: — Látlak ám, látlak! — mondja. — Én nem parancsoltam neked, hogy egyél! — mondja. — Fu, te túrjél! — mondja [a medve]. — Fogd (ezt) a bélest és vidd el! — mondja [a lány].

A bélest az apjához viszi, és a kosarat elrejtí, őmaga pedig megfordul és elmegy. A lány pedig (akkor) az apjához mehetett (tkp. jöhetett). Most is bizonyára az apjánál él.

12.

ätä·žən, äwä·žən ik e·ryəža űlma·šen. e·ryəža ko·l kücaš ka·štən. äwä·žə tü·dün pa·šte·k ere ka·štən. tüdū·län ka·ckäšəm nängä·jen, i oš tüwūr·jala·šəm nängä·jen, kä·jä, je·rdürškö šu·eš. — Wañu·ška, ma·neš, məñ to·lünam, ma·neš, oš tüwūr·jala·šəm kande·näm tälä·net, püşkü·do ka·ckäšəm kande·näm, ma·neš. i Wañu·ško wa·nza pü·š tön, si·rdürüşkö to·leš. äwä·žə pu·kša, ju·ktä tü·düm, oš tüwūr·rüm ci·kten ko·da, əške kä·jä. məñ, ma·neš, kükšüye·ca yəc kükšüye·caš ere to·lam, ma·neš. ənde· ada·k wes kükšüye·cən to·lün, təyeo·k kəckə·rə Wañu·ške·təm. Wañu·ško to·leš, äwä·žən oš tüwūr·rüm ci·jä, ka·ckeš mo·lo. nu, ənde· mä·skä ko·lüšt šə·nzä. — a ti·dəm məñ, ma·neš, küce·lä ka·cšaš? — ma·neš. — ti·dəm küce· yəñät məñät alta·len ka·ndəšaš? — ma·neš. mä·skä je·rdürüşkö šaya·leš ta, o·la: — Wañu·ško! — ku·yu ju·k tön o·la. — məñ, ma·neš, to·lünam, oš tüwūr·jala·šəm kande·näm, to·läť püşkü·do ka·ckäšəm kande·näm —, ma·neš.

net, ti·də äwäj a·yäl —, ma·neš. Wañu·šket o·la: — äwäj to·lec wə·ckəž ju·kan ə·lä! — ma·neš. a mä·skä o·la: — a·k, ma·neš, məñ kä·jem küzne·caš, sica·š wə·ckəž ju·küm əštə·kten —, ma·neš.

kuzne·caš kä·jä dä, mä·skä wə·ckəž ju·küm əštə·ktä küzne·clän. to·leš, kəckə·rə Wañu·šküm: äwäzläo·k ənde· kəckə·ren. Wañu·šket to·leš ta, mä·skä kü·cən šə·ndä tü·düm. nu, ənde· äwä·žə to·leš, je·r wokten ka·šteš, ka·šteš. — Wañu·ško! — man kəckə·rə. niyüşta·t Wañu·šk[o] u·ke, i to·leš tö·küžö. stari·k·šälän o·la: — Wañu·ško propa·l, ma·neš, u·ke. šu·ko kəckə·ren ka·štəm, niyüşta·t u·ke —, ma·neš.

mäskä·et nängä·jä ənde·, tö·nüž ä·rəšteš. ä·rəšteš, ä·rəšteš, wa·ra Wañu·šket peš ku·düşko tolne·žə. mäskä· yəcən šə·leš, ja·ktä wu·jüşko kü·cən šə·nzeš. ko·mbüwlä kä·jät ənde· (ja·ktä wu·jüşto šə·nzä tü·dö). — məñəm poža·lästə nängä·jedä! — ma·neš. — net, šə·jəlnə to·lšüwlä puska·j nängä·jät! — ma·neš. məñən si·lä šä·yäl, bolno·j ű·lam —, ik ko·mbo o·la. šə·jəlnə to·lšüwläm ko·mbüm ənde· sarwa·la ada·k. ko·mbo šə·nden ko·k šüldür kokla·šəžə, ka·nden šə·nden pörtwu·jüşküžö. pörtwu·jüşto Wañu·ško šə·nzä. ätlä·ž döñ äwä·žə pominä·jät ənde· tüdüm. me·lnäm küe·štən o·pta: — ti·də tälä·net, ti·də məlä·nem — pa·jlen šə·nzät. a Wañu·ško o·la pörtwu·jüşto: — a ti·də məlä·nem! — ma·neš. ni·nə sra·zu ko·lüštüt. lä·ktəť kudwi·caška, a·nžəłtat, Wañu·ško pörtwu·jüşto šə·nzä. Wañu·šküm wa·llat, kəzətät ə·läť nü·nö nawe·rnə.

[Egy] apának [és egy] anyának volt egy fia. A fiú halászni (tkp. hal fogni) járt. Az anyja állandóan kijárt hozzá. Ennivalót vitt neki, és tiszta (tkp. fehér) fehérneműt (tkp. inget-gatyát) vitt neki. Megy, a tóparthoz ér. — Wañuška, mondja, én jöttem meg, mondja, tiszta fehérneműt hoztam neked, lágy ennivalót hoztam, mondja. És Wañuško átkel a csónakkal, kijön a partra. Az anyja eteti, itatja, a tiszta inget felveteti vele, maga pedig elmegy. Én, mondja, szombatoként mindig eljövök, mondja. Aztán mikor a másik szombaton megjött, megint úgy kiabál Wañuškonak. Wañusko megjön, az anyja [hozta] tiszta ingét fölveszi, eszik, miegymás. No, akkor a medve hallgatózik. — Ezt meg hogyan egyem meg én? — mondja. — Hogyan csapjam én ezt be? — mondja. A medve a tópartra áll és [így szól]: — Wañuško! — kiáltja

nagy hangon. — Én, mondja, megjöttem, tiszta fehéreműt hoztam, lágy ennivalót hoztam neked —, mondja.

Nem, ez nem anyám —, mondja. Wańuško [így] szól: — Anyám vékonyabb hangú nálad! — mondja. A medve viszont [ezt] mondja: — Ah, mondja, elmegyek a kovácshoz, tüstént vékony hangot csináltatok [magamnak] —, mondja.

Elmegy a kovácshoz, és a medve vékony hangot csináltat [magának] a kováccsal. Megjön, kiált Wańuškonak. Most az anyjához hasonlóan kiabált. Wańuško előjön és a medve megfogja. No, aztán megjön az anyja. Jár-kel a tó mentén. — Wańuško! — kiáltozza. Wańuško [azonban] nincs sehol és [erre] hazamegy. Azt mondja az urának: — Wańuško eltűnt, mondja. Sokáig járkáltam [ott] kiabálva, nincs sehol —, mondja.

A medve pedig elviszi [Wańuškot] és otthon fogva tartja. Fogva tartja, fogva tartja, azután Wańuško nagyon haza akar menni. Elbújik a medvétől, [és] egy jegenyefenyő hegyébe felmászva ül. Ludak szállnak [arra] (ő a jegenyefenyő hegyében ül). — Vigyetek el engem, kérlek! — mondja. — Nem, vigyenek el a hátul jövők! — mondja. — Nekem kevés az eróm, beteg vagyok —, mondja az egyik lúd. A hátul jövő lúdát kéri meg most ismét. A lúd a két szárnya közé ülteti, [és haza]hozván leteszi a háztetőre. Wańuško a háztetőn üldögél. Az apja és az anyja a halotti torát üli (tkp. emlékeznek rá). [Az anyja] lángost süt: — Ez a tiéd, ez az enyém — osztzkodnak. Mire Wańuško [így] szól a háztetőn: — Ez meg az enyém! — mondja. Amazok mindjárt meghallják. Kimennek az udvarra, nézik, Wańuško a háztetőn ül. Wańuškot leszállítják, bizonyára most is élnek.

13.

ik ma·rē ko·l kūcaš kǎ·jǎ. ko·lǔm kū·ca šu·ko, i to·leš ande. a rǎ·wǎž u·žǔn ti·dǎ kole·tǎm. a·nžǎkǎ pǔ·ren kǎ·jen dǎ rǎ·wǎž ko·len wa·cmǎla ka·jǎn. — ǎk, ma·neš, ti·dǎ wǎ·talǎn warotni·klǎn peš sǎj, ma·neš ta, rǎ·wǎžǎm terǎškǎžǎ pǎ·štǎ ande. i ere i·mǎim po·kta, ša·jkǎla akat anžal. a rǎ·wǎž ere ko·lǔm kǎ·šken ko·den ko·rnǔšto. to·leš, wǎ·tǎž dǎ·kǎ šu·eš ande. — wot, wǎ·tǎ, ma·neš, mǎñ talǎ·net worotni·klǎn peš sǎ·jǎm ka·ndǎšǎm —, ma·neš. — a kole·tǎm to·žo kūce·nǎt? — kol ik ter to·žo —, ma·neš.

i·mǎim pǔ·rta ande, wǎ·tǎž lǎ·kteš waštare·šǎžǎ: kolžat u·ke, worotni·kšǎt u·ke. nu, ja·rǎš ande!

rǎ·wǎž ko·rno wo·kten i·ktǎlǎ po·ɣen, ka·ckǎn šǎ·nžǎ tǔ·dǎ ko·lǔm. a pi·re to·lǔn da, o·la tǔ·tlǎn: — a ti·dǎ, ma·neš, kū·što kūce·nǎt tǎñ? — ma·neš. — je·rǎštǎ — ma·neš. — mǎñ kū·što kūce·nǎm, tǎñǎm nǎngǎ·jen a·nžǎktem —, ma·neš. — dawaj, mǎñǎm tǎ·škǎ nǎngǎ·jen a·nžǎktǎ! — ma·neš. kū·što wǎ·tǎwǎlǎ wǔ·dǔm nama·lǎt pǎ·ɣe·mǎštǎ, tǎ·škǎ nǎngǎ·jen šǎ·ndǎ pi·rǎm. pi·rlǎn o·la: — jesti co·do·co·do cu·ceš, ma·neš, eše kelyǎškǎrǎ·k pace·tǎm cǎ·kǎ! — ma·neš. wara kol peš šu·ku pi·žeš —, ma·neš. ande kǎ·lmǎš tǔ·ɣǎ·leš: co·do·co·do·co·do wel cu·ceš. pa·cšǎm eše kelyǎškǎrǎ·k pi·rǎ cǎ·ken šǎ·ndǎ. šǎ·nžǎ, šǎ·nžǎ, uže pa·cšǎ ko·lmen šǎ·nžǎš. wǎ·tǎwǎlǎ iro·k ande wǔt kašta·laš to·lǔt tǔ·dǔn dǎ·kǎ: — pi·rǎ, pi·rǎ! — ma·nǎt. pi·rǎ pa·cšǎm lǎ·ktaš kǎ·rǎdǎ·leš. kǎ·lmen šǎ·nžǎn, lǎ·ktǔn a·[k] kert. nu, wǔtwarǎ·dǎn pi·rǎm šit ande. wara pi·rǎ sǔsǔrnǎ·lten kǎ·jǎ. pa·cšǎ tǔ·dǔn kǎ·rlǔn ko·dǔn. nu, ande pi·rǎ ša·ɣka·len kǎ·šteš. — nu, mǎñ to·žo ti·dǎ rǎ·wǎžǎm, ma·neš, kūce·ɣǎñǎt sorawno alta·lem —, ma·neš.

ka·šteš, ka·šteš, rəwəžəm u·žeš ənde. pi·rə o·la: — ajda, ma·neš, sü·nəškə!
məñ, ma·neš, tə·ška, sü·nəškə pü·ren lä·ktenäm — maneš. nu, peš sä·jən jü·ktät,
pu·kšat —, ma·neš. — ni·mät a·k əstep —, ma·neš.

nu, ənde sü·nəškə pü·ren kä·jät. a rəwəžet peš xi·trij. olüwa·kə pü·ren
wa·zəm. püre·tam kak u·znüt, ada·k ši·jüš tünq·lat. — pi·rə, pi·rə! — šit. a rəwəžet
olüwa·lnə kijä·ltä. o·len, o·len rəwəžet lä·kteš tä, wä·təwlä ja·re ku·šta:

oj, oj, šokšo,
okñada·m pasta·!
oj, oj, šokšo,
juškada·m pasta·j! — ma·neš.

oj, peš sä·jən mü·ret, man, rə·wəž! — ma·nət wä·təwlä. eše peš sä·jən
müre·näm, ma·neš, täändänlä·ok kosirəm saka·ltənem —, ma·neš. — oksa·žəm,
kə·reš kändrälä·žəm, mo·lüm, saka·lten pu·da məlä·nem, ma·neš, cə·lä! məñ eše
säj mü·rem —, ma·neš. nu, tūdülän cə·lä saka·lten pu·at, kə·res kändərä·wläm,
mo·lo. rəwəžet peš ku·šta:

oj, oj, šokšo,
okñada·m pasta·j! — ma·neš.

o·kñam pa·cən šu·at ni·nə. rə·wəž tö·ryö·štä dä lä·kten šə·leš. rə·wəž kəzətät
ko·sir ka·šteš. šo məñ ja·mak.

Egy ember elmegy halat fogni. Sok halat fog, és aztán jön [hazafelé]. A róka azonban meglátta ezt a halat. [A szán] elé ment és dögöltött módjára feküdt (tkp. halva fekvőként látszott). — Ah, mondja [az ember], ez az asszony-nak, gallérnak nagyon jó, mondja, és a rókát a szánra teszi. És egyre hajtja a lovat, hátra se néz. A róka pedig állandóan dobálja le (tkp. dobálva hagyja) a halat az útra (iness.). Megérkezik a feleségéhez. — No, asszony, mondja, nagyon jót hoztam neked gallérnak —, mondja. — Hát halat szintén fogtál? — Van egy szán hal is —, mondja.

Bevezeti a lovat [az istállóba], a felesége elébe megy: se hal, se gallér. No, [szép kis] bonyodalom (tkp. abrakkeverék)!

A róka az út mentén egyenként összegyűjtve eszegeti a halat. Odajön azonban a farkas és [így] szól hozzá: — hát ezt hol fogtad? — mondja. — A tóban — mondja. — Odaviszlek, ahol fogtam [és] megmutatom —, mondja. — Gyerünk, vigyél oda engem [és] mutasd meg! — mondja. Ahol az asszonyok a vizet merik a lékből (iness.), odaviszi (és) leülteti a farkast. Azt mondja a farkasnak: — ha azt érzed codo-codo, mondja, akkor még mélyebbre dugd be a farkad! — mondja. Aztán fagyni kezd: [a farkas] csak azt érzi, [hogy] codo-codo-codo. A farkas még mélyebbre dugja be a farkát. Űl, üldögél, már befagyott a farka. Az asszonyok aztán reggel vizet meríteni mennek hozzá: — Farkas, farkas! — mondják. A farkas rángatja a farkát, [hogy] kihúzza. Belefagyott, nem tudja kihúzni. No, aztán a vízholdó fával verik a farkast. Aztán a farkas vonyítva megy el. A farka beleszakadt [a jégbe]. No, most a farkas töri a fejét (tkp. gondolkozik). — No én szintén becsapom valamiképpen a rókát —, mondja.

Jár-ke! aztán meglátja a rókát. [Így] szól a farkas: — gyerünk, mondja, lakodalomba! — Nekem, mondja, oda a lakodalomba van mehetnékem —,

mondja. No, nagyon jól itatják, etetik [az embert] —, mondja. — Semmit sem csinálnak [nekünk].

No, aztán elmennek a lakodalomba. A róka azonban nagyon ravasz. Bebújt [és] lefeküdt a lóca alá. Amint meglátják a farkast, ismét ütni kezdik. — Farkas, farkas! — ütik. A róka pedig a lóca alatt hever. A róka lassanként előjön és táncol az asszonyokkal:

Oj, oj, meleg van,
nyissátok ki az ablakotokat!
Oj, oj, meleg van,
nyissátok ki a kemenceelzárót! — mondja.

Oj, nagyon szépen (tkp. jól) dalolsz, úgymond, róka! — mondják az asszonyok. Még szebben dalolnék, mondja, [ha] hozzátok hasonlóan az ünnepi díszeket magamra akasztanám —, mondja. — A pénz[füzér]t, a keresztkötőt, megymást, adjátok rám, mondja, mind! Én [akkor] még szebben dalolok —, mondja. No, mindent ráadnak, a keresztkötőt, megymást. A róka nagyon táncol:

oj, oj, meleg van,
nyissátok ki az ablakotokat! — mondja.

Kinyitják az ablakot. A róka kiugrik és eltűnik. A róka most is nyalkán jár. Ennyi az én mesém.

14.

*ik marān ūlma·šen kūm eryāža. a marāža tēper ko·len ko·lten. ko·lmūž
yo·dūm tū·dō o·len: — tā, ma·neš, mā·nām kū·m jūt ježu·ritledā! kū·mū·tūn
kū·m jūt ježu·ritledā! — ma·neš.*

*ku·yu eryāžlān anžōc kā·jāš ježu·ritlāš. ku·yu eryāža kā·jāš šūyō·rūškō
ježu·ritlāš. šā·nžēš, ātā·žā kēne·lān a·yāl. a ā·lāž o·len: — mān, jū·dūn kēne·lām.
nu, wes jūde·šān kōdā·lāš eryāžlān ānde wāre·štān kā·jāš. to·žo šā·nžen, šā·nžen
kōdā·lāš eryāža, jūt pōcken šā·lān da užē. mū·ngeš to·lūn. ānde kū·m jūde·šāža
i·zi eryāžlān, Iwa·nlan, kā·jāš wāre·štān. Iwa·n kā·jen, dotowo· šā·nžen, poka·
ātā·ž kēnelme·ška. ātā·žā šūyō·rūštō kēne·lān. — tān, Iwa·n, tān ū·lat, nawernā?
— ma·neš. — āzā·twlā ježu·ritlenat wet?*

— ježu·ritlen ū·lūt ta, waške· to·lnūt.

*— nu, mān tālā·net ik sāj mu·tūm o·lem —, ma·neš. šā·wōceš ik i·mūi
pa·cām pūt·rā·leš i šawōcšēye· pu·a. — kā·jā pa·su pokšakōlā·k. rū·zāl yo·lto
tāye·lā, ma·neš, pa·su pokšā·lno i o·lo:*

Si·wka — burko wes·šene ka orko

*stān predomno·j kak list pātrawo·j!¹ — man ma·neš, i tū·dō wernā nūrū·ško
lā·ktān ātā·žlec to·lšūla i šawōcšēm rū·zāl yo·lten: Si·wka — burko . . . etc.*

*Si·wkāža kū·dal do·leš. tū·dō Si·wkāž dōn znako·mūlten, nījā·ltā, mo·lo.
— wot, ma·neš, kū·nām eše malā·nem kū·leš li·jāt, mān tā·nām kōckerā·lām.
tān wā·ra mān tō·kem to·lat! — Si·wkāžlān o·la. Si·wkāžēm ko·lta, tō·kūžō to·leš
i kamaka[ū]mbā·ka ku·cen wā·zeš.*

¹ Eltorzított orosz szöveg.

— nu, Iwa'n át'ie-təm u-züč? — wes e-ryštwlä o-lat.

— u-žüm —, ma-neš.

— a mam säj mur-tüm tälä-net o-lüš?

— o-lüš, ma kü-leš tü-dö mäli-nem —, ma-neš. bo-lšo ni-mät a-k ol[o]

Iwa'nžə nü-nlän.

wot, ənde kuyüža- üdü-ržüm marlan pu-a. a kuyüža-n ü-dür dö-kö ku-caš kü-leš kü-škö, šüpša-laš. tü-nam i-žə nä-lən ke-rtət.

ənde əzäštwlä káčä-käm peš pu-kšat, kuyüža-n ü-dür dö-kö ku-caš, šüpša-laš.

əzäštwlä lä-ktən kä-jät káčä-käm wü-den, a Iwa-net nürü-ško lä-kteš ta, ola: — Si-wka — burko . . . etc.

Si-wket kü-dal do-leš. Si-wkəškə ku-cen šə-nžəš wer-γom, i kä-jä kuyüža-n ü-dür dö-kö. əzäštwläm pəkten šweš, i er-ten kä-jä. tü-dö wara kü-dal γu-ca, no a-[k] ke[r]t. u-ke šü-pšal, a-[k] ke[r]t pətä-ri. ada-k to-leš. əzäštwlä káčä-käetəm törγö-ktät pro-sto.

wara ada-k ir γode-šən əzäštwlä to-žo kä-jät. káčäkä-štəm jüt wast pu-kšat ənde peš, kuyüža-n üdü-ržüm šüpša-laš. a ti-də Iwa-net ada-k ir γode-šən kä-jä to-žo. tidəo-k Si-wkəžəm kəkərü-leš, ada-k küškü-žəš ta, kä-jä. əzäštwläm er-ten kä-jä. to-žo ko-[k] kana ku-ca. ada-k ko-[k] kanaešət a-[k] ke[r]t šüpšal-ən.

wara kü-m keceš ada-k kä-jät. əzäštwlä to-žo ada-k tü-dö káčä-käm wü-den kä-jät. peš törγö-ktät kuyüža-n ü-dür dö-kö, ku-cünešt peš. nu, ti-də Iwa-net ku-cen kä-jä. kuyüža-n ü-dür pu-a tü-tlän ko-lcüm, zoloto-jüm i la-štək tön wüdü-leš tä, cə-kä. to-leš, i-mni-žəm ko-lta, kamaka-[ü]mbäk ku-cen war-zeš. əzäštwlä kala-plat, to-lüt ənde. — wot wet, ma-nät, šüpšal-ən šotaki ti-də säj imni-žet —, ma-nät. tü-dö jukümat a-k lük, ki-jä. tepe-r kuyüža- po-γa ka-ləkäm sü-än əštäš. kü-što tü-dün wi-ņəžə? a-k päl[ə] a-le. nu, ənde ti-də imni-žəm, Si-wkəžəm kəkərü-leš tä, kä-jä. ka-lək peš šu-ko po-γünen. kuyüža-n wi-ņəžəm u-žnešt cə-län. ti-də əzäštwlä tü-škö mi-en ü-lüt.

wara ənde mə-nən kü-što wi-ņem, mə-nən üdü-rem kü ke-rtən nü-lən? — ma-neš. ti-də ku-da wuryeməm ci-en pešo-k. ki-dəštə šery-šəm a-nžəkta. jolmar-nta. — wot, tə-nə mə-nən wi-ņem! — ma-neš. ənde ka-ləklan a-nžəkta. cə-lä kü-dəš šu-a tü-dün wuryeməm, ku-da-žəm i we-səm ci-ktä. i peš ku-γu, i-ktä nərta peca sü-änəm əštät nü-nö. wara tü-tlän cə-lä kuyüža-n ma-žə, imu-šestwo ko-deš. ma tü-dö kuyüža-lan. cə-lä wi-ņəžlän ko-deš, i taca-t əlät nü-nö peš sä-jən. šo.

Egy embernek volt három fia. Az ember azonban most meghalt. Meghaltakor [így] szólt: — Ti három éjjel örködjeteek fölöttem (tkp. engem)! Hármam három éjjel örködjeteek! — mondja.

A [leg]nagy[obb] fiúnak elsőnek [kellett] menni örködni. A [leg]nagy[obb] fiú kiment a temetőbe örködni. Últ, üldögélt, az apja nem kelt fel. Az apja [így] szólt [magában]: — Én [majd] éjjel kelek fel —, mondja. No, másik éjjel a középső fiúnak kellett mennie. A középső fiú szinténült, üldögélt, alighogy besötétedett, már jött haza. Aztán harmadik éjjel a [leg]kis[eb-bik] fiúnak, Iwannak kellett mennie. Iwan elment, s addig üldögélt, míg fel nem kelt az apja. Az apja felkelt a temetőben. — Bizonyára te vagy az Iwan? — mondja. — A bátyáid ugye örködtek?

— Örködtek, de hamarosan [haza]jöttetek.

— No, én mondom neked egy jó szót —, mondja. Egy kendőbe belegöngyöl egy lófarkat és a kendővel együtt odaadja [Iwannak]. — Menj ki a mező közepére és szólj [így]:

Siwka — burko . . . stb. — mondja.

És ő valóban kiment apjától jövet a mezőre és megrázta a kendőt: Siwkø — burko . . . stb.

Siwkø vágatva megjön. [A fiú] megismerkedett Siwkøvel, simogatja, miegymás. — No, mondja, mikor még szükségem lesz rád, hívlak (tkp. kiáltlak) téged. Te aztán gyere hozzám! — mondja Siwkønek. Siwkøt elküldi, hazajön és felfekszik a kemencére.

— No, Iwan, láttad apádat? — mondják a többi fiúk.

— Láttam, — mondja.

— És milyen jó szót mondott neked?

— Azt mondta nekem, ami kell —, mondja. Többet semmit sem mond Iwan nekik.

No, aztán a király férjhez adja a lányát. A király lányához magasra kell felugratni (tkp. felmászni), [és] megcsókolni. Csak akkor vehetik el.

Erre az [Iwan] bátyjai nagyon etetik a kecskét, hogy a király lányához felugrassanak vele [és] megcsókolják.

A bátyjai a kecskét vezetve elindulnak, Iwan pedig kimegy a mezőre és [így] szól: — Siwkø — burko . . . stb.

Siwkø vágatva odajön. Felül a Siwkøre, és megy a királylányhoz. A bátyjait utóléri, és elhagyja. Aztán vágatva felugrat, de nem éri el. Nem csókolja meg, nem tudja előszörre [megtenni]. Ismét megpróbálja (tkp. jön). A bátyjai egyszerűen [csak] a kecskét ugratják.

Aztán a bátyjai másnap szintén megint mennek. Nagyon etetik éjjel a kecskéjüket, [hogy] megcsókolják a királylányt. Ez az Iwan pedig másnap szintén újból elmegy. Siwkøt megint úgy hívja, ismét felül rá és elmegy. A bátyjait elhagyja. Ismét nem tudja megcsókolni két próbálkozásra (tkp. kétszerre).

Aztán harmadik nap ismét mennek. A bátyjai a kecskét vezetve mennek ismét. Nagyon ugratnak a királylány felé, nagyon szeretnének felérni. No, Iwan felugrat. A királylány aranygyűrűt ad neki, és [Iwan] egy rongydarabba csavarja és elteszi. [Haza]tér, elküldi a lovat, felfekszik a kemencére. A bátyjai beszélgetnek, most már [ők is] megjönnek. — No lám, mondják, mégiscsak megcsókolta az a jó lovú —, mondják. Ő egy szót sem szól, [csak] fekszik. A király most összegyűjti a népet lakodalmat csinálni. Hol van a veje? Nem tudta. No, ezután ez hívja a lovát, Siwkøt, és elindul. Nagyon sok nép összegyűlt. A király vejét akarják látni mind. A bátyjai is odamentek.

Aztán hol a vejem, aki az én lányom el tudta nyerni? — mondja [a király]. Ez nagyon rossz ruhát vett fel. Megmutatja az ujján a gyűrűt. Gyémánt. — No, ez az én vejem! — mondja [a király]. Aztán megmutatja a népnek. [Iwan] ledobja a rossz ruhát és másikat vesz fel. És nagyon nagy, mintegy negyven napos lakodalmat csinálnak. Aztán neki marad a király összes izéje, vagyona. Amije a királynak van, mind a vejére marad, és ma is nagyon jól élnek. [Ez az] egész.

BERECZKI GÁBOR

Образцы марийских текстов

Автор публикует образцы текстов из двух марийских говоров. Один из них стоит очень близко к горному наречию марийского языка. Носители этого говора называют себя *kožla marrā* 'лесной мари', так что было бы целесообразно называть целое наречие лесно-горным. Судя по женским головным уборам, лесные мари, образовались путем смешивания пришельцев из горномарийского края и местного, малочисленного марийского населения. Победителем вышло наречие пришельцев, но сохранились и некоторые характерные черты говора местного населения. Пришельцы образовали и новые селения, где сохранилось чистое горное наречие.

Второй говор является также западным. От горного наречия отличает его, главным образом, наличие редуцированных (вернее сверхкратких) гласных *й*, *ь* и цоканье. Этот говор очень мало распространён, на нём говорят только в селе Липше Звениговского района Марийской АССР.

Габор Березки

Bemerkungen zu den Theorien über das Klusilsystem im Proto-Uralischen und einige Modellvorschläge

Die Hypothese von der indo-uralischen Sprachverwandtschaft erscheint mit dem Fortschritt der Forschung in diesem Bereich immer greifbarer und überzeugender. Im Rahmen dieses Artikels möchten wir einige Probleme, die sich auf die Rekonstruktion des protouralischen (= PU) Klusilsystems beziehen, zur Diskussion stellen,

Es steht fest, daß eine der Vorbedingungen für die Beweisführung der indo-uralischen Sprachverwandtschaft voraussetzt, daß die für beide Ursprachen Lautsysteme sich entweder als identisch erweisen müssen, oder daß sie auf ein gemeinsames Lautsystem zurückgeführt werden können.

1. **Indoeuropäisches (= IE) Klusilsystem.** Das für das IE von K. BRUGMANN¹ rekonstruierte System der Verschußlaute kann folgenderweise dargestellt werden:

p	t	k ^v	k	k ^w
ph	th	k ^v h	kh	k ^w h
b	d	g ^v	g	g ^w
bh	dh	g ^v h	gh	g ^w h

Dieses System wurde von späterer Forschung revidiert und zugleich beträchtlich reduziert. Tenues aspiratae erwiesen sich als aus einer Verbindung *Tenuis* + *Laryngal* entstanden.² Man versuchte auch, die Gutturalreihe zu vermindern, weil in keiner IE Sprache simultan drei kontrastierende Phoneme gefunden werden. So heißt A. MEILLET velare und labiovelare Reihe gut,³ während J. KURYŁOWICZ velare und palatale Reihe vorschlägt.⁴

W. P. LEHMANN kommt zu dem folgenden System:⁵

¹ K. BRUGMANN, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Berlin und Leipzig 1930, S. 52.

² J. KURYŁOWICZ, Études indoeuropéennes, 1. Kraków 1935, S. 46–54; W. P. LEHMANN, Proto-Indo-European Phonology. Austin 1955, S. 80 ff.

³ A. MEILLET, Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes. Paris 1937, S. 91–95; M. MAYRHOFER, Das Gutturalproblem und das indogermanische Wort für „Hase“. Studien zur indogermanischen Grundsprache. Wien 1952, S. 27–32.

⁴ J. KURYŁOWICZ, Études . . . S. 1–26.

⁵ W. P. LEHMANN, op. cit. S. 8, 99–100; W. L. MAGNUSSON, Complementary Distributions among the Root Patterns of Proto-Indo-European. Linguistics 34/1967, S. 17–25.

p	t	k	k ^w
b	d	g	g ^w
bh	dh	gh	g ^w h

Ein noch ärmeres Klusilsystem findet man bei W. L. MAGNUSSON⁵:

p	t	k ^h	g ^w
bh	dh	g ^{xh}	g ^{wh}

Ohne sich hier in eine detaillierte Diskussion einzulassen, muß man zugeben, daß auf der phonetischen Ebene von drei Gutturalreihen gesprochen werden darf.

2. Proto-Uralisches Klusilsystem. In bezug auf die Rekonstruktion des PU Klusilsystems gehen die Ansichten der Forscher scharf auseinander.⁶ Größere Verbreitung haben die Theorien gefunden, die entweder eine Klusilreihe (*p t k*) bzw. zwei Klusilreihen postulieren. Im letzteren Fall werden beide Reihen entweder nach der Opposition *lang : kurz* (*pp : p, tt : t, kk : k*) oder nach der Opposition *stimmlos : stimmhaft* (*p : b, t : d, k : g*) gegenübergestellt.

Außer den Klusilen werden auch homorgane Spiranten (*w, δ, γ*) rekonstruiert, deren phonologischer Status verschieden aufgefaßt wird. Manche Forscher interpretieren sie lediglich als Allophone (kombinatorische Varianten) der entsprechenden Klusile, andere wiederum betrachten die Spirantenreihe als selbständige Phoneme.

In diesem Zusammenhang ist daran zu erinnern, daß für das PU auch reichere Klusilsysteme vorgeschlagen wurden. So hat L. ZABROCKI⁷ drei Klusilreihen: (*tenuis : mediae : mediae aspiratae*) und Y. WICHMANN⁸ sogar vier Klusilreihen rekonstruiert.

Die in Frage kommenden für das PU rekonstruierten Klusilsysteme und homorganen Spiranten könnte man tabellarisch folgenderweise darstellen:

(1)	<i>p(w)</i>	<i>t(δ)</i>	<i>k(γ)</i>
	<i>w</i>		
(2)	<i>pp</i>	<i>tt</i>	<i>kk</i>
	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>
	<i>w</i>	<i>δ</i>	<i>γ</i>

⁶ Vgl. dazu: W.-STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus. *Linguistica* 1. Stockholm 1952; B. COLLINDER, Comparative Grammar of the Uralic Languages. Uppsala 1960, S. 105 ff.; P. HAJDÚ, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest 1966, S. 44 ff.; Gy. DÉCSY, Der gegenwärtige Stand der finnougri-schen Lautforschung. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica 2/1968, Hamburg, S. 48 ff.; B. KÁLMÁN, Zur Entstehung des ungarischen Konsonantensystems. CUFU II, pars I, S. 227—234.

⁷ L. ZABROCKI, Usilnienie i lenieja w językach indoeuropejskich i w ugrofińskim. Poznań 1951, S. 210—41.

⁸ Y. WICHMANN, Zur Geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden Affrikaten nebst einem Exkurs über die finnisch-ugrischen anlautenden Klusile. FUF 11/1911—12, S. 210 ff.; Vgl. dazu auch B. COLLINDER, Indo-Uralisches Sprachgut. Uppsala 1934, S. 77—78.

(3)	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>
	<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>
	<i>w</i>	<i>δ</i>	<i>γ</i>
(4)	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>
	<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>
	<i>bh</i>	<i>dh</i>	<i>gh</i>
(5)	<i>ph</i>	<i>th</i>	<i>kh</i>
	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>
	<i>bh</i>	<i>dh</i>	<i>gh</i>
	<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>

Bei der Rekonstruktion der obigen Lautsysteme hat man sowohl interne als auch externe Faktoren in Betracht gezogen.

3. Interne Faktoren der Rekonstruktion des PU Klusilsystems. Es läßt sich danach fragen, ob manche der vorgenannten Lautsysteme in irgendwelche Übereinstimmung gebracht werden können.

Der sekundäre Charakter der im Finnischen und Lappischen vorkommenden Klusil-Geminata wurde schon von V. THOMSEN⁹ und anfänglich von E. N. SETÄLÄ vermutet. SETÄLÄ wollte in der Entwicklung des finnischen Konsonantismus die Wirkung zweier phonetischer Prozesse, nämlich der Verstärkung und der Lenierung sehen. Diese Prozesse hätten nach ihm folgende Transformationen hervorgerufen:¹⁰

<i>*b</i>	<i>*d</i>	<i>*g</i>	>	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	(in der offenen Silbe)
				<i>β</i>	<i>δ</i>	<i>γ</i>	(in der geschlossenen Silbe)
<i>*p</i>	<i>*t</i>	<i>*k</i>	>	<i>pp</i>	<i>tt</i>	<i>kk</i>	(in der offenen Silbe)
				<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	(in der geschlossenen Silbe)

In der letzten Zeit wurde der Gedanke von dem sekundären Charakter der Klusil-Geminata erneut von W. STEINITZ,¹¹ Gy. DÉCSY,¹² T. R. VIITSO¹³ vertreten. Dieselbe These hat auch L. ZABROCKI verteidigt, indem er den FU Konsonantismus im Lichte der Verstärkungs-Lenierungsprozesse untersucht hat.

L. ZABROCKI geht in seinen Erwägungen von drei Klusilreihen aus, die bei dem Anteil der Verstärkung und Lenierung folgender Umgestaltung unterworfen waren:¹⁴

<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	>>	<i>p̣</i>	<i>ṭ</i>	<i>ḳ</i>	>>	<i>pp</i>	<i>tt</i>	<i>kk</i>	(starke Position)
				<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>		<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	(schwache Position)
<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>	>>	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	>>	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	(starke Position)
								<i>ḅ</i>	<i>ḍ</i>	<i>γ</i>	(schwache Position)
<i>bh</i>	<i>dh</i>	<i>gh</i>	>>	<i>ḅ</i>	<i>ḍ</i>	<i>γ</i>					

⁹ V. THOMSEN, Beröringer mellem de finske og de baltiske sprog. København 1890, S. 73—74.

¹⁰ E. N. SETÄLÄ, Yhteissuomalainen äännehistoria. Helsinki 1890 (= YH), S. 123.

¹¹ W. STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus; ders., Die Konsonantenquantität im Finnougrischen. CIFU II, pars I, S. 502—508.

¹² Gy. DÉCSY, Der gegenwärtige Stand der finnougri-schen Lautforschung. S. 54 ff.

¹³ T. R. VIITSO, Tüvelisest astmevaheldusest (eriti eesti keeles). ESA 8/1962. S. 58.

¹⁴ L. ZABROCKI, Usilnienie i lenicja . . . S. 240—241.

Das PU Klusilsystem hatte also zuerst die Wirkung der Verstärkung erlitten. Dieser Prozeß setzte in den starken Wortpositionen weiter fort, während in die schwachen Positionen die Lenierung eindrang. *Mediae aspiratae* hat L. ZABROCKI in Anlehnung an die Entwicklung dieser Laute im Germanischen und Armenischen¹⁵ auch für das PU angesetzt. Dieselben drei Klusilreihen postuliert L. ZABROCKI auch für den PU Anlaut. Mit Rücksicht jedoch auf die Besonderheit dieser Position ist hier zur Verschmelzung der ursprünglichen drei Klusilreihen zu einer (*p t k*) gekommen. Wir würden es also hier mit intensiverer Verstärkung zu tun haben. Eine ähnliche Entwicklung ist auch in anderen Sprachen nachweisbar, die intensiver Anlaut als Inlaut verschärfen¹⁶.

Die von L. ZABROCKI postulierte Transformation des PU Klusilsystems kann aufgrund der Analyse der Ergebnisse von Verstärkung und Lenierung deduziert werden, ohne daß die außeruralische Verwandtschaftshypothese herangezogen wird. Die Verstärkungs-Lenierungsprozesse können als eine homogene Basis zu den Faktoren der internen Rekonstruktion¹⁷ des PU Klusilsystems gerechnet werden.

Die These von L. ZABROCKI haben wir versucht mit der ausführlicheren Analyse der Verstärkung-Lenierung im Finnischen¹⁸ und Lappischen¹⁹ zu verifizieren. Das Ergebnis unserer Untersuchung scheint eine feste Unterstützung für die von L. ZABROCKI verfochtene Hypothese zu sein.

Zu vier Klusilreihen ist, wie schon erwähnt, Y. WICHMANN gelangt. Bei seiner Untersuchung bewegt er sich im Rahmen der uralischen Sprachen und zieht die externen Faktoren nicht heran. Das Problem der von ihm angenommenen *tenuis aspiratae*, wenn auch wahrscheinlich, müßte gründlicher erforscht werden.

Vom Standpunkt der Verstärkung-Lenierung aus könnte man das System (4) und (2) in gewissem Sinne in Übereinstimmung bringen. Das System (2) würde dann eine der späteren Entwicklungsphasen darstellen, die jedoch nur in manchen uralischen Sprachen (Finnisch, Lappisch) erreicht wurde.

Es gibt Forscher, wie z. B. P. RAVILA und E. ITKONEN, die die Phänomene des Stimmhaftwerdens und der Spirantisierung im Mordwinischen zugunsten der Rekonstruktion der PU Klusil-Geminata auslegen.²⁰ Das Stimmhaftwerden und die Spirantisierung basieren auf dem Lenierungsprozeß. Die Entwicklung der Klusile im Mordwinischen, Tscheremissischen sowie in den permischen Sprachen steht nicht im Widerspruch zu der Annahme folgender Transformation:

¹⁵ L. ZABROCKI, Замечания о развитии армянского консонантизма. ВЯ 5/1961

¹⁶ Vgl. dazu J. BAŃCZEROWSKI, Konsonantenalternation im Ostlappischen unter dem Aspekt der Verstärkung-Lenierung. Poznan 1969. S. 70 ff.

¹⁷ Zum Problem der internen Rekonstruktion vgl. P. HAJDÚ, Bevezetés az uráli nyelv tudományba. S. 37.

¹⁸ J. BAŃCZEROWSKI, Stufenwechsel als Resultat des Lenierungs-Verstärkungsprozesses. *Lingua Posnaniensis* (= LP) 11/1966; ders., Einige phonetische Entwicklungstendenzen des finnischen Konsonantismus. *Biuletyn Fonograficzny* (= BF) 8/1967; ders., Lenierungs- und Verstärkungsprozess im Finnischen. LP 12-13/1968; ders., A gyengülés-erősödés folyamata a finn nyelvben. NyK 70. 1-2/1968.

¹⁹ J. BAŃCZEROWSKI, Konsonantenalternation im Ostlappischen unter dem Aspekt der Verstärkung-Lenierung.

²⁰ P. RAVILA, *Astevaihtelun arvoitus*. Virittäjä 1951; E. ITKONEN, Zur finnisch-ugrischen Lautforschung. *Martinus Fogelius Hamburgensis Gedächtnis-Symposium* 1968. S. 38 f.

PU	Verstärkungswelle	Lenierungswelle
p ≧	ṗ ≧	p
t ≧	ṫ ≧	t
k ≧	k̇ ≧	k
b ≧	B ≧	v, w, j, ø
d ≧	D ≧	d, δ, ø
g ≧	G ≧	ʔ, v, j

Aus der Tatsache, daß die finnisch-lappischen Klusil-Geminata in den übrigen uralischen Sprachen fast überall andere Entsprechungen haben als die Einzelklusile, geht also nicht hervor, daß im PU ausgerechnet ursprüngliche Klusil-Geminata vorhanden gewesen wären. Aufgrund der Verstärkung-Lenierung kann man ohne Schwierigkeiten von dem PU *p t k b d g* zu den heutigen Lautvertretern gelangen.

Aus der Mechanik der Verstärkung-Lenierung wissen wir, daß die Klusile über verschiedene Lautmassen verfügen, was den Mangel an Entwicklungsparallelismus unter ihnen bedingen kann.²¹ So notieren wir im Mordwinischen als Fortsetzung des PU **b v* und PU **g* wird durch *v, j, ø* vertreten. PU **d* seinerseits wird durch *d* fortgesetzt. Diese Entwicklungsergebnis bietet zwei Erklärungsmöglichkeiten:

1. PU **d* als Vorderzungenlaut wurde intensiver verstärkt als **b* und **g* und nachher leistete der einsetzenden Lenierung größeren Widerstand. Wir müßten mithin mit folgender Entwicklung rechnen: **d* > *D* (*t?*) > *d*.

2. PU **d* hat anfänglich im Mordwinischen *δ* ergeben, um danach wiederum von gemäßiger Verstärkungswelle betroffen zu werden, also **d* > *D* ≧ *δ* > *d*.

Die Wahl der entsprechenden Explikation hängt von der eingehenden Analyse des ganzen mordwinischen Klusilsystems in bezug auf den Verlauf Verstärkung-Lenierung ab. Eine solche Analyse kann ferner auch auf die Genese der in manchen mordwinischen Dialekten vorkommenden langen stimmlosen Klusile ein gewisses Licht werfen. Diese Klusile brauchen nicht die Ursprünglichkeit der PFU **kk*, **pp*, **tt* zu bezeugen, wie das manche Forscher anzunehmen geneigt sind.²² Sie können ihren Ursprung erst der Verstärkung von **k*, **p*, **t* verdanken.

In den permischen Sprachen mußte die Lenierung am intensivsten vor sich gegangen sein und hat schließlich zum Schwund des PU **b*, **d*, **g* geführt.

In den ob-ugrischen Sprachen hat wiederum die Verstärkung das PU **d* und **b* mit **t* und **p* vermischt. PU **g*, als weniger verstärkt, hat später größere Lenierung erreicht. Der Zusammenfall des PU **b*, **d* mit **p*, **t* ist ein grelles Beispiel dafür, inwieweit die These von P. RAVILA²³ den Tatsachen widersprechen könnte.

²¹ J. BAŃCZEROWSKI, Konsonantenalternation im Ostlappischen . . . S. 37.

²² В. Халлап, Единичные и двойные смычные в финно-угорских языках. Советское Финно-Угроведение 5. 2/1969 S. 98.

²³ „Lyhentymään pyrkivien geminaattasarjojen paine on tietysti kohdistunut yksinäiskonsonantteihin, joiden heikkeneminen esiintyy soinnillistumisprosessina ja myös sulkeuman muuttumisena supistumaksi. Missä tällaista painetta ei ole ollut, ts. missä geminaattasarjaa ei ole esiintynyt, ovat yksinäisklusiilit ja sibilantit säilyneet, jolleivät ole joutuneet kokonaan muista seikoista johtuneen kehityksen alaisiksi.” (Astevaihtelun arvoitus, S. 296.)

Eine ausführlichere Analyse des Verlaufs von Verstärkung-Lenierung in den einzelnen uralischen Sprachen wird in diesem Artikel nicht geplant. An dieser Stelle fügen wir noch hinzu, daß die erste Verstärkungswelle, die das Uralische betroffen hat, nicht auf dem ganzen Gebiet zu dem Stand $\acute{p} \acute{t} \acute{k}$ $B D G$ zu führen brauchte. Andere substantielle Realisierungsvarianten sind auch nicht ausgeschlossen. Im Hinblick auf die Kola-lappischen Dialekte ist es zweckmäßig hier mit $\acute{p} \acute{t} \acute{k}$ $b d g^{24}$ zu rechnen.

Eine Art der internen Rekonstruktion wird darauf beruhen, daß wir aufgrund der Kenntnisse von erfolgten sprachlichen Prozessen (Operator) und ihren Ergebnissen (Transform) den Ausgangsstand (Operand) ausfindig machen.

Oft wird in die Diskussion das Argument geworfen, daß die heutigen FU Sprachen nicht auf stimmhafte Verbindungen $*gd$, $*dg$, $*bd$ usw., sondern eher auf stimmlose Verbindungen $*kt$, $*tk$, $*pt$ hinweisen.²⁵ Ferner weist man darauf hin, daß in der Morphemfuge keine stimmhafte Geminata (dd , bb , gg), sondern gewöhnlich entsprechende stimmlose Geminata erscheinen. Die beiden genannten Fälle will man zugunsten der ursprünglichen einfachen stimmlosen PFU Klusile (unter gleichzeitigem Bestreiten der Existenz der PFU stimmhaften Klusile) auswerten.

Die Stichhaltigkeit dieser Argumente kann aber leicht entkräftet werden. Die Unsicherheit der Schlußfolgerung ist hier nämlich durch die physiologische Spezifik der stimmhaften Klusile determiniert worden. Artikulatorisch betrachtet stellen die stimmhaften Klusile an sich sehr instabile Gebilde dar. Das Wesen dieser Laute macht die supraglottale Okklusion und die Phonation aus. Die Stimmlippen rufen nur dann akustische Effekte hervor, wenn die Luftsäule in Bewegung ist. Der supraglottale Verschluß, der die Luftbewegung unterbricht, kann nur sehr kurz sein. Jede Vergrößerung der Okklusionsmasse (Okklusionszeit) schafft gleichzeitig eine ungünstigere Basis für die akustische Realisierung der Stimmhaftigkeit.²⁶ Experimentalphonetische Untersuchungen zeigen, daß die Geminata der stimmhaften Klusile oft zum Stimmloswerden führt.²⁷ Dasselbe bezieht sich auch auf die Verbindungen gd , dg , bd usw., bei welchen es sich auch um die Vergrößerung der Okklusionsmasse handelt. L. ZABROCKI spricht in diesem Zusammenhang von der internen Verstärkung der Konsonantengruppe.²⁸ Das wepsische *oiktan* kann also ohne Schwierigkeiten aus dem früheren **oigdan* (> **oigedan*) hergeleitet werden. Die Schlußfolgerung von L. KETTUNEN,²⁹ daß das wepsische *-kt-* ausschließlich von ursprünglicherem **kt* her stammt, kann von uns nicht akzeptiert werden. Derselbe phonetische Wert kann als Ergebnis verschiedener artikulatorischer Prozesse entstehen.

²⁴ $b d g$ eine Art von emphatischen stimmhaften (bzw. halbstimmhaften) Medien.

²⁵ B. Халлап, op. cit., S. 95 f.

²⁶ Vgl. dazu L. ZABROCKI, Die Stimmhaftigkeit der Laute. ZPhon 16. 1–3/1963; J. BAŃCZEROWSKI, Konsonantenalternation im Ostlappischen unter dem Aspekt der Verstärkung-Lenierung. Poznań 1969. S. 58 f.

²⁷ K. HENTRICH, Über den Einfluß der Dauer auf die Stimmhaftigkeit der Verschlußlaute. Vox 5/1925, S. 21–24; A. KLINGENHEBEN, Stimmttonverlust bei Geminata. Festschrift f. Meinhof 1927, S. 134 ff.

²⁸ L. ZABROCKI, Usilnienie i lenieja . . . S. 234.

²⁹ L. KETTUNEN, Löunavepsa häälük-ajalugu. I. Konsonandid. ACUT B. II. 2/1922, S. 23; vgl. auch V. HALLAP, op. cit., S. 92.

Die Wahrscheinlichkeit des Vorkommens der stimmhaften Klusile im PFU bezweifelnd, versuchte man auch manche statistische Angaben heranzuziehen. So stellt E. ITKONEN fest, daß in erhaltenen FU Wörtern, die mehreren FU Sprachen gemeinsam sind, folgende Häufigkeit der inlautenden Klusile vorliegt: *-k-* in 29—31, *-t-* in 21—23, *-p-* in 10, *-kk-* in 7—10, *-tt-* in 3—6, *-pp-* in 16 Wörtern.^{29a} Auf grund dieser Frequenzzahlen konstatiert er, daß *-k-*, *-t-*, *-p-* nicht auf *-g-*, *-b-*, *-d-* (und *-kk-*, *-pp-*, *-tt-* nicht auf *-k-*, *-p-*, *-t-*) zurückgehen können, weil dann stimmhafte Klusile in ihrer Frequenz die stimmlosen überholt haben würden (wobei er sich auf G.K. ZIPF und andere beruft). Ohne dieses Problem hier einer eingehenden Diskussion zu unterziehen, machen wir nur auf zwei Momente aufmerksam:

1. Die Wortzahlen, mit welchen E. ITKONEN operiert, sind viel zu klein, um eine Grundlage für statistische Untersuchungen zu bilden. (Dabei weiß man nicht wieviele FU Wörter mit inlautenden Klusilen verlorengegangen sind).

2. Die Ergebnisse von ZIPF beziehen sich auf die sog. fonostatischen Merkmale der Phoneme (d. h. auf ihre Frequenz im Text).

4. Externe Faktoren der Rekonstruktion des PU Klusilsystems. Zu den externen Faktoren der Rekonstruktion gehört in unserem Fall vor allem die Analyse der Lehnwörter und die Hypothese von der Urverwandtschaft des Uralischen mit anderen Sprachfamilien.

Die baltischen und germanischen Lehnwörter im Balto-Finnischen wollte W. STEINITZ bei der Klärung des Problems der Klusil-geminata auswerten. Er neigt zu der Annahme, daß die Klusil-geminata erst dank dem Einfluß der baltischen und germanischen Lehnwörter Verbreitung bei den Balto-Finnen gewonnen hätten.³⁰

Wenn auch die Hypothese von W. STEINITZ bezüglich der Wiedergabe der baltischen und germanischen Klusile durchaus richtig zu sein scheint, schließt sie jedoch nicht aus, daß im Balto-Finnischen zur Zeit der Entlehnung schon zwei Klusilreihen existiert haben konnten. Gesetzt den Fall, daß im Balto-Finnischen *p̣ ṭ ḳ* (eine Art verstärkte Tenues) und *B D G* (stimmlose Medien) vorhanden waren³¹ und daß in baltischen Lehnwörtern *p t k* und *b d g* vorkamen, mußten die Balto-Finnen, solange ihnen das baltische phonologische System unbekannt war, baltisches *p t k* und *b d g* als Allophone von ihrem *B D G* (d. h. von ihrer schwächerem Klusilreihe) auffassen. Erst nach der Erlernung des baltischen phonologischen Systems haben sie mit eigenen Mitteln den Unterschied zwischen *b d g* und *p t k* realisiert, d. h. die ersteren Laute haben sie durch *B D G*, die letzteren durch *p̣ ṭ ḳ* ersetzt.³² (Konsequenterweise müßte man auch eine dritte Etappe in den Lehnbeziehungen annehmen, auf der schon fremde Phoneme übernommen werden.)

^{29a} Vgl. E. ITKONEN, op. cit., S. 33, 39.

³⁰ W. STEINITZ, Zur Periodisierung der alten baltischen Lehnwörter im Ostseefinnischen. *Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kuryłowicz*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1965. S. 297—303; ders., Die Konsonantenquantität in Finnougrischen. *CIFU* II, pars I, S. 502—508.

³¹ J. BAŃCZEROWSKI, Lenierungs- und Verstärkungsprozess im Finnischen. *LP* 12—13/1968, S. 147—169.

³² Vgl. dazu J. BAŃCZEROWSKI, The Transposition of Polish Stops by Chinese Speakers. *Glottodidactica* 2/1967, S. 47—51.

Mit Hilfe der arischen Lehnwörter wiederum wollten unter anderen W. HALLAP und E. ITKONEN die Hypothese von der Existenz der Klusil-Geminata im Uralischen untermauern.³³

Wir unsererseits schreiben den arischen Lehnwörtern keine ausschlaggebende Bedeutung zu. Erstens kennen wir nicht genau die Quell-Sprache. Zweitens wissen wir nicht, auf welcher Etappe der Entwicklung des uralischen Konsonantismus die einschlägigen Wörter übernommen wurden. War es vor oder nach der ersten Verstärkungswelle?³⁴

Die erste Verstärkungswelle hat, aller Wahrscheinlichkeit nach, das PU Klusilsystem folgenderweise transformiert:

$$\begin{array}{lcl} p & t & k > \dot{p} & \dot{t} & \dot{k} \\ \dot{b} & \dot{d} & \dot{g} > \dot{b} & \dot{d} & \dot{g} & (B D G) \\ bh & dh & gh > \beta & \delta & \gamma \end{array}$$

Wenn wirklich die arischen Lehnwörter vor der ersten Verstärkungswelle eingedungen wären, könnte man darauf schließen, daß arisches *p t k* durch *p t k* ersetzt worden wäre. Und dann müßte *sata* „hundert“ als *sata* übernommen werden, um später im Finnischen *satta* zu ergeben.

Wenn aber die fraglichen Entlehnungen nach der ersten Verstärkungswelle stattgefunden hätten, dann wäre zu vermuten, daß alle drei arischen Reihen (*p t k b d g bh dh gh*) durch *b d g (B D G)* wiedergegeben würden, wie es wirklich in den meisten Fällen geschehen ist. Im Finnischen haben wir also vorwiegend *p t k*, z. B.:

- fi *sata* „hundert“ — ai. *sata-*
- fi *suka* „Bürste, Borste, Stachel“ — ai. *sūka-*
- fi *vetä-* „ziehen, schleppen“ — ? av. *vadayeiti* 3sg prs
- (fi *luke* „lesen, zählen“ — gr. *λέγειν*)
- fi *mete-* „Honig“ — ai. *mādhv-*
- fi *orpo* „verwaist“ — ai. *arbha-*

Selbstverständlich setzt unsere Interpretation voraus, daß sich die Gestalt der Entlehnungen meistens auf der Grundlage der phonetischen Verwandtschaft der Laute herausgebildet hat, d. h. daß die FU Sprecher das indo-iranische phonologische System nicht kannten. Die Laute der entlehnten Wörter haben sie ihrem eigenen phonologischen System angepaßt. Drei Klusilreihen haben sie somit als Allophone von ihrem *b d g (B D G)* aufgefaßt.

Wenn die FU Sprecher sich über das indo-iranische phonologische System im Klaren gewesen wären, würden sie danach gestrebt haben, die fraglichen phonologischen Oppositionen mit eigenen Mitteln wiederzugeben.

Entlehnungen beim dem Eingriff der phonologischen Ebene setzen einen engeren Kontakt der Sprecher zweier Sprachen voraus. Sie folgen den phonetischen Entlehnungen nach. Als eine wahrscheinliche Widerspiegelung dieser Entlehnungsphase ist vielleicht fi *myrkky* „Gift“ (ai. *marka-*), *arvo* „Wert“ (ai. *argha-*) zu interpretieren.

³³ В. Халлап, Единичные и двойные смычные в финно-угорских языках. Всесоюзная конференция по финно-угроведению, Сыктывкар 1965. Таллин 1965; ders., op. cit., S. 92; E. ITKONEN, Zur finnisch-ugrischen Lautforschung. S. 40.

³⁴ Zu den Verstärkungswellen vgl. J. BAŃCZEROWSKI, Konsonantenalternation im Ostlappischen . . . S. 278 ff.

Die Gestalt der IE Lehnwörter im FU kann uns keine verbindliche Information über das FU Klusilsystem gewähren. Diese Lehnwörter können nur als ein zusätzliches Argument in der Diskussion geliefert werden.

Betrachten wir jetzt die Frage des PU Klusilsystems unter dem Aspekt der Verwandtschaftshypothese. Vom Standpunkt der Urverwandtschaft des PIE mit PU nimmt die Rekonstruktion von L. ZABROCKI eine besondere Stellung ein. Sein PU Klusilsystem ist mit dem IE identisch (drei Serien der IE Gutturale und ihre eventuelle PU Entsprechungen wurden von ihm jedoch nicht untersucht).

Wenn man an Urverwandtschaft denkt, dann muß man unbedingt das PU Lautsystem auf das PIE zurückführen, bzw. für beide Lautsysteme ein drittes, noch ursprünglicheres rekonstruieren, dem sie entstammen. Die erste Wahl hat L. ZABROCKI, die zweite V. M. ILLIČ-SVITYČ getroffen, wobei der letztere nach H. PEDERSEN³⁵ die Urverwandtschaft der nostratischen Sprachen annimmt.^{35a}

Die Untersuchungen von ILLIČ-SVITYČ gelten ohne weiteres als ein ansehnlicher Schritt auf dem Wege, die nostratischen Sprachen einander näher zu bringen. Besonders wertvoll sind die zusammengestellten, regelmäßigen Entsprechungen der Klusile. Er geht von folgendem proto-nostratischen (= PN) System aus:

	Labiale	Dentale	Velare	Postvelare
stimmlose glottalisierte	p̥	t̥	k̥	q̥
stimmlose einfache	p	t	k	q
stimmhafte	b	d	g	g̃

Die Postvelare werden wir jetzt aus unserer Betrachtung ausschalten, weil sie mit dem Problem der Laryngale im Zusammenhang zu stehen scheinen. Dem Problem der Laryngale widmen wir einen Sonderartikel.

Man kann über den phonetischen Wert der von ILLIČ-SVITYČ angesetzten Klusile streiten. Das ändert aber nicht an der Tatsache, daß jede Klusilreihe in den verglichenen Sprachen relativ regelmäßig fortgesetzt wird. ILLIČ-SVITYČ ist es also gelungen, aus dem Chaos ein ziemlich homogenes System der regelmäßigen Entsprechungen aufzubauen.

In diesem Zusammenhang wollen wir nachstehend das PIE und PU näher betrachten. In diesen Sprachen würden wir es nach ILLIČ-SVITYČ mit folgenden Transformationen zu tun haben, z. B.:

Inlaut:

PIE	PU
*t̥ → t	*t̥ → tt → tt-
*t → d	*t → t → t̄- t-
*d → dh	*d → d → d̄- d-

³⁵ H. PEDERSEN, Türkische Lautgesetze, ZDMG 57/1903.

^{35a} Vgl. B. A. Виноградов, О реконструкции протоязыковых состояний. Система и уровни языка. М. 1969, S. 5—6.

Im Anlaut findet die ursprüngliche Dreiheit im IE klare Abbildung. In den uralischen Sprachen sind alle drei Reihen grundsätzlich zu *p t k* verschmolzen.

Bei der Evolution des PN Klusilsystems waren nach ILLIČ-SVITYČ in allen Fällen die Prozesse der Schwächung der Artikulation beteiligt³⁶, die durch folgende Phänomene gekennzeichnet sind:

1. Verlust des glottalen Verschlusses bei den glottalisierten Klusilen;
2. Schwächung des Verschlusses und Stimmhaftwerden der einfachen Klusile;
3. Spirantisierung der stimmhaften Klusile.

Im IE hätten also die glottalisierten Klusile ihren glottalen Verschluß verloren und haben einfache stimmlose Klusile ergeben. Die einfachen stimmlosen Klusile ihrerseits sind stimmhaft geworden, und die stimmhaften haben sich zu *mediae aspiratae* entwickelt.

Was das PU betrifft, so sollte hier auch der glottale Verschluß bei den glottalisierten Klusilen verschwunden sein. Sie hätten aber den sekundären Effekt dieses Verschlusses, nämlich die Unterbrechung der Artikulation, beibehalten, was in Konsequenz zur Entwicklung der Geminaten geführt hat. Einfache stimmlose und stimmhafte Klusile sind nach ihm anfänglich erhalten geblieben. In der weiteren Entwicklung sind die letzteren spirantisiert worden.

Hier entsteht die Frage, ob die Schwächung der Artikulation, sich eben auf die von ILLIČ-SVITYČ beschriebene Art und Weise manifestieren konnte? Vom Standpunkt der Theorie von Verstärkung-Lenierung muß man diesen Prozeß innerhalb der einzelnen Artikulationsgefüge untersuchen. ILLIČ-SVITYČ sagt nicht, welches der Gefüge, das bei den einzelnen Lautübergängen von der Lenition betroffen wird, er meint. Wir erfahren auch nicht, ob es eine oder mehrere Lenierungswellen gab. In seiner Explikation stellt man verschiedene Inkonsequenzen fest:

Die Entwicklung $\acute{p} \acute{t} k > p t k > pp tt kk$ im PU könnte letzten Endes aufgrund der Verstärkung (im supraglottalen Gefüge) zustande kommen. Im Anlaut wird für das PU nur *p t k* angesetzt. Also müßten wir auch hier Verstärkung des *b d g* zu *p t k* in Betracht ziehen. Ferner müßte man experimentalphonetisch nachweisen, ob die für das PIE postulierte Entwicklung *b d g > bh dh gh* aufgrund der Lenition möglich ist (oder wenigstens auf eine solche Entwicklung in anderen Sprachen hinweisen).

Für die glottalisierten Klusile ist eine dichte Adduktion der Stimmlippen charakteristisch, wodurch ihre Schwingung unmöglich erscheint. Bei der Phonation findet auch eine Adduktion der Stimmlippen (und Dilation des Pharynx) statt, die jedoch im Vergleich zu der obigen nicht so dicht ist. Die stimmlosen Konsonanten ihrerseits werden durch eine Abduktion der Stimmlippen (und Konstriktion des Pharynx) gekennzeichnet.³⁷

Der Verlust des glottalen Verschlusses ($\acute{p} \acute{t} k > p t k$) wurde durch die Verminderung der glottalen Okklusionskraft hervorgerufen (Lenierung im glottalen Gefüge). Die dichte Adduktion der Stimmlippen wurde beseitigt, d. h. wir haben es hier mit gewisser Abduktion zu tun. Bei dem Stimmhaftwerden ($p t k > b d g$) muß man wiederum die Verkleinerung der Abduktion

³⁶ В. М. Иллич-Свитыч, Соответствия смычных в ностратических языках. Этимология 1966, Москва 1968, S. 351.

³⁷ Vgl. dazu E. H. LENNEBERG, Biological Foundations of Language. N. Y., S. 89; N. I. ŽINKIN, Mechanisms of Speech. The Hague 1968, S. 273, 389, 390.

(d. h. Vergrößerung der Adduktion) voraussetzen. Diese beiden Lenierungserscheinungen würden also eine entgegengesetzte Wirkung der Stimmlippen fordern. Und hier liegt die Vermutung nahe, daß sie heterogenen Ursprungs sein könnten. So gelangten wir zu einer solchen Interpretation der von ILLIČ-SVITYČ postulierten Lenierung, im Sinne welcher die Beseitigung der glottalen Okklusion durch den phonetischen Prozeß, das Stimmhaftwerden durch den phonologischen Prozeß hervorgerufen worden wäre. Diese Entwicklung können wir uns folgenderweise vorstellen.

Die Beseitigung der glottalen Okklusion hat $\acute{p} \acute{t} \acute{k}$ zu $p t k$ vereinfacht. Das neue $p t k$ drohte mit dem alten $p t k$ zusammenzufallen. Dieser Vermischung hat jedoch die phonologische Ebene vorgebeugt, indem sie die Verschiebung des alten $p t k$ zu $b d g$ verursacht hat.³⁸ Bei einer solchen Betrachtung könnte man die oben genannten Inkonsequenzen in der von ILLIČ-SVITYČ suggerierten Explikation zum Teil überwinden. Mit anderen Worten kann aus dem von ihm für das PN postulierten Klusilsystem weder das PU noch das PIE Klusilsystem lediglich auf der Grundlage der rein phonetischen Lenierung abgeleitet werden.

Was das PIE und PU betrifft, so könnten wir vorläufig in beiden Sprachen von dem 3-Reihen-System³⁹ ausgehen: $p b bh t d dh k g gh$. Die Heranziehung der Verstärkungs-Lenierungsprozesse als Operatoren, macht weitere Entwicklung der Klusile sowohl in den IE als auch in U Sprachen klar. Manche Forscher werden vielleicht vor diesem Gedanken zurückschrecken, daß solche ungewöhnliche Konsonanten wie *mediae aspiratae* auf dem uralischen Gebiet vorkommen konnten. Wenn wir sie aber als eine Arbeitshypothese in unser System einschließen, wird sich vielleicht erweisen, daß damit einige Fragen auf bessere Weise erklärt werden können als das bisher möglich war. Wenn aber die Praxis dieser Betrachtung Grenzen setzt, können wir immer auf sie verzichten.

Die Rekonstruktion des PU Klusilsystems muß sowohl mit den Mitteln der internen als auch der externen Rekonstruktion angestrebt werden. Jede Methode hat gewisse Einschränkungen. In unserem Falle scheinen beide Annäherungsweisen zu demselben Ergebnis zu führen. Beide ergänzen einander.

5. Einige Anmerkungen. Daß mindestens drei Serien der Klusile für alle nostratischen Sprachen rekonstruiert werden müssen, ist evident. Ihre phonetische Interpretation bedarf weiterer Forschung. Außer den oben diskutierten Faktoren, die bei der Rekonstruktion des Klusilsystems berücksichtigt wurden, besitzt dieses Problem auch andere Aspekte, die wir nachstehend kurz berühren möchten.

a) In der Entwicklung verschiedener Sprachen spielen die Verstärkungs-Lenierungsprozesse eine wesentliche Rolle. Der Lenierungsprozeß (im supra-glottalen und glottalen Gefüge) scheint z. B. eine der Triebkräfte gewesen zu

³⁸ Ähnliche von der phonologischen Ebene gesteuerte Prozesse sind in anderen Sprachen nachweisbar; vgl. dazu L. ZABROCKI, *Z historii monoftongizacji i dyftongizacji niemieckiej*. *Kwartalnik Neofilologiczny* 4. 1/1957, Warszawa; ders. *Замечания о развитии армянского консонантизма*. *Вопросы языкознания* 5/1961; A. G. HAUDRICOURT, A. MARTINET, *Propagation phonétique ou évolution phonologique*. *Assourdissement et sonorisation d'occlusives dans l'Asie du Sud-Est*. *BSL* 43/1947.

³⁹ Die phonetische Natur der *mediae aspiratae* stellt noch ein ungeklärtes Problem dar. Meistens werden sie als aspirierte stimmhafte Klusile aufgefaßt. Manche Forscher interpretieren sie aber auch als Spiranten.

sein, die bei der Umgestaltung solcher primitiver Laute wie Schnalze in Exspirationslaute, beteiligt waren.⁴⁰

Die Verstärkungs-Lenierungsprozesse gehören zu den phonetischen Universalien.⁴¹ Die Forderung scheint also begründet zu sein, daß man die Wirkung dieser Prozesse in allen nostratischen Sprachen einer systematischen Analyse unterzieht. Im IE hat L. ZABROCKI schon eine umfangreiche Arbeit geleistet.⁴² Alle Zweifel über die Entwicklung der IE Klusile wurden aber noch nicht beseitigt. Manche Phänomene scheinen darauf hinzuweisen, daß schon im PIE die Verstärkung bzw. Lenierung Platz haben konnte.⁴³

Was das FU betrifft, so haben unsere Arbeiten schon einen bescheidenen Anfang gemacht. Das Altaische, Kartwelische, Semito-Hamitische und Drawidische liegt noch brach, obwohl die Verstärkungs-Lenierungsprozesse aus diesen Sprachen signalisiert wurden. Das Problem wird noch durch die Vermutung kompliziert, daß dieser *circulus* sich vielemals (in prähistorischer Zeit) wiederholen konnte.

b) Mit der Annahme des PN dringen wir in die Geschichte der Evolution der Sprache relativ tief ein. Wie waren dann Laute artikuliert? Handelte es sich dabei auch um Klusile, Affrikata usw. im heutigen Sinne oder war die Artikulation komplexerer Natur, wie das noch heute die Sprachen der primitiven Völker zeigen?

Man kann nicht umhin, in diesem Zusammenhang an die von BAUDOIN DE COURTENAY aufgestellte Hypothese bezüglich der Vermenschlichung der Sprache denken, die der Verschiebung der Artikulation von unteren und hinteren Positionen, also von ungünstigeren, nach oben und vorne, d. h. in günstigeren Positionen, eine wichtige Rolle zumißt.⁴⁴

Wir neigen zu der Auffassung, daß für die früheren Etappen der Evolution der Sprache komplexere Artikulation⁴⁵ und hintere Laute charakteristisch waren. Man muß also in diesem Zusammenhang unter anderem an Schnalze, ejektive und injektive Laute und ferner an Postvelare Pharyngale und Laryngale denken. Daß sich die Schnalze über Ejectivae und Injectivae zu den Expirationslauten entwickeln können, hat R. STOPA anschaulich gezeigt.⁴⁶

Es ist nicht bekannt, welche Entwicklungsstufe die Sprache zur Zeit des PN erreicht hat. Das PN stellt nur ein zeitlich und räumlich begrenztes Zwi-

⁴⁰ Vgl. R. STOPA, Die Schnalze, ihre Natur, Entwicklung und Ursprung. Kraków 1935, S. 113–15.

⁴¹ J. BAŃCZEROWSKI, Konsonantenalternation im Ostlappischen... S. 101 ff.

⁴² L. ZABROCKI, Usilnienie i lenicja...

⁴³ H. PEDERSEN, Die gemeinindoeuropäischen und die vorindoeuropäischen Verschlusslaute. København 1951, S. 2–16; R. THURNEISEN, IF Anz 22, S. 65. A. B. Долгопольский, Методы реконструкции общиндоевропейского языка и сибироевропейская гипотеза. Этимология 1964, Москва 1965, S. 263–4.

⁴⁴ J. BAUDOIN DE COURTENAY, Человечение языка. Избранные труды по общему языкознанию. I/1963, S. 285 ff.; vgl. dazu auch: A. MARTINET, Les „laryngales“ indo-européennes. Proc. 8th int. Congr. of Linguists. Oslo 1958; CH. F. HOCKETT, The Origin of Speech. Scientific American 203/1960; CH. F. HOCKETT, R. ASCHER, The Human Revolution. Current Anthropology 5/1964, S. 135–168.

⁴⁵ R. STOPA, Die Schnalze... S. 117–118; O. JESPERSEN, Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung und Entstehung. Heidelberg 1925, S. 408; J. ROZWADOWSKI, O zjawiskach i rozwoju języka. Kraków 1950, S. 141 f.

⁴⁶ R. STOPA, Konsonantyczny system języka Zulu w świetle dialektologii historycznej. Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique 25/1967, S. 155–68.

schenglied in der ununterbrochenen Sprachentwicklung dar und muß auf noch ursprünglichere Form zurückgehen.

Um zu dem PIE oder PU Klusilsystem zu gelangen, können wir von verschiedenen theoretischen PN Klusilsystemen ausgehen. Wie das wahrscheinlichste PN Klusilsystem aussehen sollte, wird sicherlich erst die spätere Forschung entscheiden. In dieser Hinsicht scheint die Untersuchung der Verstärkungs-Lenierungsprozesse in manchen afrikanischen und anderen Sprachen (z. B. Kaukasisch, Amerindianisch) von großer Bedeutung zu sein, die noch über komplexere Artikulation der Laute verfügen. Wir könnten bezüglich der Entwicklung der Schnalze, der ejektiven und injektiven Laute davon viele Anregungen bekommen, was unsere Rekonstruktion des PN erleichtern würde. Nicht ausgeschlossen ist z. B. die folgende Entwicklung, die durch Lenierung bewirkt werden konnte:

	1. Lenierungswelle	2. Lenierungswelle
(1) p' t' k'	> p t k	> p t k
(2) 'B 'D 'G	> b d g	> b d g
(3) ph th kh	> ph th kh	> bh dh gh
(4) p t k	> p t k	> b d g

Wir würden es hier mit der Beseitigung des glottalen Verschlusses⁴⁷ in der Reihe (1) und (2) zu tun haben. Als Resultat davon sind *p t k* und *b d g* entstanden. Das neue *p t k* drohte mit dem alten zusammenzufallen. Die phonologische Ebene hat wieder den Lenierungsprozeß aktiviert, der nicht nur *p t k* zu *b d g* verschoben, sondern auch auf die *ph th kh* übergreifen hat. Andere Realisierungsvarianten der Lenierung sind auch möglich. Dieser Prozeß kann sowohl das subglottale als auch supraglottale Artikulationsgefüge betreffen. Er braucht aber nicht beide Gefüge zu derselben Zeit beeinflussen.

Die Schnalze, die ejektiven und injektiven Laute sowie Pharyngale und Laryngale konnten durchaus im PN existieren. Die weitere Evolution ginge auf dem Wege der Vereinfachung und der Verschiebung der Artikulation nach vorne vor sich. Wir müssen suchen, ob irgendwelche Reflexe dieses ursprünglichen Zustandes in den nostratischen Sprachen nachgewiesen werden könnten. Daß im IE laryngale Konsonanten existiert hatten, liegt auf der Hand. Unserer Überzeugung nach ist die Forschung reif, auch im PU die Existenz der Laryngale nachzuweisen.

Wir haben schon den Gedanken geäußert, daß in uralischen Sprachen manche Phänomene vielleicht als Reflexe ursprünglicherer labiovelarer und palataler Gutturale (*kʷ*, *kʸ*) zu deuten seien.⁴⁸ ILLIČ-SVITYČ und DOLGO-POLSKIJ neigen jedoch zu der Ansicht, daß labiovelare und palatale Gutturale erst als Ergebnis der Einwirkung der nachfolgenden Vokale entstanden sind. Das Uralische und Altaische hätten in dieser Hinsicht einen ursprünglicheren Zustand bewahrt. Den IE Labiovelaren entsprechen hier: G u t t u r a l e

⁴⁷ *p' t' k'* ejektive Laute, *'B 'D 'G* injektive Laute.

⁴⁸ J. BAŃCZEROWSKI, Trzy szeregi tylnojęzykowych w proto-uralskim (Three series of the back stops in Proto-Uralic). Sprawozdania PTPN 1/1966, S. 47-49.

vor den Labialvokalen, den IE Palatalen: Gutturale vor den nichtlabialisierten vorderen Vokalen.⁴⁹

Das Problem kann vorläufig nicht restlos geklärt werden. Beide Alternativen sind möglich, wenn auch wir die erstere für wahrscheinlicher halten. Daß bei den Labiovelaren das labiale Element schwinden kann, bezeugt unter anderem das Germanische:

ahd. *koman* "kommen" < **g^wŋ-*; lat. *veniō* < **g^wŋiō-*
 ahd. *kam*, *kāmun* < **g^wom-*, **g^wem-*
 altskand. *kona* "Frau" < **g^wen-/g^won-*; gr. *γυνή*, boeot. *βανᾶ*
 ahd. *singan* "singen" < **seng^wh-/song^wh-*
 ahd. *lungar* < **lŋg^wh-*; lat. *levis* < **leg^wh-*

Das Problem der Labiovelare im Semitischen ist auch noch nicht endgültig geklärt worden.⁵⁰

Die Hypothese von komplexerer Artikulation⁵¹ und Laryngalen wird vielleicht imstande sein, viele Probleme des PU in neues Licht zu rücken. In diesem Zusammenhang kann man z. B. an die Alternation *t: l* bzw. an die anlautenden Nasale im Samojedischen denken. Im ersten Fall wird es vielleicht zweckmäßig eine ursprünglichere laterale und im zweiten eine laryngale Artikulation zu postulieren.

P. HAJDÚ hält die anlautenden Nasale (*ŋ-*, *ń-*) im Samojedischen für ein Ergebnis sekundärer Entwicklung.⁵² In anderen uralischen Sprachen entspricht in diesen Etymologien öfters vokalischer Anlaut.

Das PIE scheint keinen vokalischen Anlaut zu haben.⁵³ Die Vokale sind erst nach dem Schwund der Laryngale in den Anlaut gerückt.

Die Verwandtschaftshypothese würde somit auch für das PU nur konsonantisch anlautende Wurzel fordern. Wir neigen zu der Auffassung, daß eben die anlautenden Nasale im Samojedischen in manchen Fällen als Reflexe

1. ursprünglicher laryngaler Konsonanten;
2. schnalzzähnlicher Laute;
3. nasaler Präfixe⁵⁴

gelten können. Besonders aufschlußreich scheint die Alternation der Nasale mit *v-*, *j-*, *h-*, *k-* zu sein.

Im Lichte der vorgenannten Erwägungen wäre es zu empfehlen, folgende Etymologien gründlich zu überlegen:

⁴⁹ A. B. DOLGOROBSKIJ, op. cit. S. 261 ff. V. M. ИЛЛІЧ-СВИТУЧ, Генезис индоевропейских рядов гуттуральных в свете данных внешнего сравнения. Проблемы сравнительной грамматики индоевропейских языков. 1964, S. 22—26.

⁵⁰ W. M. ИЛЛІЧ-СВИТУЧ, Древнейшие индоевропейско-семитские языковые контакты. Проблемы индоевропейского языкознания. Москва 1964, S. 3—12; N. PILSZCZIKOWA, RO 24, S. 127.

⁵¹ Vgl. z. B. kartw. **mkerd-* „Brust“ — IE *k^werd-* „Herz“; vgl. ferner J. H. GREENBERG, The Evidence for *(*mb*) as a Proto-Afroasiatic Phoneme. Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kuryłowicz, S. 88—92.

⁵² P. HAJDÚ, Die sekundären anlautenden Nasale (*ŋ-*, *ń-*) im Samojedischen. ALH 4. 1—2/1954, S. 17—67.

⁵³ J. KURYŁOWICZ, Études indoeuropéennes, 1. S. 29.

⁵⁴ Vgl. M. SWADESH, Лингвистические связи Америки и Евразии. Этимология 1964, Москва 1965, S. 293—4.

- nenez. *ḡōka* "viel", enez. *ōka*, id. — ? fi. *koko* "ganz, Haufe"
 nenez. *ḡēsu* "Gelenk, Glied", enez. *usu* "Fingerglied", — fi. *jäsen*
 "Glied"
 nenez. *ḡōbt*, *üōbta* "Haar", selk. *opt* id. — fi. *hapsi* "Haar", lpI *vuopta*
 nenez. *ḡābta* "Geruch", selk. *apt* id. — lpL *hakse-*, *hap̄sa-* "riechen"
 nenez. *ḡano* "Boot", — ? mans *ūnsi* "waten", fi. *vene* "Boot", lpN
jānās, *vānās* "Boot, Kahn"
 nenez. *ḡodea* "Wasserbeere", — selk. *kod*, *kot* "Sumpfheidelbeere"
 nenez. *ḡuda* "Hand", ngan. *juty* id., taig. *hutte* id. — ? fi. *käte-* "Hand"
 nenez. *ḡār*, *ḡārka* "groß", selk. *wārg* id. — ? fi. *korkea* "hoch"

Die Spuren der Alternation $H \sim k \sim \emptyset$ sind auch in den IE Sprachen nachweisbar,⁵⁵ z. B.:

- heth. *ḡāštai-* "Knochen", gr *ὄστέον*, russ. *кость*
 heth. *ḡamešhant-* ~ *ḡameškant-* "Frühling"
 toeh A. *tākā* "ich war", gr. *ἔθνηα*, *-ḡa* Endung des Prät. im Luwischen.

Wenn also sowohl die Faktoren der internen als auch der externen Rekonstruktion des PU auf ein ähnliches Konsonantensystem wie im PIE steuern, so wird es sich sicherlich als günstig erweisen, neue Etymologien aufzudecken.

c) Außer den berührten Problemen dürfte man bei der Rekonstruktion nicht den Grundsatz des *maximalen Kontrastes (Polaritätsprinzip)* vergessen. Im Sinne dieses Grundsatzes müßte man die Verschlusslaute für ursprünglicher als Engelaute und die letzteren für ursprünglicher als Affrikata halten.⁵⁶

Das traditionell rekonstruierte PU Klusilsystem, das *č*, *ć* und *s*, *š*, *ś* enthält, sollte demnach auf noch ursprünglicheres zurückgehen. Die Beseitigung der Affrikata und Reduzierung der Zahl der Spiranten zu *s* würde PU und PIE einander näher bringen. Die Spiranten *s*, *ś* und Affrikata *č*, *ć* konnten z. B. ihren Ursprung in Konsonantengruppen bzw. in der Palatalisierung des *k*, *g*, *t*, *d* haben⁵⁷. Man muß genauer die Rolle des Palatalisierungsprozesses untersuchen und eine entsprechende Suszeptibilitätsreihe für ihn aufstellen.

d) Unsere obigen Ausführungen haben vor allem einen theoretischen Wert. Die Verwandtschaftshypothese ist sehr verlockend. Sie wird sich bestimmt als sehr operativ in der uralischen Forschung erweisen. Die Indo-Europäistik wird auch daraus einen großen Nutzen ziehen. Schon jetzt können wir, um ein Beispiel zu nennen, die Dissimilationsprozesse in den IE Wurzeln klarer erfassen.⁵⁸

⁵⁵ V. V. ИВАНОВ, Проблемы ларингальных в свете данных индоевропейских языков Малой Азии. Вестник МГУ. Истор.-филол. серия 2/1957, S. 27; ders., Хетский язык. Москва 1963, S. 87; ders., Тохарские языки. Москва 1959, S. 14.

⁵⁶ Vgl. dazu A. TROMBETTI, Elementi di glottologia. Bologna 1923, S. 608; J. VAN GINNEKEN, La reconstruction typologique des langues archaïques de l'humanité. Amsterdam 1939, S. 34 ff.; R. JAKOBSON, Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze. 1939, Selected Writings I/1962, S. 328—401; ders., Why „Mama” and „Papa”? Selected Writings I/1962, S. 538—45; J. MOLNÁR, Bemerkungen zur Entwicklung des Sprachlautsystems der Kinder in Ungarn. Phonetica 13. 1—2/1965, S. 73—75.

⁵⁷ J. BAŃCZEROWSKI, Trzy szeregi tylnojęzykowych.; V. M. ИЛЛИЧ-СВИТУЧ, Материалы к сравнительному словарю ностратических языков. Этимология 1965, Москва 1967, S. 323

⁵⁸ W. M. ИЛЛИЧ-СВИТУЧ, Соответствия смычных в ностратических языках. S. 348 ff.; vgl. auch A. B. ДОЛГОРОДСКИЙ, Методы реконструкции . . . S. 259—70; ders., Методы реконструкции общиндоевропейского языка и внеиндоевропейские сопоставления. Проблемы сравнительной грамматики индоевропейских языков. 1964, S. 27—30.

Die Verwandtschaftshypothese wird für die uralische Forschung einen großen Fortschritt gegenüber früher bedeuten. Die Hypothese bezüglich der PU Apophonie (Vokalalternation)⁵⁹ gewinnt an Wahrscheinlichkeit. In neues Licht rückt auch das Problem des freien Akzents im PU. Die Laryngaltheorie ihrerseits wird die Forschungen auf dem Gebiet des uralischen Vokalismus fördern. Mit einem Wort, wir stehen vor den Toren großer Umwälzungen der Betrachtungsweisen in der Uralistik. Viele Etymologien mögen mangelhaft sein. Vieles mag nur auf der Einbildungskraft der Forscher beruhen. Das enthebt uns aber nicht der Pflicht, die Forschungsarbeit in dieser Richtung fortzusetzen.⁶⁰

JERZY BAŃCZEROWSKI

⁵⁹ W. STEINITZ, *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. Berlin 1964, S. 14 ff.; vgl. auch K. F. KARJALAINEN, *Zur ostjakischen Lautgeschichte*. I. Über den Vokalismus der ersten Silbe. MSFOu 23/1905; T. LEHTISALO, *Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Uralischen vom qualitativen Standpunkt aus*. FUF 21/1933.

⁶⁰ J. BALÁZS, *Zur Frage der indo-uralischen Verwandtschaft*. CIFU II/1965, Pars I, S. 37–45.

A magyar nyelv régebbi román elemei és a közvetlen nyelvi érintkezésen alapuló szókölcsönzés néhány kérdése

1942-ben jelent meg BLÉDY GÉZÁnak a magyar nyelv román jövevényszavaival foglalkozó könyve (*Influența limbii române asupra limbii maghiare. Sibiu.*). Az egykorú kritika, a kérdéssel foglalkozó kutatók e disszertáció erényeit, nem utolsósorban fogyatékoságait több ízben is elemezték, kétségtelen azonban, hogy a nyelvünk szókészletét ért román hatásról mégiscsak e mű alapján alakult ki a kép. Másrészről viszont az azóta eltelt három évtized szótörténeti kutatásai, a nagyarányú nyelvjárási adatgyűjtés — mindebben kiemelkedő szerepe van a Kolozsvárott működő magyar nyelvészeknek, MÁRTON GYULÁnak, SZABÓ T. ATTILÁnak és a körülöttük kialakult iskolának — olyan új anyagtömeget tártak fel, amely a BLÉDY munkája alapján létrejött közfelfogást erősen elavultnak mutatja.

A kolozsvári munkaközösségek több ízben is hírt adtak arról, hogy tevékenységük mire terjed ki és milyen mértékben halad előre. Mégis, már az ott készülöben levő korszakos jelentőségű művek megjelenése előtt is erősen időszerűvé vált akárcsak egy vázlatszerű összefoglalást adni, és levonni a közvetlen népi érintkezésen alapuló szókölcsönzés kutatására vonatkozó lexikológiai elvi és módszertani tanulságokat. Szükségesnek látszik ez annál is inkább, mert a TESz. egyes szócikkeinek megírása óta nézetem — ez az alábbiakban kiderül — nem egy esetben módosult. Tudom, hogy a Kolozsvárott összegyűlt anyag alapján remélhetően hamarosan kiadásra kerülő monográfiák a most bemutatandó képet nem egy ponton módosítani fogják, de szókészleti kutatásokban az ilyen kockázat elkerülhetetlen.

Az összegyűlt anyag teljes bemutatása és feldolgozása (a hapaxokat és szórványokat is beleszámítva több mint ezer elemmel számolhatunk) folyóiratcikk keretében lehetetlen. Nem tekintetem feladatomnak a csángók nyelvét ért román hatás vizsgálatát, mivel ez külön tanulmány tárgya és ezt a munkát MÁRTON GYULA A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai (Bp. 1969. *NyvtudÉrt.* 66. sz.) című művében lényegében már elvégezte. Ez alkalommal csak a 19. századig jelentkező román elemekkel foglalkozom; ha csak jelzésszerűen is, de egész történetüket próbálom felvázolni, elsősorban ott, ahol a régebbi kép teljes átalakítása vált szükségessé, vagy ahol ez elvi következtetéseket tesz lehetővé.*

* Az alábbiakban a szokásos, főleg pedig a TESz.-ben alkalmazott rövidítéseket használom; az ettől eltérők a következők: ALR. = *Atlasul Lingvistic Român. Cluj-Sibiu, 1938-1942*; ALRM. = *Micul Atlas Lingvistic Român. Cluj-Sibiu, 1938-1940*; ALR. SN. = *Atlasul Lingvistic Român. Serie Nouă. București, 1956-*; Bogdan = *Damian P. Bogdan: Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române. București 1946*; Borza. = *Al. Borza: Dicționar etnobotanic. București 1968*; CADE. = *I. A.*

A 14. század

1.11. A 14. századból származó román jövevényszót első ízben SZABÓ T. ATTILA mutatott ki a magyarban (NyÍrK. IX, 61–77). Igen gazdagon dokumentált és módszertanilag is példamutató tanulmányában a román *crainic* szóból származtatja az első ízben Hunyad megyében 1387-ben feljegyzett magyar *krajnikot* (az első adat forrása: DocVal. 326.), majd ennek Erdély különböző területein a következő századokban való elterjedését mutatja be. Mivel a *krajnik* a 14. század végétől már északon, Máramarosban majd Sárosban és Szatmárban is megjelenik, úgy gondolja, hogy e területeken a szó esetleg az ukránból is bekerülhetett a magyarba. KISS LAJOS hozzászólása (MNY. LXIV., 74–75) után nézetem szerint e feltevés szükségtelen, annál is inkább, mert a 14. század végén az érintett területeken már pásztorkodó román népességgel lehet számolni (DocVal. XXXIII., XXXV., XXXVIII.). A román szót ugyan csak a magyarnál későbből, 1415-ből lehet kimutatni, de ez a *Crainicești* helynév (BOGDAN 148) még mindig korábbi mint az északi szláv nyelvekben való megjelenése. Ennek ellenére sem lehetetlen, hogy maga a román szó ukrán eredetű, de feltehető az is, hogy a *crainic* szláv elemekből a románban jött létre. Nem ez az egyetlen eset, hogy a románság a vlach terminológia elemeként valamely szláv vagy egyéb elemet a maga nyelvébe olvasztott, esetleg némiképpen átalakított és vándorlásai során ezt a környező, tehát szláv népeknek is átadta.

1.12. A DocVal.-ban a gyulafehérvári káptalan jövedelmeit tárgyaló töredékben található a következő: „magister Adrianus de ipsis Kenezis et zondis nostris presentaverit nobis viginti birra que vulgariter *cherge* [dicuntur], et quatuor decimi caseos” (71). Ez az 1331-ből származó mondat egyszerre két román jövevényszót is rejt magában. A *cserge* kétségtelenül török elem, de az előfordulás túl korai ahhoz, hogy közvetlenül az oszmán-törökből kerülhetett volna nyelvünkbe. Ez a román *cergă*-re is áll (ebben talán a besenyőkunból való?), viszont az idézett szöveggörnyezet egyértelműen a románságra utal, hiszen a sajttal együtt feudális adóként román telepések, minden valószínűség szerint pásztorok előljáróitól, kenézektől és „szindia”-któl jár. A *cserge* román eredete, amint erről a lap alján olvasható jegyzet tanúskodik a kötet kiadói számára sem volt kétséges. Az adat sajnálatos módon mindeddig elkerülte a kutatók figyelmét; a TESz. szerkesztése során sem vettük észre, az állásfoglalás tehát ennek hiányában született meg. Ennek ellenére többszörös átvételű jövevényszóval van dolgunk, a korai dunántúli adat (Zichy-Okm. V, 749) nyilván a szerb-horvátból származik, így csupán az átadó nyelvek kronológiai sorrendje más. A DocVal. *cserge* adatának román eredetére utalnak egyébként más történeti adatok is. E kiadvány 256. lapján arról

Candrea—Gh. Adamescu: Dicționarul enciclopedic. București 1932; CercLingv. = Cercetări de Lingvistică; DLR. = Dicționarul Limbii Române. București, 1965—; FonDial. = Fonetica și dialectologie; LR. = Limba română; Prodan = D. Prodan: Bojaren und „Vecini” des Landes Fogarasch im 16. und 17. Jahrhundert. Bukarest 1967; Pușcariu = Ioan Pușcariu: Fragmente istorice despre boerii din Țara Făgărașului. Sibiu 1907; Rák-GazdIr. = I. Rákóczi György birtokai gazdasági iratai (1630—1648). Sajtó alá rendezte Makkai László. Bp., 1954; SCL. = Studii și cercetări lingvistice; Szádeczky = Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. Budapest, 1911. — Mivel a kiindulópont mindig a legrégebb előfordulás volt, a földrajzi nevek lokalizációjában célszerűnek látszott a régi közigazgatásnak megfelelő megyebeosztás követése.

értésülünk, hogy a váradi káptalanhoz tartozó román településekben „Kenezii singulariter de more consuetudo dant .. lodicem”, a belényesi uradalom 1600-ból származó urbáriumában hasonló megjegyzés található (AnInstIst. din Cluj. V., 64).

A *cseregét* tehát a vlach terminológia elemei közé számíthatjuk. Ez a feltehetően valóban legkorábbi román jövevényszavunk azonban egyéb tanulságokkal is szolgál: a közvetlen népi érintkezés során átvett balkáni vándorszavak — ezek nem ritkán éppen kultúrszavak is — esetében igen gyakori, ha ugyan nem törvényszerű, a többszörös etimológia. Magát a vlach terminológiát is az eddiginél valamivel tágabban lehet értelmezni. Nem helyes leszűkíteni pusztán a kisállattenyésztés, elsősorban a juhgazdálkodás szókincsére, hanem természetszerűen idevonhatók a gyapjúfeldolgozás, ennek során a szövés-fonás egyes terminusai, továbbá bizonyos szervezeti — közigazgatási kifejezések is.

1.13. A már említett *zondis* elemmel hosszabb cikkben foglalkozik D. PRODAN (CercLingv. VII., 142–7.). A DocVal. kiadóival szemben, akik ezt közvetlenül egy középbolgár *sodija* 'bíró'-ból magyarázzák, helyesen jegyzi meg, hogy itt sokkal inkább a ma már kihalt román *sindie* 'falusi bíró' jelentkezik, és a román szót egy oklevélkiadványból szláv nyelvi környezetbe ágyazva, de egy másik román szóval együtt idézi: и свем жойдучем и свем сънджм (BOGDAN: Documentele lui Ștefan cel Mare. București 1913. II., 361.). A *sodija*-ból származó román szó megléte ezzel valóban igazolva van, mivel a régi bolgár *o* egyik román megjelenési formája a cirill jegyekben rejlő *in*. Nem valószínű azonban PRODAN azon állítása, hogy a tárgyalat locus-ban maga a román szó van jelen. Ő egy többes számú román *sindii*-ből indul ki és ablativusról levén szó a helyesnek gondolt *zondis* helyett íráshibát tesz fel (uo. 147). Román szónak a 14. század eleji erdélyi írásbeliségben való megjelenése kissé szokatlan lenne, ezért úgy gondolom, hogy egy már megmagyarosodóban levő **szondia* elemről van szó és ebben az esetben nincs is íráshiba. A román *i* a magyarban a gyakoribb *i* mellett nem egyszer *o*-ként is megjelenik. Ezt mutatja a *brindza* elsőként és éppen latin szövegben megjelenő magyar *bronza* változata, amelyet a szokottabb *brinza* csak jóval későbbben követ (vö. TESZ.). Hasonló a helyzet a most tárgyalat szó esetében is, ez három évszázados szünet után mint *szindia* ~ *zindia* sűrűn előfordul a fogarásföldi Rákóczi birtokok 1637 és 1648 közötti összeírásaiban (RákGazdÍr. 475, 487, 491).

1.21. Korai román jövevényszavaink történetének egyik jellemzője, hogy számos esetben az első megjelenést hosszú, esetleg többszótagos némaság követi. E jelenség előzetes jelzésére most csak két példát mutatok be. BLÉDY az MTSz.-re hivatkozva veszi fel művébe a *kaskavált*, a szó azonban már 1683-ban Bornemissza Anna fejedelemasszony gazdasági irataiban megjelenik: „fogarasi udvarbíránk . . . administrált tárházunkban odavaló proventus *kaskavale* sajt árát” (SZÁDECZKY 300). BLÉDY-nél még nem szerepel az *abrudány* 'havasi román zsellér' (Gyalui Urb. 1737–1740-es adatok: 378–9, 406). Ez a szó csak a legutóbbi évek nyelvjárási gyűjtései során bukkant fel újra Domokosról: *brudány* 'csebreket áruló havasi ember' (NyÍrK. VII., 279; az átadó román szó nyilván *abrudéan* 'abrudí', de ebben a formában a szótárban nem találtam). Az utóbbi esetben minden valószínűség szerint nem annyira „lappangás”-ról, mint ismételt, egymástól függetlenül átvételről van szó, és ez a közvetlen népi érintkezéssel terjedő szókölcönzésben törvényszerűnek tekintendő.

1.22. A *szindia* példaként szolgál arra a jelenségre is, hogy valamely nyelv kihalt vagy egészen ritka szaváról az a nyelv ad felvilágosítást, amelybe még életerejének teljében ment át. A *cserge* és a *krajnik* esetében is a magyar adat az első információ a román szó létéről. A *szindia* esete azonban még ennél is sajátosabb, hiszen elsőnek latin szövegben jelentkezik egy magyarba átkevert szláv eredetű román szó, amely későbbben szláv szövegben mutatható ki. Ezt követik a magyar szó előfordulásai, hogy végül magából román szövegből is kimutatható legyen (PRODAN: *CereLingv.* VII., 143, 146—7). A *zondis* ~ *szindia* román származását mindez nem teszi kétségessé. Mindig románokra vonatkozik és Fogarasföldéről is román falvak összeírásában említik. Valószínűleg sajátos feladatokat betöltő falusi bírát jelölhetett, mintahogy sajátos szerepet töltött be ugyanitt a 16.—17. században a *boér* és a *vecsín*.

E közigazgatási terminusok korai jelentkezése magától értetődik, ha meggondoljuk, hogy Fogaras vidéke a középkori Erdélyben sajátos közigazgatási egység, sokáig a havasalföldi fejedelem hűbérbirtoka volt. Már egészen korán jelentős román népesség lakta. Korai román jövevényszavaink nem elhanyagolható hányada először innen jelentkezik, csak ezen a területen ismeretes vagy innen is terjed más vidékekre. Evvel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a magyar szókincs román elemeinek módszeres vizsgálatában sok haszonnal fog járni, ha ezeknek a jelentkezési helyét vagy helyeit is figyelembe vesszük. Úgy tűnik, hogy már felszínes megközelítésre is bizonyos centrumok és kisugárzási góccok állapíthatók meg. Ilyen Fogarasföldre, de ilyen pl. a Székelyföld, az északi területek (Szatmár—Szabolcs—Máramaros) és IMPLÓM JÓZSEF kutatásai alapján ilyenek bizonyul Békés—Arad megye területe is.

1.3. 14. századi román jövevényszavaink közé sorolhatjuk a BLÉDYNÉL egyáltalán nem szereplő *kosár* 'karám, ovile' elemet is. Igaz, hogy köznévként csak egy századdal későbből adatolható, de helynévként és összetétel utótagjaként már 1313-ban megjelenik (uersus locum *bozkosar* uocatum AnjouOkm. I., 303 — a szó Erdélyből származik, közelebből azonban nem sikerült a helyét megállapítani). Szabolcs megyéből való az első köznévi előfordulás: Quoddam ouile wlgo *kosar* nominatum" (1461: OklSz.), majd ezt követi egy 1525-ös Meggyesről feljegyzett adat: „ratione adductionis certorum porcorum decimalium de quadam circumallatione, wlgo *kosar* vocata" (A fentiekre való bővebb tudnivalókat ld. BELÉNYESY MÁRTA tanulmányát a Földes László szerkesztette „Viehztucht und Hirtenleben" c. gyűjteményben Bp. 1962. 42.) A 16. századból már jelentékeny számú magyar adatunk van a szóra, főleg a *juhkosárra* (NySz., HOKlSzj. stb.) és 'caula, ovile' értelmezéssel bekerül MA.²-be. Ez arra mutat, hogy Szcenzi Molnár maga is hallhatta a szót. A források a *kosár* erdélyi megjelenését, nyugatra és északra való továbbterjedését bizonyítják.

Ez a 'karám, juhkerítés' jelentésű szó végső forrásában azonos a köznyelvben járatos homofon *kosárral*, jelentése folytán azonban a román *coşar* 'szárnyék, karám' átvétele. KNEIÉSA még inkább a szlávból próbálta magyarázni (SzlJsz. I., 675), bár előtte TAMÁS már felveti a románból való eredeztetést (ÉSR. I., 248). Az erdélyi kutatók e vitában nem foglalnak határozottan állást. A szóföldrajz és a fogalomkör egyaránt a románra utal, ahol meg is van a neki pontosan megfelelő hangalakú és jelentésű elem, semmi ok tehát arra, hogy román eredetét kétségbe vonjuk. Problémát csak az okozhat, hogy Erdély legészakibb területére és a szomszédos megyékbe (Abaúj, Zemplén) a szó magyar belső tövaterjedéssel került-e (feljegyezték egyébként Szabolcs-

Szatmárból és Hajdú-Biharból is: ŰMTSz.) vagy esetleg ukrán és szlovák közvetítéssel is számolnunk kell, mivel a román szó vlach elemként az összes környező népek nyelvébe, tehát az északi szlávba is átkerült. Ugyanakkor azonban a MNyA. (Limbus 226) térképlapja azt is egyértelműen ábrázolja, hogy Nyugat-Szlovákia magyar anyanyelvű lakóihoz a *kosár* csakis a szlovákból származhatott.

1.4. A 14. századból tehát négy román eredetű jövevényszavunk van. Ez azonban csak az első pillanatra meglepő, hiszen ebből a korból Erdélyből már elég jelentős román névanyaggal rendelkezünk; a probléma az, hogy az illető nevet viselő személy milyen nyelven beszélt. Tekintve, hogy a 14. században Erdély különféle területein már elég jelentős román lakosság élt, elképzelhető az is, hogy a későbbi kutatás más román jövevényszavakat is kimutat majd e századból. Könnyen lehetséges, hogy a vegyes lakosságú területeken már más, a románságra és életmódjára jellemző szavak is átkerültek nyelvünkbe, ezeket azonban az írásbeliség nem rögzítette vagy még nem kerültek elő. A most tárgyalt elemek feltétlenül a közvetlen nyelvi érintkezésből kerültek át a közigazgatás nyelvébe: tisztségviselők nevei (*krajnik*, *szindia*), adóba adott szőttes (*cserge*), végül a legelőváltós állattenyésztés műszava (*kosár*). Utóéletük is evvel kapcsolatos. A *szindia* a sajátos fogarasi közigazgatás megszűnése után nem kerül elő, a *krajnik* a feudális szervezettel együtt avul el, ezzel szemben a *kosár* a regionális köznyelv elemeként széles területen elterjedt, a *cserge* pedig (BLÉDY a 15. századtól adatozta) — nyilván az erdélyi írók művei alapján — mint egyfajta háziszőttes neve többé-kevésbé az irodalmi nyelvbe is bekerült.

A 15. század

2. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján a 15. században megjelenő román jövevényszavainkról az eddiginél jóval gazdagabb képet alkotunk. Bár könyvében BLÉDY az egy *kaliba* kivételével valamennyi e században jelentkező román eredetű szavunkról említést tesz, a 15. századból csak az *alakort*, a *berbécs* és a *katrincát* említi.

2.11. Az *alakor* román származása (< rom. *alac* 'tönköly') általában elfogadottnak tekinthető (szóföldrajzi-történeti térképét SZABÓ T. ATTILA állította össze: StUnBB. 1962/2. 24), a szóvég alakulása azonban némi kételyekre adott alkalmat (TAMÁS: Róm. 199. l., 172. j.; TESz.).

2.12. *Berbécs* szavunk 15. századi meglétére BLÉDY még csak személynévi adatot tudott közölni, azóta HADROVICS LÁSZLÓ és KISS LAJOS kutatásai során Máramarosból, 1458-ból köznévi használata is bizonyítást nyert: *castro-nes vulgo Berbech* (MNy. LXI., 483). Maga az átadó román szó helynévként 1443-ban jelenik meg (Bogdan 130).

2.13. Időrendiségüket tekintve 15. századi román jövevényszavaink számbavételét a *katrincával* kellett volna kezdeni, hiszen már a század első éveiből jelentkezik (SchlSzj. 1875.; *katroncha*). Az idézett helyen levő adat román származását igazában elsőnek KISS LAJOS bizonyította be (NytudÉrt. 38. sz. 174–5). Az ott elmondottakhoz még annyit tennék hozzá, hogy ez a Huszita Biblia egyik részét tartalmazó s időben nagyon közeli MünchK.-ban is megvan, azaz román nyelvterületen is keletkezhetett. Ugyanebben-egy másik román elem is előfordul. Az *akcsa* román eredetének lehetőségére már ALEXICS

(Nyr. XVI., 128), az ő nyomán az EtSz. is utalt, legutóbb pedig NYIRI ANTAL (MNY. LXIV., 132). A ma már kihalt román *accea* (DAcR. I/1., 12 — nem *acce!*) magyar megfelelője azonban csak a MünchK.-ban jelentkezik. Nagyon valószínű, hogy a fordítók valóban a moldvai lakosságtól hallották ennek a rézpénznek a nevét, de mivel kis értéke miatt hazai forgalomba nem került, más e területeken is járatos pénzek (pl. *dutka, izlot, oszpora*) nevéből eltérően nyelvünkben nem gyökeresedett meg. Ezért legfeljebb *idegen szó n a k*, de nem jövevényszónak kell tekintenünk. Magától értetődik, hogy a jövevényszavak elsőnek idegen szóként jelentkeznek és csak később válnak jövevényszavakká, ennek egyik oka az is lehet, hogy sajátos *couleur locale*-t képviselnek (SZABÓ Z. SCL. XIX., 558); az *akcsa* esetében azonban nem ez a helyzet.

2.14. Van azonban a SchlSzj.-nek egy olyan glosszája, amely román jövevényszavaink történetét illetően inkább felkelti figyelmünket. Ez a következő „*sinforianus : choban*” (2135). GÁLDI LÁSZLÓ már régebben feltette, hogy a fenti hely nem a szláv eredetű *csobán* 'csobolyó, légely', hanem a románból átvett *csobán* 'juhászlegény, pásztor' első előfordulása (MNY. XXXVII., 263). Eléggé meggyőző az az érvelése, hogy az ott szereplő latin alak a *sinforianus* eltorzult írása lehet, ez pedig egy eredetibb *sinfontarius* (< *symphoniarius*)-t képvisel. GÁLDI felismerése azonban nem talált visszhangra és ebben alkalmasint nem kis szerepet játszott az adat koraisága. Magam is kétkedtem benne, most azonban GÁLDI nézetéhez csatlakozom és így a TESz. *csobán*¹ és *csobán*² címszavai módosításra szorulnak. A *csobán* 'pásztor' szó történetére vö. NyIrK. X., 104.

2.15. Nem soká várat azonban magára a következő román eredetű vlach terminusnak megjelenése nyelvünkben. Az adat, amire e feltevésünket alapítjuk az 1462 körüli Thúróczy krónikából való és mai helyesírás szerint átírva így fest: „Szól Ferenc: Ám neked Dienes *bács* / Budán száll Gálnál Lukács” (RMKT. I², 460). Értelmezéséhez tudnunk kell, hogy egy verses csízió töredéke, a nevek benne egymást követő október havi napokat jelölnék: Ferenc 4.-e, Dienes, azaz Dénes 9.-e, Gál 16.-a, végül Lukács 18.-a. Október 9.-e Szent Dénes, Párizs mártírhalált halt első püspökének ünnepe. Nézetem szerint az egykori versfaragónak olyan szóra volt szüksége, ami a *Lukács* névvel rímelt, ugyanakkor a *Dienes* mellett is állhatott. A kellő szót keresve könnyen felmerülhetett benne a 'püspök' majd ennek kapcsán a 'pásztor' fogalma, hiszen elegendő az elveszett bárányról és a jó pásztorról szóló példázatra gondolni, hogy megvilágosodjék az a keresztény felfogás, miszerint a hívők a nyáj, a pap pedig a pásztoruk. Innen már egyenes az út: a pásztorról könnyen eszébe juthatott a Lukács-csal összezsenedülő *bács*, hiszen ez a 'számadó' a pásztorok főnökének a neve, mintahogy a püspök is előljárója a papoknak, a lelki pásztoroknak. A román *baci* személynévként csaknem a mi adatunkkal egy időben jelentkezik: 1488: *Baciul* (BOGDAN 126).

A *bács* és a *csobán* idézett adatainak ilyen elemzésében kétségtelenül szerepet kaptak feltevések is. Ha azonban e két szót a kor összképében szemléljük, ha meggondoljuk, hogy mai tudásunk szerint a 15. században nyelvünkben román elemek megjelenése távolról sem elképzelhetetlen, fenti megállapításaim talán elfogadhatók. Magának a közeli jelentésű és egyaránt a vlach terminológiába tartozó két szónak a párhuzamos jelentkezése is magyarázatom mellett szól.

2.16. A vlach elemek közé sorolható a román *colibă* 'viskó, kunyhó; pásztorszállás' is. A románok ezt valamelyik déli szláv néptől vehették át és

közvetítették észak felé. A magyarban is megvan az ennek megfelelő *kaliba* ~ *kalyiba*. Mint annyi más Balkán félszigeti vándorszó esetében, ez az elem is több forrásból került nyelvünkbe. A Dunántúlon nyilván a szerb-horvátból, Erdélyben pedig a románból. Mivel a NySz. 16. századi adatainak jó része Erdélyből származik, nem lepődnek meg, ha az OklSz. 'thabernaculum' jelentésű, mindaddig elsőnek jelzett köznévi előfordulása (1496) is odaválónak bizonyulna. BLÉDY a *kalibáról* sem tesz említést, pedig Vocabulariumában már GYARMATHI szláv nyelvek mellett a románnal is egybevetette. (SZABÓ T. A.: NyÍrK. IV., 303 — ennek kapcsán joggal emeli ki „az erdélyi tájszónak . . . csak a r. *colibă* köznévhöz lehet köze.”)

2.17. Nem független a vlach terminológiától az első ízben 1498-ban *Gardaffa* alakban jelentkező *gárgya* 'kútkáva' szavunk román áttétel forrása (< *gard* 'sövény, kerítés, korlát'). E szavunkkal és a vizsgálatából adódó tanulságokkal, külön közleményben foglalkoztam (MNY., LXVII., 68—70).

2.18. Ha a 14. század során az erdélyi románságra vonatkozó sajátos közigazgatási terminusok (*krajnik*, *szindia*) jelentkeznek, a 15. században megjelenik eltérő, görögkeleti vallásuk nyelvi vetülete is. A görögkeleti szerzetest jelölő *kalugyert* említi BLÉDY is, ő azonban ezt túlzott óvatossággal csak a 18. századtól tekinti román jövevénynek. A problémát ismét a szlavista KISS LAJOS tisztázta (Nyr. LXXXVI., 455—7). E szerint ennél a szónál is kettős átvétel történt: a legkorábbi, 15. század eleji adatok a Dél-Dunántúlról valók, következésképpen szerb-horvát eredetűek — ezt egyébként a szó *gy* hangja is mutatja —, míg a század közepétől Erdélyből jelentkező *kaluger*-féle, azaz *g*-hangú változatok a román *călugăr*-ből származnak. A román szó első előfordulásai a *Călugări* (1428) és *Călugărul* (ugyancsak 1428) helynevek (BOGDAN 138). Egyet lehet érteni KISS LAJossal abban is, hogy a Máramarosból feljegyzett adatok esetében, mivel ezek részben rutén szerzetesekre is vonatkoznak, másodlagos ukrán hatás sem zárható ki. A szerzőhöz csatlakozva SZABÓ T. ATTILA a 16. század közepétől saját, gazdag gyűjtésű anyagából közölte a szó életére, elterjedésére, a kölcsönzés módozataira vonatkozó adalékokat (uo. LXXXIX., 105—8). Ebből kitűnik, hogy a köznyelvbe bekerült *kalugyer* változat ekkor már Erdélyben is előrenyomulóban volt. Módszertanilag figyelemreméltó SZABÓ T. ATTILA azon fejtegetése, hogy a *kalugyer* esetében a szó kölcsönzése nemcsak népi érintkezés útján történt, hanem hivatali-államigazgatási úton is. Érdekes lenne megvizsgálni, hogy e szempontból a *g* és *gy* hangú változatok hogyan oszlanak meg.

2.2. Összegezve a 15. századra vonatkozó fejtegetéseinket a következőket mondhatjuk: e századból jelenlegi adataink alapján hét, esetleg nyolc köznévi szintre jutott román jövevényt tarthatunk számon. Időrendjük a következő: *csobán* (1405 k.), *katrinca* (1405 k.), *kalugyer* (1438), *alakor* (1440), *berbécs* (1458), *bács* (1462 k.),? *kaliba* (1496), *gárgya* (1498). Közülük négy vagy öt a vlach terminológia eleme és széles területen terjedtek el, a *gárgya* a keleti nyelvjárásokban regionális köznyelvi szinten él, sőt egyesek környezetfestő hangulatú elemként az irodalmi nyelvbe is bekerültek (*bács*, *csobán*, talán a *berbécs* is itt említhető). A *kalugyer* és *kaliba* a kétszeres átvétel folytán két irányból is terjedt. Az *alakor*-ról pedig megjegyezhetjük, hogy az ÚMTsz. tanúsága szerint a 40-es években Erdély egyes vidékein még járatos volt, de a legfrissebb gyűjtésekből már nem adatolható.

A 16. század

3.1. A 16. századra vonatkozóan az eddigieknél jóval gazdagabb anyag található már BLÉDY-nél is. Címzóanyagában egyes már korábról kimutatott elemeken kívül a következőket találjuk: *alacs, ármás, boér, brindza, bordó ~ burdó, cáp, capunkurt, cimborá, csercse, domika, esztrenga, goda, kozsok, lák, mióra*. Szerepel a *cigány* is; e szó azonban egyes ideszakadt cigányokkal együtt már a 14.–15. század fordulóján elkerülhetett hozzánk, másrészt még tisztázásra szorul, hogy az ország melyik területén és mikor melyik közvetítő nyelvből terjedt el (vö. TESz.). BLÉDY román jövevényszóként tartja számon a *berbencét* és a *pereszlent* is. A *berbence* déli szláv eredetét azóta HADROVICS LÁSZLÓ meggyőzően bebizonyította (NytudÉrt. 40. sz. 125) és a szóföldrajzi adatok alapján valóban elfogadható a TESz. azon feltevése, hogy a román *berbintă, bərbintă* való a magyarból nem pedig fordítva; hasonlóképpen már korábban TAMÁS LAJOS NYK. XLVIII, 300–2. Azonban, a pásztorkodás szókincséről levén szó, egyes esetekben a visszakölcsönzés lehetőségét sem lehet kizárni. Nincs kellően bizonyítva a *pereszlen* román származása, jóval valószínűbb KNEI-ZSA magyarázata e szó déli szláv eredetéről (SzlJsz. 416).

3.11. BLÉDY szóanyagával kapcsolatban előzetesen a következőkhöz szeretnék hozzászólni: Az *alacs* 'tarka, foltos < állat >' < rom. R. *alaci* 'tarka' előfordulására tudomásom szerint csak az EtSz. közölte a 16. század közepéről való adatok ismereteseik. Kimutatható azonban még a 17. századból is a Rákóczi birtokok állatösszeírásaira vonatkozó iratokban: 1632 Fogaras: „Eöregh zeőke *alacz* tehen” (RákGazdIr. 452; más adatok 1644-ben Görgényből, szintén tehénszínként, uo. 620).

3.12. Szó volt már arról a gyakori jelenségről, hogy egy-egy román jövevényszavunk valamikor a középkorban felbukkan, és azután csak a modern időkben kerül elő. Ilyen a BLÉDY-nél is szereplő *goda* 'koca' < rom. *godac* 'egy éves malac' (1586: OklSz.). A szó végső forrásában szláv és előfordulási helyének tisztázatlan volta folytán nem bizonyos, hogy itt valóban román-e, de bizonyosan az Makkai kiadványában; 1640 Örményes: „Eöregh fiadzo *godakot*” (597; vö. még 601, 604; a *golda* alak l-je feltehetően hiperurbanizmus: *goda* > *goda* ~ *golda* – vö. *bódog* ~ *boldog* (TAMÁS LAJOS szíves szóbeli közlése). A *goda* szót az ÚMTsz több helyről ismeri.

3.13. A karóbahúzással kapcsolatos durva káromkodás (*capunkurt*) román eredetét ALEXICS GYÖRGY mutatta ki (Nyr. XXVI., 503; ismétli: EtSz., BLÉDY). Az 1598-ból származó adat (Decsi: Adag. 193) még ma is hapaxnak számít (talán SZABÓ T. ATTILA is ezért nem említi 16. századi román jövevényszavaink között), de VISKI KÁROLY azóta ALEXICS gondolatának helyességét igazolta (Nyr. XLVI., 237). Megjegyzendő, hogy az átadó román kifejezés első tagja helyesen *řap* (nem pedig *řapá*, mint az EtSz.-ben és BLÉDY-nél); úgy, ahogy ALEXICS megadta. Ennek a román szónak ugyanis nemcsak 'kecskebak' (ebből származik a magyar *cáp* is), hanem 'karó' jelentése is van (CADE.).

3.2. BLÉDY értekezése azonban viszonylagos gazdagsága ellenére, még a maga forrásai alapján sem adott megfelelő képet a 16. századról. Mai tudásunk szerint e század a román–magyar nyelvi kapcsolatok valóságos fordulópontja. Nem csupán arról van szó, hogy e században nem kevés olyan román eredetű jövevényszó jelenik meg, amelyről BLÉDY egyáltalán nem tesz említést – más, nála későbbi századokból jelzett elemek egész sora ma már az

1500-as évektől kezdve kimutatható —, hanem méginkább arról, hogy a szórványjelleggel már régebből is adathatók meglétére és terjedésére, továbbá az újonnan jelentkezőkre e századtól kezdve folyamatos és tekintélyes mennyiségű adat áll rendelkezésünkre. A 16.—17. századi forrásanyag feltárásában, rendszerezésében, bizonyos elvi tanulságok levonásában kiemelkedő szerepe van SZABÓ T. ATTILÁNAK. Rendkívül gazdagon dokumentált monográfiák egész sorában foglalkozott egy-egy korai román jövevényszavunk történetével, másrészt „Eredmények és hiányosságok a magyar szókincs román eredetű feudalizmuskori elemeinek vizsgálatában” (StUnBB. 1962/1. 19—34) és „Előzetes jegyzetek román eredetű kölesőszavaink középmagyar rétegéhez” (uo. 1962/2. 13—27) című tanulmányaiban összefoglalta az eredményeket és kijelölte a további feladatokat. Külön is kiemelendő az a mód, ahogyan ez utóbbiban az *alakor*, *baraboly*, *berbécs*, *esztena*, *mióra*, *orda*, *pakulár* és *szokmány* szavainkra vonatkozó, rendelkezésére álló adatokat szóföldrajzi-történeti térképeken szemlélteti. (A továbbiakban ezekre SzTA 1962/1 és SzTA 1962/2 jelzettel hivatkozom.)

3.21. Elegendő csupán egy pillantást vetni az ő időrendi sorrendben közölt szójegyzékére (SzTA. 1962/2. 20—21.), hogy a BLÉDY értekezése és a kutatás jelenlegi állása közötti különbség kiderüljön. Szembetűnő ez a 16. században jelentkező román jövevényszavak számát illetően (ő 37 ilyen elemet sorol fel), de különösen az minőségi tekintetben. A SZABÓ T. ATTILA vezette munkaközösség az *ármás*, a *ficsur* és a *szokmány* történetére vonatkozó adatokat nyelvtörténeti szótár jellegű összeállításban közölte (NyIrK. X., 104—9), ő maga pedig hasonló, de egyben értékelő tanulmányban részletesen foglalkozik *brinda*, *orda* és *zsendice* szavainkkal (StUnBB. 1966/1. 127—37). Szójegyzékéből nyilván véletlenségből maradt ki a *pakulár*, hiszen ennek e tanulmányban bemutatott térképlapján 1588-as adat is szerepel; azóta a kutatás valamivel korább, 1568-as adalékot is feltárt (NyIrK. XI., 19).

3.22. SZABÓ T. ATTILÁNAK 16. századi román jövevényszavainkat felsoroló jegyzékében szép számmal szerepelnek román méltóságnevek (*logofet*, *paharnik*, *poszteľnik*, *sztolnik*, *viszter*, *viszternik*, *vornik*). Mint maga a szerző is rámutat (1962/2. 20) oklevelezésben, követ- és kémjelentésekben — 16. századi adataim szerint főként román személyek neveiben — fordulnak elő. Ezért nézetem szerint ezeket nemigen lehet jövevényszavaknak tekinteni, hiszen jobbra az idegen szó szintjén maradnak. Mindig csak a román fejedelemségekkel kapcsolatban jelennek meg, nyilvánvalóan a korabeli nyelvtudat számára is idegen, külföldi személyeket jelöltek, bár a későbbiek folyamán valóban közszóként is előfordultak. Jellegzetes feudális fogalomként a hűbéri renddel együtt tűntek el a használatból. Elválasztandó ezektől a *boér* és az *ármás*, mivel ezek már erdélyi vonatkozásúak és ezekhez csatlakozik a tőle nem említett *vecsín*. A *boér* és a *vecsín* történetére vö. BAKOS MNY., LXVII., 211.

3.231—5. Hasonló a helyzet a románság görögkeleti vallásával kapcsolatos szóképzleti elemek esetében is. Ezekkel nemcsak tanulmányának egy külön pontjában foglalkozik SzTA. (1962/2, 19), hanem pl. a *pópa* legkorábbi előfordulásait külön közleményben is értékeli (Nyr. XC., 88). Az általa megállapított funkciójú *pópa* — igaz, hogy latin szövegben — már 1509-ben megjelenik: „honorandi *Popae* Vladt Komán et Vlád Joanu (PUȘCARIU 74). Jövevényszóként tarthatjuk számon vele együtt a hangalakjában is a románra utaló *protopopot* (1568). Nem világos azonban a *pátriárka* (1573) és a *monasztéria* (1572). A román vonatkozás ezeknél sem vitatható; az utóbbira számos erre

utaló előfordulás található az erdélyi íróknál Bethlen Miklóstól kezdve, itt azonban a görögös-latinos hangalak a fogalom bizonyos idegenszerűségét is jelöli. Az egyházi fogalmakkal kapcsolatos 16. századi jövevényszavak sorába tartozik még a tárgyalt felsorolásban nem említett *vládika* 'görög keleti (román) püspök' < rom. *vlădică* 'püspök'. A szláv eredetű román szó első előfordulása ugyanúgy 1600-ból való (vö. a DLR. kéziratát a bukaresti Nyelv-tudományi Intézetben) mint az első magyar adat: „az falu az cirkálásor [ezt] a *vladikának* meg nem jelentené” (ErdOrszEml. IV., 529; a NySz. csak 1760-ból Bodtól közli, de van ennél más, jóval korábbi adat is: 1655: ErdOrszEml. XI., 196. stb. — A *munkácsi vládika* esetében (1641: uo. X., 301.) az ukrán eredet is feltehető, Gvadányi nyelvében pedig a szerb-horvátból származik (vö. KISS LAJOS: NytudÉrt. 71. sz. 22).

3.24. SZABÓ T. ATTILA 16. századi szóösszeállítás az időrendi sorrendet követi. Evvel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a *lák* 'tó, pocsolya' < rom. *lac* 'ua.' első ízben nem 1585-ből, hanem 1592-ből bukkan fel. Az adat a NySz. használta Calepinus-ból való, a MELICH kiadta 1585-ösben még nincs meg. Evvel szemben jóval korábbról adatható a *cimbora* és a *tretina*.

3.25. A *cimbora* igen korai előfordulását BELÉNYESY MÁRTA közli 1509-ből Bars megyéből: „qui fuit particeps vel socius ad arandum ipsius Andree, qui vulgo dicitur *cimbora*” (Viehirtschaft und Hirtenkultur. Bp., 1969. 491.) Ez az adat különösen értékes, mert rámutat arra, hogy a román *sîmbră* szót elsősorban annak konkrét gazdasági értelmében vettük át: 'vmilyen munka (szántás, pásztorkodás) közös végzésére való társulás' (CADE.), ill. ilyenben részt vevő személy'. Ezek szerint a nyelvjárásokban helyel-közzel ma is élő ilyen jellegű jelentések az eredeti értelmet őrzik és csak később vonódott el az átvitt jelentés. Ez az eredeti jelentés van jelen az OklSz. 1613-ból származó *cimborás* adatában (CanonVisit. 153.), a szó ilyen használatára hosszú sor példát idéz HADROVICS LÁSZLÓ (NytudÉrt. 50. sz. 18.) és a most előkerült adat mindenben igazolja a *cimbora* eredeti jelentéséről kifejtett nézetét. BELÉNYESY adata egyben szépen mutatja a szónak keletről nyugat felé való terjedését, alighanem igaza van abban is, hogy a szó már korábban is használható lehetett, sőt minden valószínűség szerint már a 16. században a Dunántúlra is átkerült (vö. az ÉrdyK. 610 és a ZichyLevt.: MNy. LI., 127 adatait).

3.26. SZABÓ T. ATTILA több ízben is foglalkozott a román *tretina* 'hároméves juh, tehén' szóból származó *tretina* ~ *tretyina* 'állatok után kivetett dézsmaadó; adóbárány, adótehén' szavunk történetével (a legutóbb: 1962/1. 17 és 1962/2. 23), újabban pedig ILA BÁLINT szentelt a kérdésnek hosszabb tanulmányt (Die Walachensteuer *tretina*) a „Viehirtschaft und Hirtenleben” c. már többször idézett gyűjteményben (288–301). Neki köszönhető, hogy előkerült az eddigieknél jóval régibb, a Drágffy János 1524-es végrendeletéből származó adat „az melle aggyanak wago thehent 8 az *tregynabul*”. Az okmányt kiadó MÉSZÖLY GEDEON a szót *tregyinanak* olvassa (MNy. XIII., 124) és ez meg is felel egy jésített román népnyelvi *tretina* ~ *tredina* ejtésnek. Az eddig nyilvántartott legrégebb 1578-as és a most ismét előkerült 1524-es adat közötti félévszázadra ILA tekintélyes számú Szatmár megyei adatot közöl. Ez latin környezetben *tretina* ~ *tredina* alakban jelenik meg, tanulmányából sajnos nem derül ki, hogy forrásai között a Drágffy János végrendeletén kívül más magyar nyelvű adat van-e. A szó további életére SZABÓ T. ATTILA közölt adalékokat, érdekes viszont itt megemlíteni, hogy GUNDA BÉLA közlése szerint ez az adónem Domokos és Alsószőcs vidékén mint a

vonuló román pásztorok vámja az első világháború előtti években még járatos volt (Hirtenleben und Viehzucht 274).

3.3. A 16. századi román jövevényszavainkat bemutató jegyzék közlésekor SZABÓ T. ARTILA megjegyzi, hogy ez a továbbiakban nyilván bővülni fog (1962/2. 20). Már az eddigiek során is adatoltunk e századból három nála nem szereplő szót (*capunkurt*, *vecsín*, *vladika*), most ezek számát próbáljuk növelni.

3.31. Szerepel BLÉDYNél, de csak a 18. századtól kezdve az *iszkumpia*, ez azonban már jóval korábban és a román átadó forráshoz (*scumpie* 'cserszőmörce') közelebb levő alakban jelentkezik: „*Szkompiáját* más ember adósságáért letartották” (Nagybánya, 1583 u.: Nyr. XL., 29). 1684-ből közölték a *szkumpia* változatot HADROVICS LÁSZLÓ és KISS LAJOS: MNy. LXI., 487. Ehhez most hozzátehetünk még egy 17. századi adatot a fogarasi timárcéh 1643-ban kiadott statútumaiból: „Az Timar Mesterséghez tartozó festeket, úgymint *Iskonpiath*, Sarga festeket . . .” (PUŞCARIU 250).

3.32. BLÉDY nem foglalkozik a NySz. 16. századból adatolt *bohaj* szavával: 'vestis, genus hirsutum' (C. 362), „Endromis: Guba *Bohay* köntös” (MAL), „*Bohayba*, foltos ruhába vannak” (Mel: Préd. 261), de elfogadja MOLDOVÁNNAK a *buháj* 'condra, guba' románból való magyarozatát. Az EtSz. részben magáévá teszi SZINNYEI nézetét, aki a *boháj*nak a MTsz.-ben megmutatkozó földrajzi elterjedése (Zala, Gömör és Zemplén m.) és Melius dunántúli származása miatt a szó román eredetét kétségbe vonja és szláv eredetre gyanakszik. SZINNYEI ötletét a szlavisták nem tették magukévá, a legutóbbi ilyen természetű összefoglalás (KNEIÉZSA: SziJsz.) sem foglalkozik a szóval. A *bohaj* vizsgálatába bevonható újabb adatok (ÚMTsz.) a Zala megyei közlést teljesen elszigeteltnek mutatják, de igazolják észak-keleti járatosságát. Előkerült továbbá szavunk a 17. század első harmadából Erdélyből közölt hivatalos ármegállapításokból, a 'limitatio'-kból. Először *bókai szúr* szerepel, de 1626-ban és 1647-ben már *bohái szúrt* találunk (ErdOrszEml. VIII., 285, 337, 392, 470). Melius szóhasználatára nézve pedig *pulya* szavunkkal kapcsolatban már kifejtettem a nézetemet (PaisEml. 259).

A Zala megyei adatot leszámítva (ez egyébként műkedvelő adatközlőtől származik) a szó mint keleti—északkeleti elem jelenik meg, a szótörténet pedig az Erdélyből való továbbterjedésre mutat. Így erősen valószínű, hogy a MOLDOVÁN megadta (Alsófehér vm. I/2, 799) román *buhai* 'csuklyás darócabát' (DÁC.R., CADE.) szó átvételével van dolgunk nemcsak a *buháj*, hanem a *bohaj* esetében is. Ennek a származtatásnak hangtani nehézsége nincs (a rom. *u* > magy. *o* változásra vö. rom. *sucman* > magy. *szokmány*, rom. *scumpie* > magy. *iszkumpia*, rom. *dumicat* > magy. *domika* stb.), jelentéstanilag mégannyi sem, sőt a románból való magyarozatot még támogatja az, hogy a *kozso*kat és a *szokmányt* mint jellegzetes pásztoröltözetet is e században a románoktól vettük át. A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy jellegzetes vándorszóval van dolgunk. Az eredeti forrás egy török elem *buga* 'bika' — a magyar *bika* is erre a török elemre megy vissza —, amely bekerült az oroszba *бугаи* 'bika', az ukránba és a lengyelbe (LOKOTSCH 339.; BERNEKER: SLEtWb. 97) és ezek egyikéből a románba, ahol a szó főleg moldvai elem és első jelentése ugyancsak 'bika'. A jelentésváltozás nyilván a keleti szlávban történt meg, mivel 'ein Oberkleid mit Fellfutter' jelentésben egy 1327–8-ból kelt végrendeletben szerepel (VASMER RussEtWb. I., 134). A fentiek alapján a Zemplén megyéből és környékén jelentkező adatok esetében külön átvétellel

is gondolhatnánk, de az ukrán *buhaj* ilyen használatára nincs példa, csak 'bika' jelentésben fordul elő.

3.33. Minden valószínűség szerint a románban déli szláv eredetű az a *beliță* elem, amelyből a székelyföldi *belice* 'fehér juh' származik (TESz.). A szó megvan a szlovákban is (TESz.), de nyelvjárási, nyilván gorál elemként közli a VarsóiSz. is: *bielica* 'fehér juh' (I., 151). Ha feltesszük, hogy vlach terminusként román pásztorok közvetítették az északi szlávokhoz, meglétét az ukránban sem lehet kizárni, bár forrásaimból nem tudom kimutatni. Mindezek előrebocsátása azért szükséges, mert a TESz. közölte 18. századi székelységi előfordulásokon kívül a szó a Felső-Bereg megyei Szentmiklós 1570.-i uradalmi urbáriumban is előfordul: *Vnum animal belycza vocatum* (2V°), „duo animalia *belicza* vocata” (3V°), „animalia *belicha* vocata (6V°).” * Bár TRÓCSÁNYI közlése szerint a szentmiklósi uradalom korabeli népszerűsége inkább ukránnak tűnik, a *belice* itteni átadó forrásaként a románt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hiszen magát az ukrán szót mindeddig nem ismerjük.

3.34. Az első ízben Calepinusnál előforduló *ját* szavunk román eredetét csak a legutóbb próbáltam bizonyítani (MNy., LXIV, 72–4); természetes, hogy SzTA.-nál még nem szerepelhetett.

3.35. Ez alkalommal kívánom felvetni a mind ez ideig bizonytalan eredetűnek tartott *belch* ~ *belcz* elem román eredetét. A rendelkezésre álló adatok a következők: 1521: *Lego vaccas vnam coloris belch*, *aliam coloris varii videlicet tarcha et tertiam belch* (Oklsz. MúzKállay; az adat feltehetően Szabolcs megyei); 1632 Fogaras: „Fejer *belcz* tehen”, „Fejer *belcz* tinok”, „Fejer *belcz* bika” (RákGazdÍr. 452, 453); 1635 Sárospatak: *feir belcs* tehen, *feir belcs* tulok, *feir belcs* tinó (TAKÁTS: Száz. XL., 208 — sajnos TAKÁTS közleményéből az eredeti írásmódra egyértelműen nem lehet következtetni); 1644 Görgény: 6 alacz, 1 — 1 fekete és *belcz*, 5 veres, 3 barna tehen (RákGazdÍr. 620). A magyarázatnak számos nehézsége van. Elsősorban problematikus az ejtés. Az Oklsz. a vonatkozó adatot *belcnek* olvassa, ezt TAKÁTS kifogásolta (i. h.), de a *belcs* olvasatot bizonyítani nem tudta, mivel az ő adatai paleográfaiilag nem hitelesek. A *ch* és *cz* jegyek egyaránt jelölhetnek *c* és *cs* hangot (MAKKAI kiadványában pl. a *cz* : *czeődör*, *czitkok*, de *kancza* is.) Nem világos a jelentés sem. ZOLNAI a szláv *bělz* 'fehér' szóval próbálta összekapcsolni, (Nyr. XXXV., 198), de TAKÁTSnak abban igaza lehet, hogy ez a magyarázat vitatható: miért szerepel éppen a magyar 'fehér' mellett.

Megfejtési kísérletemben éppen a jelentésből indulok ki és a következő román elemekre gondolok: *bălțat* 'pettyes, foltos, csíkos'. A DAcr. e címszó első pontjában rögtön megjegyzi, hogy a szó állat, főleg pedig ökör vagy tehen színét jelöli, de szófaji átcsapással magát az állatot is. A szótár hosszan sorolja fel, hogy vidékenként hol pettyes, hol tarka, hol valamilyen eltérő színű csíkkal tarkázott állatról van szó, általában vagy az *a l a p s z í n v a g y a p e t t y s t b . f e h é r*, ill. fekete. Hasonló jelentése a *balț* szónak is van: 'fehér nyakú vagy fehér-fekete csíkos állat'. Úgy gondolom, hogy a szóföldrajz (erdélyi, ill. szabolcsi adatokról van szó) a román kölcsönzést valószínűsíti. Ehhez tartozik, hogy ILA BÁLINT adatai szerint a Szatmár megyei románok a juhgazdaságon kívül szarvasmarha tenyésztésével is foglalkoztak (i. m. 290. kk.). Ha a román szóból indulunk ki, meg tudjuk magyarázni a magyar állat-

* Az adatokat az Oklsz. jelzete alapján az Országos Levéltárban őrzött kéziratból TRÓCSÁNYI ZSOLT bocsátotta rendelkezésemre. Szívességgel ez úton is hálásan köszönöm.

név jelentését is, a hangtani eltérések azonban nehézséget okoznak. Ha a szót *belcnek* olvassuk, a román *bălțat*-ból két fokozat révén származtatható. A román szó *t*-jét tárgyragnak fogták fel, így **belca* lett, majd második lépésként a szóvég *a*-ja birtokjelként vonódott el. Az íráskép alapján a magam részéről inkább a *belcs* ejtést tartom valószínűnek; ebben az esetben a szintén román és csaknem megegyező jelentésű *alacs* analógiás vonzása útján jöhetett létre a magyarba került szó hangalakja. A román szó ősi voltára mutat, hogy a *Bălțați* helynév már 1420-ban megjelenik (BOGDAN 128).

3.36. 1576-ban jelentkezik a *perpence*: *Egy perpenche was* (Oklsz.: MúzRhédey). A következő adat is az Oklsz.-ból való (1619), ezen kívül még egy 17. századi adatról tudok: „az Kovacznak, mikor Korongh vasatt, *perpenczet* csinál” (Gyalui Urb. 147). A 18. és 19. századból szép számú előfordulást közöl a HOklszj, majd megtaláljuk a Tsz., a MTsz., és az ÚMTsz. anyagában. Ezek az adatok szinte kivétel nélkül székelyföldiek, csak a legutóbbi feljegyzések közlik Erdély más vidékeiről: 'a mázörlő egy része: a felsőkő alsó lapjára ráerősített vaslemez' (Zilah: MNy. XXXVI., 348) *pèrpencevas* 'persely a fazekaskorongon (Magyarláros: NyÍrK. IX., 116). A *perpence* eredeti jelentése kétségkívül 'a forgó malomkőbe vésett közepén lyukas vas, amelynél fogva a korong a követ forgatja' (Nyr. XII., 235), ez pedig tökéletesen egybevág a román *pârpăriță* elem jelentésével (CADE.). A román szónak nagyon sok alakváltozata van, de valamennyi *-iță* végződésű és ebből a magyar *perpence* szóvégeinek alakulását csak valamilyen analógiás hatással lehet megmagyarázni (a BesztSzj.-ben már szerepel a *kemence*, a *medence*, elképzelhető a Székelyföldön ekkor már a *berbence* is). A végső forrásában szláv szóval foglalkozott KNEZSA is, aki elsőnek gondol a *perpence* román eredetére „bár ez ellen szól, hogy a magyar molnár-terminológiában sok szláv elem van, román viszont egyáltalában nincs” (SzlJsz. 711). A fenti vélemény megformálásakor KNEZSA nem tudhatta, hogy az Erdélyben széles területen élő *tejke* 'szemeresztő, garatfiók' román eredetű, mivel ezt mindeddig senki sem említette. (A szóra még visszatérek). Molnár mesterszó a Magyarókereken feljegyzett *vecska* 'a malomkő tokja' (ÚMTsz. < rom. *veščă* CADE.) és fogalomkörü hovátartozásában nem áll túlságosan távol ezektől a *rezsnyice* sem.

3.37. A 16. században megjelennek a tejjgazdasággal kapcsolatos román eredetű ételnevek. Ezekkel (*brindza*, *domika*, *orda*, *zsendice*) a már említett közleményekben SZABÓ T. ATTILA behatóan foglalkozott, de figyelmét valahogy elkerülte, hogy a fentiekkel egy fogalomkörbe sorolható *palacsinta* is már e századból adatolható. Megvan a KolGl. II. kezénél („*palacsinta*: *popanum*” NyF. 45. sz. 45), de a tejes étek között sorolta fel a 16. század végén az erdélyi fejedelem szakácsmestere is: „*Tikmonyból, tejből palacsinta*” (Radv.: Szak. 217). Román eredetét már GYARMATHI is jelezte (Voc.); az átadóul szolgáló román *plăcintă* többféle jelentésben is járatos ('rétes', 'béles', 'lepény', 'palacsinta', 'lángos' — ezek földrajzi elterjedésére vö. ALR. SN. IV., 1074, 1075, 1077, 1079), mint ahogy a magyarban Erdélyben is több jelentése van a *palacsinta* szónak ('lepény': MTsz., ÚMTsz.; 'juhtúrós béles': Nyr. XLII, 399; 'zsírban sült rétesféle': NéprÉrt. XXXIII, 223 stb.). Mindez, továbbá az, hogy a korábban jelentkező, a szókezdő mássalhangzó-torlódást feloldó *palacsinta* alak mellett a román eredetihez közelebb álló *placsinta* is igen elterjedt, arra vall, hogy e szó esetében is többszörös helyi átvétellel van dolgunk, a tulajdonképpeni 'palacsinta' ezek közül csak az egyik; általános elterjedésének körülményei még további tisztázásra szorulnak. Nagyon valószínűnek látszik,

hogy a legkorábbi átvételek (NySz., HOKlSzj. 112) nem a mai irodalmi nyelvi jelentésre vonatkoznak, hanem valamilyen tejjel készült lángos- vagy lepény-félére, amit kenyér helyett húsételhez fogyasztottak. Ennek elkészítéséhez nem kellett kemence, hanem valamilyen egyszerűbb eszköz, amellyel a legelőn is meg lehetett sütni. (A HOKlSzj. *palacsinta sütő*, sőt *palacsinta sütő kő* példái is ezt sugallják.)

3.41. Ezek lennének tehát azok a román jövevényszavak, amelyeket a 16. századból jelenlegi tudásunk birtokában ismerünk. A 14.—15. századi anyag fogalomköri vizsgálata után egyáltalában nem meglepő, hogy nagy többségük az állattenyésztéssel, elsősorban a juhtartással kapcsolatos. Ebbe a kategóriába sorolandók nemcsak állatnevek (*alacs, belice, belcs, cáp, goda, kápra, mióra*), hanem a 'juhásztor' egy újonnan átvett elnevezése (*pakulár*), a vlach pásztorok sajátos adófajtái (*sztronga, tretina*), a tejfeldolgozás egyes szakszavai (*brindza, orda, zsendice*), a pásztorok ruházatának válfajai (*bohaj, kozsok, szokmány*), sajátos pásztori eszközök, a juhászbot (*fustély*) és a duda (*burdó ~ bordó*), két ételnév (*domika, palacsinta*), végül a juhok istállózásának két szava (*esztena, esztrenge*). Ezek élettartamának és elterjedésének tüzetes vizsgálatával most nincs módunk foglalkozni, annyit azonban megállapíthatunk, hogy e kép nem olyan egységes, mint a 15. században. Egyesek kihaltak (*alacs, belcs, bordó, sztronga, tretina*), többségük azonban ma is él, a *cáp*, a *cimbora* és az *esztrenge* a Dunántúlra is átkerült. Az *esztena* és a *fustély* az írói, illetve az irodalmi nyelv elemévé vált, a *brindza, kozsok, mióra, pakulár, szokmány* regionális köznyelvi szinten él.

3.42. Jelen van az a másik fogalomköri csoport is, amelyről a 14.—15. század folyamán már szó esett: a románság eltérő államigazgatási és vallási szervezetének szavai: *ármás, boér, kurtány, vecsin* illetve *pópa, protopop, vladika*. Ezeknek a magyarban való élete azonban jóval korlátozottabb, az utóbbiaknál a románon kívül szláv átadó forrásokat is számba kell venni.

3.43. Az Erdélyben élő románsággal való kapcsolatok szorosabbá válására, az érintkezés sűrűsödésére vall, hogy román jövevényszavaink e két mindvégig jellemző rétegen kívül más fogalomköri csoportokhoz tartozó elemek is megjelennek. Találunk közöttük a földműveléssel kapcsolatba hozható szavakat (*baraboly, fálcsa, lák; iszkumpia*, bár közülük az első három az állattenyésztés révén is kerülhetett hozzánk), továbbá személyeket jelölőket (*ficsur, ját, poronty, pulya*). Érdemes itt is megjegyezni, hogy a *ficsur* ekkor — és még sokáig — a 'román legény' megfelelője és e században még nem indul meg érdekes jelentésdifferenciációs fejlődése. A *ját* és a *pulya* kölcsönzésének feltehető okaira e szavakkal foglalkozó cikkeimben már utaltam. A teljesség kedvéért megemlítendő még a *perpence*, a *csercse* és a *capunkurt*. E harmadik heterogén csoportba soroltak közül is megtaláljuk az irodalmi nyelv három szavát: *ficsur, poronty, pulya*. A *barabolyt* és az *iszkumpiát* növényhatározóink és botanikai szakkönyveink ugyan számon tartják, de ezek, továbbá a *csercse*, a *ját* és a *perpence* jobbra csak nyelvjárási szinten élnek. A 17. század után a *fálcsa* említésével nem találkoztam, a *lák* mindvégig szótári szó maradt, de a Tsz. még ismeri.

3.5. A 16. században első ízben jelentkező román eredetű szavainkkal kapcsolatban önkéntelen felmerül a kérdés: mivel magyarázható, hogy e században még az én, SZABÓ T. ATTILÁNÁL valamivel szigorúbb felfogásom szerint is háromszor annyi, azaz 39 román szó kerül be nyelvünkbe, mint az előző kettőben. Nézetem szerint ennek több oka is van. Ezek közül talán a

leglényegesebb az önálló Erdély kialakulása és az itt felvirágzásnak induló írásbeliség, az államnyelv rangjára emelt magyar nyelvhasználat, az e századból lényegesen több rendelkezésre álló forrás. Nagyon valószínű, hogy a vlach terminológia egyes elemei már korábban is bekerültek nyelvünkbe, csak megfelelő forrásanyag hiányában nem (vagy még nem) mutathatók ki. A tulajdonnevek, mindenekelőtt a helynévanyag vizsgálata e feltevésem mellett szól. Nem szabad végül azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy a századok előrehaladtával Erdély népességében a románok mind nagyobb súlyt nyernek, népeink között az érintkezés egyre gyakoribbá válik és a török elnyomás elleni közös küzdelemben meg is szilárdul. A több évszázados egymás mellett élés során a két nép egyre jobban megismeri egymást, a vándorló életmódot folytató román pásztorok mind nagyobb területen terjesztik el sajátos szókincsüket és az ilyen elemeket esetleg a mesterségüket eltanult magyarok is magukkal viszik. A mind nagyobb területen történő és egyre sűrűbbé váló érintkezés során nemcsak az átvett elemek száma szaporodik, hanem ezek, pontosabban ezek közül a társadalmilag legfontosabbak mind mélyebben ágyazódnak be a magyar szókincsbe.*

A 17—18. század

4. A 17. és 18. században a kutatásban felhasználható forrásanyag kibővül és sokrétűvé válik. Több kiadásban jelentős szótárak jelennek meg (MA., PP., SzD. stb.). Felvirágzik az erdélyi szépirodalom és ezen belül is megnő az oldottabb hangot lehetővé tevő memoárok száma (Bethlen Miklós, Bethlen Kata, Kemény János stb.). A reformáció anyanyelvi ígéhirdetése, a vele és az ellenreformációval kapcsolatos hitviták is közelítik az irodalom nyelvét a népnyelvhez. (Nem tekinthető pusztán véletlennek, hogy a NySz. román jövevényszavainkra vonatkozó adatainak nagy része éppen ilyen természetű szövegből került elő.) Igen gazdag anyagot, az előbbiekhöz hasonlóan számos első előfordulást szolgáltat a Gyalui Urb., a MAKKAI LÁSZLÓ kiadta RákGazdIr., Bornemissza Anna fejedelemasszony gazdasági iratai, nem utolsósorban pedig a HOklSzj. Mindezek a források és sok más egyéb, amint erre a megfelelő helyeken hivatkozom is, természetesen nem ismeretlenek a kolozsvári kutatók számára sem, de tudomásom szerint még csak vázlatos jellegű áttekintés sem látott napvilágot az e két században újonnan jelentkező román elemekről.

4.1. A rendelkezésre álló forrásanyag gazdagodásával együtt jár, hogy a most tárgyalt két évszázad során több mint száz új elemmel bővül román eredetű szavaink száma. Bármily tekintélyes is azonban ez a mennyiség (pusztán az összehasonlítás kedvéért említem, hogy BLÉDY mindössze 22, illetve 35 ilyen szót közöl, de ebben jócskán benne foglaltatnak azok is, amelyeket most már korábbról is ismerünk), mégsem jelent akkora fordulatot, mint a 16. század. E feltevésemet csak részben alapítom arra a megfontolásra, hogy a gazdagabb forrásanyagban feltűnő új szavak egy része már minden bizonnyal korábban átkerült nyelvünkbe, noha ez nem dokumentálható. Ennél lényege-

* A 16. századból kimutatható román jövevényszavaink száma ismét megszerezhető eggyel. Egy 1599-ből származó kolozsvári harmincadjegyzék szóanyagából közli SZABÓ T. ATTILA a *kantár* 'félmázsás súlyegység' elemet. E szóval részletesen foglalkozom jelen dolgozatban (ld. 109).

sen ténszerűbb, ha a most megjelenő román elemek magyar nyelvi életét vizsgáljuk. Kétségtelen, hogy közülük nem egy bekerül az irodalmi nyelvbe, pl. *áfonya*, *furulya*, *kaláka*, *málé*, növénytani műszóként a *lestyán*. Vannak, amelyek a regionális köznyelvbe tartoznak (pl. *bálmos*, *fáta*, *fuszulyka*, *gulászta*, *gusa*, *kolinda*, *mamaliga*, *turma* — ezek olykor a Tiszántúlon, sőt még távolabb is megtalálhatók). Ismét mások tájszó jelleggel, de elég széles területen elterjedtek (pl. *dohot*, *durga*, *haricska*, *kirlán*, *kokojsza*, *kompona*, *kotyec*, *kuptor*, *radina*, *rezsnyice*), számottevő részük azonban csak szórványosan fordul elő, vagy újabb gyűjtésekből nem adathozható. Az új szóképzési anyag számszerű bővülésével azonban szemantikai szférájuk is kitér, egyre jobban kialakulnak azok a fogalmi körök, amelyek román jövevényszavainkra mindmáig jellemzők lesznek.

4.11. E közlemény keretében nincs lehetőség arra, hogy valamennyi 17–18. századi román jövevényszavunkkal részletesen foglalkozzam. Elsőnek a forrás megadásával időrendi jelentkezésük sorrendjében mutatom be őket; csak azokra és olyan mértékben térek vissza, amennyire ez szükségesnek látszik.

Az eltérések mellett mind a 17. mind a 18. század során megjelenő elemeknél bizonyos párhuzamosságok figyelhetők a fogalmi hovatarozás szempontjából is, ezért tárgyalásuk is ennek figyelembevételével történik.

4.11.1. A 17. században tűnnek fel: 1604: *málé* (MA.), 1612: *katrinca* 'kötényszoknya' (EOSz.: NyIrK. VIII., 102 — ebben a jelentésben a román *cătrintă* újabb, második átvétele jelentkezik), 1613: *vátra* (Takáts: Rajzok II., 315), 1614: *haricska* (HOkISzj.), 1620: *kantár* (Nyr. LXXI., 38), 1621: *pita* (MA³), 1624: *cserne* (HOkISzj. 174), 1627: *kilim* (ErdOrszEml. VIII., 386), 1629: *zlot* (MonTME. IV., 101 — vö. KNEZSA: SzlJsz. 845), 1630: *kaláka* (Prodan 229), 1630 k.: *csoma* (RákGazdIr. 413), 1632: *babó* (Prodan 115), *gostina*, *moldován*, *muntján*, *szkotár* (RákGazdIr. 455, 458, 457, 457), 1634: *arnót* (vö. TESz.), 1636: *brainister* (Herman: Pászt. 149), 1642: *batrin* (GyaluiUrb. 84), 1643: *furulya* (ErdOrszEml. X., 361), *oka* (Com: Ian. 166: NySz.), 1645: *beszerika* (SzTA. 1962/2. 25 — vö. még KÖPECZI: AECO. VIII., 520), 1646: *szokotál* (EOSz.: SCL. XIX., 557), 1647: *alak* (EtSz.), 1648: *nótin*, *plájás*, *portár* (RákGazdIr. 636, 518, 519), 17. század közepe: *kirlány* (SzTA. 1962/2. 25), 1652: *votulya* (MNY. III., 311), 1657: *hajde* (hajdagat), *szemény*, *szpatár* (Kemény: Önéletír. 101, 366, 101), 1658: *gornjik* (Teleki M.: Lev. I, 144), *topor* (Radv.: Csal. II/1: 332), *zsitár* (EOSz.: SCL. XIX., 555), 1659: *fáta* (ErdOrszEml. XII., 386), 1661: *fertát* (Sámbár: Három kérdés 72 — vö. TRÓCSÁNYI: MNY. XI., 71), 1661 u.: *szemunca* (Cserei: Hist. 16: NySz.), 1662: *vatáf* (Prodan 25), 1665 u.: *afuriszál* (Ethn. XI., 66), 1666: *bödölő* (GyaluiUrb. 169), 1672: *karuc* (MonTME. VII., 119: NySz.), 1674: *dragán* (Szádeczky 194), *matász* (NyIrK. IV., 80), 1676: *putina* (Szádeczky 246), *rezsnyice* (MNY. X., 370 — vö. KNEZSA: SzlJsz. 932), 1678 u.: *kalák* (Nyr. LXXXVII., 354), 1683: *kaskavál*, *krupa* (Szádeczky 300, 301), 1690: *dobronika* (PP.: PaxC. 262: NySz.), *zesztre* (Densuşianu: Monumente pentru istoria. Bucureşti 1885. 44–45), 1695: *bálmos* (Szakáts mesterségnek...: Ethn. LXXII., 273), 1700 k.: *dajnál*, *drákuly* *gajina*, *kurka*, *tácsol* (Rozsnyai: HorTurc.: RMktár 38: 160, 189, 154, 183, 143), *mokány* (Babocsay: FataTarczal.: Nyr. XLII., 16, 121).

4.11.2. A 18. században jelentkezik: *dránica* (a 18. század elejéről jelzi SzTA 1962/1: 25), 1708: *áfonya*, *bisziok*, *borbát*, *fuszulyka*, *gusa*, *huruba*, *lestyán*, *tóka* (PP. — erre nézve vö. SZABÓ T. ATTILA: A Pápai Páriz szótár-kiadások magyar szókinésének román kölcsönszóanyaga. StUnBB. 1960/2. 15–28.

Az ő felsorolásában nem szerepel a latin részben *Ocimum*, ill. *Ligusticum* alatt található *bisziók-fű*, ill. *léstyanfű*), 1708 – 10: *nyegóc* (SCL. XIX., 555), 1713: *kotyec* (HOKLSZJ. 94), 1716: *furda* (NySz.), *kompona*, *krinta* (HOKLSZJ. 118, 122), 1722: *preszkura* (EOSz.: NyIrK. XI., 18), 1727: *topány* (GyaluiUrb. 343), 1728: *marázsa* (MNy. LVIII., 106), 1732: *turma* (EOSz.: NyIrK. X., 98), 1736: *kuptor* (EOSz.: NyIrK. VIII., 102), 1737: *abrudány*, *vaszár* (GyaluiUrb. 379, 400), 1738: *macsuka* (vö. ZSEMLYEI JÁNOS: *Macsuka*, NyIrK. IX., 155–160.), 1739: *cinemintye* (Ethn. XXIV., 88), 1742: *krucsa* (NyIrK. XIII., 145), 1745: *bádián* (Torkos: *Taxa Pharm.*: GÁLDI: Szótír. 117), 1750: *pomána* (Puşcariu 563), 18. sz. második fele: *brezán*, *cigája* (cigára), *mica*, *sztogos* (TAKÁTS: MNy. III., 213), 1751: *punga* (RMKTár 3: 75), 1754: *maszlina*, *zurumbák* (VectTrans.: NySz.), 1759: *dzsude* (NyIrK. XII., 309), *tokány* (NagyDem. 62; környezetfestő hangulati elemnek, idegen szónak tekintendő az ugyancsak nála jelentkező *kércile*, *opincs*, *parintye*, *szfincidta*, *szluzsba* — értékelésükre SZABÓ ZOLTÁN: SCL. XIX., 558. Érdekes, hogy a *parintye* azonos funkcióban Gvadányinál is előfordul, 1765: *tejke* (HOKLSZJ. 144), 1767: *radina* (PPBm), 1770: *dohot*, *durgál* (HOKLSZJ. 28), *turka* (MNy. LX., 493), 1771: *dancs* (vö. TESZ.), 1775: *batuta* (vö. SZABÓ ZOLTÁN: Román eredetű elemek Barcsay Ábrahám költői nyelvében. NyIrK. IX., 149–154.), 1781: *mamaliga* (Magyar Hírmondó 780: NSz.), 1783: *kokojsza*, *szanicsor* (Benkő: *MagyKönyvh.* 1783/1: 362, 346), 1784: *cincár* (vö. TESZ.) *csorogár*, *mosia* (Mon Irók. XXXVIII., 666, 655) *kolinda* (koringyás) (Nyr. XLIV., 125), 1787: *buzsenyica*, *híriba* (Mátyus I.: Ó és Új Diact. III., 37, ill. II., 48: NSz.), 1792: *rogosz* (SzD²), 1794: *platyika* (vö. KNEZSA: SzJsz. 915), 1795: *gulászta* (DebrGr. 339), *móc* (MNy. LXV., 344), 1796: *berszán* (HOKLSZJ. 14) *róta*, *zsukátáz* (Gvadányi: FalNót.; vö. PÉNTÉK JÁNOS: Román eredetű elemek Gvadányi munkáiban. NyIrK. XI., 13–24), 1799: *livágya*, *papusa*, *pojána*, *roska*, *szilimán* (Gyarmathi: Affinitas 317, 324, 323, 325, 328; vö.: SZABÓ T. ATTILA: Román kölcsön-szavaink Gyarmathi Sámuel nyelvhasználásában. NyIrK. IV., 297–315. A *livágya* és a *papusa* már egy évvel korábban előfordul Gyarmathi egy levelében (i. h. 299), a *roska* SZABÓ T. ATTILA adatai között nem szerepel).*

4.2. A fenti lista pusztá áttekintése elegendő ahhoz, hogy az újonnan átvett román elemek jelentésszférájának kiterjedése mellett azt is észrevegyük, hogy továbbra is a pásztorkodás szókinése az, ami leginkább gazdagszik. A rendelkezésre álló adatok alapján az eddiginél korábbról adathozhatunk állatneveket, állatokat jelölő szavakat, illetve ezek közé olyan elemeket is beiktathatunk, amelyek román jövevényszavaink felsorolásaiban eddig nem szerepeltek.

4.211. *cserne*: BLÉDY az EtSz. alapján veszi fel címszavai közé. Ezt az 1759-ből származó, hapaxnak számító szót (*Hej cserne, hej barna hajtsd le a*

* A dolgozatom lezárása utáni anyaggyűjtésem alapján a tárgyalt román elemek közül korábbról adathozható a *papusa* (1771: Ventzel: Juhtenyésztés: NSz.). 1619-ből Konstantinápolyból frott követjelentésben fordul elő az eddig csak 1655-ből kimutatott *szemény* (ErdTörtAd. 2:152); ez esetben azonban közvetlenül az oszmánból való. — 17. századi román jövevényszavaink között tarthatjuk számon a dolgozatomban nem szereplő *kalarás* 'lovás' és *kaptány* 'csapda, fogótör' elemeket (ErdTörtAd. 1: 248, ill. 352; mindkettő 1628-ból, a *kaptány* Bethlen Gábor nyelvéből). Kettővel szaporíthatjuk a már a 18. századból jelentkező román jövevényszavaink számát is: *bordély* 'földkunyhó' (1781: Magyar Hírmondó: NSz.), *prikulics* 'kísértet, küldött farkas' (1796: MMerkurius 323: NSz.). E szavak történetével természetesen most nincs módomban foglalkozni.

szarvadat) a HOKLSZj. jóvoltából most igazolhatjuk, illetve jóval korábról, 1624-ből kimutathatjuk: „*egy cerne zeorw tehenet lopott*” (174). E két adat birtokában (újabb előfordulását nem találtam) helyesbíteni lehet az etimon megadását is. BLÉDY jó irányban javítja az EtSz.-t, amikor a román *cernă* alakot adja meg, de nincs igaza, amikor a ’fekete juh’ jelentésű főnévre gondol. Ennél sokkal valószínűbb, hogy a román nőnemű melléknévi ’fekete’ jelentésű alak jelentkezik; ez egyaránt vonatkozhat tehenre és juhra is, mivel a megfelelő román főnevek (*vacă, oaie*) nőneműek. A szóvégi román *ă* > magyar *e* megfelelés, ha a szokásosnál ritkább is, de távolról sem egyedülálló (vö. *beliță* > *belice*, *cergă* > *cserge*, *gărgăliță* > *gergelice*).

4.212. nôtin: BLÉDY a román *noatin*, *noatină* ’már nem szopós, fiatal bárány’ szó átvételének koraként a 17. századot jelöli meg. Forrásait visszakeresve TAKÁTS SÁNDOR közleményében (MNY. III., 210) találjuk meg az adatot 1684-ből, Bornemissza Anna rónaszéki birtokának összeírásában: „*tavvali notinok feketék*”. A szónak valamivel korábbi előfordulása is kimutatható: 1648: „*baranos juhok vagy motinokat szoktake adni*” (RákGazdIr. 636). Az itt előforduló *m* elírásnak volna tekinthető, ha az ÚMTsz.-nek a Kolozsból, Inakról feljegyzett *motyin* ’8–20 hónapos bárány’ adata nem igazolná ezt a szokatlan *n* > *m* hangváltozást. A 17. és 18. századi (vö. SZTA. 1962/2. 24.) előfordulások után Krizára való hivatkozással közli az MTsz. A 20. századi előfordulások a szónak számos alakváltozatát mutatják. Ezeknek számbavétele nem kevés tanulsággal jár, mert adat- és tényszerűen bizonyítják a román szó többszörös, a helyi nyelvjárásból való átvételét. (A magyar alakváltozatokra vö. a NYIRK. II., 190 lapján közölt térképet, a románokra az ALR. SN. II., 387 lapját.) MURÁDIN LÁSZLÓ helyesen ismeri fel ezt a jelenséget (NYIRK. IV., 132), azonban mindenben nem fogadható el az álláspontja. Nem áll az, hogy a román szó Erdélyben csak palatalizált alakban él (vö. a román nyelvatlasz hivatkozott térképének 346-os Máramaros megyei és 141-es Kis-Küküllő megyei kutatópontjairól való *notin*, ill. *notină* alakjait. Ha a *nôtin* román megfelelőire nincs is több Erdélyből feljegyzett alak (a hivatkozott térkép tanúsága szerint a *noaten* nem mindenütt járatos), de a kis román nyelvatlasz hangtani térképlapjai alapján kirajzolható a nem jésítő román terület (vö. ALRM. I., 13, 18, 43, 76, 101; II., 203, 213), és ebből az is kitűnik, hogy magán Tordán (az ALR. 148. kutatópontja) is az elemzett román szavakban *te, ti*, azaz nem jésített *t* hangzik. A magyar *nôtin*, *nôtina*-féleségek egy része éppen nem jésítő román nyelvi környezetből származik. Ilyenek a koraiak, továbbá *nôtin* Alsófehér m. (Ethn. VI., 307), *nôtina* Halmágy, Nagy-Küküllő m. (NyK. XXXI., 414). Mindez azonban nem jelentheti azt, hogy magában a magyarban a romántól független palatalizációs és depalatalizációs folyamatok nem mehettek végbe, de nem indokolt MURÁDIN feltevése, hogy a magyar *notin* és *notyin* (*natyin*) féleségek között elsősorban időrendi megoszlás lenne. Ami az aranyosszéki magyar alakok megoszlását illeti (az Aranyos bal partján főleg *ty*, jobb partján pedig *t*), osztom MURÁDIN nézetét, hogy ez fő vonásai-ban a román palatalizált és nem palatalizált alakok tükrözése is lehet, még akkor is, ha ez a román nyelvatlasz adatai alapján adatszerűen nem bizonyítható.

4.213. kirlán: Ezt a *nôtin*-hoz hasonlóan ’fiatal bárány’ jelentésű szót BLÉDY csak a MTsz.-ből és a vele egykorú forrásokból ismeri, azonban az erdélyi levéltári anyagban a „XVII. század közepétől gyakran találkozhatni vele” és „Erdélyben ma is széltében használt tájszó” (SZABÓ T. ATTILA: NYIRK. IV., 309). A szó számos alakváltozatban él: ezek egyrészt a román *î* különféle

hanghelyettesítését (*kirlán* ~ *kerlán*), másrészt a belső mássalhangzó-torlódás feloldását (*killán* ~ *kellán*) mutatják. Párhuzamosan jelentkezik a szóvégi *n* palatalizációja is (*kirlány*, *kerlány*). E problémára azonban most nem térek ki, de hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy megfigyelésem szerint román jövevényszavaink hangtani beilleszkedése általában úgy történik, hogy az átadott szó fonetikai struktúrája és a magyar fonológiai rendszer közti eltérés többféleképpen is kiküszöbölhető (ezt különösen szépen mutatja az *eszténa* és az *esztrenga* számos alakváltozata — ezek ugyanis nem jöhetnek a románból, hanem csakis belső keletkezésűek lehetnek). Másrészt a meghonosodás egyik indiciuma, amikor a jövevényszó teljes mértékben belesimul az átvevő nyelvjárás fonológiai rendszerébe és ugyanolyan hangváltozásokon megy át, mint az eredeti szókészleteti elemek.

4.214. *vatulya*, *vatulya*: A szót TAKÁTS SÁNDOR említi Murányból és Husztról, ezek 1652-i, illetve 1698 évi uradalmi összeírásából (MNY. III., 211). BLÉDY azonban nem foglalkozik vele, pedig román voltára már TAMÁS LAJOS is rámutatott (Róm. 201). Ez kétségtelenül a román *vătuie* '1 vagy 2 éves kecskegida' végartikulusos *vătuia* alakjának átvétele. TAKÁTS közlése alapján sajnos nem lehet megállapítani, hogy eredetileg 'fiatal nöstény kecske' vagy 'fiatal nöstény juh' volt-e a szó jelentése. Több évszázados szünet után a szó két, földrajzilag elég távoli helyről is jelentkezik a legújabb gyűjtésekben: *vetujacáp*, *vetujacska* 'egyéves bakkecske' (BALOGH ÖDÖN 1930-as gyűjtése Gyimesből: SCL. IX., 387), *vatu* 'meddő juh' formában és jelentésben pedig Biharból (Magyarremete) közli VI. DRIMBA (FonDial. I., 118). A szerző helyesen jegyzi meg, hogy egy nyilván eredetibb *vatuja* végét birtokragként vonták el, továbbá utal arra is, hogy a román szónak 'kövér meddő kecske v. juh' jelentése is előfordul (vö. M. SALA: SCL. VIII., 79). A *vatuja* a maga kevés számú adatával is igen tanulságos arra nézve, hogy a közvetlen nyelvi érintkezés során egy-egy lexémát több ízben vesz át a helyi magyar népesség a románoktól. Feltehető, hogy erre a szóra még számos adat fog előkerülni, az eltérő hangalak és jelentés azonban csaknem bizonyossá teszi, hogy Gyimesben és Biharban külön-külön átvétellel van dolgunk. Ez egyben azt is valószínűsíti, hogy a 17. századi északi adatok is helyi kölcsönzés eredményei. A további kutatás feladata annak a felderítése, hogy a 17. századtól a szó lappangott-e vagy pedig csak ideiglenesen volt járatos.

4.215. A 18. század során a juhra, főleg fajtájára vonatkozó további román szavak is átkerültek a románból: *brezán*, *cigár*, *mica*, *sztogos*. A *brezán-birka* esetében a legújabban előkerült *brezuj* 'szürkés, tarkás juh' (NyIrK. XIII., 118; vö. még *brézu* 'keseorrú' (MNYA. Limbus 216), *bréazu*, *briáz* 'hóka' (uo. II., 128) arra engednek következtetni, hogy ALEXICSNAK alighanem igaza volt, amikor a román *breaz* 'fehér foltos homlokú vagy szájú állat' (DacR.) elemre, illetve ennek egy ki nem mutatható *-an* képzős származékára gondolt (Nytud. II., 319). ALEXICS adja meg a *mica* 'juhfejta' szó román etimológiáját is (uo. II., 320). Az értelmezés még TAKÁRSTÓL származik és helyességéhez kétség fér, mivel a román *miță* jelentése 'fiatal 3–4 hónapos báránycsibécske'. Ez jelentkezik ismét napjaink gyűjtőmunkája eredményeképpen: *mica* 'a báránycsibécske elsőre lenyírt gypajú' Köröstárkány (NyIrK. VI., 283), *nyicca* 'a báránycsibécske' Nagykapus (NyIrK. X., 151 — a *nyicca* a helyi román népi ejtés fonetizmusát mutatja). A *cigár* szó etimológiájára nézve elég a TESz. *cigája* szócikkére utalni; ehhez csak annyit, hogy a *zigárjuh* Szabolcs megye 18. századi összeírásaiban is előfordul (Ethn. LXX., 298), az ÚMTSz. is

ismeri hajdúböszörményi gyűjtésekből. Cigája és racka keresztezéséből származik a *sztogos*. BLÉDY *sztogos* alakban közli, pedig ALEXICS már jelezte, hogy a szót helyesebb lenne *sztogosnak* írni (Nytud. II., 319), hiszen a román *stogos* átvétele. Valószínűnek látszik, hogy a szó nyelvünkbe német közvetítéssel is kerülhetett. TAKÁTS forrásanyaga feltehetően német nyelvű, mint ahogyan az lehet RODICZKYÉ is, aki a múlt század első felével kapcsolatosan czecket írja: „A brassó-szebeni kereskedelmi szokások nomenclaturája szerint a jobb-féle cigája neve Zigaja prima, a másodrendű raczka keresztezésű cigája pedig Stogosch, a racka „zurkan”, a báránygyapjú „mitza” (A juhtenyésztés irányai. Bp. 1904. 94). Úgy tűnik, hogy ez a szó nem került be a népi nyelvbe, de szakterminusként, ismét csak *sztogos* alakban írja az Állattenyésztési Enciklopédia (Bp., 1968. II, 265) és a román *stogos* ekvivalenseként *sztogosz* szerepel a legújabb román–magyar nagyszótárban.

4.216. Még három az állattenyésztéssel kapcsolatos szót említhetünk: *gajina* 'tyúk', *kurké* 'pulyka', *roska* 'vörhenyeges'. Az első kettő Rozsnyai Dávidnak egyéb román jövevényszavakat is használó Horologium Turcicumában fordul elő: „a' Róka egy sereg Tyúkot lát 's a' bőrt el veti . . . Talám jobb volna im ez kövér *Gajinákat* rágogatnunk” (154), „Első szülőttei Ördögnek, kik tuddé / Kevélység 's Irigység, nevek *kurké* 's Purdé” (183). A *gajina* a román *găină* 'tyúk, a *kurké* a román *curcă* 'pulyka' átvétele. A *gajina* azóta sem került elő, megvan viszont a *kurka* MOLDOVÁNNÁL (Alsófehér vm. 802), ez azonban minden valószínűség szerint újabb kölcsönzés, mintahogy ezektől független átvételeknek kell tekinteni a moldvai csángó *hess gëina* tyúktűzöt és a *kurka* szót (MÁRTON: NytudÉrt. 66. sz. 103–4). A *roska* 'vörhenyeges' Gyarmathi Affinitas-ában, annak orosz–germán–magyar részében jelenik meg (325), de a Vocabulariumban már román szavakkal veti össze. BLÉDY Gyarmathi munkáira nem hivatkozik, de az ő érdeme a helyes román etimon, a *roșcat* színnév megadása; elmulasztotta azonban megjegyezni, hogy ennek *t*-jét nyilván tárgyragnak érezve elhagyták, így még KNEZSA is a SZINNYEITŐL javasolt *roșcă-t* közli (SzIJs. 466). A szót a 20. század elején Udvarhely megyében tehát, illetve kecskeször színének a megjelölésére még feljegyezték (ÚMTsz., Herman: Pászt. 539).

4.22. A pásztorkodás szókincséből való azon négy eszköz neve, amelyek a románságnak a tejgazdálkodásban való szakértelme folytán kerültek át e két században a magyarba: a 17. század során a *bödölb* és a *putina*, mindkettő eredetileg tejtermékek tárolására való faedény, a 18. század elején a sajt-készítéshez használt *krinta* és a túró mérésére szolgáló *kompona*. Mindezek bemutatásában csak a legszükségesebbre szorítokozom.

4.221. BLÉDY a *bödölböt* TAMÁS LAJOS magyarázata (MNY. XXIX, 182–3) alapján mint hapaxot foglalja munkájába, de a kicsinyítő képzős *bödölbcske* származékot a 18. századból is jelzi: 1794: „egy kis *bödölbtske* (hordótska) találtatott” (Magyar Merkur: MNY. VIII., 272). Van azonban még korábbi adat is: 1666: „*két bödölyb, egikben vaj*” (GyaluiUrb. 169). A szó az ÚMTsz. tanúsága szerint Kolozsban ma is él, magyar nyelvi adatként közli Magyarbikalról a román nyelvatlasz is (ALR. SN. II., 289 és 423).

4.222. A BLÉDYNél megjelölnél (MTsz.) jóval korábról jelentkezik a *putina* is: 1676: „négy *putina* túró” (Szádeczky 246; 1678-ból: uo. 274). Ez után a szó hosszú ideig nem adatható, 1790-ből bukkan fel újra az akadémiai nagyszótár anyagában, hogy ettől kezdve mindmáig elsősorban észak-erdélyi, főleg pedig mint szilágysági és szabolcsi-szatmári regionális elemként sűrűn

feljegyezzék. A Bornemissza Anna feljegyzéseiben szereplő adatok valószínűleg Máramarosból valók. Sajátos, nyilván a népi humoron alapuló magyar jelentéséről 'kisgyerek kezeslábas ruhadarabja, mellesnadrágja', BLÉDY még nem ad számot.

4.223. A román *cumpănă* először 'mérleg' jelentésben került át nyelvünkbe: 1716: „*egy rozsz compona*” (HOKlSj. 118; további adatok: 12, 52, 136 stb.). Az eddigi irodalom a szót csak PPB-től tartotta számon (így KNEZSA is: SzlJsz. 863). A *kompona* alakváltozatainak és jelentéseinek történetével most nincs módunk foglalkozni, érdekességként csupán azt jegyzem meg, hogy a legfrissebb gyűjtések ma már csak 'kútgém' jelentésének élő voltáról tanúskodnak.

4.224. A 18. század elején jelenik meg a 'sajtnyomó vályú' jelentésű *krinta* is: 1716: „*egy sajtoló krinta*” (HOKlSj. 122). A következő adatot ugyanez a forrás csaknem száz évvel későbből, 1809-ből *kerenta* alakban közli (83). A román *crintă* a magyarrá válás során számos belső hangfejlődést mutató alakváltozatban terjedt el. Ezek körülbelül olyan képet adnak, mint amilyent a *kirlán* kapcsán bemutatam: *krinta* ~ *krenta*, *kirinta* ~ *kerenta*, *kilinta* ~ *kelenia*. BLÉDY e szónak a régi adatait nem ismeri.

4.23. Jellegzetes pásztorhangszer a *furulya*, s mint ilyent a vlach terminológia elemeként a TESz. vándorszóként tárgyalja, de ugyanakkor állást foglal a románból való átvétel valószínűsége mellett is. Tulajdonnévként már a 17. századtól adatolja, azóta azonban előkerült két e századból való köznévi adalék is: 1643: „igen vígan laktak ő ngok. Veseliny uram háta megé állotta Rigót, az fejedelem két *fruglással* együtt” (ErdOrszEml. X., 361), 1696: „Ade *frulje*, mert az vérem kezde posdulni” (NyÍrk. I., 143). Koraibb az első köznévi előfordulásnál a Béthlen Miklós önéletrajzában előforduló *pakulár-furulya* is (I., 124). Ezek az adatok mind erdélyiek és jellemző, hogy Bethlen Miklós-nál egy másik román jövevényszóval összetéve jelenik meg; mindez pedig a románból való magyarázatot erősíti. Lényeges momentumnak érzem azonban a most bemutatott alakváltozatok hangtani arculatát is. A román *fluieră* végartikulusos *fluiera* átvétele során a két liquida nem is szokatlan kombinációs helycseréje következett be (erre mutat a TESz. első köznévi, Apor Péter-től származó *frulya* adata is), a *frulje* pedig egy román hímnemű *fluier* hasonló metatézisével keletkezhetett. Nehezebben magyarázható a *fruglás*, *fruglya*, *furuglya* stb. alakokban levő *g*. Hasonló hangkörnyezetben való, nyilván elhasonulásos megjelenésére egy felsőöri német jövevényszóban KISS LAJOS hívta fel a figyelmemet: bajor—osztrák *Marille* 'sárgabarack' > *marilla* (MNy. XXXIII., 347) ~ *marigla* (MTsz.). Ha egy megfelelő **frulla* alakot nem is tudunk kimutatni, de a TESz. már 1647-ből *Furollyás*, tehát hosszú mássalhangzós személynevet idéz.

4.24. Az állattenyésztéssel, közelebből a juhtartással kapcsolatos az a hét ételnév is, amelyet a 17–18. század folyamán a románból átvettünk: *bálmos*, *kaskavál*, *pita*, ill. *buzsenyica*, *gulászta*, *mamaliga*, *tokány*.

4.241. A *buzsenyica* már BLÉDY adatolásában is szerepel 18. századi román jövevényszavaink között, de a *gulászta*, a *mamaliga* és a *tokány* nála csak modern forrásokból jelenik meg. A *buzsenyica* 'száritott füstölt juh- v. kecskehús' (< román *bujeniță* 'ua.') a rideg állattartásra, az emberi táplálék tartósítására utal. Forrásai alapján BLÉDY e szót hajlandó részben az ukránból kölcsönözöttnek tekinteni. E feltevés azonban szükségtelen, mivel ott füstölt disznóhúst jelent, míg a románban és a magyarban kecske húsára vonatkozik.

Gvadányi nyelvébe a *bozsenica* a szerb-horvátból került (KISS LAJOS: Nytud-Ért. 71. sz. 21–22).

4.242. Alakváltozatainak gazdagsága, széles jelentésszférája folytán külön tanulmány tárgyául kívánkozik a *gulászta*, amely ráadásul a MNyA. (Limbus 225) tanúsága alapján egyik földrajzilag leginkább elterjedt román jövevényszavunk: összefüggő területen ismeretes nemcsak Erdélyben, hanem az egész Tiszántúlon, sőt elszórtan a Duna–Tisza közén is. Első jelentkezése (1795: DebrGr. 339, itt közvetlenül a latin *colostrum*-mal vetik össze) a forrás és a tárgyalás jellegénél fogva arra enged következtetni, hogy ez a szó a 18. század végén már meglehetősen el lehetett terjedve. A *gulászta* alakváltozatainak egy része ékesszólóan bizonyítja a helyi román nyelvjárási változatok több ízben történt átvételét. Ennél azonban jóval tanulságosabb – a kölcsönzés okaira is egyértelműen rámutat – az a jelentéstani funkciómegoszlás, ami a nyelvátasz hivatkozott térképlapjáról kiderül. A *fecstej* és alakváltozatai (*föcstej*, *freccstej* stb.) vagy más magyar lexémák magát a 'borjazás utáni első tej'-et jelölik, míg a jövevényszó jelentésszűküléssel 'összement tej', 'elfőzött tej', 'fecstejből készült túró' stb. értelemben járatos. A j ö v e v é n y s z ó tehát nem a régebbi lexémát szorítja ki, hanem egy olyan r é s z f o g a l m a t n e v e z m e g, amire eddig nem volt külön szakkifejezés. Talán felesleges is megjegyezni, hogy itt magát a folyamatot emeltem ki, mert ilyen megoszlás nincs minden kutatóponton, maga a konkrét realizáció is helyenként változik. A közvetlen nyelvi érintkezésen alapuló szókölcönzés, de általában a jövevényszó-kutatásban ezt a szempontot mindig szem előtt kell tartani. Valamely idegen elem átvételére általában akkor kerül sor, ha rá valamilyen okból szükség van. Ennek igen különböző okai lehetnek és erre joggal hívja fel a figyelmet SZABÓ ZOLTÁN a kölcsönzések funkcionális vizsgálatáról írott, már többször idézett tanulmányában (SCL. XIX., 553–559).

4.243. Hasonló tanulsággal jár, ha közelebről szemügyre vesszük az először Hermányi Dienes Nagyenyedi Demokritusában jelentkező *tokányt*: „S elővévén egy serpenyőt, telehányja azt falatokra vágott kecskehússal és vereshagymával, s *tokánymódra* főzi vala” (62). A *tokány* ugyanis nem egyszerűen 'pörkölt', hanem 'egyfajta speciálisan elkészített pörkölt'. A MNyA. III., 12 térképlapjának tanúsága szerint egyes közép- és délerdélyi kutatóponton a *tokány* és alakváltozatai mellett magyar szó is él (pl. *pörkölt*, *paprikás*) vagy pedig az adatközlő receptszerű kiegészítéseket fűzött a szóhoz (pl. Kiskapuson borjúhúsból, Zselyken juhhúsból borssal készül, Csíkbán és Háromszékben krumpli is van benne). A román *tocană* a *toca* 'apróra (fel)vagdal' ige származéka és eredetileg 'zsírban hosszú hónapokig elálló, pásztorok fogyasztotta húsétel' lehetett a jelentése (vö. FR. KIRÁLY: LR. XVI., 409). A román szó története szempontjából is rendkívül becses SzD. e feltevést megerősítő értelmezése: 'töltelék kolbász' (57; SzD.²-ben: 'töltött kolbász v. juh-hús fonnyasztva'). 1840-ben jelenik meg a mai köznyelvi jelentés: 'apróra vagdalt hagymás, borsos vagy paprikával és tejeles ecettel készített hús' (Gáspár János: MNyTK. 107. sz. 35). A román *tocană* Észak-Erdélyben 'puliszka, málé' jelentésben is járatos (az MTsz. és az ÚMTsz. is ilyen jelentésben ismeri az ottani magyar nyelvjárásokból), ez egyben arra utal, hogy ezt a húsételt rendkívül sűrűre főzhatték. MOLDOVÁN szerint (Alsófehér vm. I/2. 806) nem is pörkölt, hanem 'vagdalthús'. Kevésbé valószínű SZINNYEI magyarázata; szerinte ugyanis a jelentésváltozás a magyarban történt, mivel a *tokány* mellé puliszkát adnak (Nyr. XXIII., 532). A jelentés azonban már a románban

megvan; igaz viszont, hogy a *tocană* mellé *mămăligă* jár. Lehetséges az is, hogy a készítés során hosszú, keskeny csíkokra metélték (mint a magyar tokányt!). Erre érdekes analógiát szolgáltat a *pacal*: Vas megyében *poczó* alakban 'túros tészta'-ként járatos (vö. HEGEDŰS: *Pacal* NyK. LIII., 275). A *tokány* a 19. sz. első felében már Somogyban is megjelenik (Tsz.). Evvel kapcsolatban a szó román származását valló SZINNYEI hajlandó az adatközlő Matics Imre hitelességét kétségbe vonni és fel sem merül benne a gondolat, hogy mint jellegzetes pásztorétel neve kerülhetett át a Dunántúlra, pedig az *esztrenga* és a *cimbora* már jóval korábról jelentkezik ugyaninnen.

4.244. Román eredetű szavaink közé kell sorolnunk a BLÉDYNél nem szereplő és 1621-ben jelentkező *pita* elemet is: *Pita ez idén az kenyernec neve* (MA³). Az élelmiszerek drágaságára utaló latin közmondás ekvivalenseként kerül át tőle PP.-hez is és román ajkú szereplő nyelvének jellemzéseként használja Gvadányi (vö. PÉNTEK: NyÍrK. XI., 17). Az erdélyi *pita* román eredetére utal már GYARMATHI is, továbbá az ő nyomán SZABÓ T. ATTILA (NyÍrK. IV., 304; vö. még Kassai IV, 133), úgy gondolom azonban, hogy sokkal határozottabban el kell különíteni egymástól *pite* és *pita* szavainkat, mint ezt az eddigi kutatás tette. A hangalak és a jelentés csaknem azonos volta folytán a két szó egymás alakváltozataként szerepel SzD.²-ben, Gyarmathi Vocabulariumában, a legutóbb pedig KNEZSA művében is (SzlJsz. 718). A két szó végső forrásában csakugyan azonos, az erdélyi *pita* azonban a román *pită* 'kenyér' külön átvétele. (A Szlavóniában, Kórogyon legutóbb lejegyzett *krémpitá* (Nyr. LXXXVIII., 453) természetesen a szerb-horvátból származik.) A *pita* és a *pite* nagyon közeli rokonságára utal a NySz. Mikes-idézete, ahol a *pite* ugyanazon szemantikai környezetben jelenik meg, mint a *pita* MA³-ban. Itt azonban bizonyos, hogy nem román, viszont viszont feltehető, hogy közvetlen oszmán—török hatás nyilvánul meg. Kazinczy a román szót talán a magyar *pite* hatására hallotta *pite*-nek (ErdLev. 201; idézi SZABÓ Z.: SCL. XIX., 558), Gvadányi viszont pontosan, *pita* alakban jegyezhetette le. A *pită* mellett ennek egy származékát *pitan* 'kukoricakenyér; silány kenyér' is átvettük: *pitán* 'kukoricaliszból süített tészta; málé' (NéprÉrt. IV., 213), *málépitán* 'kukoricakenyér' (Nyr. XXIX., 431), *pitány* 'kukoricaliszból készült sütemény' (NyÍrK. IX., 178).

4.25. Az állattenyésztés 17.—18. századi román elemeire még további hét szó említhető meg: *gostina*, *szkotár*, *szokotál*, ill. *huruba*, *kotyec*, *pojána*, *turma*. Ezek közül BLÉDY a *szkotárt* a 17., a *hurubát* és a *szokotált* a 18. századból említi, a többit pedig csak a 19. század második felének forrásaiból ismeri.

4.251. Címzavai között nem szerepel a *gostina*. Ez a szó három 17. századi forrásból került elő, a Fogaras vidéki erdélyi fejedelmi birtokok jövedelmi forrásai között tartják számon: 1632: „Maiorsagh es *gostina* artany, kanokkal edgiüt” (RákGazdIr. 455; vö. még uo. 465); 1667: adminisztrált *gosztina* pénzt (SZÁDECZKY 8), 1668: „adminisztrált fogarasi számtartónk . . . *gostina* pénzt” (uo. 9.; vö. még 13, 14 kk.). A szó jelentését SZÁDECZKY BÉLA, Bornemissza Anna iratainak kiadója, helyesen, így határozza meg: „A *gosztina* (*gostina*, *gostyna*) pénz alatt az idegen disznók makkoltatásáért fizetett bért kell érteni” (uo. 20). Harmadik forrásunk a RSzK Akadémiája Kolozsvári Történettudományi Intézetének kéziratos Kemény József gyűjteménye. Innen idézi PRODAN a következő 1676-ból származó szövegeket: „minden személy válogatás nélkül disznóit az makos erdökre nem bocsátván *gorstina* nélkül”, „Herczeg meg kivanya a' Boeroktol az ő Herczegsége Erdeire hajtott

Sertések! *Gostináját is*'' (137). A már nem élő magyar szó a hasonlóképpen kihalt román *gostină, gorștină* 'disznó- és juhdezsma' átvétele. Nem közömbös a román szó története szempontjából sem, mert arra mutat, hogy elsősorban a sertésdezsma-t jelentette. A szókölcsönzés körülményeire vet fényt, hogy Fogarasföld sokáig a havasföldi fejedelem erdélyi hűbérbirtoka volt, az adófajta-t az erdélyi uralkodó az őt megelőző birtokostól vette át.

4.252. A foglalkozásnevek közé tartozik ugyan, de sajátos fogarasi szó lévén ide kívánczok az 'uradalmi erdőőr' jelentésű *brainister, brainizter*, amely az 1637.-i és 1639.-i összeírásokban az egyes falvak lakosainak felsorolásában szerepel (RákGazdIr. 475—7, 487, ill. 488). HERMAN OTTÓ 1636-ból *branistér* 'csász' jelentésben ismeri a „fogarasi praevarikációban” (Pászt. 149). Mint a *gostina* ez is a fejedelmi birtokokhoz kapcsolódik, a már kihalt román *brăniștear, brăniștar* a fejedelmi tilalmas erdő őrzőjét jelölte. A *brăniștear* a *brăniște* 'tilalmas erdő' származéka; a román alapszó is átkerült nyelvünkbe: az 1630 körüli Fogaras vidéki tanúvallatásokban a *branista* 'tilos, tilalmazott' értelemben fordul elő (Herman: Pászt. 149).

4.253. 1637-ből, Fogaras vidékéről közli az OklSz. azonos forrásból a *szkotar, szkotarsagh, oszkotarsagh* szavakat. Ezzel kapcsolatban BLÉDY helyesen, a román *scutar* 'számadó, főpásztor'-t adja meg etimonként és a forrás hapax jellegét is közli. Ebben azonban már a saját forrásai alapján sincs igaza, mivel TAKÁTS SÁNDOR a szónak későbbi fogarasi előfordulásairól is szól (Rajzok II., 313 — Blédy Takátsra ugyan nem hivatkozik, de az utóbbit idéző DRÁGANURA igen). A rendelkezésünkre álló adatok alapján a *szkotárt* az eddiginél valamivel korábbról is idézhetjük: 1632: „a másik »*izkotar*« a juhok mellett” (RákGazdIr. 457; ez a szó a Fogaras vidéki Rákóczi birtokok összeírásaiban 1648-ig több ízben is előjön; vö. 473, 482, 487, 573 stb. — az OklSz. adatai is innen valók). A *szkotár* kétségtelenül Fogarasföldről terjedt el, de a 18. században Háromszékben Gyurka János *oszkotár* szerepel (HOklSzej. 109), BALOGH ÖDÖN 1930-as gyűjtésében Gyimesről két alakváltozatát is megadja: *észkotár ~ észkutár* 'pásztor, aki a juhok előtt jár' (NyIrK. V., 79). A *szkotárra* ld. még: TAMÁS StSl. IV, 392.

4.254. A magyarban 1646-ban jelentkező *szokotál* ige román átadója (< *socoti* 'számol; számít; vél, gondol; megfontol') vitatott eredetű. Lehetséges, hogy ugyanaz a szláv *ckomb* 'szarvasmarha' rejlik benne, amiből a *szkotárt* átadó román *scutar* származik, de aligha fogadható el, hogy egy török *saklat* 'őríz' elemre megy vissza. FR. KIRÁLY kevésbé határozott véleménye szerint, bármelyik etimológia legyen is a helyes, a román szó a pásztorkodás szókincsébe tartozik. A szláv származás esetén 'marha' mint számon tartandó gondozandó érték a kiindulás (itt a latin *pecus ~ pecunia* párhuzamra is utal), a török esetén az eredeti 'őríz'-ből könnyen indulhatott ki a következő sor: néz, gondol → számol → értékel, vél, ítél, gondol. (LR. XIII., 557—61). FR. KIRÁLY gondolatmenete a mi szempontunkból azért is érdekes, mert így a román és a magyar szó közötti viszony végleges tisztázásához is hozzájárul. Pásztor-kifejezéseket általában mi vettünk át a románból, nem pedig fordítva, ezért a magyar szöveftő irodalom a *szokotált* már régóta román jövevényként tartja számon, míg a román nyelvészek közül egyesek még mindig hajlandók a román szót a magyarból magyarázni.

4.255—8. A *huruba, kotyec, pojána* és *turma* története jelen tanulmány szempontjából elhanyagolható, pusztán annak a megemlítésére szorítokozom, hogy elterjedésük jóval szélesebb körű, mintsem BLÉDY alapján gondolni lehet-

ne, továbbá, hogy ezek a szók mai gyűjtésekből is ismeretesek, a *kotyc* és a *turma* Erdély-szerte ismeretes, az utóbbi a regionális köznyelv elemei közé számítható.

4.3. A *tokány* forrása, Hermányi Dienes műve kapcsán elvi kérdések is felmerülnek. Említeni lehet ezeket más kifejezetten irodalmi jellegű forrásaikkal kapcsolatban is, de a Nagyenyedi Demokritus talán a legszembetűnőbbben mutatja ezeket a jelenségeket. Az anekdotáknak ez a gyűjteménye nem hagy kétséget afelől, hogy a szerző jól tudott románul, hiszen a fentebbi felsorolásunkban idegen szóként említett elemek (*kércile*, *opincs* stb.) nála kifejezetten hangulatfestő szerepet töltenek be, román személyekkel vagy környezettel kapcsolatosak. Nehezebb eldönteni, hogy a jövevényszóvá vált román elemek, pl. a *tokány* vagy a *topor* 'fcszje' esetében mi a helyzet. A forrás természeténél fogva nem gondolhatunk irodalmi úton történő átvételre, legfeljebb arról lehet szó, hogy a közvetlen nyelvi érintkezéssel történt kölcsönzés irodalmi szinten is jelentkezik. Feltehető, hogy Hermányi Dienesnél még ugyanolyan környezetfestő funkciót töltenek be, mint az *opincs* és társai, vagyis még nem jövevény-, hanem csak idegen szavak.

Ugyanez a kérdés vetődik fel a Hermányi Dienesnél megjelenő vagy nála is meglévő vallási fogalmakat jelölő szavaknál (*krucsa*, *pomána*, *preszkura*). A szövegekörnyezetből többé-kevésbé kitűnik környezetfestő szerepük („Onnan szolgál vala által az oláh pap Erdővidékre, noha csak tanítani s *pománázni* jár vala által” (111), „azt akarják, hogy a *pástot* [= húsvéti szentelt kenyeret], *preszkurát* vajjal csináljátok” (326), a 180. lapon a 'keresztfa' jelentésű *krucsát* idegenesen *cruc-aját* formában írja), ugyanakkor azonban ez a három elem már a 18. század során sem csupán nála fordul elő. SZABÓ T. A. levéltári források alapján 'kereszt alakú jel' jelentésben közli 1742-ből Torockóról (NyÍrK. XIII., 142), 1748-ban pedig már származéka is megjelenik: „a *megkrucsázott* fákat vágják” (uő. Ethn. LI., 258). A *pomána* mint jellegzetes román vallásos jelenség szerepel Bod Péter Historiájában (MNy. LXIII., 225), de a ma is eléggé közkeletű *pománába* 'ajándékba' már 1750-ben feltűnik: „ezen Szántó földet ... adta volna *Pománában* régentén az Exponens eleinek” (PUŞCARIU 563). A *preszkura* az EOSz. forrásaiból szintén a NagyDem. előtről adatolható (NyÍrK. XI., 18), a göröggel veti egybe a DebrGr. (337). Gvadányi *prusz-kora* szava azonban nem a románból, hanem a szerb-horvátból való (KISS LAJOS: NytudÉrt. 71. sz. 22). E három szó erdélyi elterjedtsége, ma is élő volta számos forrásból bizonyítható, így nem nagyon lehet eldönteni, hogy a 18. században idegen- vagy jövevényszónak kell-e őket tekinteni. Egyes, a 16. században jelentkező román méltóságnevekkel kapcsolatban már történt említés az idegen szó és a jövevényszó közötti különbségről, de nyilvánvaló dolog, hogy a jövevényszó először idegen szóként kerül át valamilyen más nyelvbe; további sorsa, ti., hogy megmarad-e egyáltalán, idegen elemként tovább él-e az őt befogadó nyelvben vagy pedig a valamilyen szükségletet kielégítő gyakori használata folytán jövevényszó válik-e belőle, mindig az adott körülményektől függ és e téren általános szabályt adni nem lehet. Mindehhez még annyit fűznék hozzá, hogy román–magyar viszonylatban az átvétel általában a k é t n y e l v ű s é g k ö r ű l m é n y e i, de legalábbis a román nyelv valamelyes tudása mellett történik, így a kölcsönzés minőségének meghatározása, a szintek elhatárolása az esetek többségében egyértelműen nem is mindig lehetséges.

4.4. A pásztorokodás szókincsére gyakorolt 17.–18. századi román hatás után a néprajzi vonatkozású elemekről kell szót ejteni. Fogalomkörileg ez

kissé heterogénebb, mint az előbbi, mert ide soroltam a szokások, hiedelmek, vallási fogalmak, népi játékok és táncok, de egyes szerszámok, sőt még betegségek neveit is. E csoportra az a jellemző, hogy az ide tartozó elemek nagyobbik része a 18. századból való.

4.411—2. A 17. században megjelenő szavak közül SZABÓ T. ATTILA kimerítően foglalkozott a *kalákkal* (Nyr. LXXXVII., 354—8) és a *kalákával* (NyÍrk. VI., 69—84). Ez utóbbira az ő első adatánál régibb adat is említhető 1630-ból: „mint Vecsinnyek Boeroknak szoktak szolgálni *klakaban*” (PUŞCARIU 229). A *kalák* ~ *kalácspénz* 'nyomravezetőnek fizetett jutalom' kapcsán most csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy IMPLÓM JÓZSEF Békés megyei szótörténeti gyűjtéseiből (MNY. LVIII., LX., LXV.) a 18. századból nem csupán ennek, hanem még számos ilyen elemnek (pl. *ármás*, *csimpolya*, *csobán*, *gornyik*, *málé*, *plájás* stb.) viszonylagos ottani elterjedtsége derül ki, sőt a *marázsa*, *móc* és a *turkás* jelenlegi első adatait is e tevékenységének köszönhetjük.

4.413. Nem szerepel Blédy 17. századi anyagában sem az e csoportba tartozó *afuriszál* 'kiátkoz' (a lappangás jelenségének tárgyalásakor már idéztem az adatot), sem a *beszerika* (vö. TESZ.).

4.414. Hivatkozás ugyan történik a közlés helyére (MNY. XXVIII., 318), de nem emeli ki, hogy a *drákuly* Rozsnyai Dávid Horologium Turcicumából, tehát hozzávetőlegesen a századfordulóról való: „Ha harmintzba *Drákuly* meg tokmálhat veled, / Akazd fel bár magad, nem áll el mellőled” (RMKtár XXXVIII., 189). A román *drac* 'ördög' újabb átvétele a MOLDOVÁN feljegyezte Alsófehér vármegyei *drák* 'ördög', amire BLÉDY szintén hivatkozik, de előfordul ennek a szónak román népnyelvi ejtését tükröző *dráku* átvétele az ÚMTsz-ben is Arad, Békés, Bihar és Hunyad vármegyéből származó gyűjtésekben.

4.415. Ugyancsak Rozsnyainál fordul elő nem is egy ízben a *tácsol*, illetve ennek igekötős változatai: „a' conjuratus nequam filiusok *letátsollyák*” (143), „eb huron pengő Tárza *meg tátsollya*” (uo.), „a' dolgot ne gátold, 's e jámbort se *tátsold*” (223). A *tácsol* a 18. század során több forrásból adatolható (Bethl: Élet. II, 25; Nagy Dem. 31; Mon Írók XXXVIII., 129), széles területről ismeri a MTsz. és az ÚMTsz., az erdélyi írók környezeti hangulatfestésre ma is gyakran élnek vele (pl. Útunk 1952. 37. sz. 3. l.; Horváth: Török a parlagot. 44, 126).

4.416. A *rezsnyice* 'kézidaráló, sóörló' azon román jövevényszavaink közé tartozik, amelyek megjelenésüktől kezdve, folyamatosan adatolhatók, eléggé széles területen terjedtek el, és alakváltozataik részben román variánsokra mennek vissza, részben belső keletkezésűek. BLÉDYNél szerepel ugyan ez az elem, de figyelmét elkerülte a 17. századi előfordulásait bemutató közlemény: Fogaras 1676: „só örlő *resznicza*”, Vajdahunad 1685: „só örlő *Rosnica*”, Kővár 1691: „két *Rosnica* kő” (MNY. X., 370 — KNIEZSÁNAK alighanem igaza van, amikor ezeket *zs*-vel olvassa; vö. SzlJsz. 932). A *rezsnyice* első jelentkezései a román *răzniță*, *rîzniță*, *rîzniță* *ă* ~ *i* hangjának különféle helyettesítéseit, a szóvég alakulása pedig feltehetően a határozatlan és a végartikulusos forma tükrözéseit mutatják. Szavunk már a 17. században északról és délről jelentkezik, a későbbi források újabb és újabb területekről jelzik. 1719-ben megjelenik Háromszékben a palatalizált román népnyelvi ejtésen alapuló *resnyice* (HOKlSjz. 125). Az MTsz. Kis-Küküllőből (*rezsnyice*), Szilágyból (*rozsnyica*) ismeri, Krizánál az udvarhelyi *rözsnyice* székelyes *ö*-zésre vall. Kolozsvár vidékén való részleges elterjedését ábrázolja a SZABÓ T. A.—GÁLFFY M.—

MÁRTON Gy. szerkesztésében megjelent „25 lap Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképéből” (Kolozsvár 1944) II. térképlapja. Ez egyben a szó ma is élő voltára utal, ugyanezt és széles területen való elterjedtségét bizonyítják az ÚMTsz. és a NyIrK.-ban közölt legújabb népnyelvi adatok (VI., 197, VII., 119, 290; VIII., 104; IX., 322; X., 157, 166; XI., 216) is.

4.417. A 17. század közepén 1658-ban Iklandról egy leltári feljegyzésben jelentkezik először a *topor* 'fejsze': „Egy *topor*, mely érne 12 dénárt” (Radv.: Csal. II/1, 332). Száz év telik el, amíg ismét feltűnik: „későnek tartá a kulcsár a *toport* keresni” (1759: NagyDem. 345), hogy újabb, még hosszabb hallgatás után TOLNAI VILMOS közölje Szászsebesről (MTsz.). A *topor* ma is él a Dunántúlon; itt a szerb-horvátból való (KNEZSA: SzlJsz. I., 529). Erdélyben azonban, amint erre maga KNEZSA is utal, a román *topor* átvétele. E három adat nem igen teszi lehetővé, hogy eldöntsük: a szó lappangásával vagy ismételt átvételével számolhatunk. Tekintettel arra, hogy újabb gyűjtésekből nem került elő, a helyi, egyedi kölcsönzés valószínűbbnek látszik.

4.418. A *csoma* betegségnévnek a homofon *Csoma* személynévvvel való egybeállítását már az EtSz. tévesnek ítéli. Ennek ellenére BLÉDY a két elem azonosságát vallja, de a köznevet csak modern forrásokból ismeri. A *csoma* 'pestis' első előfordulásaként a TESz. az 1779. évet adja meg, ez azonban téves, mivel ide a PaisEml. sajtóhibás adata került át. Gyarmathi Affinitas-áról van szó, tehát helyesen: 1799. Előkerült azonban egy 1630 körüli adat is: „6 pusztá ház tulajdonosa *csomában* halt el” (RákGazdIr. 413), továbbá a TESz. szerkesztése során figyelmen kívül maradt a PaisEml. felhasznált tanulmányában előfordult hivatkozás arról, hogy az 1742-i pestis alkalmával Szamosújvár városa megbízott egy papot, hogy a *csumás embereket* gyóntassa meg (PaisEml. 404).

4.419. A feudális örökösödési jog fogalma volt a leánynegyed (quartaltium), a leányági leszármazottaknak a birtokokból járó negyedrészt. Sajátságos módon ezt a 'leánynegyed' jelentést veszi fel a román *zestre* 'hozomány' egy 1690-ből Fogarasföldéből származó periratban: „negyed részit Opra Comsa Leánya *Zestrában* bírja” (Densuşianu: Monumente 44), „Opra Comsa leányának Sztánkanak *Zestrában* adott földek” (uo. 45). Ugyanez jelentkezik még korábbi Sáros megyei Zbororól: 1650: „az kj az Iuan feleségéh *dzesztraja* volt” (Űriszék 903); 1657: „az *gyesztramoth* ki nem adtak” (uo. 929). A kötet kiadója nyilvánvalóan téved, amikor ezt a szót eredetében is szlávznak véli (vö. a 903. lapon levő jegyzetet), de alighanem igaza van abban, hogy ezekben a szövegekben ukrán közvetítésű; míg a fogarasi szövegben románokról, itt ukránokról van szó (vö.: „szokás szerint quartaltiomja, az kit mi kozzottunk, oroszogh kozzott hijuk *gjestranának*” (uo. 929 — ez az alak valamilyen analógias fejlődéssel jöhetett létre az ukránban). A román szó eredeti 'hozomány' jelentésében átkerült a bolgárba (*zecmpa*), nyelvjárási gyűjtők feljegyezték az ukránból (*зєсmpа* SCHELUDKO: BalkArch. II., 133), a minket érdeklő 'leánynegyed' azonban mindeddig csak a fenti adatokban jelentkezik. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy a fogarasi románoknál és a Sáros megyei ukránoknál az eredeti román, illetve a románból az ukránba került szó a most tárgyalt jelentést külön-külön a magyar feudális jogi terminológia hatására vette fel és mint helyi terminus technicus-ok kerültek be magyar nyelvű oklevelek szövegébe.

A 17. századi adatok elszigetelt jellegűek, valóságos életük feltehetően nem is igen volt. A román *zestre* eredeti 'hozomány' jelentésben azonban az utóbbi száz év folyamán bekerült az erdélyi magyarság nyelvébe is, mégpedig

minden valószínűség szerint többszörös, helyi átvétellel. Az egyik ilyen körzet az egykori Bihar, Kolozs és Szolnok-Doboka megyék területe: *zesztre*: Kalotaszeg (Nyr. XVI., 143), Magyarókereke (ÚMTsz.), Magyarremete (FonDial. I., 118), Körösjánosfalva (NyrIrK. VI., 286); *zesztra*: Domokos (NyIrK. VII., 292); ugyanerről a területről a tévesen kikövetkeztetett *eszre* alak: Köröstárkány (MNY. X., 459—vö. EtSz.). Különálló átvételnek tekinthetjük a már hangalakjában is egy román nyelvjárási *džest*-re emlékeztető *gyeszre* változatot, amelyet MÁRTON GYULA közölt Gyimesbükről (MNY. LXV., 70).

4.42. A 18. században számos néprajzi vonatkozású új román jövevényszó jelenik meg. A románság görög keleti ritusával kapcsolatos fogalmak (*pomána*, *preszkura*, *tóka*; alkalmasint ilyen úton került át a *krucsa* is), román népszokások (*cinemintyéz*, *kolindál*, *radina*, *turka*) és táncok (*batuta*, *zsukátáz*, *rotába*) nevei ezek, ide tartozik még öt tárgy, illetve eszköz neve (*dránica*, *kuptor*, *marázsa*, *punga*, *tejke*), végül itt említhető meg a golyvának a keleti területeken regionális köznyelvi szinten élő *gusa* megnevezése. *Blédy* mindezek közül csak a *cinemintyéz*, *gusa*, *radina*, *tóka* 18. századi meglétéről tud, egyáltalán nem szerepel nála a *róta*, az eszközneveket sem ismeri, a *dránica* és a *punga* csak a MTsz. alapján került be könyvébe.

4.421. A *róta* esetében Gvadányi szóhasználatát MOLDOVÁN későbbi gyűjtése igazolja: „*Rótába körül állani*” (Alsófehér vm. I/2, 805). Ez pontosan megfelel Gvadányi szómagyarázatának (vö. NyIrK. XI., 18). A román *roată* 'kerék' szónak 'karikába állott emberek alkotta kör' jelentése is ismeretes és táncal kapcsolatban is használatos (CADE., DLRLC.). MOLDOVÁNNAL szerepel a „Nincs ki mind a négy *rótája*” mondat is. Feltűnő, hogy a Moldován munkáját jól ismerő DAMIÁN-ISTVÁN (NyF. 67. sz.) a *róta* szót nem veszi át és őt követi BLÉDY is; úgy tűnik, hogy a hapaxként jelentkező elem meglétében kételkedtek, most azonban a két forrás egymást megerősíti. Feltehető, hogy ugyanennek a román szónak egy teljesen különálló átvétele a Brassó megyéből Tatrangról feljegyzett *róta* 'csomag' (Nyr. II., 524), ahol a tárgy kerekessége volt a speciális jelentésváltozás kiindulópontja. V. BREBAN kolozsvári kutató szíves levélbeli tájékoztatása szerint a román szónak ilyen jelentése is van: „kör, karika vagy perec formára gyártott, elhelyezett v. becsomagolt tárgy”.

4.422. A *punga* 'erszény' korai adata a csíksomlyói iskoladrámákban jelentkezik 1751-ből: „Ha meg zerdülne most a sárga *pungátok*, / Abból ki repülne hozzám a márvástok” (RMKtár 3: 75). Tekintettel arra, hogy a MTsz. és az ÚMTsz. a szónak széles elterjedtségét igazolja, nem kétséges, hogy az egykorú szerző tollára is az erdélyi népnyelvből került, feltűnő azonban, hogy a román *pungă* 'erszény' emez átvételét a legutóbbi évek nyelvjárási gyűjtéseiből eddig még nem közltek.

4.423. A 'zsindey' jelentésű *dránica* szót a TESz. csak 1803-tól adatolja. Ennek *drányica* alakváltozatát SZABÓ T. ATTILA forrás és adatközlés nélkül pusztán említi, mégpedig a 18. század elejéről (1960/2. 25). A magam részéről ugyanezen század végéről (1785?) találtam adatot Gyergyószárhegyről „jó állapotban *Drányitzaval* való fedél” (TRÓCSÁNYI ZSOLT közlése: NéprKözl. IV/1—2: 274). A szó további folyamatos életét mutatja a TESz., a legfrissebb adatok az egykori Csík és Szolnok-Doboka megyék területéről valók (NyIrK. VII., 280, X., 349; MNYA. II., 10).

4.424. A Blédynél nem szereplő eszköznevek közül a *marázsa* 'egyfajta rekesztőháló' román eredetére KNEIENZA határozottan rámutatott (SzlJsz. I., 884), de előtte MELICH is célzott erre a lehetőségre (Nyr. XXXI., 102). IMPLÓM

JÓZSEF említett levéltári kutatásai eredményeképpen a szó már 1728-ból Gyuláról kimutatható: „ara való időben *Marossával* vagy más eszközl *Hallasztak*” (MNy. LVIII., 106). A szó hangalakjának ilyen alakulásában esetleg népetimológias mozzanatok, a Maros folyónévhez való közelítés is szerepet játszhattak. Előfordul a szó a 18. század végéről Dugonicsnál is (1788: *Etelka*. I, 161; későbbi kiadásból idézi SZATHMÁRI ISTVÁN: MNy. LXIV., 259). SÁNDOR ISTVÁN tévesen a szlovák *mreza*-val veti egybe (Sokféle XII., 176), nem kétséges azonban, hogy az ÚMTsz. szlavóniai, dunántúli és Duna-menti adatai közvetlen szláv, pontosabban szerb-horvát eredetűek. A *marázsa* egyébként több székelyföldi adattal szerepel a MTsz.-ben, Háromszékből közli *brázsa* és *mereszse* változatait Herman Ottó (Pászt. 714, 728). Ezek az alakváltozatok más erdélyi forrásokban is előfordulnak (NéprÉrt. III, 161, IV., 224; ÚMTsz., ahol további adatok is szerepelnek). Az átadó román *mreajă* 'halászháló, vejsze, cége' szóhoz hangalakjában legközelebb a *mrázsa* áll, ebből a mássalhangzó-torlódás feloldásával *marázsa*. A *mereszse* egy román *mreje* vagy *merejă* változatra megy vissza, a *brázsa* esetében *br*-t vagy szonáns *ŋ*-t tartalmazó román nyelvjárási alakok jöhetnek számításba (DLR. VI., 931). Ezeket a román nyelvátlasz ugyan nem Háromszék vidékéről közli, de a nagyon hasonló *mreană* 'márna' esetében a minket érdeklő fonetizmusú alakok Dél-Erdélyből is kimutathatók (DLR., uo.)

4.425. A 'szikrafogó, füstvezető' jelentésű *kuptor* és alakváltozatai (*kuktor*, *kuttor*) román eredetűre HORGER ANTAL és Cs. SEBESTYÉN KÁROLY rámutattak (MNy. XXII., 318), a szó azonban BLÉDY disszertációjában nem szerepel. A legutóbb KÓSA FERENC foglalkozott evvel az elemmel és az ő közleményéből tudjuk, hogy a szó már 1736-ból és 1757-ből adatható (NyIrK. VIII., 102). Az alakváltozatok közül a *kuttor* a szóbeljei mássalhangzó-torlódás szokásos gemináló asszimilációjával jött létre, a MTsz. adatain ('füstfogó': Székelyföld, Maros-Torda m.) kívül Gyimesben *ó*-val jegyezték fel: *kuttór* 'udvaron épített sütőkemence' (NyIrK. III., 112). A *kuktor*-ban jelentkező rom. *pt* > m. *kt* hangváltozásra érdekes analógiául szolgál a Pócsfalváról közölt *friktura* 'sült' (Nyr. XXXII., 59; nyilvánvaló, hogy ez a szó a román *friptură* 'sült' átvétele). A *kuktor* egyébként nemcsak a Székelyföldön (NéprÉrt. XII., 16; XXXIII., 88) járatos, hanem 'téglasszárító szín' jelentésben Hódmezővásárhelyen is él (KISS L., A szegény ember élete 169: ÚMTsz.; ugyaninnen még egy ezt igazoló, a Nyr. pályázatára beküldött adat). Tekintettel arra, hogy a román *cuptor* szónak nemcsak 'kemence', hanem 'kályha, tűzhely, kemencepadka' jelentése is van, továbbá, hogy *cuptor de cărămizi* 'téglaégető' (DacR.), nem férhet kétség ahhoz, hogy a Csongrád megyei adatok is ezt a román elemet képviselik, de mint annyiszor, ez alkalommal is felmerül a Békés vagy Arad megyei románság nyelvéből való önálló kölesönzés valószínűsége. A románhoz legközelebb álló *kuptor*t Udvarhelyen és Csík megyékben 'füstfogó' és 'kemence' jelentésben több helyről is feljegyezték (ÚMTsz.), de ismeretes 'sütőkemence'-ként Hunyad megyében Déván (NéprÉrt. IV., 213) is. Román jelentést folytat a Tölgyesről származó 'sut' (MNyA. II., 47), de a legelterjedtebbnek látszó jelentés ('szikrafogó, füstvezető') már magyar nyelvi fejlemény. Feltehető, hogy a románok használta kemence, ill. fűtőszerkezet felépítésében, éppen a füst elvezetésében eltért a magyarokétól, és ez vezetett a jelentésváltozással egyidejű átvételre.

4.426. A *kuptor*hoz hasonlóan jellegzetesen székely tájszó a Csík és Háromszék megyék több községéből feljegyzett *tejke* 'garatfiók, szemeresztő,

lisztes láda < malomban >' (Tsz., MTsz., ÚMTsz.; ez utóbbiban már a szó terjedését mutató Kis-Küküllő (Nyr. XXXIII., 301) és Maros-Torda (MNGy. VII., 480) megyei adatok is vannak). A legújabb gyűjtések során is feljegyezték: *tájká* 'faláda, amelybe a malomkőből belefolyik a liszt' (Csíkvaczásri: NyIrK. X., 346). Ebben a megváltozott jelentésben szerepel az ÚMTsz.-ben is, míg az ALR. SN. I., 171 Kovásznáról származó magyar nyelvi adata még a régi, MTsz. megadta 'garatfiók' értelmet őrzi. Első ízben 1765-ben jelentkezik: „Garat tartójával Garattyával és *Tejkéjével* edgyütt” (HOKlSjz. 144). Tudomásom szerint eddig még nem foglalkoztak ennek a szónak az eredetével. Van a románban egy ismeretlen eredetű *teică* elem, amelynek az egyik jelentése azonos a magyar szóéval. (Feltehető, hogy a román szó forrása ugyanaz a török elem, amelyből a magyar *teknő* származik.) A 'garatfiók, szemesertő'-jelentésű *teică* főleg Erdélyben járatos, Erdély közelében Moldvában és Havasalföldön is (ALR. SN. I., 171). A térképlap mindenképpen arról tanúskodik, hogy a román szó szélesebb területen él, mint a magyar. A román nyelvátlasz Erdélyből csak palatalizált alakokat közöl, de sajátos módon a minket érintő területen nem jelzi ezt az elemet. Másrészről a *nótin* kapcsán láttuk, hogy egy palatalizálatlan *te* kezdetű román ejtés meglétét kizárni nem lehet. Mindez indokoltá teszi, hogy *tejke* szavunkat román eredetűnek tartsuk. A 'garatfiók' → 'lisztesláda' jelentésváltozás a magyarban jött létre a két hasonló alakú és rendeltetésű tartó nevének felcserélése útján.

4.43. A vallási fogalmakat jelölő négy elem közül itt csak a *tóka* érdemel külön említést. Akárcsak a *kruca*, amely a valószínűleg eredeti 'kereszt(fa)' jelentésén kívül már megjelenésekor 'keresztjel' értelemben jelentkezik, a *tóka* sem marad meg csupán a vallási 'a harangot helyettesítő fából való jelző-eszköz' jelentésében, hanem a jelző funkció kiterjesztésével újabb gyűjtésekben már mint 'jeladó eszköz' jelentkezik. Már SzD² feljegyzi mint bányász mester-ségszót és ezt a későbbi gyűjtések igazolják is (ÚMTsz.), majd az eszköz eredeti, fa-mivolta is elhomályosul és 'jeladó fémtárgy, vasdarab' jelentést is nyer. A szókezdő *t* zöngésülésével létrejött *dóka* már 'jelzésre szolgáló, kalapáccsal megszólaltatott vaslemez' (Nyr. XXXVII., 428; MNy. XXVIII., 321 — ismét Békés megyei adatok!; vö. még Nyr. LXX., 149). A román *toacă a*-ba hajló diftongusa a magyarban *ó*-t adott, mivel az erdélyi román nyelvben széles területen mint hangsúlyos nyílt *o* realizálódik (vö. ALRM. I., 26, 197; így rom. *coadă, roată* > m. *kóda, róta*), de az újabb gyűjtésekben *taka* is jelentkezik (Herman: Pászt. 218; NyIrK. X., 153, XII., 320). A román *oa* diftongus ilyen ingadozó átvétele más jövevényszavainkban is előfordul, pl. rom. *broasca* > m. *braszka* ~ *broszka* (mindkét változat Gyuláról: ÚMTsz.) rom. *ciocănițoarea* > m. *csokenyitara* ~ *csokenyitoara* (mindkét alak Domokosról: Nyr. XLII., 70, ill. NyIrK. VII., 280), rom. *coacăza* > m. *kokojza* ~ *kokajza* (és számos egyéb változat; vö. MÁRTON GYULA: NyIrK. XIII., 79–84). Magára a jelenségre vö.: GÁLDI: MNy. XXXVII., 358; MURÁDIN: FonDial. IV., 254; BALOGH: SCL. IX., 380.

4.51. Személyeket jelölő főneveket elsősorban egyházi és világi tisztségviselők neveit, nem különben foglalkozásneveket az eddigi századok során is vettünk át a románságtól. A szókészletnek ilyen természetű kiegészülése folytatódik a 17.–18. század folyamán, azonban bizonyos sajátos jegyek ezen a területen is megfigyelhetők. Ezek közül a leginkább figyelemreméltó egyes román etnikai csoportoknak vagy a románoknak a származás helye utáni elnevezése (*mokány, moldován, muntyán*, ill. a 18. századból: *abrudány, berszán*,

móc, topány), ilyen elemekkel ugyanis mindeddig nem találkoztunk. Ez ismételtén arra vall, hogy a románsággal való érintkezés szorosabbá válik, a két nép jobban megismeri egymást, másrészt a *moldován* és a *muntyán* jobbágyoknak a két román fejedelemségből való újabb eléggé jelentős bevándorlására utal. A *berszán* esetében a származásnév már foglalkozásnévként jelenik meg, de a 'vhova valósi, vhonnan való', a magyar -i-vel azonos jelentésű román *-(e)an* képzővel alakult sajátos szóvéggé (a *móc* kivételével valamennyi ilyen!) itt is megmutatkozik. Erre a csoportra egyébként az is jellemző, hogy a *móc* és a *mokány* kivételével komolyabb elterjedtségre nem jutottak, sőt úgy tűnik, hogy egyesek csak átmeneti jellegűek. Mielőtt ezeknek a főneveknek az egyedi bemutatására sor kerülne, megjegyzendő még, hogy valamennyi a BLÉDY megadta kornál jóval előbből jelentkezik, pontosabban ő ezek közül a *mo-kányt* PPB.-től kezdve, a *berszánt* és a *mócot* csak modern forrásokból ismeri, a többről említést sem tesz.

4.511—2. Az *abrudány* 'havasi román zsellér' más vonatkozásban már e dolgozat elején szerepelt (67), a vele kapcsolatos ismétlésekbe bocsátkozni felesleges volna. Ugyanebből a forrásból (Gyalui Urb), vele párhuzamosan jelentkezik a teljesen azonos jellegű és nyelvi megformáltágú *topány*: 1737: „az Havason lakó *Topány* vagy Abrudány Sellérekis külön lak[na]k” (387), „a *Topányok*, Abrudányok avagy Havasi Sellérek” (406; 1727-ből is említik őket: uo. 323, 343). A *topány* a Bihar megyei román *Topa* földrajzi név (folyó és községek neve: Korabinszky 776, Lipszky, Rep. 686), származéka. Maga a *Topan* Erdélyben ismeretes román családnév; ide tartozása nem bizonyos, illetve többféle eredetű is lehet (N. A. CONSTANTINESCU, Dicționar onomastic românesc. București 1963. 390 *Top*, ill 160 *Teofan* a.). Ezeknek a telepéseknek a nevét őrizheti a Torda-Aranyos megyei *Topánfalva*, ami alkalmasint magyar névadás, mivel a falu román neve *Cîmpeni*. Szavunk hosszú lappangás után a Bihar megyei Révről a topánfalvi hegylakó románok etnikai neveként (*topányság*) kerül elő (MTsz.).

4.513—4. Szűkös forrásanyagból adatolható a frissen bevándorolt havasalföldi és moldvai román jobbágyok megnevezésére használt *muntyán* < rom. *muntean* és *moldován* < rom. *moldovean*. Az első említés 1632-ből, Fogarasföldről kelt, ahol az egyes falvak lakosainak felsorolásában sűrűn találkozunk *muntyán zsellérekkel* (RákGazdÍr. 457—70; ugyanígy az 1640.-i és 1648.-i összeírások során: 494—503, 515—7). Említik a „Hunyad vármegyében nemes fundusra szállott *muntyánok*”-at az 1642-i erdélyi országgyűlés artikulusai (ErdOrszEml. X., 328; 1643-ból: uo. X., 376). A *muntyánokkal* szemben jóval kevesebbszer esik szó a *moldován zsellérek*ről és *jövevények*ről 1632-ben és 1640-ben (RákGazdÍr. 458—60, 494—7). Az erdélyi törvények róluk nem szólnak; nyilván kevesebben voltak, mint a havasalföldiek. Az adatok hiánya ellenére sem zárható ki azonban ennek a két elemnek köznévként való továbbélése, családnévként pedig közismerten rendkívül elterjedtek. Nagyon valószínűnek tartom, hogy a kolozsvári magyar nyelvészek gazdag gyűjtésében még számos adat vár közlésre.

4.515. Az itt tárgyalt négy román származásnévtől eltérőleg a *berszán* 'havasi román pásztor' már szerepel az etimológiai irodalomban. Az EtSz. még bizonytalan a román eredet megítélésében, BLÉDY azonban már nem kételkedik benne, hogy ez a román *bîrsan* 'barcasági' szó átvétele. A román szótárak ennek főnévi jelentését nem közlik, ugyanakkor azonban a román néprajzi irodalom jól ismeri a Brassó környékén állandó lakóhellyel bíró, kétlegelős

gazdálkodást folytató és juhnyájaikkal távoli helyekre is vándorló berszánokat (*bîrsani*), mint sajátos etnikai csoportot. A magyar szó a 18. század utolsó éveiben Háromszékben tűnik fel, de a jelentés megadásában Cs. BOGÁTS tévedett. A berszánok mindig juhosgazdák, nem pedig 'felfogadott, nem önálló juhász'-ok (HOKlSszj. 14; az 1796-i és 1798-i adatok sem igazolják az ő értelmezését). E forrásban szerepel még egy korábbi, 1791-ből való harmadik adat is „a Szártsi Kantzát Esztoján *Berszánnak* [eladtam] Rfh. 21” (173); nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy itt vajon tulajdon- vagy köznévv-e. Tulajdonnévként (Agiles Burszán filius) feljegyezték 1509-ben Fogarasból (PUŞCARIU 75), de itt a név viselője maga is román. A szó jelentésének tisztázásához eligazítóul szolgálhatnak legújabb előfordulásai: *bêrszány* 'gazda, akinek legalább száz juha van' (Balogh Ödön 1932-es gyimesi gyűjtése: NyIrK. III., 105), *bêrszán* 'saját nyáját őrző juhosgazda' (Gyergyószentmiklós: NyIrK. VIII., 107).

4.516. Az Erdélyi Érchegeység havasainak hosszú, befont haját viselő lakói a *mócok*. Román nevük (*moş*) is innen származik, a szó eredeti jelentése ugyanis 'hajtincs, üstök' stb. BLÉDY, aki a szót csak egyetlen forrásból, MOLDOVÁN Alsófehér megyei gyűjtéséből hapaxként közli, teljesen jogosan jegyezte meg, hogy a szó elterjedtebb és hivatkozott a MOLDOVÁNNÁL korábbi CzF.-re is. IMPLON JÓZSEF a 18. század végéről, Gyuláról több adatot is közölt (MNY. LXV., 344; vö. még uő. MNY. LX., 371) és ebből az is kiviláglik, hogy a *móc* szó a magyarba eredetileg a *berszán*hoz hasonlóan 'juhosgazda' jelentésben került be, mivel a havaslakó románok nyilván juhaikat nyaraltatva ereszkedtek le a síkságra. A 'havasi román' jelentés már a későbbi néprajzi érdekű irodalom (pl. MOLDOVÁN: A móczokról. ErdMúz. IV., 79; JANCsó BENEDEK: Ethn. XI., 63 stb.) során terjedt el, tisztázásra vár még CzF. forrása is. Érdekességként említhető meg, hogy a MTsz.-ben nincs meg, és az ÚMTsz. a SzamSz. 'román' jelentésű adatán kívül csak két kéziratos, Biharból és Szatmárból való gyűjtésből ismeri. Ennek talán az is az oka, hogy a szó Erdély-szerte köznyelvi szinten járatos, és a gyűjtők feleslegesnek tartották feljegyezni. Köznyelvi elemként használja „Török a parlagot” c. regényében Horváth István (25), de címszóként szerepel a *móc* az ÉrtSz.-ban is.

4.517. Az 'erdélyi havasi román, hegyi pásztor' jelentésű *mocan* az egyetlen olyan elem, ami ebből a szemantikai csoportból a magyar irodalmi nyelvbe is belekerült; erdélyi tájszóból Kisfaludy Károly híres vígjátéki figurája révén vált szélesebb elterjedtségűvé, de ehhez a Borsszem Jankó című élclap *Mokány* Berci alakja is hozzájárult (KELEMEN BÉLA: NYr. XXXII., 33). BLÉDYnek lényegében igaza van, amikor a *mokányt* 'vad, faragatlan hegylakó' jelentésben PPB. alapján a 18. századtól adatolja, van azonban egy korábbi, ettől valószínűleg független átvétel a 17–18. század fordulójáról: „Tokajt szakadatlan izben megostromolják kiváltképen a Francziák, Havasalföldi *Mokányok*” (Babocsay: Fata Tarczal.: NYr. XLII., 16 — az adat pontos korára: SIMAI: NYr. uo., 121). Ebben a szövegben nem erdélyi, hanem havasalföldi románokról van szó. Az OKlSz. nagyon korai 1525-ből, Körösbányáról közölt Joannes *Mokan* tulajdonnévi adatáról csak az eredeti szöveg alapján lehetne nyilatkozni. A *mokány* alakváltozataira és részben a magyarban kialakult gazdag jelentésárnyalataira itt most nincs mód kitérni, csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy a szó pejorációs fejlődése már a románban megtörtént (DLR. VI., 764).

4.521–4. Az egyéb személyeket jelentő főnevek megjelenésére főként az jellemző, hogy túlnyomó többségük a 17. század során jelenik meg, a 18.

századból mindössze négy új román eredetű foglalkozásnév említhető, ezek is eléggé szórvány jellegűek. Közülük BLÉDYNél szerepel a *csorogár*: 1784: „szidni, káromolni *csorogáro*zni kezdett”, „koldus *csorogár* nemesszei megverlek, úgy megemlekettek” (a Halmágyi naplóknak a Hóra-féle felkelésre vonatkozó részéből: MonÍrók XXXVIII., 666). A román *ciorogar* 'bocskoros nemes' átvétele más forrásból mindeddig nem került elő. Hasonlóképpen egyetlen előfordulás a következő adat is: 1737 Hévszamos: „Vadnak közöttük *Vaszárok* vagy *Kádárok*” (Gyalui Urb. 400). Ez a román *văsar* 'faedénykészítő' szóból származik. SZABÓ T. ATTILA levéltári forrásokból közli a *dzsude* ~ *dzsugya* 'falusbíró' (< r. *jude* 'bíró') jövevényszót 1759-ből és 1794-ből (NyÍrK. XII., 309, ill. IX., 71). Ezeknek az adatoknak az értékét nagy mértékben megnöveli a következő, tőle származó megjegyzés: „a XVIII. századi hunyadi magyar hivatali írásbeliségben, sőt minden bizonyal a köznyelvben is közkeletű román eredetű kölcsönszó volt” (uo.).

4.525. Hapaxként közli BLÉDY a *vatáf* 'előtáncos a borica táncban' (MTsz. — Horger Antal) elemet. Figyelmét azonban elkerülte a Halmágyi-naplóknak a következő szakasza 1766: „valaki elárulván Lázárt, ki ott *vatáff*-ságra ment volt” (MonÍrók. XXXVIII., 257). Feljegyezték azonban ezt a szót, egy többes számú *vattasok* alakban 1662-ben Fogarasban. I. Apafi Mihály udvartartásának irataiból említi PRODAN (25); úgy tűnik, hogy valamilyen gazdasági intéző vagy jószágfelügyelő megnevezése lehetett. Az átadó román *vătaf* szónak igen gazdag a jelentésszféréja. Eredeti jelentése feltehetően 'az esztana vezetője' majd ebből 'táncvezető; tisztartó; kapitány' általában 'vezető, főnök' (CADE., DLR. kézirat). Nyilván ez utóbbi jelentésben használta Halmágyi is, de katonai rangként szerepel az erdélyi guberniumnak egy 1807-i iratában: „a havasalföldi szelleken lévő *vatáf* nevezetű tiszteknek bemutatni elmulasztják” (A. VERESS: AcRom. MemSectHist. III/7, 218). A korai adatok utáni lappangásból kerül elő HORGER ANTAL közlése nyomán. Az ÚMTsz. alapján a szó erdélyi előfordulására még a következőket közölhetem: *vatáf* 'vezér, vezető' (Hétfalu: Ethn. X., 109), *vatáp* 'mezőbíró' (Hossz-falu: 1906 Sándor Domokos), *vatáv* 'bajszerző, főkolompós' (Szabéd: 1900 Sándor D.). Megjelenik a szó az eredeti román értelemben is: *vătáv* 'nyájajuhász' (Gyimes: SCL. IX., 387). Mivel a román szó *vătaș*, *vătav* és *vata* alakban is előfordul, a magyar alakváltozatok közül csak a *vatáp* szövége látszik belső hangfejlődés eredményének. Az eltérő jelentések folytán ebben az esetben is a több ízben történt helyi átvétel a leginkább valószínű.

4.53. A fenti négy szó bemutatása kapcsán talán az eddigieknél is sürgetőbben merül fel, hogy a hapaxokkal és értékelésükkel kapcsolatos nézeteknek hangot adjak, de erre majd a személyeket jelölő nevek 17. századi anyagának tárgyalása után térek ki. Ezek közül kettő (*fáta*, *fértát*) egészen általános jelentésű.

4.531. A *fértátnak* a hitvitázó irodalom, a Sámbar—Matkó polémia során nyelvünkbe való bekerülését és megjelenésekor gúnyoros—évvődő színezetét TRÓCSÁNYI ZOLTÁN mutatta ki (MŊy. XI, 71). A román *firtat*, *fártat* eredeti jelentése 'testi-lelki jóbarát, kenyeres pajtás' majd ebből 'barát, pajtás'. A Sámbar—Matkó polémiában vállveregető 'cimborá, koma' kísérő árnyalat vehető ki, a szó jelentésének ilyen jellegű, pejorációs változását mutatja a Halmágyi naplóknak BLÉDY nem idézte mondata: 1752: „megyen azon fogadóban, melynek gazdája a tolvajnak *fértátja* volt” (MonÍrók XXXVIII., 482). Ez az árnyalat a későbbi 19.—20. századi adatokban (EtSz., ÚMTsz.) már nem

jelentkezik: 'társ, pajtás' jelentésben főleg székely betlehemes játékok szövegében fordul elő. Ezek a szövegek a közvetlen népi érintkezésen alapuló szókölcsonzás és a kétnyelvűség vizsgálatában különös érdeklődéssel bírnak, mert a játék pásztort alakító szereplői már nevükben is románok (pl. *Bukuro, Mosule*) és beszédükbe állandóan román kifejezéseket, szavakat kevernek. E töredékek nem ritkán teljesen romlottak, de egy régebbi román szöveg általában helyreállítható. Feltehető, hogy a székely betlehemes játék régebbi szövegében a foglalkozásuk alapján román nemzetiségű pástorok, illetve magyar megszemélyesítőik románul beszéltek és ezt a székely hallgatóság jól értette. A szövegromlás esetleg később következett be vagy pedig szándékos a szóragoztató pástorjelenetek komikumának fokozására. Nem ritkák a makaronikus jellegű mondatok, pl. *Akuma vinit / A világ megváltója*" (Makkai-Nagy: Adatok téli néphagy. ism. Kolozsvár 1929. 49.), *"Auz moj fortate, edes pakulárok fácejünk egy jó zszakát"* (MNT. 2 : 409). Ez utóbbi ráadásul négy román jövevényszavunkat tartalmazza és jól mutatja a szóátvétel egyik útját. A román vocativus-i *firtate* alak külön átvétele *"Vajon jó fortátye hol találjuk okát"* (MNGy. 1 : 119) is nyilván ilyen szövegekből szakadt ki.

4.532. A *fáta* 'román leány' a legújabb kutatási adatok szerint már 1659-ből kimutatható: „vallahicam istam notam . . . quae hungarice vocatur, az oláh *fáta* notája, mikor kaprait az havason elvesztette volna" (ErdOrszEml. XII., 386). Kerek száz esztendő múlva Hermányi-Dienesnél bukkan fel újra, de ettől kezdve napjainkig folyamatosan adatolható. Érdekes, hogy a párjának tekinthető *ficsurral* ellentétben a *fáta* mindvégig román lányt jelent, környezethangulatfestő árnyalatát is megőrizte.

4.541—4. A valamilyen tiszttséget, foglalkozást jelölő román jövevényszavak közül BLÉDYNÉL megtalálható a *gornyik*, a *plájás* és a *zsitár*. Helyhiány miatt ezekkel most nem foglalkozom, pusztán az e fejezet elején megadott kronológiára utalok, mivel ezeket ma már korábról ismerjük. BLÉDY nem veszi fel munkájába sem a *szeménnyt*, sem a *szpatárt*, nyilván azért, mert az elsőt nem tartotta románának, a második esetében esetleg ennek jövevényszó mivoltát tarthatta vitásnak. A *szpatár* esetében egyetértek feltehető álláspontjával. A magas udvari és katonai méltóságot jelölő román *spatar* diplomáciai iratokban tulajdonnévi jelleggel már korábban is jelentkezik, köznévi jelleggel első ízben Kemény János Önéletírásában találtam meg: 1657: „kiknek *szpatár*-jok egy Mihuly *szpatár*, havasalji termetes ember" (101), „az említett *szpatár* csak a víz közt állván hajdagatott" (uo.). Ezt idézi DAMIÁN (NyF. 65. sz. 37). Van rá adat máshonnan is (MonÍrók. XXXV., 326), de ott is idegen személy nevével együtt említik, ezért már korábban kifejtett felfogásom szerint a *szpatár* legfeljebb meg nem gyökeresedett idegen szónak tekinthető.

4.545. Amint erre már ALEXICS helyesen rámutatott román jövevényszavaink között kell viszont számon tartanunk a *szeménnyt* (MNy. VII., 212; újabban: GÁLDI: Szótir. 248., SZABÓ T. A.: StUnBB. 62/1. 20) A szó végső forrásában perzsa, majd a románság felé azozsmán-török közvetítette (LOKOTSCH 1758). Erdélybe a román *seimean* (CADE.), *seimen* (DLR. kézirat) 'gyalogos zsoldos, testőr' került át. A szó II. Rákóczi György uralkodása idején jelenik meg nyelvünkben, aki, miután 1655-ben leverte a fellázadt havasalföldi zsoldosokat, egy részüket a maga szolgálatába fogadta (THALLÓCZY: Századok. 1892. 449). Ezekkel az eseményekkel foglalkozó levelezésében használja a *szeménny* szót a fejedelem (NySz.). Ebből az időből valók további példáink is: „Az fejedelem kedves *szejményi*, az ebek árultak el" (1657: Kemény János:

Önéletírás 369), „az *szemény* gyalogság zászlóstudal kiment az ellenség közibe” (uo. 366 — a NySz. Szalárdi Siralmas Krónikájából idézi ezt, aki nyilván Keménytől vette át), 1658: „az *szejmének* ki nem jötenek” (ErdOrszEml. XI., 406; vö. még: uo. 415, 421), „Ezerhetedfél száz gyalogjuk van, az havasalföldi vajda *szeményivel*” (Teleki M.: Lev. I., 303 Barcsay Gáspár). A későbbiek során 'idegen zsoldos katonát' értettek alatta (Szádeczky 84, Monírók. XXXV, 42). SzD. „Szemények: Kunok” formában szótározza (103; egy későbbi bővítésben 'kunok, kozákok' szerepel a címszó alatt; vö. REUTER: M Ny. LXI, 105). Ez egyben az utolsó adatom is a már kihalt szóra. Bár a szó hangalakja N. KAKUK ZSUZSA szíves szóbeli közlése szerint az oszmánból is kifogástalanul megmagyarázható, a románból való származtatásnak sincsenek hangtani akadályai: a legvalószínűbb egy többes számú román *seimeni*, ebből *szejmény*, majd ejtéskönnyítéssel *szemény*. A szóvégi *ny* ~ *n* váltakozás román jövevény-szavainkban, de más elemekben is egészen közönséges.

4.546. Minden valószínűség szerint a román *drăgan* 'dragonyos' átvétele jelentkezik Bornemissza Anna fejedelemasszony számadáskönyveiben. 1674: „az *dragányok* fizetésére adott . . . ötvenöt forintot” (Szádeczky 194), 1678: „kell . . . csinálni az magam *drágányi* számára négy vég . . . posztót (uo. 252), 1682: „Az *dragányok* számára tíz véget” (uo. 429). A szó hangalakja feltétlenül a románra utal, ugyanakkor azonban a német közvetítésű *dragony* is előfordul (pl. 363), amely már korábról kimutatható (TESz). A kettő azonban nem mond egymásnak ellent, ez a lovas katonát jelentő szó az elterjedtebb nyugati út mellett, helyileg a románból is átkerülhetett az erdélyi magyarságba. SZABÓ T. ATTILA is román jövevényyszóként tartja nyilván, példákat azonban sajnos nem említ (StUnBB. 1962/1. 20). Más forrásból én sem tudom kimutatni.

4.547. Hapaxként kell megemlíteni a következő adatot: 1648 Porumbák: 2–2 *portar* [= kapus drabant és szabados] (RákGazdIr. 519). A forrás természetesen nem hagy kétséget afelől, hogy itt a román *portar* 'kapus' szó átvétele jelentkezik.

4.551—4. A román nyelvi hatás fokozódására mutat, hogy a 17–18. század során emberi tulajdonságokra vonatkozó melléknevek is megjelennek. Ezek közül a *borbát* (PP.) és a *dancs* 18. századi meglétét BLÉDY is jelzi (a *dancs*-ra vonatkozó korábbi adatokra vö. TESz.). Ezekhez most hozzáteljük a nála csak későbből nyilvántartott *szilimánt*: „Sziromjat . . . *Szirimány*, ügyefogyott” (Gyarmathi: Affin. 328). A szó természetesen nem az oroszról származik, hanem a végső forrásában vele azonos román *sărman* 'szegény, nyomorult' *siriman* alakváltozatának átvétele (KNEZSA: SzlJsz. 505, SZABÓ T. A.: NyIrK. IV., 300, 308). A *szilimán*, *szirimán* és számos egyéb alakváltozata megjelenése óta folyamatosan adatolható. Erdély széles területein járatos, a legújabb gyűjtések során *szirimány* alakját Magyarózdrol jegyezték fel (NyIrK. X., 157). Ugyaninnen származik a *dancs* élő tájszóként való használatát igazoló közlés (NyIrK. XI., 327). Viszonylagos erdélyi elterjedtségét az MTsz. és az ÜMTsz. (Brassó, Torda-Aranyos, Kolozs, Szolnok-Doboka stb.) szép számú adata tanúsítja, e mellett egy időben az erdélyi irodalmi nyelvben is divatozott, a legutóbbi évtizedekben pedig sportkifejezéssé is vált. A *borbát* mindvégig székely tájszó maradt, a legújabb feljegyzések már nem említik. Ezekhez a melléknevekhez most hozzáfűzhetünk egy negyediket, amely román jövevényiszavaink között még nem nyert említést: 1642 Hévszamos: „Eőreg *batrin* vak koldus” (Gyalui Urb. 84). A román *bătrîn* 'őreg' melléknev már

ekkor átkerülhetett az erdélyi magyar népnyelvbe, nem sokkal később Rozsnyai Dávid is használja: „A Gazda asszony . . . *batrin* Doctornak aluttát vigan várja vala” (RMKtár 38: 107). Ilyen előzmények után az ÚMTsz. anyagában bukkan fel újra, azonban itt már főnevesült és a román nőnemű *bătrînă* alakot tükröző formában: *batrina* 'öreg ember v. asszony' (Nagyszalonta: MNy. XIII., 125), 'öregasszony' (Székelyföld: Ethn. XIV., 146).

4.6. Most térnék ki a hapaxok problémájára. Számos olyan elemet láttunk, amely eddig egyetlen előfordulásnak számított, jelenlegi anyagunk alapján a szó valóságos léte viszont bizonyítást nyert, sőt olykor az is kiderült, hogy a szó széles területen járatos. Semmiképpen sem lehet tehát elmarasztalni BLÉDYT, hogy ezeket a szavakat munkájában szerepeltette, annál kevésbé sem, mivel ezeknél tudóshoz illő lelkiismeretességgel megjegyezte, hogy egyetlen előfordulásról van szó. (A modern anyagában szereplő hapaxok többségét ma már több forrásból is igazolni tudjuk, de ez túlságosan is szétfeszítené ennek a közleménynek a kereteit.) BLÉDYT inkább azért lehet hibáztatni, hogy feldolgozott forrásait, még a MTsz.-t sem aknáztta ki a kellő mértékben, másrészt viszont nem vette figyelembe a munkájába felvett szavak szociális értékét és azonos módon kezel nem azonos nagyságrendű elemeket, így kötőszavakat (*ágyike, gyécs*) és igéket (*botyezál, cucurál*). KÖPECZI BÉLA e megjegyzésének (AECO. VIII., 517) jogosságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy azóta a *cucurál*ra Torda vidékéről (NyF., XXXII., 44; NyIrK. XI., 326) és Kolozs megyéből (ÚMTsz.) újabb adatok kerültek elő, ugyanakkor azonban a két kötőszó továbbra is hapax maradt, pedig Domokos nyelvjárását azóta nem egy ízben tanulmányozták és NÉMETH akkori gyűjtését ezek, pl. a MNyA. igazolták. A kronológiailag egymás fölé simuló, egymást kölcsönösen igazoló adatok nagyban megnövelik szociális értéküket. Ha a kellő körülményekkel járunk el, a körülményeket, a gyűjtők szempontjait gondosan mérlegeljük, az illető község vagy táj szókincsének alakulásáról, beleértve természetesen a jövevényszókat is, érdekes képet kapunk. Domokos, a Fekete Körös vidékének vagy egyes nyelvjárászigetek román jövevényszó-kincsének ilyen tanulmányozása nem csekély tanulságokkal szolgál.

A szociális érték szempontjából bizonyos adatok vágy hapaxok megítélése is eltérő kell, hogy legyen. Vác nyelvjárására nyilván nem jellemző a *domnyező* 'isten' (NyF. X., 80: ÚMTsz.), habár nem kétséges, hogy a román *dumnezeu* 'isten' szóval, sőt ennek népi ejtésével (*dumnezeo*: ALR. SN. V., 1313) van dolgunk. Ezt az adatközlő valahol Erdélyben vagy másutt románoktól hallhatta — magyar szóként semmilyen más forrásból nem került elő. Más a helyzet azonban, ha valamilyen jövevényszó az átadó nép szomszédságában bukkan elő, ha a forrás vagy a gyűjtő megbízható, illetve, ha az illető korból vagy területről más, azonos eredetű jövevényszavak is kimutathatók. Az ÚMTsz. anyagában nem egy ilyen román eredetű elem szerepel, de az adott körülmények figyelembevételével, a helyi nyelvjárás és a magyar nyelv szóképzleti rendszerében elfoglalt helyzete alapján bizonyos közelítéssel szociális értékére is következtetni lehet. Csak egyetlen példa: IMPLOM JÓZSEF 'befellegzett' jelentéssel Gyuláról jegyezte fel „No annak mán *fácsekrucse*” majd így is: *frácsekrucse*. A feljegyzés helye és a gyűjtő személye az adat hitelességét önmagában is igazolja, de ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a *krucse* 'keresztjel' már szűkebb vizsgálódásunk korában, a 18. század közepén megjelenik. A *fácsekrucse* a román *a-și face cruce* 'keresztet vet' (szószerint keresztet csinál) átvétele és ehhez még MOLDOVÁN gyűjtéséből a következőt tehetjük hozzá: „*Krucsdót*

csinálhatsz pénzetre" (Alsófehér vm I/2, 802). A megjelenő hapaxoknak ilyen mértékű szövegkritikája természetesen csak ritka esetben lehetséges.

E cikkben, nem utolsó sorban BLÉDY példáján okulva, román jövevény-szavaink számát magam is egy sor új hapax-szal növeltem, de mindig kiemeltem, hogy az jelenleg egyetlen előfordulás. A későbbi kutatás ezeket vagy igazolja, vagy kuriózumként fogja kezelni, de ha bizonyos kritériumok próbáját megállják, közlésüktől monografikus természetű munkában pusztán hapax voltuk miatt kár lenne eltekinteni.

4.7. Míg az előzőkben csupán három román eredetű növénynev jelentkezik, a most tárgyalt 17.—18. század során számuk ugrásszerűen megnő, mintegy jelezve, hogy a szókölcsönzés egyik fő területe éppen ez a csoport lesz (számuk a legújabb átvételekkel együtt száz körül van). A 17. században jelennek meg: *alak*, *dobronika*, *haricska*, *málé*, a 18.-ik során: *áfonya*, *bádián*, *buszulyog*, *fuszulyka*, *hiriba*, *kokojsza*, *lestyán*, *rogosz*, *szanicsor*. BLÉDY a *fuszulykát* (pontosabban ennek *faszolya* változatát) a *kokojszát* és a *hiribát* csak a legújabb korból ismeri, a tőle jelzettnél korábbi adat került elő a *buszulyog* (nála *bisziók* alatt) 'bazzalikom' és a *haricska* 'tatárka' esetében, munkájában pedig egyáltalán nem szerepel a *lestyán*, a *rogosz* és a *szanicsor*.

4.711. A *rogosz* csak szótárakból mutatható ki (SzD²: „*rogosz* száraz gyékény, mellyel az hordót bé tsinállyák”; nyilván innen, azonos értelmezéssel SI, Gyarm.: Voc.). Szélesebb elterjedtsége nem igen lehetett, de Baróti Szabó adatai általában hitelt érdemelnek, így a szó egykori, efemerikus létében nem igen kételkedhetünk. A román *rogosz* 'Carex riparia'-ból való származását már Gyarmathi megállapította (SZABÓ T. A.: NyÍrK. IV., 305). A szláv eredetű szó közvetlenül a szlovénból és a szerb-horvátból is bekerült a magyarba (KNEZSA: SzJsz. 467).

4.712. Minden valószínűség szerint a románból való visszakölcsönzés a PP. szótározta *lestyán* (*Ligusticum*: *Léstyán-fű*). A 18. századtól bőségesen adathozható, majd növényrendszertani szakszóvá vált magyar *lestyán* és a román *leuștean* összefüggésére már BALOGH ÖDÖN is felhívta a figyelmet (ErdMúz. XXXVII., 353), a szó történetével behatóbban foglalkozott BEKE ÖDÖN (VasiSz. III., 246), a feltehető oda-vissza vándorlás irányával pedig GÁLDI LÁSZLÓ (DietKlein 179). A magyar szó Erdély-szerte számos nyelvjárási alakváltozatban él (ÚMTsz.), amelyeknek a románban is megvannak a megfelelői: m. *lestyán*, *léstyán* ~ rom. *leuștean*, m. *leostyán* ~ rom. *leuștean*. A fonológiai rendszerbe való beágyazottságot tekintve a román alakváltozatok (ezekre ld. DACR. II/2, 171; BORZA 97) összefüggése világosabb, mint a magyaroké; ez a magyar alakoknak a románból való magyarozatát támogatja. A további magyar formák (pl. *lostyán*, *levostyán*) belső hangfejlődési tendenciák (a diftongus kiküszöbölésének különböző módjai) eredményei. A *léscsián* (Nyr. XXXVII., 377), *léscsán* (NéprÉrt. XXXIII, 377) és a *lestyihán*, *léscsihán* (MTsz.) esetében a *csalán*, *csián*, *csihány* alakváltozatai hatottak. Az átvétel hatóerői között kell számontartani, hogy a románság körében igen kedvelt gyógynövény, a magyar nyelvjárási feljegyzések is mint ilyen említik.

4.713. Az ukrán *zpu* 'gomba N. vargánya' szóból származó román *hrib* 'Boletus' a magyarban több alakban is meghonosodott, sőt ezen változatok nagy része már a 18. század végén jelentkezik: 1787: *Hirip-gomba* (Mátyus: Ó és Új Diaet. II., 48: NSz.), 1794: *Hirib* (Böjthi: Magy. nyelv 63: NSz.), 1799: *Hiribi gomba* (Gyarmathi: Affin. 348). A Tsz. *hiriba* alakban ismeri; a MTsz.-ben *hiribe-gomba* is van. A moldvai csángóban igen elterjedt

a *hilib*, alkalmasint innen került át Székelyudvarhelyre (MNY. III., 330). A magyar szó jelentése általában 'vargánya, tinorú' de tágabb érdebben 'ehető gomba' (MTsz.). Az alakváltozatok kialakulásának megítélésénél számba vehető a román szónak *hirib* formája is, de ez inkább a magyarból való visszakölcsönzésnek látszik. (A szókezdő mássalhangzó-torlódás románban történő feloldásával és ennek a magyar hatással való összefüggésére ld. TAMÁS LAJOS fejtegetéseit: ActaLinguistHung. IX., 258–60). Van a románban egy *hribă* is. Ennek jelentése a DAcR.-ban 'burgonya', de CADE. a *hrib* alakváltozataként veszi fel, BORZA növénynévszótárában pedig egy 'Boletus' neveként *hriba lui Ianoș*-t is közöl. Egy végartikulusos román *hriba* alakból *hiriba*, a határozatlan *hribă*-ból *hiribe* elképzelhető ugyan, de sokkal valószínűbb, ha egy *hiribgomba* — érdekes módon ez csak a legújabb népnyelvi gyűjtésben jelentkezik (NyIrK. X., 351) — alakból indulunk ki. Ebből illeszkedéssel *hiripgomba* (> *hirip*), másrészt a *bg* csoport feloldásával *hiriba*-, *hiribe*-, *hiribi-gomba*, majd az utótag elhagyásával *hiriba* lett. Erre enged következtetni az is, hogy az alakváltozatok az egyes vidékeken vegyesen, egymás mellett élnek, szóföldrajzilag nem különíthetők el. A szó előfordulásáról Erdély legkülönbözőbb területeiről vannak adatok, Közép-Erdélyben regionális köznyelvi szinten él (SZABÓ T. A.: NyIrK. IV., 307). A *hilib*-ben végbement $r > l$ változás más román jövevényszavainkban is előfordul: *csirittya* ~ *csilittya*, *krinta* → *kirinta* ~ *kilinta*, *katrinca* → *karinca* ~ *kalinca*.

4.714. Ha nem is növénynévként terjedt el, de egyik legfontosabb román jövevényszavunk a *málé*. Ilyen eredetét ma már senkisémm vitatja, bár a szó végének alakulása nem egészen világos. BLÉDY hivatkozik HORGER megjegyzésére, hogy egyes magyar -aj végű szavak -é változatban is ismeretesek (*karaj* ~ *karé*, *taraj* ~ *taré*, *paraj* ~ *paré* MNY. VIII., 203), csak hogy a román *mălai*-ból nem **malaj*, hanem szabályosan *maláj* is lett. A *maláj* jelentősége abban van, hogy nemcsak a MTsz.-ben szerepel 'köleskása' és 'málé' (azaz 'puliszka') jelentésben, hanem már a 18. század végétől kimutatható. Gvadányinál *malaj pita* 'kukoricakenyér' (vö. NyIrK. XI., 17) román szereplő jellemzésére szolgál, a NSz. gyűjtésében azonban két forrásban a *maláj* és a *málé* mint egy és ugyanaz a szó jelenik meg: 1781: „[kukoricalisztből] tsak a . . . Paraszt tortáta (különb. *Maláj* vagy *Málé*) készül” (Magyar Hírmondó 1781), Dugonics példabeszédeiben (1820) pedig a 'gügye' szinonimái között „*Málé meg maláj*” (közli a NyIrK. X., 99 is).

Ez a szó gazdag szemantikája, irodalmi és köznyelvi elterjedtsége folytán külön tanulmányt érdemelne, most csak történetének és a vele kapcsolatos problematikának felvázolására vállalkozom. A *mălai* szó a románban először 'köles', majd amikor ezt a táplálkozásban azonos szerepet betöltő Zea mays kiszorította, a 'kukorica' jelentést veszi fel. Az ilyen irányú jelentésfejlődés több európai nyelv megfelelő szavában megtörtént, a magyarban is, de több mint valószínű, hogy a mi nyelvünkben nem önálló, hanem a román szó fejlődését követi. A 17. század első éveiben 'köles' (*malé* BrassSzt.), illetve 'köleslepény' (*malé* 'placenta miliaria' MA.), majd egy 1686-ból Sopronból származó adat már a 'kukorica' jelentést tanúsítja (Balassa: Kukorica 93). Bár ez egyelőre adatszerűleg nem igazolható, a szó alkalmasint román hatásra Erdélyben vette fel ezt a jelentést. Igaz, hogy egykori meglétére a Dunántúlon is vannak nyomok (BEKE: VasiSz. VI., 239), a *málé* 'kukorica' jelentése mégiscsak a Tiszántúlon és Erdélyben ismeretes. Önálló, magyar fejlődés eredménye viszont a 'kukoricakása, puliszka', amely ha BALASSA érvelése helytálló (i. h.) 1692-ben

jelenik meg. Ilyen jelentése ugyanis a román *mălai*-nak nincs, ez a *mămăligă*. Az 1692-i adat értelmezése azért vitatható, mert nagyjából ebben az időben jelentkezik egy másik, ugyancsak kukoricából készült étel a 'kukoricalepény, prósza'. Ez viszont a románból is jöhet, mert jellegzetesen román táplálék és meg is van ez a jelentése. Nehezen dönthető el, hogy a Bethlen Miklósnál előforduló adat: „Nem esik a királynak jobbízún a zsemlye . . . mint emennek a *málé*” (Önélet. I, 124) 'puliszkat' vagy 'prószát' jelent-e; az OklSz. 1714-i *Málásütő* foglalkozásneve azonban már a 'prószát' igazolja. A 'puliszka' jelentés főleg a Tiszántúlon terjedt el, a 'prósza' azonban az ország egész területén (BALASSA: i. m. 417—8; DÖMÖTÖR: Ethn. LXXI., 46 kk.).

Az irodalmi nyelvbe a *málé* 'mafla, bamba' jelentésben került be. Ilyen árnyalatú Gyarmathinál: „Lajho, rest, tunya, *málé* (Voc. 99). Ez a jelentés nyilvánvalóan elvonás a *málászájú* összetételből, amely a 18. század végén jelenik meg, és a NSz.-ből 1785-ből adatható: „a' *málé* szájúakat pedig az Ispitályosok szolgálattýára [kell állítani]” (Lethenyei—Plutárhus: Apopht. 32). Ez megvan SzD²-ben is: „Hülye . . . bamba, *málászájú*”. Az első kiadásban nem találtam, B. GERGELY PIROSKA nem nyilatkozik róla, hogy a szó Baróti Szabó melyik tőle vizsgált művében fordul elő (StUnBB. 1967/2. 53). A *málé* 'bamba' jelentésben való önállósult használatának átmeneti típusa a következő: 1805: „*málé*, tátott szájú gyerközték” (Hollósi: Bar. besz. 167: NSz.). Itt még nem világos, hogy a *szájú* elem csak a *tátott*-ra, vagy a *málé*-ra vonatkozik, az utótag leválási folyamata azonban nyilvánvaló. A *málé* fentebb tárgyalt jelentésfejlődése belső eredetűnek látszik (vö. *szájtáti*), de a puha széteső kásával teletömött száj és a szájtátóság kapcsolatára utal maga a román *mălai mare* 'mamlasz' csúfolódó szókapcsolat, de a román *mămăligă* 'puliszka' és a német *Brei* 'kása' jelentésszféréja is.

4.715—9. A többi növénynévvel kapcsolatban csak a legszükségesebbet jegyzem meg. Az *áfonya* a köznyelv és a növényrendszertani terminológia eleme, a mai erdélyi nyelvből több ízben is feljegyezték (NyIrK. VI., 197, 297, X., 148). A *buszujog* Erdélyben széles területen elterjedt, legújabban Magyarorszátról közölték (NyIrK. XII., 318). A *fuszulyka* Erdélyben köznyelvi szinten járatos, élő voltáról tanuskodik a NyIrK. és az ÚMTsz. igen sok friss keletű népnyelvi adaléka. E három szó történetére vö. a TESz. szócikkeit. A *haricska* 17. századi meglétét BLÉDY az OklSz. alapján közli, a HOKlSzj.-ben azonban ennél korábbi adatok is vannak. Több alakváltozatban (*hariska*, *haricsika* stb.) fordul elő, román voltára már GYARMATHI is felfigyelt (Voc.), a MNyA. *hiriska* alakban Gyarmatemgyéről és Oltszakadátáról, *haricskaként* pedig Vajasdról, Zágomból és ugyancsak Oltszakadátáról ismeri (I., 21). A *kokojsza* növénynévvel kimerítően foglalkozott MÁRTON GYULA (NyIrK. XIII., 79—84), a tőle írottakhoz csak nála nem szereplő korábbi adatokat fűznék, az első BENKÓ JÓZSEF híres növénynévjegyzékéből való: „*Vaccinium*: Myrtillus. Hung. Áfonya; *Kukojsza*” (MagyKönyvh. 1783/1: 362). *Kukojsza* alakban szerepel a DebrFüv.-ben (269), SI.-nál és ezt követik a 19. század elejének szótárai.

4.716. Az előbbiektől eltérően a most említendő négy növénynév csak szűk területen lehetett járatos, ezeket jobbra fűvészkönyvekből ismerjük és a szótárakba is nyilván innen kerültek be. Az *alak* 'tönköly, alakor' már nem él, az utolsó adat Szeben megyéből való (MNy. VI., 378). Erősen kiveszőnek tűnik a *bádián* 'Illicium verum', bár Gyimesből az 1930-as évek során BALOGH ÖDÖN feljegyezte (NyIrK. V., 74). BLÉDY a szó román származását

még megkérdőjelezte. GÁLDI szerint „feltétlenül azonos a r. *badian*-nal” (Szótir. 117). BALOGH fentebbi gyűjtése során megtalálta még a ’méhfű, *Melittis*’ *dobronika* nevét is (NyIrK. III., 107).

BENKŐ JÓZSEF híres Nomenclatura-jában találjuk a következőket: „*Sanícula europaea* Hung. *Szaniczor*, Szánikula” (MagyKönyvh. 1873/1: 346”. A gombornyó *szaniczor* neve a román *sānicior* ’ua.’ átvétele. A román szóra vö. BORZA 155, ahol a *Sanícula* magyar nevei között egyéb forrásokból a *Szanicior* és *szanitsor* alakokat is megadja. „*Szaniczor*, *Szánikula*” szerepel nyilván BENKŐ nyomán a DebrFüv.-ben (194).

4.72. A *haricska*, *hiriba* és *málé* növénynevekkel kapcsolatban felmerül még egy probléma. Az első kettő szláv elem, az ismeretlen eredetű román *málai* pedig nyilván vlach terminusként belekerült északi szláv nyelvekbe, így az ukránba is (erre vö. BERNEKER SLEtWb. II., 10). Tekintettel arra, hogy a magyar szók Észak-Erdélyben eléggé elterjedtek, joggal merült fel a többszörös, azaz az ukránból is való átvétel lehetősége. A *haricska* két nagyobb összefüggő földrajzi egységben járatos, mégpedig délen (Háromszék, Fogaras, Szeben, Alsóféhér) és északon (Beszterce–Nászód, Szolnok–Doboka, Szamosháti). Amíg a két terület összekötő vidékekről a *haricska* meglétére nem kerülnek elő újabb adatok, az északi elterjedésben az ukrán *зрука* (a szó *h*-val hangzik) átvétele nagyon is valószínű. A *hiriba* is járatos egyaránt délen (Székelység, Alsóféhér) és északon (Szatmár, Szilágy), de az elterjedés góca Közép-Erdélynek látszik (NyIrK. IV., 307). Az ukrán *зруб* hatása elvileg feltehető, de nem szükségszerű. Jóval bonyolultabb a *málé* esete. A ’prósza’ és ’bamba’ jelentéseket nem tekintve — hiszen ezek a kölcsönzés helyétől már függetlenedtek — a szó egész Erdélyben köznyelvi szinten járatos, a legsűrűbben azonban, amint erre BALASSA is rámutat, Szatmárban és ettől északabbra fordul elő (92). A MNyA. is erről a területről ismeri (I., 31). Úgy tűnik, hogy az ukrán *малаї*, *мелай* ’kukoricakenyér, prosza, kukorica’ (Hrinčenko) átvételét biztosnak kell tekintenünk. A román nyelvátlasz megfelelő térképlapja (ALR. SN. I., 92) viszont a *málai*-nak elsősorban Közép- és Észak-Erdélyben való használatát mutatja: az Érkenéz–Almásszentmihály–Bethlen–Maroshévíz vonaltól délre más lexéma, főleg *cucuruz* él; a *făină de málai* ’kukoricaliszt’ kapcsolatban (uo. I, 93) azonban a fenti vonaltól délebbre, így a Körös-vidékről és Biharból is feljegyezték. A térképlapokat kiértékelő M. SALA azt is megjegyzi, hogy a kukoricát jelölő román terminusok közül a *málai* a legősibb és régebben nagyobb volt a földrajzi elterjedése (FonDial. I., 180–7). Az így megrajzolt kép pontosan fedí a magyar *málé* régióját, ugyanis Dél-Erdélyből főleg régebbi adatokat ismerünk. Ezek után, ha azt is meggondoljuk, hogy ez az elem az ukránban is jövevény, hogy terjesztői elsősorban a román pásztorok voltak, az ukránból való átvétel lehetősége erősen megcsappan, elvileg persze teljesen kizárni nem lehet.

4.73. Nem tartozik a tulajdonképpeni növénynevek közé, de mezőgazdasági vonatkozása révén itt említhető még a következő négy román jövevény-szó: *furda-furdály*, *krupa*, *papusa*, *zurumbák*.

4.731. Ezek közül BLÉDY csak a *papusa*-val foglalkozik, de munkája megfelelő címszavában nem választja el egymástól a román *păpușă*-ból külön-külön átvett ’játékbaba, kalács’ és ’dohányköteg’ szavakat, ráadásul itt említi a nem ide tartozó ’juhtető’-t is. Ez feltehetően a román *căpușă*-ból alakult. Valamennyi közül a ’dohánycsomó, dohányköteg’ jelentésű *papusa* a legrégebbi, de BLÉDY ezt is csak CzF. és a MTsz. alapján veszi fel, holott a szó

Gyarmathi Affinitas-ában *papusált dohány* (324) és *papusa* (338), Vocabulariumában *papusa-dohány* formákban szerepel. GYARMATHI a szó román voltát nem vette észre, tévesen az oroszral, illetve a szerb-horvással vetette egybe. A román *păpușă* elsősorban 'játékbaba', de 'köteg, csomó', sőt 'dohányköteg' jelentése is van és gyakori a *păpușă de tutun* 'dohányköteg' szókapcsolat. A magyar *papusa* elsősorban székely tájszó (már a Tsz. is innen közli *papuzsa* változatát), az ÚMTsz. Maros-Torda megyéből és a Küküllők vidékéről ismeri, de feljegyezte Alsófehérből MOLDOVÁN GERGELY is. Feltűnő, hogy sem SZINYNYEINÉL (Nyr. XXIII., 483), sem BLÉDYNÉL nem szerepel igei származéka a *papusál* (MTsz.), noha a jelentés és az elterjedés egyezése összetartozásukat kétségtelenné teszi. A Kiss Mihály megadta *papusálja a száját* 'illegeti, hogy szép legyen' bizonyos kapcsolatokra utal a *felpupuzál* 'felcicomáz' (Halmágy: NyK. XXXI., 415; — az ÚMTsz.-ben *pupusál* is) igével, de ennek valamint a *papunyáz*, *pupunyáz*, *pupujáz* stb. 'felhalmoz, megtetéz' (MNYTK. 107. sz. 6, 30; NyIrK. VI., 193, VII., 290, VIII., 105, IX., 320) elemekkel való összefüggésének a vizsgálata most túl messzire vezetne.

4.732. Részben a dohánytermesztés szókinéséből származik a *furda* ~ *furdály*. A *furdály* román eredetét az EtSz. megállapította, de nem nyilatkozott a szóvég alakulásáról, és, bár a vele való egybeállítás lehetőségét nem zárta ki, a *furda* címszót ismeretlen eredetűnek ítélte. Külön címszóként szerepel a *furda* és a *furdály* a MTsz.-ben is. Egyik sem került be BLÉDY munkájába, aki a *furdály* esetében az előbb említett ok miatt az EtSz. magyarzatát esetleg nem találta eléggé meggyőzőnek. Mindkét elem a román *furda* átvétele, a *furdály* a többes végartikulusos *furdale* alakból származik (a szóvég alakulására vö. BAKOS: MNY. LXVI., 182). A román szó jelentései a következők: 'a gyapjú, a bőr, a dohány feldolgozása során keletkező hulladék; posztódarabkák; vminek az alja, silány minőségű holmi'; vö. még *furdara de tutun* 'silány dohány' (DAcR.). Az EtSz.-nek a *furdályra* vonatkozó anyaga mindebből világosan megmagyarázható és idevonható egy ott még nem szereplő 18. századi adat is: 1796: „egy rozsz kártya furdalyal együtt” (HoklSzj. 44). Újabb feljegyzések is vannak: 'dohánykóró' (Székelyföld: Nyr. XXV., 46), 'alja dohány' (Udvarhely m.: Nyr. XXVI., 429), 'harmatverte dohány' (Háromszék és Csík m.: ÚMTsz. Köllő Ignác 1900). A *furda* a román szónak 'bőrhulladék' jelentésén alapul. Csizmadia mesterszóként fordul elő egy 1805-ből a Székelyföldről való feljegyzésben (MNY. VIII., 332) és két későbbi Észak-Magyarországról (Bodrogköz, Sárospatak) a szerkesztőség kérdésére beküldött válaszban (Nyr. XVII., 565: 'vékony sárgás szattyánbőr a csizmaszár bélelésére'). Minderre az EtSz. is hivatkozik, amikor a NySz. alapján a *furda* első, 1716-ból való előfordulását közli. Az eredeti közleményből (EPhK. VIII., 45 kk.) kiderül, hogy a *furda* itt is a csizmadiák nyelvéből való: „Azt szerettem volna, ha nem küldtek volna *furdát* szedni munkához, a kit reggel szedtem, dél után fejtettem, s vittem mosni a kúthoz” (csizmadiához beállott inas szavai: ÖtvMest. 73 versszak). A jelentés itt nem teljesen világos, a fentiekkel való azonossága azonban kétségtelen.

4.733. Bornemissza Anna fejedelemasszony fogarasi jövedelmei között több ízben szerepel a *krupa*: „fogarasi udvarbiránk . . . adminisztrált számunkra . . . köleskását két vékát, metr. no. 2. *kruppát* két vékát”, „köleskását, metr. 1. Árpakását metr 1. *krupát*, mtr 1”, „köleskását, cub. 2. Árpakását, cub. 2. *krupát* cub. 2” (Szádeczky 301, 310, 514). Ez a *krupa* a szlávból a románba került és csak a többes számban használatos *crupe* 'dara, kása; árpa-

kása' (DAcR.) átvétele. E szövegekből nem derül ki, hogy tulajdonképpen milyen kását említene. Megtaláljuk azonban BENKÓ JÓZSEFNél: „Polygonum . . . Hung. Haritska; . . . (Tatárka, *Kruppa*) (MagyKönyvh. 1783/1: 363) és a DebrFüv.-ben (254). A *krupa* tehát haricskakását jelent és Bornemissza Annánál más hasonló felsorolásokban is ez szerepel a köleskása mellett (Szádeczky 130, 300, 514). E szót TAKÁTS SÁNDOR is említi régi írásokról szólva (Rajzok II., 451).

4.734. Hapaxként fordul elő a NySz.-ben az 1754-es erdélyi vámjegyzékből „Czitver gyökér vagy *zurumbák*” (Vectrans. 26). Ez a keleti elem (perzsa *zurumbad* ŠÁINEANU: InflOr. I., 165., oszm. *zurumbad* REDH.² 1008b) a 'gyömbér' neve és feltehetően a román *zurumbat* (TIKTIN, ŠÁINEANU, i. h.) közvetítette hozzánk. A szóvégi zöngétlenedés a románban közönséges jelenség, de már az oszmán népi ejtésben is bekövetkezhetett. A magyar szó végének alakulására vö. *pamut* ~ *pamuk*. A *zurumbák* közvetlen oszmán-török eredetét kizárni nem lehet, de az átvétel helye és ideje eddigi adataink szerint inkább a román mellett szól.

4.8. Nem jelent gyökeresen új vonást román jövevényszavaink történetében — hiszen már az előbbieken is láttunk ilyeneket —, hogy a 17–18. század során néhány a ruházatkodással, a textilfeldolgozással kapcsolatos új terminus is megjelenik: *babó*, *katrinca*, *kilim*, *matász*; *durgál*, *muszuly*. Ez az anyag azonban számos tisztázásra váró problémát rejt magában, nem lehet csodálkozni azon, hogy BLÉDYNél csupán a *matász* (a 18. századból), a *durgál* (csak modern források alapján) és pontatlan tárgyalással a *katrinca* szerepel.

4.81. A *katrinca* 15–16. századi 'sudarium' (NySz.) és a 17. század elejétől jelentkező 'kötényszoknya, lepelszoknya' (NyIrK. VIII., 102) jelentései nézetem szerint két különálló, kronológiailag is elkülönülő átvételt tükröznek. Az először átvett 'sudarium' jelentés ma már nem él, viszont a román szó mai jelentésével megegyező 'kötényszoknya' mint jellegzetes román ruhadarab neve széles területen, több alakváltozatban (*kalinca*, *karinca*) is elterjedt (SzD. 43, Gyarm.: Voc., Tsz., MTsz.); ma már az erdélyi regionális köznyelv elemének tekinthető (ÚMTsz., a NyIrK. számos közlése), sőt helyel-közzel az irodalmi nyelvbe is bekerült. Az ÚMTsz. és a MNyA. (Limbus 122) adatai azt a feltevést is megengedik, hogy további differenciációval a *katrinca* ~ *karinca* 'kötény, félkötény, munkakötény' stb. jelentéseket kapott és ebben a román nők ruhadarabjának, félig szoknya, félig kötény tartalmi szférájából a 'kötény' szemát ragadta ki a magyar szemlélet.

4.82. A latin *mataxa*, *metaxa*-ból származó román *mătase* '(mű)selyem-szál' (DLR.) átvétele a magyar *matász* 'nyersselyem', amelyet BLÉDY a NySz. alapján a 18. századra tesz, holott már a NySz. 17. századi adatot (1690-ből Szentm.: Kalm.²) is ismer. Ennél korábbi adat azonban a Halici Mihály 1674-i leltárában szereplő „nagy széles *mataszával* szótt keszkenő” (NyIrK. IV., 80). Ez a román *mătasa* alakra megy vissza, míg az egyébként jelentkező *matász* (PP., SzD., Gyarm.: Voc., MTsz.) a *mătase* szóvégi -e-jének elhagyásával is alakulhatott. A szó a MTsz. utáni forrásokban már nem jelentkezik, valószínű elterjedtsége sem lehetett különösen nagy.

4.83. A román *drugă* 'vastag fonórsó' az erdélyi magyar nyelvjárásokba két változatban *druga* ~ *durga* is bekerült, ezeknek igei származékai *drugál*, *ledrugál* (ÚMTsz.) ~ *durgál*, *megdurgál* (ÚMTsz.) is vannak. A szó első előfordulása: 1770: „festett *durgált* fekete fonal, szürke, *durgált* gyapjú fonal” (HOKI Szj. 28; Cs. BOGÁTS értelmezése 'orsóra teker' nem pontos, a későbbi

előfordulások alapján visszakövetkeztetve jóval valószínűbb a 'vastag orsón megfont' jelentés). Hosszabb szünet után jelentkezik a MTsz.-ben (innen BLÉDY is). A legújabb gyűjtések (ÚMTsz., számos közlés a NyIrK. hasábjain, a MNyA. IV., 6 térképlapja, sőt a román nyelvátlasz új sorozatának (II., 441) Kovásznáról közölt magyar nyelvű adata) a *durga* ma is élő voltát tanúsítják.

A rendelkezésre álló anyag együttes szóföldrajzi, hang- és jelentéstani vizsgálata a szó kölcsönzési és terjedési irányaira nézve érdekes következtetésekre ad lehetőséget. A románhoz hangalakjában közelebb álló *drugă* és származékai (*drugál*, *megdrugál*, *drugáló*) és a szókezdő mássalhangzó-torlódást metatézissel feloldó *durga*, *durgál* stb. szóföldrajzilag jól elkülöníthető. Ez utóbbi a 18. századból is jelentkezik és jellegzetesen székelyföldi tájszó. Legsűrűbben Csík, Háromszék és Udvarhely megyéből közli valamennyi említett forrás, de van adat Marosszékből (MTsz., ÚMTsz.) és Kis-Küküllő megyéből (NyIrK. VI., 380) is. Ugyanez az alak, illetve az igének *duruggál*, *duruggyál* változata járatos Bihar—Békés—Csongrád megyék területén. Evvel szemben a *drugă* és családja elsősorban Északon (Szolnok-Doboka, Szatmár, Kolozs) járatos, de ilyen alakokat közöl MOLDOVÁN is (Alsófehér vm. I/2, 800). A jelentések már nem válnak szét ennyire világosan, de bizonyos súlypontok itt is megfigyelhetők. A *drugă* túlnyomórészt 'vastag (gyapjú)fonó orsó' (MTsz., ÚMTsz., Moldován, NyIrK. VI., 193, VII., 281); ezen kívül 'penis' értelemben is feljegyezték (ez nyilván tréfás, metaforikus képátvitel) és *drugóu* formában 'durva szösz, csepű' (Szatmár m., NyIrK. IX., 175 — e jelentésre még visszatértek). A *durga* csak Kovásznán jelent 'fonóorsót', de a *durgál* ige és származékai 'fon, gyapjút fon; fonás, fonott' jelentésben járatosak, viszont annál elterjedtebbek a következők: 'vastag gyapjúfonal' (ÚMTsz., NyIrK. V., 78, X., 349), 'orsónyi fonal' (Kovácsna: MTsz.), 'durva lepedő, durva vászon' (MTsz., ÚMTsz., NyIrK. VI., 380). Mindezek csak a Székelyföldön élnek, *durgó* formában Maros-Tordában is megvan a 'penis' (ÚMTsz.), ez azonban éppúgy helyi jelentésátvitel lehet, mint a már említett, azonos jelentésű Kidén (Kolozs) élő *drugă*. A fentiek alapján valószínűnek tartom, hogy a román *drugă* két irányból terjedt el Erdélyben: külön—külön, északon és délen is átkerült a szó a magyarba; ezek terjedésük során esetleg találkozhattak is egymással. Erre, illetve egy harmadik, a már említett Bihar—Békés—Csongrád megyei gócba enged következtetni a 'csepű, kóc, durva szösz' ill. 'zsákkender' jelentés, amely a már említett szatmári *drugóu* alakon kívül (az északi a l a k r a a bihari j e l e n t é s hathatott) *durga* alakban Köröstárkányon (MNy. X., 334; MNyA. IV., 6), Körösjánosfalván (NyF. XXIX., 30), a Fekete-Körös vidékén (NyIrK. VI., 281), tehát Biharban terjedt el (ide tartozik a sárréti *duruggál* és a csongrádi *duruggyál* 'durva szösz fon' is), de amely 'a fésűben maradt kender'-ként Háromszékben, Zágónban is ismeretes (MNyA. IV., 6).

A *durga* több irányból való elterjedését az is valószínűsíti, hogy az ALR. SN. II., 441 térképlapja szerint a *drugă*, ha nem is egyeduralgoként, de egész Erdélyben használatos. Nehezebb felelni arra a kérdésre, hogyan jöttek létre az eléggé változatos magyar jelentések, amikor a román szótárak csak a 'vastag fonóorsó' értelmet közlik. A szónak azonban a román nyelvátlasz egyik bihari kutatópontján (310) 'orsónyi fonal' a jelentése (ilyen jelentése van a magyar szónak is, de Háromszékben!), egy Kolozs megyein (284) pedig bizonyos nyelvi tabu veszi körül (itt a magyarból feljegyzett 'penis' lappanghat!). Mindebből az tűnik ki, hogy a román szónak nyilván nagyobb a jelen-

tésszférajá, mint amiről a szótárak számot adnak, pillanatnyilag tehát elsiertet lenne a magyar szó feltehető önálló jelentésfejlődéséről nyilatkozni.

4.84. A közvetlen nyelvi érintkezésen alapuló szókölcsönzés egyik ismeretes jellegzetessége, hogy valamely lexémát az egyik érintkező nyelv a másiktól átvesz, majd ez visszakölcsönzés útján némileg megváltozott formában, jelentésben kerül át az eredeti nyelvbe. Nem ritka ez a jelenség a román-magyar nyelvi kapcsolatok terén sem, láttunk rá példát e dolgozatban is. Ilyen elem a magyar *guba* 'gyapjas fürtös felsőruha', amely pásztorok felsőkabátjának nevéként már a 15. században átkerült a románba: *băbău*, *bobou*, *bubău* (TAMÁS, UngElRum. *gubă* a.), majd onnan vissza a magyarba. Az eddigi etimológiai irodalom a szókezdő $g > b$ változást román belső hangfejlődésékként értékelte (DacR. *bobou* a.), valószínűbb azonban, hogy a szó a románba már *b* kezdetű formában került (vö. a Budai Jogkönyv *bubo* alakját: MOLLAY: MNy. LIV, 462 és TESz. *guba*¹). Bizonyos azonban, hogy az 1632-i fogarasi urbáriumban megjelenő „egy Pokorczal auagy pedigh egh *Babouval* [tartoznak]” (Prodan 115) már visszakölcsönzött alak. A szó jelentése itt 'bolyhos pokróc' (Kotzen-decke), ez a jelentés mintegy 250 év múltán Udvarhely megyéből is kimutatható (Nyr. XVII., 432). Az eredeti 'guba' jelentés szerepel Gyarmathinál „*Babo*, guba, szarika” (Voc. 97 [c: 105]), a MTsz.-nek az EtSz.-től is idézett adataiban. Megtaláljuk ebben a jelentésben *bubó* alakban Halmágyon (NyK. XXXI., 404) és Oltszakadáton (MNy. VI., 378; ugyaninnen 'nagykabát'-ként a MNyA. orvanyagában). Az első adat végződése egészen világosan a friss kölcsönzést, a román *băbău* vagy *bobou* átvételét mutatja, a *bubó* már inkább a román *bubău* változatra utal.

4.85. Más jellegű és teljes bizonyossággal egyelőre nem is oldható meg a *kilim* 'háziszőttés szőnyegféle' és a *muszuly* 'selyemkelme, színes szegélyű szoknya' etimológiája. Mindkét szó végső forrásában az oszmán-törökre megy vissza (vö. oszm. *kilim* 'szőnyeg' LOKOTSCH 1176., ill. *Moszul* város eredeti *Musul* neve), de a szónak Erdélyen, vagy Erdélyen keresztül is történő terjedése a román közvetítés lehetőségének a megvizsgálását igényli (N. KAKUK: MNy. L., 78). A *muszuly* legrégebb adatai (NySz.) Thököly Imre törökországi tartózkodásához kapcsolódnak, így ezekben nyilván az oszmán-török szó közvetlen átvétele mutatkozik; Cserei Mihálnál és az 1754 körüli vámjegyzéknél (VectTrans.) a román hatást kizárni nem lehet, a román *musul* 'muszlin' 1715-től adatolható. Az erdélyi népnyelvben ma is élő *muszuly*, *muszuj* 'felhajtva viselt, hímes szegélyű szoknya stb.' (MTsz.; ÚMTsz.: Torockó, Kalotaszeg, Kolozs m.; NyIrK. IX., 180: Körösfő) jelentés már a magyarban jött létre, nyilván az eredeti anyagnév ment át a belőle készült ruhadarab jelölésére.

4.86. Valamivel több fogódzónk van a *kilim*, illetve ennek bizonyos előfordulásai tekintetében. Mint a Balkán félszigeti kultúrszavaknál általában, itt is a többszörös etimológia esete nyilvánul meg. Az első előfordulás (1604: BudBLEv.) nyilvánvalóan közvetlenül az oszmánból való (N. KAKUK: MNy. LVIII., 44), a *chilin* forma szókezdő *cs*-je alapján ennél szerb-horvát közvetítésre is gondolhatunk (MNy. IX., 239), bár TAMÁS LAJOSnak az oszmán szókezdő *k*' magyar megfelelőseit tárgyaló fejtegetései alapján (PetroviciEml. CercLingv. III. Supl. 491 kk.) ez a *cs* megfelelés önmagában nem perdöntő kritérium. Nem könnyű a kérdés eldöntése a zömében Erdélyből jelentkező *kilim*, *kilin*, *kiliny*, *kirim*, *klin* stb. alakok esetében sem. (A szó 17. – 18. századi előfordulásaira bőséges adatokat közöl SZABÓ T. A.: Ethn. LXVII., 104 kk., vö. még: uo. LXXIII., 117–9; valamennyinél korábbi adat: 1627: „Egy török kárpitot,

kit *kilim*nek hínak az törökök” (ErdOrszEml. VIII., 386). Az oszmán *k*-ból a románban *ch* lett, ez a hang pedig a magyarban *k-t* is adhat, pl. rom. *chichi-riřă* > m. *kikirce* (BLÉDY). A székely *kilim*et GOMBOCZ román jövevényszavaink közé számította (MNY. IX., 239). Nem egyszerűsíti a kérdés megoldását a jelentés vizsgálata sem. A fentebb idézett 1627.-i limitatio törököknek mondja a szót, török környezetben fordul elő 1642-ben is: „ket Török keszkenő . . . egy szór Pokrocz, egy *kilim*” (Ethn. LXXIII., 147), de a 'török' jelző nem perdöntő, ugyanis a román *chilim* ugyancsak 'török szőnyeg'. SZABÓ T. A. szerint a törökországi *kilim*től megkülönböztetik a székely *kilim*t, de a Vect-Trans.-ban a *kilim* már 'tapes siculicus', így szótározza PPBmAdd. és SzD. (*festékes* a.) is. A 17. századi Erdély történelmét, nemzetközi kapcsolatait figyelembe véve a legkevésbé akkor tévedünk, ha a közvetlen oszmán-törökből való átvétel mellett a román közvetítő szerepét sem zárjuk ki, bár ez ellen szól, hogy az erdélyi és székelyföldi *kilim* régebből adható, mint a román szó.

4.9. Dolgozatom utolsó pontjaként három jellegzetes műveltségyszót említek meg: kettő mértéknév (*kantár*, *oka*), a harmadik pedig egy pénzegység neve (*zlot*). Mint a *kilim* és a *muszuly* esetében ezeket is az oszmán-török terjesztette el a Balkán félszigeten, nyelvünkbe részben innen, részben szerb-horvát, illetve román közvetítéssel kerültek. Kora felfogásának megfelelően BLÉDY ezeket nem vette fel munkája címszavai közé, habár pl. az *oka* esetében a román eredet mellett nyilatkozott DÁMIÁN (NyF. 67. sz. 31). Ő azonban a szó dunántúli előfordulásait is románnak vélte. Tévedését SZABÓ T. ATTILA korigálta, aki az Erdélyben járatos *oka* román úton való kölesönzéséről beszél (NyIrK. IV., 304). A *kantár* hasonló vándorlási útjára TAMÁS LAJOS mutatott rá (ÉSR. I., 122), a román közvetítés mellett nyilatkozik a *kantár* és a *zlot* tárgyalásakor KNEZSA is (SzJsz. 847, ill. 844).

4.9.1. Ha nagy vonásokban tisztázhatók is a *kantár* 'kb. félmázsás súlyegység', később 'mérleg' és az *oka* 'kb. 1.28 kg.-nyi súlyegység' terjedési útjai, az egyes adatok származásának megállapítása többnyire egyedi vizsgálatot kíván. E két szó előfordulásainak tetemes része párhuzamosan, azonos szövegben jelentkezik, azonos mértékrendszer különböző nagyságú tagjait jelölik. N. KAKUK ZSUZSA szíves szóbeli közléséből tudom, hogy első ízben mindkét elem már 1559-ben megjelenik Zrinyinél: „ezer *kantár* port, minden *kantár*ba ötvennégy *okát* mondonak” (MonOkm. XXIX, 519). Bár a szerb-horvát közvetítés lehetősége nem zárható ki, valószínűbb azonban a közvetlenül az oszmán-törökből való átvétel. Ennek nagyobb a valószínűsége az 1625-ből való Bethlen Gábor udvartartása számára történt bevásárlás feljegyzésében: „2 *kantár* id est 88 *oka* kanat” (Radv: Udvar. 120). Nehezebb azonban eldönteni, hogy a Thököly Imrétől való adatok (MonÍrók. XV., 59, 516; XXXIV., 119) milyen nyelvi hatásra utalnak. Mindkét szó már előbből Erdélyből román közvetítésre valló szövegekből is kimutatható, viszont 1691–1693 táján Thököly már török környezetben él. Hasonló problémát jelent Rozsnyay Dávid nyelve is (MonÍrók. VIII., 126, 223), hiszen ő az erdélyi fejedelem török tolmácsa volt. A *kantár* esetében a szerb-horvát közvetítés konkrét példáival nem rendelkezem, viszont ez úton kerülhetett az *oka* az Ormányságba és a Dráva-mellékére (Tsz., MTsz.). A fentiek előrebocsátása után valószínűsíthető a román közvetítés egy 1620-ból Kolozsvárról származó adatban: „Egy Masa avagy egy *kantar* borstul [a vám] 2 fr.” (Nyr. LXXI., 38), továbbá a *kantár* mértékegység sűrű előfordulása Bornemissza Anna gazdasági feljegy-

zéseiben, pl. „Faolajt *kantár* nro. 1 libr . . . Riskását *kantár* nro. 1 1/2” (Szádeczky 92; vö. még 73, 97, 249, 516 stb.). Román kölcsönzésnek látszik ebben is: „Havaselföldére háromszáz lovat vetettek s ezer *kantár* vasat” (ErdOrszEml. XVII., 119). A román *cántar* 'Zentner' jelentése éppúgy kihalt, mint a magyar *kantáré*, de 1674-ben megjelenik a mindkét nyelvben ma is élő 'gyorsmérleg': „Egy kis festet lada benne zár alat vagyon . . . egy okás *kantár*” (NyIrK. IV., 79). A *kantár* 'mérleg' nagyon elterjedt a moldvai csángóban, de van viszonylag újabb adat Erdélyből, Halmágyról is, ahol igei származékát *mek-kantárooz* 'megmázsál' is feljegyezték (NyK. XXXI., 410).

4.92. Az *oka* román közvetítésű megjelenésének látszik az 1643.-i Com: Ian. 166 Szilágyi Benjámintól való adata: „Fertály *oka*, tizenhat itzés mértéc” (NySz.), gyakori előfordulása a Bornemissza Anna feljegyezte számvetésekben (Szádeczky 229, 296, 501 stb.), Halici Mihály 1674-i leltárában egy *okás* kantár is volt (NyIrK. IV., 79). A 18. század elején nyilván erdélyi elemként került be PP Parergái közé „*Oka*, mérték neve: Statera”. A szó megtalálható a HOkl-Szj.-ben is: „Három *oka* gyapju” (107). GYARMATHI a török mellett a románnal is egybeveti (Voc.). A dunántúli adatok mellett székely tájszóként ismeri a Tsz., újabb feljegyzése azonban már a MTsz.-ben sem szerepel.

4.93. Szövevényes problémákat vet fel a végső forrásában szláv *zlot* 'pénz: kb. tallér, forint' vándorlásának tisztázása. A rendelkezésre álló adatok arra mutatnak, hogy az erdélyi magyar nyelvbe az 1629-től különféle forrásokból adatható *zlot*, *zlat*, *ezlot*, *izlot* a románból került. A román *zlot* számos jelentése közül a legrégebbnek a 'török pénz: 30 para' látszik, ez pedig éppen jelentése folytán nem származhat közvetlenül a lengyel *zloty*-ből, hanem minden valószínűség szerint az oszmán-török *zolota* '30 para' átvétele (minderre ld. KNEZSA, SzJsz. 845). Magyar szempontból a probléma úgy merül fel, hogy vajon ezek az alakok nem közvetlenül az oszmánból kerültek-e hozzánk, mivel sok esetben kifejezetten török pénznemet jelölnek a szóval, pl. 1697 Nagyenyed: „két elkeltő török *zlót*” (TörtTár 1899. 139). A hangalak szókezdő *zl*-je azonban a románnal egyezik és nehezen lehetne ilyen fonológiai struktúrájú oszmán-török alakra gondolni. (A KNEZSA idézte *zolota*, *zalota*, *zeleta* kétségtelenül oszmán-török alak átvétele). A legvalószínűbb ezért, hogy ennek a számos országban járatos pénznemnek a nevét az erdélyi magyarság román közvetítéssel ismerte meg. Az első 1629-ből való adat (MontME. IV., 101) Konstantinápolyi jelentésből származik, de szerzője a pénznemet még hazulról, Erdélyből ismerhette. Az *izlot* és alakváltozatainak a 17. század második felében és a 18. század első felében való gyakoriságára CSEFKÓ GYULA (MNy. XVIII., 167–9) és KNEZSA (i. h.) számos adatot gyűjtöttek össze. Az Affinitas-ban GYARMATHI még a lengyel *zlot*-val veti egybe, de Vocabulariumában már így szerepel „*Zlot*, *izlot*, forint L. florenus V. *zlot* stb.” (92). Ez egyben a magyar szó utolsó előfordulásának látszik.

Les anciens emprunts roumains du hongrois et quelques problèmes de l'emprunt lexical par contact direct

Il y a presque trente ans que le livre de G. Blédy (*Influența limbii române asupra limbii maghiare*) a paru. Cette oeuvre est la dernière qui essayait de synthétiser les résultats des études sur les emprunts roumains du hongrois. Or, bien que les recherches ultérieures, surtout celles qui sont dirigées par Gy. Márton et A. T. Szabó, professeurs à l'Université de Cluj ont changé considérablement notre savoir sur ce domaine, l'opinion courante reste ancrée dans le livre de Blédy. La présente étude veut faire valoir les résultats obtenus au cours des trois dernières décades et dresser un tableau plus précis de l'influence roumaine sur le lexique de la langue hongroise. Étant donné que le total des éléments roumains du hongrois — y compris aussi les hapax — monte à peu près à mille, il est impossible de les analyser dans un article de revue, ainsi l'auteur s'est contenté de traiter les emprunts qui sont pénétrés dans le hongrois jusqu'à la fin du 18e siècle.

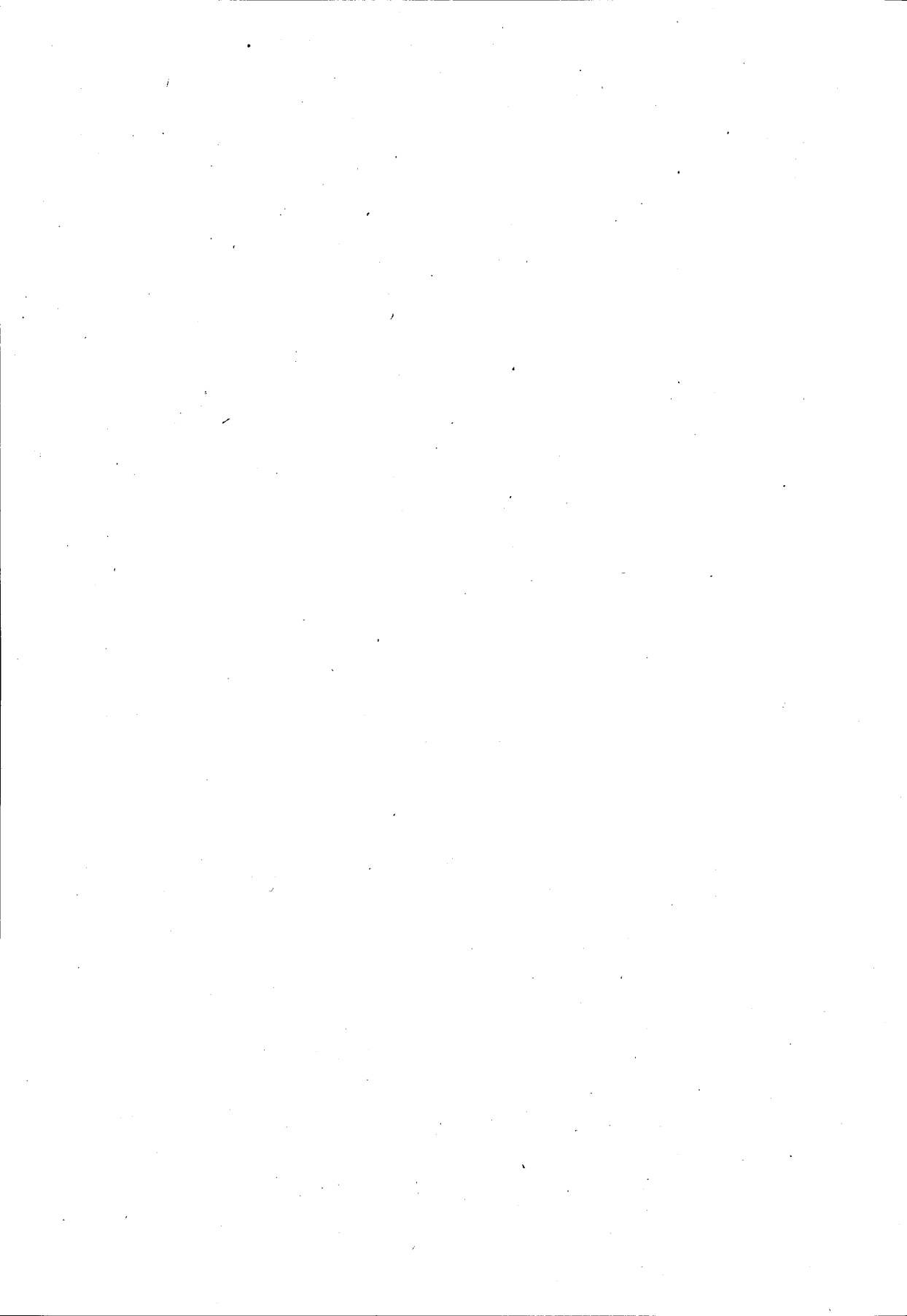
L'étude passe en revue les éléments roumains, suit leur sort depuis leur entrée dans le hongrois jusqu'à nos jours. En cas si les données disponibles le permettent, l'auteur essaye de tracer leur itinéraire, le point ou les points de leur pénétration, leur évolution sémantique et les causes, surtout d'ordre économique ou ethnographique qui ont contribué à l'emprunt et à leur propagation. C'est justement dans ce but que leur étude chronologique par siècles est doublée par un groupement sémantique en champs notionnels. Une attention particulière est portée à la terminologie vlaque dont les éléments sont parmi les plus anciens et les plus répandus. Font partie de cette terminologie non seulement des mots se rapportant directement à l'élevage mais aussi des termes qui désignent des notions connexes à cette activité (noms d'aliments, de vêtements, d'habitat etc.).

L'étude énumère et analyse plus de 150 emprunts roumains. Du 14e siècle nous n'avons que *cserge* 'housse', *kosár* 'parc', *krajnik* 'chef administratif des colons roumains', *szindia* 'juge des colons roumains'. Huit autres mots d'origine roumaine apparaissent au 15e siècle: *alakor* 'épéautre', *bács* 'maître berger', *berbécs* 'mouton (castré)', *csobán* 'berger', *gárgya* 'margelle en bois du puits', *kaliba* 'hutte', *kalugyer* 'moine orthodoxe', *katrinca* 'jupe-tablier des femmes roumaines'. On voit donc que la majorité prépondérante des anciens éléments roumains du hongrois provient des 16e et 18e siècles. Le tournant est le 16e siècle. Parmi les causes on peut mentionner en premier lieu la formation de la Transylvanie indépendante, et, phénomène concomitant, l'efflorescence des lettres en langue hongroise. L'importance du 16e siècle est caractérisée non seulement par le nombre accru des éléments roumains — l'étude rend compte de 39 nouveaux emprunts — mais aussi par leur fréquence, propagation et vitalité. Une centaine de mots d'origine roumaine provient enfin des 17e—18e siècles, mais la majorité reste releguée à une aire assez limitée ou n'a qu'une vie plus ou moins éphémère.

Un dépouillement de textes anciens (documents, inventaires, mémoires etc.) a aidé l'auteur d'établir une série de nouvelles datations, d'attirer l'attention sur l'existence de quelques éléments roumains jusqu'à ce temps inaperçus, même la provenance roumaine de certains mots considérés comme d'autre origine ou d'origine incertaine est démontrée.

Des résultats concordants acquis au cours de l'étude de l'histoire de quelques éléments permettent de déduire certaines considérations d'ordre théorique concernant l'emprunt par contact direct. La matière traitée est très pertinente à ce sujet parce que les peuples hongrois et roumain ont vécu entremelés plusieurs siècles l'un à côté de l'autre dans les conditions d'une coexistence continue où les contacts personnels étaient à l'ordre du jour. Tel est par exemple le fait qu'un élément est emprunté successivement, plusieurs fois et à plusieurs endroits parce que la notion désignée ou une partie de celle-ci représente quelque chose de nouveau à la langue, c-à-d. au peuple emprunteur. Cela montre justement la valeur sociale de l'emprunt. Non moins caractéristique est le phénomène qu'un mot de civilisation venu des Balcons pénètre dans le hongrois par plusieurs voies, p. ex. un élément oriental peut provenir directement du turc mais aussi par les filières roumaine et serbo-croate. Dans bon nombre de cas un élément slave est répandu aussi par le roumain et le cas inverse n'est pas moins rare. L'étude renforce donc par ses données la théorie de l'étymologie multiple. La matière étudiée permet aussi à l'auteur la démarcation théorique entre élément étranger, emprunt et élément assimilé, grades dans le processus d'incorporation d'un élément non autochtone.

FERENC BAKOS

Generatív grammatikai vázlatok a koordinációról

I

1. A legújabb és legtekintélyesebb magyar leíró nyelvtanok (az akadémiai nyelvtan¹ és az egyetemi tankönyv²) a mellérendelés fogalmát és fajtáit kétszer tárgyalják a mondatanon belül. Egyszer a szószerkezeteknél, egyszer pedig az összetett mondatoknál. Ez a feldolgozás nyilvánvalóan nem gazdaságos, de ez a kisebbik hibája. Súlyosabb hiba az, hogy nem lehet következetesen végigvinni az osztályozást, bizonyos esetekben nem lehet eldönteni, hogy halmozott szószerkezetet tartalmazó egyszerű mondattal, vagy összetett mondattal van-e dolgunk: „... a gyakorlatban több, általában bővítmény nélküli állítmány közül jobbra csak a valamilyen szorosabb jelentésbeli kapcsolatban állókat tekintjük többtagúaknak, egy egyszerű mondatba tartozónak... Ha a szorosabb jelentésbeli kapcsolat hiányzik, inkább közös alanyú, de különálló mondatokról beszélünk még akkor is, ha a halmozottnak is felfogható második tagnak nincs külön bővítménye... Még nehezebb volna az állítmányokat egy mondatba vonni olyankor, mikor ezt alaktani mozzanatok is akadályozzák, így »A barátom meghűlt és köhög«. Az effélékben, ahol múlt és jelen idejű igealakok kerülnek egymás mellé, összetett mondatot kell látnunk.”³ Az idézetben két kritériumot találunk a halmozott szószerkezeteket tartalmazó egyszerű és az összetett mondatok megkülönböztetésére. Az egyik, az állítmányok között levő „szorosabb jelentésbeli kapcsolat”, nincs közelebbről meghatározva, mindenki azt ért rajta, amit akar, így egy objektív igényű osztályozásnak aligha lehet alapja. A másik, az igeidők azonossága, jól meghatározott formai kritérium, alkalmazása azonban furcsa következményekkel jár. Ennek a kritériumnak az alapján ugyanis a *Barátom meghűlt és köhög* mondat összetettnek, a *Barátom meghűlt és köhögött* vagy a *Barátom meg fog hűlni és köhögni fog* mondat viszont egyszerűnek minősül.

Ha utána nézünk, hogy mi készíti a grammatikusokat ennek az osztályozásnak a fenntartására annak ellenére, hogy ilyen nehézségekkel jár, a következő érvekkel találkozunk: „Mivel a többtagú mondatrészt nyelvtani szempontból a mondat egészében a pusztán (egytágú) mondatrészek módjára viselkedik, ezért az olyan mondat, amelyben többtagú mondatrész van, általában csak egy egységes gondolat tartalom kifejezésének, nem pedig két (vagy több) egységes gondolat tartalom kapcsolatának tekintendő, mint a mellérendelt mondatok... A mai nyelvi rendszerben, tehát leíró szempontból nem

¹ TOMPA JÓZSEF (szerk.), A mai magyar nyelv rendszere I—II. Budapest, 1961.

² BENCÉDY—FÁBIÁN—RÁCZ—VELCSOVNÉ, A mai magyar nyelv (kézirat). Budapest, 1965.

³ TOMPA, II. 318.

helyes az ilyen mondatot több mondat összevonásának tekinteni.”⁴ „... a szó szerkezetekből hiányzik a dinamizmus, a valóságra vonatkoztatás mozzanata: ezek a nyelvnek nem természetes funkcionális egységei, csupán alkotóelemei a mondatnak, s minden alkalmiságuk ellenére annál mégis viszonylag állandóbb, statikusabb nyelvi alakulatok.”⁵

Az érvek egy részével nemigen tudunk mit kezdeni. Nem tudjuk, hogy mit jelent a „dinamizmus”, a „valóságra vonatkoztatás mozzanata”, amely a mondatokban megvan, de hiányzik a szó szerkezetekből. Nem értjük, hogy miért dinamikusabb a *Sári csizmája piros* mondat, mint a *Sári piros csizmája* szó szerkezet, vagy hogy milyen valóságra vonatkozik az egyik, amire a másik nem vonatkozik. Nem tudjuk, hogy mi egy egységes gondolat tartalom, és mi nem az, s hogy vajon miért inkább egységes gondolat tartalom az, amit a *Pista és János kenyeret eszik* mondat fejez ki, mint amit a *Pista kenyeret eszik és bort iszik* mondat. Az egyetlen érv, amely érthető, az, hogy a halmozott mondatrészek úgy viselkednek a mondatban, mintha egyszerű mondatrészek, nem úgy, mintha mondatok lennének. Ez a megállapítás viszont meglehetősen magától értetődő, és nehéz elképzelni, hogy valaha is álkította volna valaki az ellenkezőjét.

2. Az „összevont mondat” elméletének hívei — ahogyan ezt egy 1930-ban megjelent monográfiából, ERDÉLYI LAJOS „Mondattani tanulmányok” című művéből megtudhatjuk — nem azt tanították, hogy a halmozott mondatrészek a mondatban mondatként viselkednek, hanem azt, hogy a *halmozott mondatrészeket tartalmazó mondatok több mondatból állnak elő*: „Az efféle mondatok két vagy több mondatból egygyé változtatott, ... »összehúzott, összevont« mondatok ... Mégpedig: (a) két vagy több, közös alannyal, állítmánnyal stb. résszel bíró mondatból egy mondatná rövidítve. (b) Összevontak e mondatok, melyek úgy jöttek létre, hogy két vagy több mondat különböző alanyát vagy állítmányát vagy más részét összevonjuk, és a közös mondatrészt, a közös állítmányt vagy alanyt stb. csak egyszer tesszük ki.” Az eredeti állítás tehát nem az ilyen mondatok részeinek aktuális viselkedésére, hanem a mondatok keletkezésére vonatkozik. Az elméletet cáfoló érveknek ezért ugyancsak az ilyen mondatok keletkezéséről, létrejöttéről kell szólniuk. Az akadémiai nyelvtan és az egyetemi tankönyv szerzői nem arról beszélnek, amiről szó van, s ezáltal úgy tüntetik fel azt az elméletet, amellyel polemizálnak, mintha egyszerűen értelmetlen lenne.

Erdélyi — a fenti szerzőkkel ellentétben — nem értelmetlennek, hanem cáfolhatónak tartja az összevont mondat elméletét. Ez az elmélet szerinte a nyelvtudományban régóta kísértő logikai szemlélet, „a mondatoknak nem adott elemekből való származásáról való felszínes vizsgálódás”⁷ terméke. Elsősorban azt lehet felhozni ellene, hogy pszichológiailag valószínűtlen: „Mert ugyan létező-e olvasóim közül valaki, aki egész életében, nemhogy beszédben, de bármily megfontolt írásban külön gondolt és azután húzott volna össze két mondatot ... ?”⁸ De ha a folyamat pszichológiai valószínűtlenségétől eltekintենk is — érvel tovább —, az összevont mondat elmélete akkor sem állna meg a

⁴ TOMPA, II. 317–18.

⁵ BENCÉDI—FÁBIÁN, 261.

⁶ ERDÉLYI LAJOS, *Mondattani tanulmányok* III. Budapest, 1930. 29.

⁷ ERDÉLYI, III. 33.

⁸ ERDÉLYI, III. 31.

lában, hiszen számos mondat esetében egyáltalán nem gondolhatunk afféle előállításra. Ilyenek pl. *Castor és Polydeukes ikrek valának; Károly és Róbert versenyeznek egymással; tavasz, nyár, ősz és tél szabályszerűen váltakoznak* stb.”⁹

Mivel a generatív grammatika, amelynek keretei között a mellérendelést vizsgálni fogjuk, nagyon is közel áll az Erdélyi által támadott szemlélethez, ugyancsak „a mondatoknak nem adott elemekből való származását” vizsgálja, védekeznünk kell Erdélyi érveivel szemben.

Első — általánosabb — ellenvetésére azt válaszolhatjuk, hogy csak akkor érvényes, ha a *keletkezés, előállítás* kifejezéseknek pszichológiai jelentést tulajdonítunk, ezt tennünk azonban egyáltalán nem szükséges. A generatív grammatikában, amennyiben használjuk ezeket a kifejezéseket, mindig *levezetést* jelentenek, azt jelentik, hogy a grammatikus egy aktuális, megfigyelhető formát hipotetikus formákból vezet le meghatározott szabályok segítségével. S hogy ezt miért teszi, azt NOAM CHOMSKY a generatív nyelvelmélet megteremtője a következőkkel indokolja: „Minden számottevő tudományos elmélet arra törekszik, hogy *összefüggést teremtsen a megfigyelhető események között* oly módon, hogy hipotetikus konstruktumok segítségével általános törvényeket állít fel, és a megfigyelhető eseményeket ezekből az általános törvényekből vezeti le. Egy speciális grammatikában a megfigyelhető események az illető nyelv érvényes nyilatkozatai. Azt, hogy egy ilyen megfigyelhető esemény következik az elméletből, azzal bizonyítjuk, hogy meghatározzuk struktúráját minden nyelvi szinten, és kimutatjuk, hogy ez a struktúra a grammatikai szabályoknak, vagyis az elmélet törvényeinek megfelelően jött létre. A grammatika tehát a megnyilvánulások elmélete, és ebben az elméletben olyan hipotetikus konstruktumok szerepelnek, mint a szóbanforgó nyelv fonémái, morfémái, szókapcsolatai stb.”¹⁰

Ennek a módszernek a létjogosultságát a másikkal — Erdélyiével és a fentebb tárgyalt nyelvtanok szerzőivel — szemben az bizonyíthatja, ha sikerül olyan összefüggéseket megragadnunk és kifejeznünk, amelyeneket a másik módszerrel nem lehet megragadni, vagy nem lehet világos formában kifejezni. Számos ilyen összefüggésre hozhatunk példát a generatív grammatikai irodalomból. Ilyenek az aktív és a passzív mondatok, az állító, tagadó és a kérdő mondatok összefüggései stb. A jelen dolgozat is hasonló összefüggésekre szeretné felhívni a figyelmet: egyrészt a mellérendelő szó szerkezetek és a mellérendelő mondatok összefüggésére (amelyet, mint láttuk, a másik módszer segítségével nem lehet kifejezni), másrészt pedig a kapcsolatos és a kizáró ellentétes mellérendelés összefüggésére.

Mindez persze csak annyit jelent — bár ez nem kevés —, hogy az egyik módszer segítségével egyszerűbben és adekvátabb módon tudjuk leírni a nyelvi rendszert, mint a másikkal. Az, hogy leírásunk igaz-e, hogy van-e valamiféle pszichológiai realitása, további bizonyításra szorul, de — és ezt hangsúlyozni kell — mindkét esetben további bizonyításra szorul.

Erdélyi második ellenérvére a következőket lehet mondani: Az a tény, hogy az *ikrek, versenyeznek egymással, váltakoznak, összefüggnek, hasonló, találkozik, ölelkezik, keveredik* stb. típusú állítványok mellett álló halmozott alanyok nem származhatnak két vagy több alapul szolgáló mondatból, nem

⁹ ERDÉLYI, III. 32.

¹⁰ N. CHOMSKY, The logical structure of linguistic theory (M. I. T. microfilm, 1955) 6–7

feltétlenül jelenti azt, hogy a többi állítmány mellett álló halmozott alanyok (vagy más halmozott mondatrészek) sem származhatnak két vagy több alapmondatból. Jelentheti ez a tény azt is, hogy két különböző állítmánytípussal állunk szemben. Meggyőződésem szerint ezt is jelenti. Ez az álláspont azonban nemcsak Erdélyi felfogásával ellenkezik, vitatott a generatív grammatikai irodalomban is.

3. A generatív grammatikusok közül N. CHOMSKY foglalkozott először a mellérendeléssel. *Syntactic Structures* című művében fogalmazta meg azt a szabályt, amelynek segítségével koordinált szerkezeteket tartalmazó mondatokat lehet létrehozni: „Ha S_1 és S_2 jól formált mondatok, és S_1 csak abban különbözik S_2 -től, hogy S_1 -ben X fordul elő azon a helyen, ahol S_2 -ben Y (azaz, $S_1 = \dots X \dots$ és $S_2 = \dots Y \dots$), továbbá, ha X és Y azonos típusú összetevők S_1 -ben, illetőleg S_2 -ben, akkor S_3 olyan mondat lesz, amely S_1 -ből áll elő azáltal, hogy X helyére X + és + Y-t helyettesítünk (azaz, $S_3 = \dots X + \text{és} + Y \dots$)”¹¹

4. LILA GLEITMAN — aki behatóan vizsgálta az angolban a mellérendelést¹² — észrevette, hogy ez a szabály nem tud számot adni a *találkozik, hasonló* típusú állítmányok mellett álló halmozott alanyokról. A szabály első kikötése ugyanis az, hogy a koordinált szerkezetet tartalmazó mondat alapjául szolgáló mondatoknak jól formáltaknak kell lenniük. Így a *János és Mari találkozott* mondat nem vezethető le a **János találkozott* és a **Mari találkozott* mondatokból. GLEITMAN úgy oldja meg a problémát, hogy az ilyen típusú mondatok alapjául a következőket tételezi fel: *János találkozott Marival* és *Mari találkozott Jánossal*. Erre a két alapmondatra egy speciális transzformációt alkalmaz, a kölcsönös-konjunkció transzformációt, amely a következő formára hozza őket: *János és Mari találkozott egymással*, majd egy újabb (nem kötelező) transzformációval törli a kölcsönös névmást, s így eljut a *János és Mari találkozott* „célmondatához”.

5. GLEITMAN után LAKOFF és PETERS szóltak hozzá a kérdéshez,¹³ ők vetették fel először a generatív grammatikai irodalomban azt a gondolatot, hogy a két állítmánytípust el kell különíteni egymástól. A két típus különbözősége mellett azzal érveltek, hogy van egy olyan átalakítási lehetőség, amely csak az egyik esetében áll fenn. Az angolban a *John and Mary embraced* mondat átalakítható úgy, hogy az összetett alanyi csoport egyik tagja az állítmányi csoportba kerül tárgyként: *John embraced Mary*. Ugyanez az átalakítás a másik típusnál elfogadhatatlan mondatokat eredményez: *John and Mary walked*, **John walked Mary*.¹⁴ Mivel a két típus elválik, jogunk van különbözőképpen kezelni őket, az egyik esetében egy, a másikéban több alapul szolgáló mondatot felvenni mélystruktúráként.

¹¹ N. CHOMSKY, *Syntactic structures*, Hága. 1957. 36.

¹² LILA R. GLEITMAN, *Coordinating conjunctions in English*. *Language* 41. 260–94 (1965)

¹³ G. LAKOFF — S. PETERS, *Phrasal conjunction and symmetric predicates: The computation Laboratory of Harvard Univ. Mathematical linguistics and Automatic Translation, Report No. NSF-17 pp. IV-1-49. 1966.*

¹⁴ A magyarban sokkal bonyolultabb a helyzet, ezért is maradtam az angol példánál. Igaz a *hasonló, találkozik, ölelkezik* stb. típusú állítmányokat tartalmazó halmozott alanyú mondatok a magyarban is átalakíthatók ilyesféleképpen: a halmozott

6. MACCAWLEY¹⁵ vitába szállt LAKOFFal és PETERSSEL. Érvüket nem találta meggyőzőnek, rámutatott, hogy abban az esetben, ha az alanyi csoport nem összetett, hanem egyszerű és többes számban áll, mindkét típus egységesen viselkedik, egyik sem alakítható át az általuk javasolt módon. MACCAWLEY szerint a *találkozik*, *hasonló* típusú állítmányoknak egyszerűen a szemantikai felépítéséből adódik, hogy a mellettük álló alanyi csoportnak összetettnek, vagy egyszerűnek, de többes számúnak kell lennie. Az ilyen állítmányok ugyanis nem egy individuumra vonatkoznak, hanem mindig individuumok halmazáról állítanak valamit. Ezt a tulajdonságot az állítmányok szemantikai reprezentációjában az a megkötöttség ábrázolja, hogy a mellettük álló alanyi csoportnak mindig halmaz-indexszel kell rendelkeznie. Mivel így áll a helyzet, ezeket semmiképpen sem vezethetjük le több alapmondatból. De ez a típus és a többi csak abban különbözik, hogy míg az egyiknek mindig halmaz-indexszel ellátott alanyi csoport mellett kell szerepelnie, a másik tetszőlegesen szerepelhet halmaz-indexszel vagy individuális indexszel ellátott alanyi csoport mellett is, következésképpen nincs értelme túlbonyolítani a leírást, nincs értelme annak, hogy a többi halmozott alanyi csoporttal rendelkező mondatot ne egy, hanem több alapul szolgáló mondatból vezessük le.

7. Látjuk, a generatív grammatikai irodalomban két — egymástól szögesen eltérő — megoldás született a két állítmánytípus egységes kezelésére. Míg GLEITMAN — CHOMSKY szabályának mintájára — minden halmozott szerkezetet több alapmondatból vezet le, MACCAWLEY feladja CHOMSKY megoldását, s amellet érvel, hogy minden halmozott szerkezetet egy alapmondatból vezessünk le.

GLEITMAN egységesítő törekvésének az a hibája, hogy bonyolult, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ebben a leírásban külön szabályokra lenne szükség az *összekapcsol*, *elvegyít* stb.-féle állítmányok mellett álló halmozott tárgyak levezetésére.

MACCAWLEY megoldása viszont csak a mellérendelt névszói csoportokra alkalmazható. Ha a mellérendelést az állítmány szemantikai szerkezetével hozzuk összefüggésbe, nehéz elképzelni, hogy hogyan lehet számot adni a mellérendelt állítmányokról, jelzőkről vagy határozókról. (Mindössze zárójelben jegyzem meg, hogy MACCAWLEY érve LAKOFF és PETERS kritériumával szemben nem fogadható el: lehetetlen követelmény lenne, ha két alkategóriát csak akkor tekintenénk valóban kettőnek, ha azok minden tekintetben különböznenek egymástól. A céltárgy és az eredménytárgy például elkülöníthető egy speciális kérdőtranszformáció segítségével, amelyik csak a céltárgyra alkalmazható. Ugyanakkor a kétféle tárggyal alkotott mondatok a passzív transzformáció szempontjából egységesen viselkednek.¹⁶)

alanyi csoport egyik tagja átkerülhet az állítmányi csoportba, ahol többnyire valamilyen állandó határozó lesz, de hasonló átalakításokra a másik típus esetében is van mód. A különbség az, hogy a *találkozik*-félék mellett a határozó állandó határozó lesz, a másik típus mellett nem. Ez azt jelenti, hogy a határozó csak az utóbbiak mellől hagyható el anélkül, hogy a mondat megszűnne jól-formált lenni.

¹⁵ J. D. MACCAWLEY, The role of semantics in a grammar: Universals in linguistic theory. E. BACH—R. T. HARMS (eds.) New York, 1968.

¹⁶ C. J. FILLMORE, The case for case: Universals in linguistic theory. E. BACH—R. T. HARMS (eds.), New York, 1968.

8. Mindkét álláspont bonyodalmaait, nem kívánatos követelményeit elkerülhetjük, ha sikerül bebizonyítanunk, hogy a *hasonló, találkozik* és a többi állítmánytípus eltér egymástól. Mint említettem, LAKOFF és PETERS kritériuma nem olyan áttetsző a magyarban, mint az angolban, így célszerű más kritériumokat keresnünk. Kapcsoljuk össze az alanyi csoport mellérendelt tagjait és helyett *is . . . is, nemcsak . . . hanem . . . is* vagy *sem . . . sem* kötőszavakkal:

János és Mari sétál

János is, Mari is sétál

Nemcsak János, hanem Mari is sétál

Sem János sem Mari nem sétál

János és Mari találkozott

**János is, Mari is találkozott*

**Nemcsak János, hanem Mari is találkozott*

**Sem János, sem Mari nem találkozott*

Az eredmény azt mutatja, hogy a magyarban is léteznek olyan transzformációk, amelyek csak az egyik típusra alkalmazhatók, következőképpen a két típus valóban különbözik egymástól. Ezzel sikerült bizonyítanunk, hogy minden olyan törekvés, amely a kettő egységes kezelésére irányul — így MACCAWLEY-é és GLEITMAN-é is —, megalapozatlan. Egyúttal sikerült kivédenünk ERDÉLYI második ellenvetését, sikerült annyit bizonyítanunk, hogy az összevont mondat elméletét az általa felhozott ellenpéldák nem cáfolják.

9. De tovább is mehetünk, s megpróbálhatjuk azt is bebizonyítani, hogy a két típus különbözősége éppen abban áll, hogy az egyik esetében két vagy több mondatot kell feltételeznünk mélystruktúráként, ha a felszíni struktúrában halmozott alanyi csoport áll az állítmány mellett, a másik esetében viszont csak egyet. A bizonyításnál EMMON BACH megállapítására támaszkodunk,¹⁷ amely szerint egy mondatot annyiféleképpen lehet tagadni, ahány konstituens mondatot tartalmaz a mélystruktúrája. Vegyük a legegyszerűbb esetet, azt, hogy két mondat van *és*-sel összekapcsolva:

János és Mari sétál.

János és Mari találkozott.

Ha ezeknek a mondatoknak az alapjául két-két másik mondat szolgál, akkor kétféle tagadási lehetőségünk kell, hogy legyen: tagadhatjuk az egyik mondatot és ugyanakkor állíthatjuk a másikat, vagy pedig tagadhatjuk mindkét mondatot. Az első lehetőségre a magyarban külön kötőszópár szolgál, a *nem . . . hanem*. Azt találjuk, hogy ez a két tagadási lehetőség csak a *sétál* esetében létezik, a *találkozik* csupán egyféleképpen tagadható:

Nem János, hanem Mari sétál.

János és Mari nem sétál.

**Nem János, hanem Mari találkozott.*

János és Mari nem találkozott.

Ez az érv azt bizonyította, hogy nemcsak jogunk van a két típust különbözőképpen kezelni, de jogunk van őket éppen úgy kezelni, ahogy LAKOFF és PETERS javasolta, és hogy nincs semmi hiba abban, ahogy az összevont mondat elméletének hívei elemezték azt a típust, amelyikkel foglalkoztak.

¹⁷ E. BACH, Nouns and noun phrases: Universals in linguistic theory. E. BACH—R. T. HARMS (eds.), New York, 1968. 96 kk.

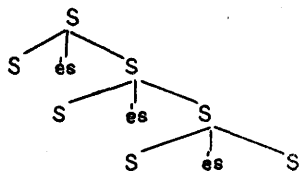
II

Miután sikerült elhárítanunk az álláspontunkat fenyegető ellenvetéseket, s eközben nagy vonalakban fel is vázoltuk ezt az álláspontot, rátérhetünk részletesebb kifejtésére.

1. A szintaxisis bázis komponensének első szabálya $S \rightarrow NP VP$. Ez a szabály a hagyományos elemzésnek azzal az állításával egyenértékű, hogy minden mondat alanyi és állítmányi csoportból áll. Ha számot akarunk adni a mellérendelt mondatokról, módosítanunk kell ezt a szabályt. Egy mellérendelt mondat közvetlenül ugyanis nem alanyi és állítmányi csoportra, hanem mondatokra bontható. Hogy hány mondatra, az attól függ, hogy milyen típusú mellérendelésről van szó. A kapcsolatos mellérendelés érdekessége az, hogy elvileg korlátlan számú mondat kerülhet egymás mellé egy mondatba. A bázis komponens első újíró szabályának ki kell fejeznie ezt a tényt. SANFORD SCHANE¹⁸ a következő formulát javasolta erre a célra:

$$S \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} S \text{ (és } S)^* \\ NP VP \end{array} \right\}$$

A * azt jelenti, hogy a kerek zárójelben levő sor, és S , akárhányszor egymás mellé írható: S és S ; S és S és S ; S és S és S és S ; stb. Ez a jelölés eddig nem szerepelt a generatív grammatikában. Elfogadását az indokolja, hogy másképp nem tudjuk kifejezni, amit akarunk. Ha a szabály $S \rightarrow S$ és S volna (az egyetlen kézenfekvő alternatíva a generatív grammatikán belül), akkor ugyan generálhatnánk olyan mondatokat, amelyekben tetszőleges számú másik mondat van, de ezek nem mellérendeltek, hanem alárendeltek lennének:

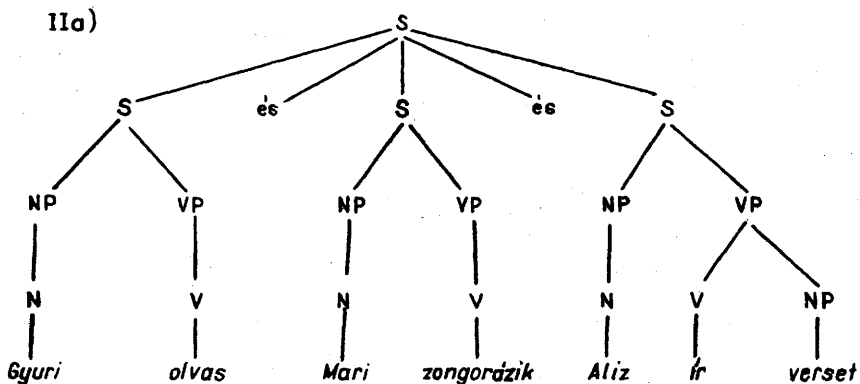
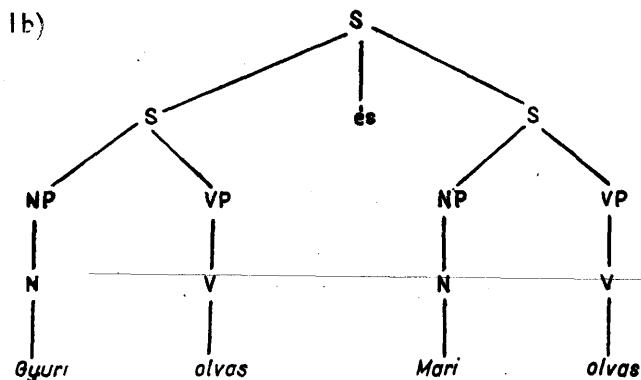
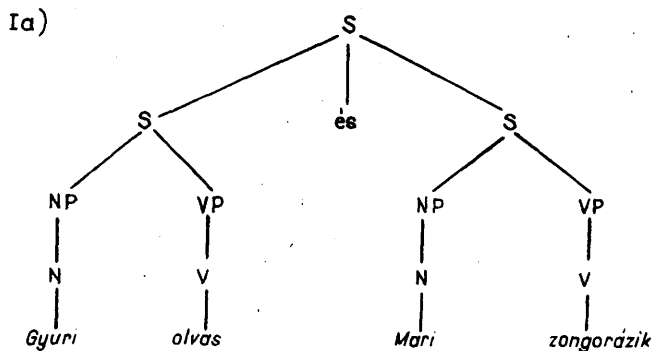

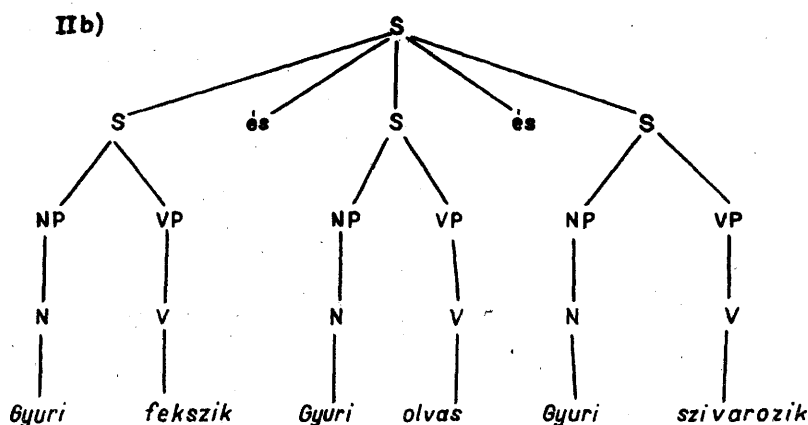
Ha viszont minden hosszúságot külön szabállyal vezetnénk be, akkor végtelen számú szabályra lenne szükségünk, mivel elvileg nem tudunk felső határt szabni az egy mondaton belül egymás mellé rendelhető mondatok számának.¹⁹ Tétélezzük fel, hogy kiindulunk a Schane által módosított szabályból, és a bázis komponens további szabályait alkalmazva eljutunk a lexikai elemek behelyettesítéséig. A behelyettesítés elvégzése után kétféle helyzet állhat elő: (I) a konstituens mondatoknak nem lesznek azonos lexikai egysé-

¹⁸ SANFORD A. SCHANE, A schema for sentence coordination, Informational System Language Studies number ten, Bedford, Massachusetts, 1966.

¹⁹ Érvünk SCHANE formulájának elfogadása mellett azonos azzal az érveléssel, amelyet POSTAL hozott fel (Constituent structure. A study in contemporary models of syntactic description, Bloomington, 1964.) a deskriptív nyelvészetben lehetséges koordinációs megoldások ellen. Az a tény, hogy érvét a generatív megoldások ellen is fel lehet használni, nem tűnt fel POSTALnak.

geik; (II) a konstituens mondatoknak azonos és különböző lexikai egységeik is lesznek. Pl.:

2. Azokban az esetekben, amikor a konstituens mondatoknak nincsenek azonos lexikai egységeik, törölni lehet a köztük levő *és* kötőszót.

És-törlés (nem kötelező)

$NP_1 VP_1$ és $NP_2 VP_2 \rightarrow NP_1 VP_1 NP_2 VP_2$

Ha $NP_1 \neq NP_2$ és $VP_1 \neq VP_2$

Ha kettőnél több konstituens mondatunk van, akkor a szabály többször alkalmazható. Ha nem töröljük az *és*-eket, vagy nem töröljük mindegyiket, akkor az utolsó két konstituens mondat közötti *és*-t *meg* vagy *pedig* kötőszóval helyettesíthetjük.

És-helyettesítés (nem kötelező)

$NP_{n-1} VP_{n-1}$ és $NP_n VP_n \rightarrow NP_{n-1} VP_{n-1} NP_n \overset{\text{meg}}{\text{pedig}} VP_n$

Ha $NP_{n-1} \neq NP_n$ és $VP_{n-1} \neq VP_n$

Ezzel a két transzformációs szabállyal az (Ia) és (IIa) mélyszerkezetekből a következő sorokat hozhatjuk létre:

Gyuri olvas, Mari zongorázik.

Gyuri olvas, Mari meg zongorázik.

Gyuri olvas, Mari pedig zongorázik.

Gyuri olvas, Mari zongorázik, Aliz verset ír.

Gyuri olvas, Mari zongorázik és Aliz verset ír.

Gyuri olvas, Mari zongorázik, Aliz meg verset ír.

Gyuri olvas, Mari zongorázik, Aliz pedig verset ír.

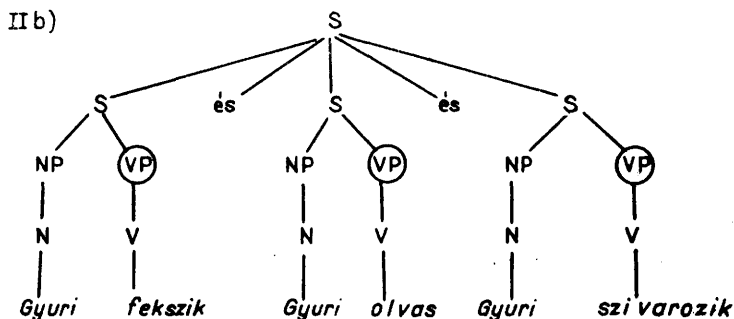
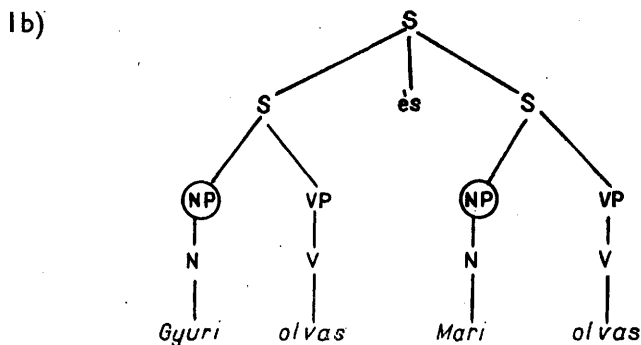
Gyuri olvas és Mari zongorázik, Aliz verset ír.

Gyuri olvas és Mari zongorázik, Aliz meg verset ír.

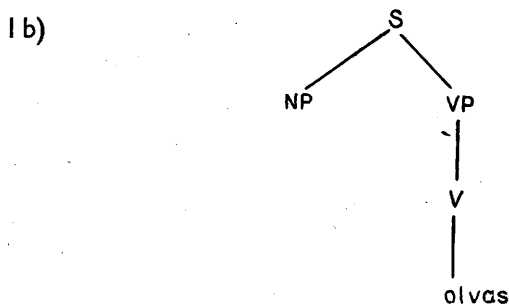
Gyuri olvas és Mari zongorázik, Aliz pedig verset ír.

3. A második eset az, amikor a konstituens mondatoknak azonos és különböző lexikai egységeik is vannak. Ha közelebről megvizsgálva egy ilyen mélyszerkezetet azt találjuk — mint az (Ib), (IIb) példák esetében —, hogy a konstituens mondatok csak egy összetevő lexikai realizációjában különböznek egymástól, a mélyszerkezetet át kell alakítanunk oly módon, hogy az eredményül kapott sor az azonos összetevőket csak egyszer tartalmazza, s azt az összetevőt, amelyiknek a konstituens mondatokban más és más a realizációja,

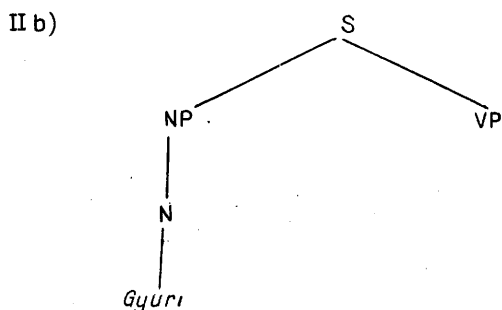
mellérendelt szerkezetként foglalja magába. Ezt az átalakítást a következő lépésekben végezzük el:²⁰ (1) Minden konstituens mondatban bekarikázzuk azt az összetevőt, amelyben a konstituens mondatok különböznek egymástól.

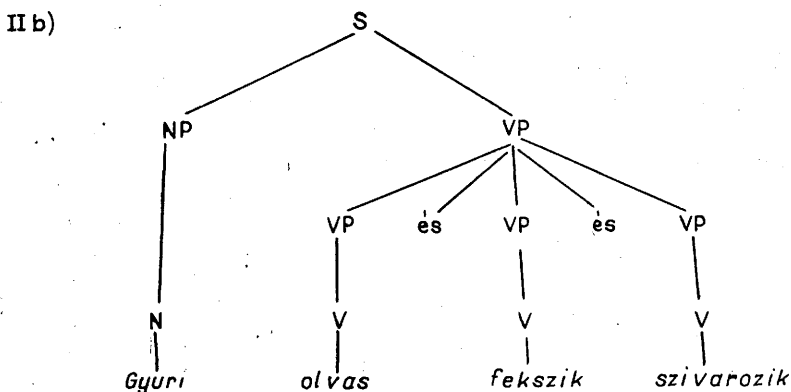
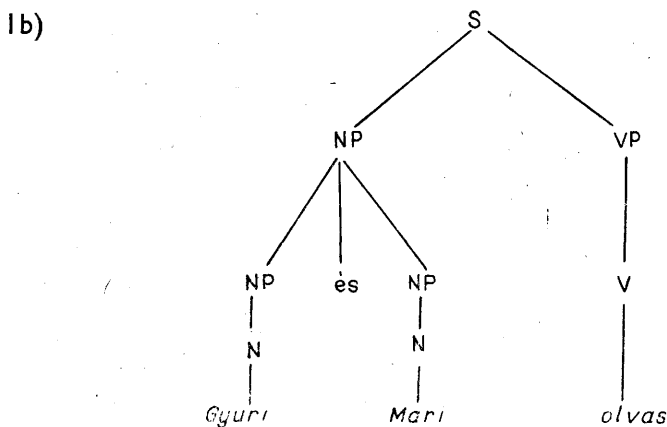
(2) Létrehozunk egy egyszerű mondatfát, amely azonos a konstituens mondatok mondatfáival, de a bekarikázott összetevő alá tartozó ágakat nem másoljuk le:

²⁰ A koordinációs redukción itt következő három lépése SANFORD SCHANE megoldásának alkalmazását jelentik a magyar nyelvre. Ez a megoldás egyébként tartalmilag azonos CHOMSKYÉVAL, annyiban tér el az övétől, hogy ezek a lépések tetszőleges számú mondatra alkalmazhatók egyidejűleg, míg CHOMSKY szabálya csak két mondatról tesz említést.

(3) A bekarikázott összetevőket a hozzájuk tartozó ágakkal együtt az új mondatfa megfelelő összetevője alá írjuk és-sel összekapcsolva:

4. Ennek a három lépésnek a segítségével oda jutottunk, ahová akartunk, de felmerül a kérdés, hogy miért ilyen lépésekben fogalmaztuk meg az adott mélystruktúrák átalakítását irányító elveket, miért nem transzformációs sza-

bályokban. Ahhoz, hogy válaszolni tudjunk a kérdésre, röviden el kell mondanunk, hogy mi jellemzi a transzformációs szabályokat. Minden egyes transzformációs szabály egy meghatározott struktúrával rendelkező absztrakt soron operál, ezt a sort alakítja át másfajta sorrá. Az átalakítás lehet törlés, hozzáadás, bizonyos elemek felcserélése, vagy ezeknek a műveleteknek valamilyen kombinációja. Minden transzformációs szabály három dologgal jellemezhető: annak az absztrakt struktúrának a megadásával, amelyre alkalmazható; annak az absztrakt struktúrának a megadásával, amivé az eredeti struktúra átváltozik; és azoknak a feltételeknek a megadásával, amelyeknek fenn kell állniuk, hogy az átalakítás elvégezhető legyen. Lényeges az, hogy mind a kiinduló struktúra, mind a strukturális változás, mind a változás feltételei meghatározott összetevőkben vannak megfogalmazva, s éppen ez az, ami a mi esetünkben problémát okoz, mégpedig azért, mert a konstituens mondatok egy mondatra való redukálása mindig elvégezhető, ha csak egy összetevő lexikai realizációjában különböznek egymástól, ez az összetevő viszont akármi lehet. Ebből az következik, hogy megfogalmazhatnánk ugyan a redukción transzformációs szabályban, de nem egyben: annyi transzformációs szabályra lenne szükségünk, ahány összetevője lehet egy mondatnak. Ha így járnánk el, hiányozna leírásunkból annak kifejezése, ami — úgy tűnik — elég lényeges, hogy ti. a művelet egészen általánosan alkalmazható. Ha olyan lépésekben adjuk meg az átalakítást, amilyenekben megadtuk, akkor sikerül megragadnunk ezt az általános jelleget, igaz, azon az áron, hogy a műveletek formája eltér a transzformációs szabályokétól.

Ezekkel a megjegyzésekkel a megoldás problematikusságára akartuk felhívni a figyelmet, arra, hogy egy további és mélyebb elemzés fényében könnyen kiderülhet, hogy a másik alternatíva mellett kell döntenünk vagy valamilyen harmadik megoldást kell találnunk a nyelvi tények e csoportjának kezelésére.

5. Az eddigiek összegzésekképpen megállapíthatjuk, hogy a generatív grammatikában a kapcsolatos mellérendelt mondatok és az *és*-sel összekapcsolt halmazott szószerkezetek együttesen kezelhetők, levezetésük egy bizonyos pontig — a lexikai elemek behelyettesítéséig — azonos szabállyal történik. A lexikai behelyettesítés eredményeként kapott sorok belső felépítésétől függően, hogy milyen további szabályok alkalmazhatók rájuk, s hogy így összetett mondatokat vagy halmazott szószerkezeteket tartalmazó mondatokat kapunk-e felszíni struktúráként a levezetés befejeztével.

III

Hátra van még, hogy beváltssuk második ígéretünket, s arról is beszéljünk, hogy milyen összefüggések vannak a kapcsolatos mellérendelés néhány fajtája valamint a kapcsolatos és a kizáró ellentétes mellérendelés között.

1. Minden mondat állító vagy tagadó, s az állítás, illetőleg tagadás kifejezhető kijelentés vagy kérdés formájában. Továbbá a mondat bármelyik része kiemelhető, hangsúlyozható, ha a szükség úgy kívánja. A generatív

grammatikában abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a különböző mondatformák közül a legegyszerűbb az az állító-kijelentő mondat, amelyben semmilyen mondatrész nincs hangsúlyozva. Ez a feltételezés azt a technikai megoldást vonja maga után, hogy minden mondatot állító-kijelentő mondatként vezetünk le, s a tagadást, a kérdést és az emfázist olyan további műveletként értelmezzük, amelyek minden állító-kijelentő mondatra alkalmazhatók. Gyakorlatilag úgy néz ki a dolog, hogy minden mondat tartalmaz egy mondatelőző (Pre S) összetevőt, azaz a fentebb bemutatott szabály voltaképpen

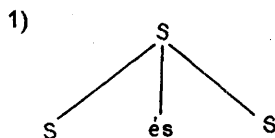
$$S \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} S \text{ (és } S)^* \\ (\text{Pre } S) \text{ NP VP} \end{array} \right\} \text{ formájú, ahol}$$

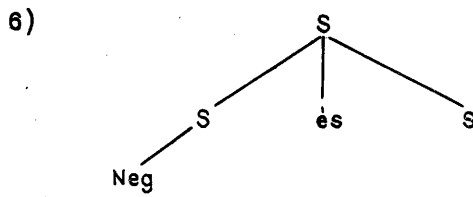
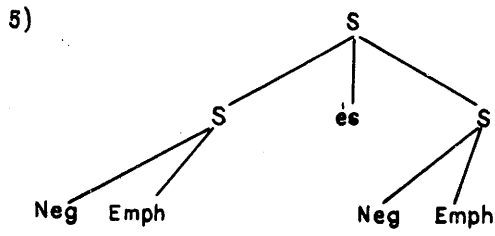
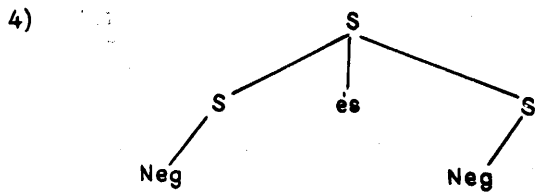
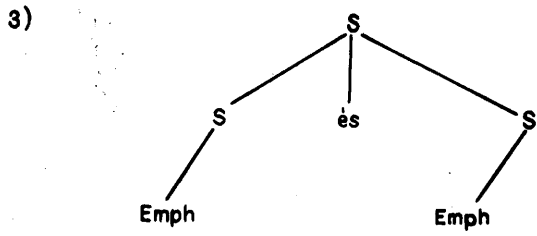
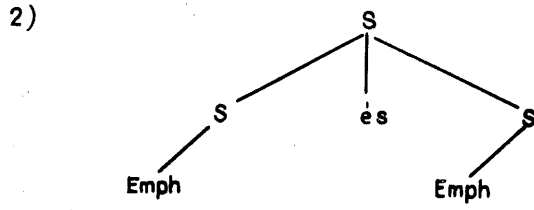
Pre S \rightarrow ((Q) (Neg) (Emph)). Lehetséges, hogy egy levezetésbe a (Pre S) összetevő egyik eleme sem lép be, s az is lehetséges, hogy egynél több eleme is belép. Az első esetben a levezetés eredményeként kapott felszíni struktúra állító-kijelentő mondatnak fog megfelelni. A többi esetben épp úgy végezzük a levezetést, mint az elsőben, de az eredményül kapott sort nem tekintjük felszíni struktúrának csak azután, hogy az adott (Pre S) összetevő által meghatározott transzformációs szabályt (vagy szabályokat) alkalmazzuk erre a sorra. (Ha például a mondatelőző Neg, akkor tagadó transzformációt kell alkalmaznunk.)

2. Mindezt azért kellett elmondanunk, mert úgy gondoljuk, hogy az alábbi mondatok összefüggenek, s összefüggéseik azzal magyarázhatók, hogy hogyan oszlanak el mélystruktúráikban a (Pre S) összetevő (Neg) és (Emph) (tagadás és emfázis) elemei:

- (1) Péter és János sétál.
- (2) Péter is és János is sétál.
- (3) Nemcsak Péter, hanem János is sétál.
- (4) Péter és János nem sétál.
- (5) Péter sem és János sem sétál.
- (6) Nem Péter, hanem János sétál.

A mondatelőzők eloszlását az alábbi diagrammokon ábrázoljuk:

A (6)-os kivételével mindegyik struktúrára alkalmazható a fentebb ismertetett redukciós szabály három lépése, mivel a mondatelőzők azonosak a konstituens mondatokban, s így teljesül a szabálynak az a kikötése, hogy a konstituens mondatok csak egy összetevő lexikai realizációjában különbözzenek egymástól. A redukciós szabály lépéseinek alkalmazása után kerülhet sor a mondatelőzők által előírt műveletek végrehajtására. A Neg, illetőleg az *Emph* mondatelőzőnek a következő szabályokat feleltetjük meg:

Neg

$$\text{Neg } [_s \text{ NP VP}]_s \rightarrow [_s \text{ NP nem VP}]_s$$

Emph

$$\rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [_s \dots X_1 \text{ és } X_2 \text{ és } \dots \text{ és } X_n \dots]_s \rightarrow \\ \left\{ \begin{array}{l} [_s \dots X_1 \text{ is és } X_2 \text{ is és } \dots \text{ és } X_n \text{ is } \dots]_s \\ [_s \dots \text{nemcsak } X_1 \text{ és } X_2 \dots \text{hanem } X_y \text{ és } X_n \text{ is } \dots]_s \end{array} \right\} \\ \text{ahol } X_y \text{ } X_2\text{-től } X_n\text{-ig bármely } X \text{ lehet} \end{array} \right.$$

Ezeket a szabályokat alkalmazva eljutunk a kívánt struktúrákhoz az (5)-ös kivételével, amelynek formája *Péter is és János is nem sétál* lesz, azaz további átalakításokra szorul. Az ilyen sorok további átalakítására azonban itt nem adunk szabályokat, mert azok már nem a szintaktikai komponensbe, hanem a fonológiai komponens morfofonológiai részébe tartoznak.

3. A (6)-os mélystruktúra kezeléséhez némiképpen módosítanunk kell eredeti redukciós szabályunkat. Mindenekelőtt gyengítenünk kell a redukció végrehajtásának feltételét, meg kell engednünk, hogy a konstituens mondatok egy összetevő lexikai realizációjában és a Neg mondatelőzőben különbözzenek egymástól. Ha az utóbbi eset áll fenn, a következő lépésekben kell végrehajtanunk a redukciót:

- (1) Bekarikázzuk a konstituens mondatokban azt az összetevőt, amelyben különböznek egymástól. [Azonos az eredeti szabály (1) lépésével.]
- (2) A Neg-gel ellátott konstituens mondatokban *nem*-et írunk a bekarikázott összetevő elé, és töröljük a mondatelőzőt.
- (3) Létrehozunk egy egyszerű mondatfát, amely azonos a konstituens mondatok mondatfaival, de a bekarikázott összetevő alá tartozó ágakat nem másoljuk le. [Azonos az eredeti szabály (2) lépésével.]
- (4) A bekarikázott összetevőket a hozzájuk tartozó ágakkal együtt az új mondatfa megfelelő összetevője alá írjuk úgy, hogy balra kerülnek a *nem*-mel ellátott összetevők és-sel összekapcsolva, utánuk a *hanem* kötőszó, majd a *nem* nélküli összetevők és-sel összekapcsolva.

IV

A mellérendelésnek az a néhány típusa, amellyel dolgozatunk foglalkozott, az összes típusnak csupán elenyésző töredéke. Arra sincs biztosíték, hogy megoldásaink véglegesnek tekinthetők. Amiért mégis érdemesnek tűnt ilyen kevés és ilyen bizonytalan eredményt az olvasó elé tárni, az inkább néhány másfajta, nem szigorúan nyelvészeti meggondolás, nem pedig az a meggyőződés, hogy lényeges hozzájárulás történt az adott jelenségek teljes generatív grammatikai feldolgozásához.

Ha a fenti fejtegetésekből annyi kitűnt, hogy a transzformációs módszer alkalmas a hagyományos nyelvtani kategóriák finomítására, a hagyományos osztályozás ellenőrzésére és átalakítására, hogy tehát pusztán eszközként az a nyelvész is felhasználhatja, akitől távol állnak a generatív grammatika filozófiai és tudományelméleti előfeltevései, akkor talán sikerült egy olyan területre felhívni a figyelmet, ahol a hagyományos nyelvészet és a generatív nyelvelmélet elkötelezett hívei szakmai tapasztalatcserét folytathatnak az állandó félreértések veszélye nélkül. S ha így lehetne, ez nem is lenne olyan kevés.

PAP MÁRIA

Generative grammatical sketches on the coordination

The traditional description of coordination treats coordinated phrases and coordinated sentences separately and it doesn't reveal any interconnection between the different kinds of coordination. The paper tries to give a more systematic account of coordination within the framework of generative grammar. Coordinated phrases and coordinated sentences are generated by the same rules, differences arise only at the level of lexical substitution. The systematic interconnections between the different kinds of coordination are explained by the systematically different distribution of the *Neg*, *Question* and *Emph* constituents of the *Pre S* in the deep structures.

MÁRIA PAP

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Kleinigkeiten zur Phonologie des Ostjakischen

1. Im Šerkal-Ostjakischen sind [ə] und [ɨ] der Nebensilben kombinatorische Varianten, dergestalt, daß [ɨ] nur vor [ʃ] und [j] auftritt (STEINITZ, OVE I, 183), wo [ə] nicht vorkommt.¹ Da nun [ɨ] an eine bestimmte Umgebung gebunden ist, [ə] aber nicht, wird man beide unter "ə" zusammenfassen und bekommt dann folgenden Nebensilbenvokalismus (die vereinzelt Fälle von *o* und *u*, STEINITZ, Chr. 38, nicht berücksichtigt):²

	<i>a</i>	<i>e</i>	^h <i>ə</i>
tense	+	+	—
low	+	—	—

Dieser Vokalismus erlaubt eine einfache Beschreibung einer Reihe von „Ausnahmen“ in der Nominalflexion dieses Dialekts mit Hilfe folgender (Kontraktions-) Regel:

$$(1) \quad \text{SD: } \begin{bmatrix} \text{-low} \\ 1 \end{bmatrix}, \begin{bmatrix} \text{-low} \\ 2 \end{bmatrix}$$

$$\text{SC: } 1 \ 2 \rightarrow \begin{bmatrix} 1 \\ \text{+tense} \end{bmatrix}, \begin{bmatrix} 2 \\ \emptyset \end{bmatrix}$$

(zur Konvention vgl. CHOMSKY-HALLE, 360, 363).

So schreibt STEINITZ z. B. über die Possessivflexion von *ewə* 'Mädchen' (Chr. 40), hier komme ein paradigmatischer Wechsel *ə* ~ *e* in nichtester Silbe vor, wobei der Bindevokal des Suffixes (*ə*) abfalle, und S. 55 braucht er dann für Fälle dieser Art einen eigenen Endungssatz ohne anlautenden Vokal. Setzt man jedoch (1) voraus, so ist sowohl für alle Konsonantenstämme als für alle Vokalstämme folgender einheitlicher Satz aufstellbar (Besitzgegenstand im Singular):

¹ Es gibt davon einige Ausnahmen: auf der einen Seite die Ordinalia (*kimət* 'der zweite', aber *xumūt* 'der dritte' usw., Chr. 58), auf der anderen das verbale Intensivsuffix *-ətə-* (Chr. 64, GANSCHOW, Verbalbildung, 61, 141), das man vielleicht auch synchron als *-t + ə* analysieren kann. — Zur Regel vgl. z. B. Chr. 139 *xurə* 'wach', aber *xurite*, *xurije* (dem).

² Merkmale hier und im Folgenden nach CHOMSKY-HALLE, The Sound Pattern of English.

Sg. 1.	<i>em</i> ,	2.	<i>en</i> ,	3.	<i>t</i>
Du. 1.	<i>emən</i> ,	2.	<i>n</i> ,	3.	<i>n</i>
Pl. 1.	<i>ew</i> ,	2.	<i>n</i> ,	3.	<i>et</i> ³

Stellen wir nun noch eine weitere Regel auf, nämlich:

$$(2) \emptyset \rightarrow \partial / + \text{ — } C + (+ = \text{„Morphemgrenze“})^4$$

die vor (1) stehen soll, so erhalten wir regelmäßig:

$$\begin{aligned} ewə + em &\rightarrow ewem \quad (1) \\ ewə + t &\rightarrow ewə + ət \quad (2) \rightarrow ewet \quad (1) \end{aligned}$$

aber auch:

$$\begin{aligned} jas\eta\acute{t}e + em &\rightarrow jas\eta\acute{t}em^5 \\ jas\eta\acute{t}e + t &\rightarrow jas\eta\acute{t}e + ət \rightarrow jas\eta\acute{t}et \text{ usw.} \end{aligned}$$

Gleiches gilt für den Plural:

$$ewə + t \rightarrow ewə + ət \rightarrow ewet$$

Diese Anschauung zwingt nun dazu, die Dualendungen, die bei STEINITZ mit η anlauten, jetzt mit $\eta\eta$ beginnen zu lassen, also:

$$\begin{aligned} ewə + \eta\eta n &\rightarrow ewe\eta n \\ ewə + \eta\eta tam &\rightarrow ewe\eta tam \end{aligned}$$

Dies macht zunächst den Eindruck einer ad-hoc-Konstruktion, erklärt aber synchron noch einige weitere „Ausnahmen“ bei anderen auf Vokal endigenden Substantivstämmen. Voraussetzung dafür ist eine Regel, die ohnehin in einer Grammatik des Scherkalostjakischen benötigt wird, und nach (1) kommt:

$$(3) \emptyset \rightarrow j/V \text{ — } V$$

³ Bei Verwandtschaftstermini treten in der 1. 2. Sg. nach Chr. 55 die Endungen ηm , ηn auf, und zwar bei konsonantisch auslautenden Stämmen. Vor (1) angesetzt kann man aber eine Regel etwa folgender Art für alle Stämme formulieren:

$$\left[\begin{array}{l} + \text{ tense} \\ - \text{ low} \end{array} \right] \rightarrow [- \text{ tense}] \quad \left| \begin{array}{l} \text{1. 2. Sg. Px} \\ \text{„Verw. sch. term.“} \end{array} \right.$$

In Fällen wie *ašem* 'mein Vater' von *ašə* macht sie sich dann nur nicht bemerkbar wegen (1). Die Regel zeigt übrigens, daß in der phonologischen Komponente einer Grammatik sehr wohl s e m a n t i s c h e Information vonnöten sein kann, was in der Theorie der generativen Grammatik bisher anscheinend nicht vorgesehen ist (vgl. z. B. SZÉPE, in: *A magyar nyelv története és rendszere, Kongresszus előadásvázlatok*, 102: „A fonológia csupán a szintaxisnak van alárendelve (a szemantikától független).“ Und ZWICKY, *Lingu. Inq.* I, 1970, 324: „Semantic classes, it seems, have phonological correlates only through the mediation of syntactic classes and morphological markings.“)

⁴ Z. B. *xot + t* → *xotət*; *Loc. xot + t + na* → *xotətna* usw. Die Regel gilt, wohl-gemerkt, nur für Nomina.

⁵ Das Beispiel ist konstruiert nach Chr. 56. STEINITZ' Beispiel *xütte* könnte als Verwandtschaftsbezeichnung unter Fn. 3 fallen.

Beispiele:

ojka + *a* → *ojkaja* (Lat. zu *ojka* 'Alter')
xu + *a* → *xuja* (Lat. zu *xu* 'Mann')
ojka + *t* → *ojka* + *ət* (2) → *ojkajət* usw.

Im Dual ergibt sich demnach:

ojka + *əŋən* → *ojkajəŋən*
xu + *əŋən* → *xujəŋən*

In diesen Formen wird (wie in allen entsprechenden Dualformen bei auf Konsonant auslautenden Stämmen) daraufhin das erste *ə* regelmäßig synkopiert, wodurch die richtigen Formen:

ojkajŋən, *xujŋən* (wie *səxŋən*, zu *səx* 'Fell') etc.

entstehen.

Das *j* vor den Dualsuffixen wird somit synchron gut verständlich. Man vergleiche:

Poss.fl. Du. *ojkajŋətam*, aber (regelmäßig) Pl. *ojkatam*
ewəŋətam *ewətam*

Weiterhin ist diese Konzeption geeignet, auch einige Formen der subjektiven Konjugation verständlicher zu machen: Im Passiv besteht bekanntlich ein Wechsel *ə* ~ *a*, je nachdem ob ein oder mehrere Konsonanten vor dem Passivzeichen stehen (Chr. 73f.), also:

mätijəm, *mätə*, aber *kittajəm*, *kitta* usw.

Wenn man nun annimmt, daß *ɨ* nicht synkopiert wird, also auf [+ high] schon festgelegt ist, bevor die Synkoperegeln eintritt, dann lassen sich (übrigens nur in Š, nicht in Ni.) vergleichen:

Prs. Ind. 1. Du. subj. *mätmən*, aber *xästamən*⁶ (Ni. *mäntəmən*)
 Prs. Ind. 3. Du. subj. *mätŋən*, *xästəŋən* (Ni. *mäntəŋən*)

Ableitungen wären also z. B.

Pass.⁷ *mätəjəm* → *mätijəm*
kittəjəm → *kittajəm*
 Subj. Konj. *mätəŋən* → *mätŋən*
xästəŋən → *xästəŋən*

⁶ Statt *-mən* der 1. Du. muß also auch *-əmən* angesetzt werden, wogegen, soweit ich sehe, nichts spricht.

⁷ Das Passivsuffix wird man am besten als *-əj-* auffassen, dann kann Regel (1) für die ganze Phonologie gelten, nicht nur für die der Nomina. Im Auslaut wird *j* getilgt.

2. Die Labialisierung von *a* zu *ã* in Surgut ist bekanntlich eine recht junge Erscheinung. Nach KARJALAINENS Aufzeichnungen aus Trj. ist sie hier schon regelmäßig durchgeführt, in PAASONENS Angaben aus J treten dort noch Schwankungen zwischen *a* und *ã* auf (STEINITZ, *GeschOstjVok* 31, 57). Der Wandel fand auch im Süd- und Nordostj. (außer in Obd.) statt. STEINITZ hat, a. O. 57, darauf hingewiesen, daß „das Zentrum dieser Entwicklung — ebenso wie bei mehreren anderen wichtigen ostj. Lautveränderungen — im Irtyschgebiet“ lag. Das ist sicher richtig. Andererseits ist aber m. W. der Wandel *a* → *ã* die einzige Lautveränderung, die vom Irtysch bis nach Surgut gedrungen wäre, und es stellt sich die Frage, warum gerade diese? Ich möchte zeigen, daß sie sich geradezu rechnerisch beantworten läßt. Für die vollen Vokale (also die mit + tense spezifizierten) in Trj. (wo also der Wandel vollendet ist) läßt sich folgende Tabelle aufstellen, über der die phonologischen Regeln operieren:

	<i>a/ã</i>	<i>o</i>	<i>u</i>	<i>ï</i>	<i>ä</i>	<i>e</i>	<i>i</i>
high	—	—	+	+	—	—	+
low	+	—	—	—	+	—	—
back	+	+	+	+	—	—	—
round	()	+	+	—	—	—	—

Dabei bezeichnet die Klammer das Merkmal, das von der Lautveränderung betroffen wird; die Leerstelle ist also vor der Veränderung mit „—“, nach ihr mit „+“ zu spezifizieren.

Vor dem Wandel gab es in Surg. folgende Vokalwechsel zwischen den vollen Vokalen (STEINITZ, a. O. 36):⁸

a ~ *u*, *o* ~ *u*

also: (1) $\begin{bmatrix} +\text{tense} \\ -\text{high} \\ +\text{back} \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} +\text{high} \\ +\text{round} \end{bmatrix}$

und: *e* ~ *i*, *ä* ~ *i*

also: (2) $\begin{bmatrix} +\text{tense} \\ -\text{high} \\ -\text{back} \end{bmatrix} \rightarrow [+high]$

1) und (2) kann man noch zusammenfassen zu:

(3) $\begin{bmatrix} +\text{tense} \\ -\text{high} \\ \text{aback} \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} +\text{high} \\ \text{around} \end{bmatrix}$

⁸ Die dreifachen Wechsel *a* ~ *u* ~ *i* und *o* ~ *u* ~ *i* sind hier nicht von Belang. Vorausgesetzt wird in den folgenden Regeln natürlich, daß sich + high und + low gegenseitig ausschließen, sich also + low „automatisch“ in — low verwandelt, wenn das Segment den Eintrag + high erhält.

Nach dem Lautwandel ergibt sich eine einfachere Beschreibung des Vokalwechsels, nämlich:

$$(4) \quad [+tense] \rightarrow [+high]$$

D. h., möchte ich behaupten, daß man die Neuerung aus dem Westen in Surg. so begierig aufgreift, „weil“ sie die eigene Grammatik vereinfacht. Dies wäre ein Beleg für die in der Prager Schule öfters geäußerte Meinung (vgl. zuletzt HAVRÁNEK, TLP II), daß grammatische Erscheinungen nur entlehnt werden, wenn sie der Grammatik „gelegen“ kommen.

3. Die Beschreibungen in den §§1,2 oben waren klärlich nur mit Hilfe der Theorie der generativen Phonologie möglich. Nur sie stellt den technischen Apparat zur Verfügung, der Vereinfachungen einer Grammatik „meßbar“ macht (§2) und nur sie erlaubt Kontraktionen, Regelordnung und die Beschränkung von Regeln auf bestimmte syntaktische Umgebungen (§1). Die Vorteile dieser Theorie soll nun noch ein weiterer Fall zeigen, nämlich die Vokalharmonie im Süd-Ostjakischen, der Frau VÉRTES kürzlich (FUF XXXVII 1—70) einen voluminösen Aufsatz gewidmet hat, in dem sie sich mit einigem Recht die Entdeckung deren Regelmäßigkeit zuschreibt. Daß man aber auf diese Entdeckung bis 1969 warten mußte, hat seine guten Gründe. Nach einer „taxonomischen“ Phonemtheorie, wie sie STEINITZ anwandte,⁹ ist die VH im S-Ostj. keineswegs regelmäßig. Man vergleiche:

KT 268	/wota/	aber	KT 519	/moŋəstä/
337	/xöras/		450	/kötä/

andererseits:

511	/meyättä/	aber	834	/sexäsa/ usw.

Tatsache ist nun, daß die VH nur dann regelmäßig ist, wenn wir die phonetischen Angaben, die KARJALAINEN für die Vokale der ersten Wortsilbe hinsichtlich des Merkmals „backness“ gibt, ernst nehmen. Von den von STEINITZ für die erste Silbe erstellten Vokalphonemen ändern dabei /o/, /e/ und /ö/ dieses Merkmal abhängig von der konsonantischen Umgebung (GeschostjVok 22ff.). Frau VÉRTES, die ähnliche phonologische Vorstellungen wie STEINITZ haben dürfte, dreht nun, und das ist ganz interessant, den Spieß um und setzt,

⁹ Diese Bemerkungen richten sich natürlich nicht gegen STEINITZ, den wohl besten Phonologen innerhalb der Finnougristik, besonders, wie jeder Kenner weiß, auf dem Gebiet des Obugrischen. DÉCSY ist da freilich anderer Meinung (UAJb XLI, 208 f.): Nach ihm sind die Arbeiten STEINITZ' „scheinphonologisch“, altmodisch, voller absurder Interpretationen und letztlich stur tradierte „Jugendirrtümer“ (praktisch habe sich STEINITZ ja nach dem Kriege kaum mehr mit Fiugr. beschäftigt). Eine bloße Gegenüberstellung der STEINITZschen Phonemsysteme des Ürwog. und Urostj. zeige schon, daß sie ganz falsch sein müssen. Der Grund dafür, daß die Finnougristen solchen Unsinn glauben und noch „immer als epochemachende Entdeckungen und unerschütterliche Erkenntnisse anpreisen“, sei in der „suggestiven Persönlichkeit“ STEINITZ' und seinem „eleganten Stil“ zu suchen, davon lasse man sich blenden.

Mir schiene es angebracht, daß ein Forscher mit der nötigen Autorität diese Verleumdungen einem großen und engagierten Wissenschaftler gegenüber mit der gebotenen Schärfe zurückweist.

w e i l es eine regelmäßige VH gibt, drei weitere Phoneme /*ö*/, /*e*/ und /*õ*/ an.¹⁰ Stillschweigend wird dabei in beiden Fällen von dem Postulat ausgegangen, daß die VH immer über „taxonomischen“ Phonemen operieren müsse (was sie meistens, anscheinend sogar in allen bisher bekanntgewordenen Fällen, auch tut). Damit hätten wir also zu wählen zwischen

- a) einer unregelmäßigen VH (vgl. GANSCHOW, Verbalbildung, 133!) und
- b) einer durch sie erzwungenen Schwemme¹¹ von Phonemen, die alle die Eigenschaft haben mit anderen, ihnen lautlich nahestehenden (vgl. z. B. /*q*/ und /*o*/) distributionell verteilt zu sein.

Beides kann schlechterdings nicht adäquat sein. Wieder ist es die Möglichkeit der Regel *o r d n u n g*, die uns dieses traditionell nicht lösbar Problem lösbar macht und erlaubt, die richtige Beobachtung von Frau VÉRTES und die richtige Analyse des südostj. Vokalsystems durch STEINITZ unter einem Dach zu vereinen, indem wir z u e r s t die Vokale der ersten Silbe auf das Merkmal „backness“ festlegen und d a n n die Vokalharmonieregel anwenden lassen.

Damit ist freilich nur der Grundstock für eine theoretische Behandlung der VH im S-Ostj. gelegt.¹² Dabei halte ich es für möglich, daß eben das Südostj. hier eine Modifikation der Theorie erzwingen könnte, wie sie sich zuletzt nach P. KIPARSKY (How Abstract is Phonology? Indiana, June 1968) darstellt. Danach wären, kurz, Suffixvokale in ihrer merkmallosen Form (im Sinne CHOMSKY-HALLES, 400ff.) anzusetzen, ihre Spezifikation hinsichtlich „back“ erfolgte entsprechend der des l e t z t e n (nichtneutralen) W u r z e l - vokals¹³ (schöne Beispiele: fi. *Peugeot-a*, *Camus-tä*); Einheitlichkeit in der Wurzel wird durch Morphemstrukturregeln (zu der natürlich *Peugeot* usw. eine Ausnahme bilden) erreicht. Diese Konzeption, die auf die von KIPARSKY untersuchten Sprachen offenbar gut paßt, ist in unserem Fall nicht so ansprechend: daß die VH erst regelmäßig ist, nachdem die „Allophone“ der ersten Silbe festliegen, spricht natürlich dafür, daß sie eben von dieser abhängt.

Was die Suffixe betrifft, so ist für sie charakteristisch, daß bei Ausnahmen und überhaupt von der vierten Silbe an (häufig schon in der dritten) nur

¹⁰ Dies ist, zugegeben, eine radikale Verkürzung der Argumentation VÉRTES'. Sie versucht auch auf andere Weise diese Phoneme abzustützen. Die Darstellung ist dabei aber so, sit venia verbi, abstrus, häufig sich auf Lehnwörter, Emphatika und sonstige Obskuritäten berufend, häufig auch schlicht falsch, daß sie keiner eingehenden Widerlegung bedarf. Nur ein Beispiel: Tab. XVII (S. 60 f.) soll zeigen, daß vor *η* keineswegs nur *q*, wie STEINITZ meinte, sondern auch *o* vorkommt. Alle angeführten Fälle mit *oη* stehen aber vor *x*, wobei bekannt ist, daß sich im Ostj. *ηx* meist wie *x* verhält.

¹¹ Nach VÉRTES' Argumentation bräuchte man letztlich auch /*é*/, in Obd., wo eine VH innerhalb der beiden ersten Wortsilben besteht, ebenfalls vier neue Phoneme (Näheres in meiner Doktorarbeit), in Trj. wenigstens eines (/*e*/).

¹² Es ist zu betonen, daß ohne explizite Hypothese über die VH statistische Berechnungen der Phonemfrequenz, wie sie Frau VÉRTES (Beiträge zu typologischen Fragen des Ostjakischen, in: Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages, Bp. 1970, 135–44, bes. 135 f.) für das Südostj. durchführt, wenig sinnvoll sind.

¹³ Das gilt natürlich auch fürs Ung. (*montörök*). In keinem Fall sind Bemerkungen wie die folgende zu halten (DÉCSY, UAJb XLI, 56): „Phonologisch ist die VH eine Realisierungsform der Neutralisierung von der Korrelation in den Silben, die eine schwächere Betonung haben . . . Die Form der Neutralisierung wird durch den Vokal in der betonten Silbe bestimmt.“ Mir ist noch keine Sprache aufgefallen, auf die dies zuträfe. Im Fall des Südostj. mit seinen komplizierten Akzentregeln würde diese Annahme zu einer recht grotesken Beschreibung führen.

vordere Vokale auftreten (also auch *ä* und nicht sein merkmalloses Pendant *a!*, vgl. KT 769 *pot-ta*, 1071 *tomes-tä*, Schwanken: 771 *pottä-ta* ~ *tä*). Die Morphemstrukturregel von KIPARSKY ist überhaupt nicht anwendbar, da die erforderlichen Werte erst in der den Morphemstrukturregeln folgenden „eigentlichen“ phonologischen Komponente festgelegt werden. Da KIPARSKY seine Analyse überzeugend untermauert hat, möchte ich folgern, daß es verschiedene Typen der (vertikalen) VH gibt.

Für S-Ostj. könnte man nach dem bisher Gesagten formulieren: In nicht-ersten Silben treten grundsätzlich Vordervokale auf (dies zu beschreiben wäre Aufgabe von Morphemstrukturregeln), die durch eine VH-Regel in die ihnen entsprechenden Hintervokale verwandelt werden, wenn sie in zweiter oder dritter (manchmal auch vierter) Wortsilbe stehen und die erste Wortsilbe einen (endgültig festgelegten) Hintervokal enthält.

Das Wirken der VH läßt sich natürlich nur beobachten, wenn Wurzeln mit gemischtem Vokalismus auftreten (wie in *Camus-tä*). Solche sind in KT nicht allzu selten, aber kaum einmal suffigiert. Vgl. immerhin:

- KT 633 (DT) *nāraax* 'Drüse', *nāraaxäm* (1. Sg. Px)
641 (DN) *nāša* 'Schlamm (няша)', Adj. *nāšajəŋ*

Wenn diese Fälle repräsentativ sind, dann wäre die eben gegebene Regel so umzuformulieren, daß die VH nicht vom Vokal der ersten Silbe allgemein, sondern vom ersten mit [+back] spezifizierten ausgeht (*a* in *nāša* etc. ist Ausnahme zu einer Morphemstrukturregel!).¹⁴ Zu dieser VH-Regel gibt es natürlich auch Ausnahmen, z. B.

- KT 845 (DT) *saxtät* (~ PD 2068f. *saxtät*, Instr. *saxtätät!*)

Einige illustrierende Ableitungen (die Beispiele stammen aus obigen Text):

- moŋəstä* → *möŋəstä* (*o* → *ö* | — *ŋV*)
xöräs → *xöras* (VH)
wotä → *wota* (VH)
kötä → *kötä* (*ö* → *ö* | *k*)
sexəsä → *sexəsä* (*e* → *e* | — *x*) → *sexəsa* (VH)
nāšajəŋ → *nāšajəŋ* (VH)
tomestä → *tomestä* (VH) usw.

Der historische Vorgang, der zu dieser Vokalharmonie führte, ist mir noch nicht klar (es fehlt auch eine Geschichte des Nebensilbenvokalismus). Sicher ist aber, daß sich die VH-Regel im Südostj. kompliziert (degeneralisiert) hat: sie gilt nicht mehr für alle Wortsilben, ihre Wirkung wird (meist) durch palatalisierte Konsonanten abgeblockt etc. Auf die Möglichkeit der Regelkomplizierung hat bereits WURZEL (ASG-Bericht Nr. 4, Nov. 1969, II 2ff.) hingewiesen, er meint aber, auf sein eigenes Beispiel aus dem Deutschen gestützt, sie trete nur unter bestimmten sprachsoziologischen Voraussetzungen (Normierung!) auf. Nach dem hier Gesagten müßte man allgemein damit rechnen.

HARTMUT KATZ

¹⁴ Dabei ist klar, daß dieser i. A. nur in erster oder zweiter Wortsilbe stehen kann, wenn er noch VH bewirken soll.

A szókészlet szemantikai mezői (osztják nyelvi anyagon bemutatva)

A szemantikai mezőnek nincs általános meghatározása, de vannak olyan szótárak, amelyeket szemantikai-mező-szótáraknak nevezhetünk. Ilyen pl. DORNSEIFF szótára; J. CASARES spanyol nyelvű szótára a „Diccionario ideológico de la lengua española”; ROGET angol nyelvű szótára a „Thesaurus of English Words and Phrases”; ROBERT francia nyelvű szótára a „Dictionnaire sinonimique et analytique de la langue française”. Mindezeknek a szótáraknak a szócikkei valamelyest szemléltetik, hogy mit jelent a szemantikai mező.

A szemantikai mező szerkezetét elméleti szempontból egy másik munkámban már részletesen vizsgáltam.¹ Ebben a cikkben viszont elemezni szándékozom a szemantikai mező logikai lehetőségeit, és ábrákkal kívánom illusztrálni az osztják nyelvi anyagra felépített szemantikai mezőket.

Készülő osztják szótáram anyaga kb. 4000 közép-obi nyelvjárási szóból áll, amelyeket 1969. évi nyári helyszíni kutatásom során gyűjtöttem. Ez a szójegyzék elsősorban a hétköznapi nyelv szavait, valamint néhány foglalkozás szókinésének bizonyos részét tartalmazza.

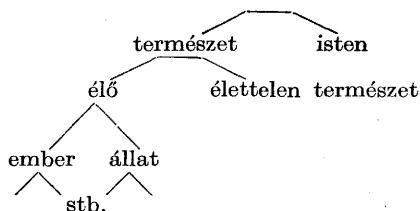
Az osztják nyelv szemantikai mezőit nem eredendő, nem kész értelmi-logikai séma alapján, azaz nem „felülről” építem, mint pl. a spanyol J. CASARES vagy a német DORNSEIFF teszük szótárukban, hanem alulról, a meglevő 4000 szóból álló lexikai anyagból kiindulva.²

I. A mező elvi sémája A fent említett szótárak gyakorlatából kiindulva, általánosságban, munkahipotézisként mondhatjuk, hogy a szemantikai mező a szavak néhány csoportjának sorát jelenti, amelyek meghatározott kapcsolatban vannak egymással jelentéstani és értelmi vonatkozásban.

Mit jelent a jelentéstani kapcsolat kifejezés?

¹ Ю. Караулов, Структура семантического поля. с. cikkben, amely a «Филологические науки» с. folyóiratban jelenik meg.

² Amikor kész, eredendő sémáról beszélek, olyan megközelítésre gondolok, amelynek során a szótár készítője előzetesen (logikai kategóriákból kiindulva) felosztja, csoportosítja a világ dolgait, az emberi élet fogalmait és ezeket a részeket megnevezi. Így pl.:

Minden ág egyre tovább osztódik, bomlik, egészen az egyes szemantikai mezők nevéig. A mi megközelítésünk tagadja az ilyen sémát.

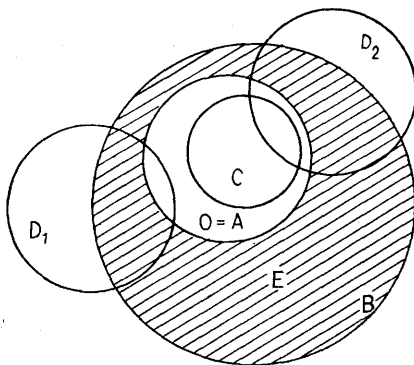
Két szó jelentéstani kapcsolata közös szemantikai komponensek (vagyis szémák, differenciáló szemantikai jegyek) meglétét jelenti. Pl. osztj. *nyh* (toll) — *moxum* (szárny); *nypma* (repülni) — *manma* (menni); *nypma* — *nesma* (haladni) stb. A közös szemantikai komponensek meglétét intuitív módon határozzuk meg. Tehát ebben az esetben minden külön párnak vannak közös szemantikai komponensei. Hogy milyenek ezek a komponensek és mennyi a számuk, ez a kérdés számunkra egyelőre nem fontos. Az fontos csak, hogy legyenek ilyen közös elemek.³

Most nézzük meg azt, hogy mit jelent az értelmi kapcsolat.

Két szó értelmi kapcsolata azt jelenti, hogy ezek egy nagyobb, egy szélesebb értelmi szférába tartoznak, vagy asszociatív kapcsolatban vannak ilyen szférával. Pl. osztj. *moxumh2 eoü* (madár) — *eoü* (állat), *moxum* (szárny) — *nypma* (repülni). A jelentéstani és értelmi kapcsolatok elhatárolása adott esetben lehetővé teszi a poliszmia és a szemantikai mező kölcsönviszonya problémájának tanulmányozását. Ez a bonyolult és érdekes probléma még nincsen végérvényesen megoldva.

Azon szavaknak a csoportját, melyek valamely adott viszonyban, kapcsolatban vannak egymással, mint elemek tömegét, halmazát fogjuk fel. A halmazt rendszerint körrel ábrázoljuk. Az ilyen halmaz tartalmazhat egy elemet vagy több elemet, de üres is lehet, azaz ilyenkor egy elemet sem tartalmaz. A mező neve egy olyan mag, egy olyan centrum, amely körül vele kapcsolatban levő szavak sokasága (azaz halmaza) csoportosul.

A mező általános sémája a következő:

Az *O* halmaz — a szócikk magja, vagy a mező neve, pl. *nypma* (repülni).

Az *A* halmaz — a mező nevének szinonimája vagy szinonimái, azaz olyan szavak, amelyek ugyanazt az értelmet fejezik ki, és amelyek fő jelentéseikben azonos szemantikai komponensekkel bírnak. Tehát ezeknek minden komponense azonos. Így a *nypma* szinonimája a *manma* (menni) lesz. A rajzon ezt az *O* és *A* halmazok határainak egybeesése, vagyis e halmazok egyenlősége fejezi ki.

A *C* halmaz — olyan szó vagy szavak, melyek fajfogalmakat fejeznek ki a mező nevéhez viszonyítva (a *C* halmaz az *O* halmazba kapcsolódik bele).

³ Ha az osztják nyelvnek lenne értelmező szótára, ez nagymértékben megkönnyítené és egyszerűsítene a munkának ezt a szakaszát. Akkor elég lenne annak rögzítése, hogy az egyik szó jelen van a másik szó jelentésének a meghatározásában (vagy leírásában).

Adott esetben a *нурта* szóhoz a következő szavak kapcsolódnak: *эхтыўта* (iderepülni), *мухты маўта* (átrepülni, elrepülni), *нох этыўта*, *нох пурыўта* (felrepülni, felszállni), *нуртыўта* (lefelé repülni, leszállni), *пурыўта* (elrepülni), *пурыўтывта* (röpködni), *эты манта* (leresztülrepülni).

Mint már említettük, vizsgálódásunkat az összegyűjtött 4000 szóra korlátozzuk. Több olyan szó, amely a *нурта* szóval van hasonló kapcsolatban, szójegyzékünkben nincsen.

A *B* halmaz — olyan szó, mely nemfogalmat fejez ki a mező nevéhez viszonyítva (a *B* halmaz magába zárja az *O* halmazt). Ebben az esetben ez a *нема* (haladni) szó lesz.

Az *E* halmaz — antonimákat tartalmaz a mező nevéhez viszonyítva, azaz olyan szavakat, amelyek a *B* halmazba tartoznak és szemben állnak a mező nevével (az *O* halmazzal) a nemfogalom alapján. Az antonimák szféráját a rajzon bevonalkáztuk. Példánkban ezek a következő szavak lesznek: *вангкта* (mászni), *уьта* (úszni), *шущта* (lépkedni).

D_1, D_2, \dots, D_n — olyan szavak, amelyek asszociatív kapcsolatban vannak a maggal (azaz amelyek közös komponensekkel bírnak és a szélesebb szféra azonos jelentéséhez tartoznak).

A rajzon a D_1, D_2, \dots, D_n halmazok az *O* halmazzal kereszteződnek. A *нурта* szóhoz kapcsolódnak a következők: *воў* (rovar), *накым* (csapat, madársereg), *паста* (gyorsan), *нуртыңсы*, *маныңсы* (madárnak a röpte), *тапта* (leszállni — madárról), *тохтынг воў* (madár).

Lényegében ilyen a mező struktúrája.

2. Két feltételezés. A szócikkek típusainak vizsgálatakor két feltételezésből indulnak ki.

a) A szócikk elnevezésével, a mező neve (magszó) megválasztásának kérdésével kapcsolatban sok a nehézség. A másik megközelítésnél, amikor is a kész logikai sémából indul ki egy-egy szerző (pl. J. CASARES) a szókincs felosztásakor, ez a kérdés nem okoz nehézségeket. De az ilyen séma szubjektív, és kérdéses, vajon ez az elfogadott séma megfelel-e a reális helyzetnek. Amennyiben nem egy előre elkészített sémára támaszkodunk, hanem a meglévő szókészletből indulunk ki, a mező nevét a szókészlet nagy tematikus csoportokra való felosztása után választjuk meg. Ezekből a csoportokból sorozatos próbálkozások módszerével választjuk ki azokat a szavakat, amelyek magszók lesznek és amelyekhez más szók kapcsolódhatnak.

A továbbiak egyszerűsítése érdekében fogadjuk el azt a feltételezést, hogy ki tudjuk választani a magot, amely körül csoportosítanunk kell a szavak fent megnevezett halmazait. Így első kiindulási tételként azt fogadjuk el, hogy az *O* halmaz sohasem üres ($O \neq \emptyset$): *azaz a mező neve mindig létezik.*

b) Gyakorlatból ismeretes és különben is világos, hogy nincs olyan szó, amely a többitől függetlenül létezne, azaz nincsen magányos szó, amely szemantikailag ne kapcsolódna többé vagy kevésbé szorosan a nyelv más szavaihoz. Ezért jogosan fogadhatjuk el második kiindulási tételként a következő feltételezést: a *D* halmaz sohasem üres ($D \neq \emptyset$). Tehát a szó (adott esetben a mező neve) mindig asszociatív kapcsolatokkal bír, mindig léteznek olyan szavak, amelyeknek vannak közös szemantikai komponensei a maggal (természetesen, nem minden komponens közös, csak néhány, esetleg csak egy).

Ily módon, a fenti két feltételezést elfogadva a szócikkek struktúrájának vizsgálatakor csak négy halmazzal dolgozunk, az — *A, B, C, E* — halmazokkal.

3. A logikai lehetőségek táblázata. Annak érdekében, hogy analizálhassuk ezen halmazok kölcsönviszonyát a mezőben, elkészítettük a logikai lehetőségek táblázatát és a táblázat interpretációját.

Jelmagyarázat:

\emptyset : a halmaz üres. Pl. $A = \emptyset$ azt jelenti, hogy az adott magnak nincsenek szinonimái stb.

1: a halmaz nem üres, pl. $C = 1$ azt jelenti, hogy a maghoz viszonyított fajfogalom létezik stb.

Ha valamely mezőt sikerült kialakítani, akkor a táblázat jobb szélső oszlopában megnevezzük a magot, ha pedig nincs mező, mínusz jelet írunk.

NN	Halmazok				A mező neve
	A	B	C	E	
1.	\emptyset	\emptyset	\emptyset	\emptyset	—
2.	1	\emptyset	\emptyset	\emptyset	—
3.	\emptyset	1	\emptyset	\emptyset	—
4.	\emptyset	\emptyset	1	\emptyset	—
5.	\emptyset	\emptyset	\emptyset	1	ПОХЫТ
6.	1	1	\emptyset	\emptyset	—
7.	1	\emptyset	1	\emptyset	—
8.	1	\emptyset	\emptyset	1	ПАСТЫ
9.	\emptyset	1	\emptyset	1	УХ
10.	\emptyset	\emptyset	1	1	—
11.	\emptyset	1	1	\emptyset	—
12.	\emptyset	1	1	1	ПУН
13.	1	\emptyset	1	1	—
14.	1	1	\emptyset	1	—
15.	1	1	1	\emptyset	—
16.	1	1	1	1	ПУРТА

A táblázat interpretációja

1. Minden halmaz üres; a szónak (mező nevének) csak asszociatív kapcsolatai vannak, — a második feltételezésnek megfelelően. Ez a mező elméleti minimuma. Ilyen mezőt nem találunk, ezért a jobb szélső oszlopba mínusz jelet írunk.

2. A mező nevének vannak szinonimái és vannak vele asszociatív kapcsolatban levő szavak. Ez a szituáció elméletileg lehetségesnek látszik, de ilyen mezőt a felhasznált anyagban nem találunk. A szókészlet szisztémája szempontjából a szinonimák létezésének ténye arról is tanúskodik, hogy antonimája (ha csak egy is) kell, hogy legyen az adott szónak (v. ö. lentebb a 8. ponttal).

3. A magnak van nemfogalmat kifejező neve (és asszociatív kapcsolatai is). Ilyen mezőt nem találtam és elméletileg sem lehetséges. Az általam már említett cikk is bizonyítja ezt a teoremat a halmazelmélet alapján. E szerint, ha van nemfogalmat kifejező név, akkor vannak antonimái is a magnak: $(B \neq \emptyset) \rightarrow (E = \emptyset)$ — „ha B halmaz nem üres, akkor E halmaz sem üres” (vö. lentebb a 9. ponttal is). De ez fordítva nem igaz: antonimák létezése nem jelenti egyszersmind a nemfogalmat kifejező név meglétét is (lásd az 5. pontot).

4. Fajfogalmat kifejező nevek és asszociatív kapcsolatban levő szavak. Ilyen mező sincs.

5. Vannak antonimák és asszociatív kapcsolatban levő szavak. Ez a mező gyakorlati minimuma. Vö. az 1. ponttal, ahol az elméleti minimumról van szó. Ezt a struktúrát a *тохым* (szárny) mező illusztrálja. A példák később következnek.

6. Szinonimák és nemfogalmat kifejező név. Ez logikailag ellentmondásos, úgy hogy ha B halmaz nem üres, akkor E halmaz sem üres, azaz kell, hogy legyenek antonimák (vö. a 3. ponttal).

7. Szinonimák és fajfogalmat kifejező nevek (1. fent a 4. pontot).

8. Szinonimák és antonimák (és asszociatív kapcsolatok, amelyek mindig léteznek). Ezt a struktúrát a *насты* (gyors) mező képviseli.

9. Nemfogalmat kifejező név, antonimák és asszociatív kapcsolatok. Ilyen mező létezik, amit később mutatunk be (*yx*).

10. Fajfogalmat kifejező nevek, antonimák és asszociatív kapcsolatok. Ilyen mező nincs.

11. Nemfogalmat kifejező név, fajfogalmat kifejező nevek és asszociatív kapcsolatok. Ez logikailag ellentmondásos, úgy hogy adott esetben kellene, hogy legyenek antonimák (vö. a 3. és a 6. ponttal).

12. Nemfogalmat kifejező név, fajfogalmat kifejező nevek, antonimák és asszociatív kapcsolatok. Ilyen mező van, — a *пун* (toll) mező.

13. Szinonimák, fajfogalmat kifejező nevek, antonimák és asszociatív kapcsolatok. Logikailag ez is ellentmondásos (vö. a 4., 7. és a 10. ponttal).

14. Szinonimák, nemfogalmat kifejező név, antonimák és asszociatív kapcsolatok. Az ilyen mező hiánya valószínűleg azzal magyarázható, hogy nem elég nagy mennyiségű a felhasznált anyag. Az ilyen struktúra létezése elméletileg lehetséges, logikailag nem ellentmondásos.

15. Szinonimák, nemfogalmat kifejező név, fajfogalmat kifejező nevek és asszociatív kapcsolatok. Logikailag ez a struktúra ellentmondásos, úgy hogy ebben az esetben kell, hogy legyenek antonimák (vö. a 3., 6. és 11. ponttal).

16. Egyik halmaz sem üres, azaz a magnak vannak szinonimái, van nemfogalmat kifejező neve, vannak fajfogalmat kifejező nevei, asszociatív kapcsolatai és antonimái. Ez a mező elméleti és gyakorlati maximuma, amit a *нурта* mező mutat (1. fent).

Ez a táblázat minden logikai lehetőséget kimerít és a halmazok bármely összefüggését ábrázolhatjuk rajz segítségével.

4. A szemantikai mezők típusai. Ily módon a tizenhat logikailag lehetséges struktúrából csak öt struktúra-típus realizálódik. Ezeket fogom a továbbiakban bemutatni. Nagy betűkkel írom az önálló mező neveit; a szavak ABC-rendben következnek egymás után.

Az 5. típus:

ТОХЫТ (szárny) — a mező magja (O halmaz). D — *ВОЙ* (rovar), *марык нёхи* (madár izma), *ПУН* (toll), *ПУРТА* (repülni), *тохна ёвымта* (csapkodni felrepüléskor), *тохтынг* (szárnyas), *тохтынг вой* (madár).

E — *КУР* (láb).

A 8. típus

ПАСТЫ (gyors)

A — *соры* (sebes, ferge járású);

D — *сора*, *паста*, *тэрмат* (gyorsan, sebesen), *сора* — *курымны* (sietve), *сорашик*, *пасташик* (gyorsabban), *гэрматман* (igyekezve), *АПРЫНГ*

(fürge, élénk), *утья* (fürge, ügyes — I. АПРЫНГ), *нарман* (futva, ügetve — I. НАРТА), *НАРТА* (futni, szaladni), *нахэмыта* (gyorsan lefeküdni — I. ОТТА), *нехаты, каркам* (eleven, mozgékony), *ПУРТА* (repülni), *тэрмамыта* (sietni), *тэрматынсы, насты вер* (gyorsaság);

Е — АЙТТА (lassú).

A 9. típus:

УХ (fej)

В — НУМ (a felső része vminek);

Д — ВОЙ (állat), ВЭНШ (arc), *мил* (sapka — I. ТУМЫТТА), *НУ-МЫСТА* (gondolni), *нря ух* (csupasz fej, azaz sapka nélküli vagy haj nélküli), *няры, няры* (kopasz), *УПЫТ* (hajszál), *ух тув* (koponya — I. ТУВ), *ухты* (fejetlen), (ember);

Е — КУР (láb), *тых* (farok — I. ОТЫНГ).

A 12. típus:

ПУН (toll — madárnál)

В — пун (toll, haj, szőr — azaz általában szőrtakaró);

С — *мялак пун* (pihe);

Д — *нюлак пунынг* (pihés), *нямык* (puha, lágy), *пунть* (vedlett, azaz toll nélküli), *пунынг* (tollas), *сухымта* (szárnyast kopaszt), *тохтынг вуй* (madár);

Е — СОХ (bőr).

Végül a 16. struktúrátípus, azaz a mező elméleti és gyakorlati maximuma amelyet példaként megadtam, amikor a mező elvi sémáját vizsgáltuk. Ez a ПУРТА (repülni) szó mezője.

A nem realizálható struktúrák között vannak olyanok is (pl. a 2. vagy a 14. pont, amelyek nem mondanak ellent az alkalmazott módszernek. A realizálás sikertelensége leginkább azzal magyarázható, hogy gyűjtött anyagunk kevésnek bizonyult ehhez. Általában meg kell jegyeznünk, hogy az anyagon végzett további munka bizonyos változtatásokat és korrekciókat eredményezhet még.

Amint látható, minden mezőbe különböző szófajokhoz tartozó szavak kerülnek. Ezeknek a szavaknak az esetében az azonos szemantikai komponensek megléte a döntő, nem pedig nyelvtani jellemzőik.

Ugyanezt mondhatjuk a mezőben foglalt különböző szóképzési módifikációkról is (pl. *насты* — *наста*, vagy *нурта* — *нурымта* stb.). Amikor a mezőbe bevesszük őket, nem nyelvtani, hanem jelentéstani ismérvekből indulunk ki (vagyis közös jelentéstani komponensekből). Arra a kérdésre pedig, hogy egyes derivátumok miért kerülnek be a mezőbe és mások miért nem, azt felelhetjük, hogy az adott (a meglévő) szójegyzék alapján dolgozunk.

Természetesen a nyelvtan a deriváció sokkal több lehetőségével rendelkezik, és ha egyes derivátumok a mi jegyzékünkben hiányoznak, a munka jelen fázisában nem vehetjük figyelembe őket.

A magyar vagy az orosz nyelv szempontjából az általunk javasolt mezők hiányosnak tűnhetnek. Úgy tűnik azonban, hogy nem lenne jogos kiszélesíteni ezeket a magyar vagy az orosz fordítás szavainak asszociatív kapcsolatai alapján. Azért lenne ez jogtalan eljárás, mert így az osztják nyelvben meg nem levő asszociációkat kapcsolnánk össze.

5. A szótár felépítése. A szemantikai mezők szótára egyelőre még csak két (— a közép-obi és a vahi —) osztják nyelvjárás alapján készül.

A szótár két részből fog állni: a szemantikai mezőkből és osztják — orosz betűrendes szótárból.

A poliszémia az oka annak, hogy a mezők kereszteződnek, részlegesen fedik egymást. Egy szó ugyanazon jelentésben különböző mezőkbe tartozik, ugyanakkor különböző halmazokba kapcsolódik. Így pl. a *воў* szó („rovar” jelentésben) a *ПУПТА* mező *D* halmazába tartozik, de ugyenebben a jelentésben a *ВОЙ* mező magja is egyben; vagyis ez alkotja a másik mező *O* halmazát. Másrészt, egy és ugyanazon szó különböző jelentései egy és ugyanazon halmazhoz tartozhatnak, de különböző mezőkben. Így pl. *кыр* („нога” jelentésben) az *УХ* mezőnek *E* halmazába tartozik, „лана” jelentésben pedig a *ТОХЫТ* mezőnek ugyancsak *E* halmazába.

A jelölési rendszer a szótárban a következő:

Ha egy szó, — amely az adott mező egyik halmazába tartozik, — egy másik mező magjaként szerepel, akkor ezt a szót nagy betővel jelöljük.

Az olyan szavak mellett, amelyek több mezőbe tartoznak, nagy betűkkel adjuk meg zárójelben ezen mezők neveit. Pl. *накым* (madárraj — 1. AP-sok) stb.

A mezőnek saját száma van és minden szónál (a betűrendes részben) olyan index van, amely megfelel azon mező vagy mezők számának, amelybe tartozik.

Befejezésül a következőket kívánom megjegyezni. Ha az ismertetett módszer helyesnek bizonyul ilyen korlátozott anyagmennyiséget tartalmazó szótár készítésénél, akkor a következő feladat ennek a szótárnak a bővítése lesz, mégpedig két irányban: egyrészt más nyelvjárásokat kellene feldolgozni, másrészt több szóból álló szójegyzéket kellene használni.

Meggyőződésem, hogy ilyen szótár segítséget nyújthat az ugor nyelvek összehasonlító tanulmányozásához, a szavak etimológiájának és megfeleléseinek megállapításához.

KARAULOV JURIJ

Семантические поля лексики (на материале хантыйского языка)

Автор с семантической точки зрения изучает им собранный лексический материал хантыйского языка. Материал представляет средне-обский диалект и состоит приблизительно из 4000 слов. Цель автора — исходя из самого запаса слов — определить семантические и смысловые группы слов, так называемые семантические поля собранного материала и потом изучать отношения между семантическими полями и отношения, господствующие внутри семантических полей. Если выбранный метод окажется правильным, позже будет возможно исправить и добавить достижения данной работы используя большим языковым материалом. Даже автору хочется составить словарь семантических полей лексики, основывающийся на более богатом, расширенном материале больше хантыйских диалектов. Такой словарь может оказывать значительную помощь в сопоставительном изучении угорских языков и в этимологических исследованиях.

ЮРИЙ КАРАУЛОВ

Ungarisch *ér, érik*

1. Für dieses Wort, dem das TESz die Bedeutungen 1. 'sich erfüllen, bewahrheiten', 2. 'berühren, treffen', 3. 'sich begnügen', 4. 'ankommen', 5. 'erleben', 6. '(er)reichen, langen', 7. 'zufällig tun', 8. 'tun können' 9. 'wert sein', 10. (érik) 'reifen, reif werden', zuschreibt, stehen z. Z. zwei Etymologien zur Debatte, wozu das TESz und MSzFE zu vergleichen sind. Von diesen ist die auf LAKÓ (NyIOK II, 368) zurückgehende finnisch-ugrische offensichtlich nicht zu halten, da die eine Entsprechung, tscher. *šürqam* 'etwas flüchtig berühren', Lehnwort aus den Tschuwassischen (BERECZKI, ALH XX, 219), die andere, wog. *sartitam* 'berühren', die ohnehin lautliche Schwierigkeiten macht (*s-!*), wohl Ableitung eines syrj. Lehnworts ist (RÉDEI, mündlich, vgl. Syrj-LwWog s. Nr. 268). Die andere, türkische, Etymologie, zuletzt von BÁRCZI NyIOK II, 355 ff.) vertreten, zwingt bekanntlich, da das Wort für tü. Lehnwörter untypische Ableitungen (*ért!*) aufweist,¹ die Entlehnung in sehr alte Zeiten („uráli őshaza“) hinaufzuverlegen, in denen bestenfalls eine Handvoll tü. Lw. ins Ung. gelangt sein können. BÁRCZI'S Annahme basiert letztlich einzig auf dem argumentum ex silentio, daß das ung. Wort keine fiugr. Etymologie habe, was prinzipiell wissenschaftlich nicht erlaubt, allerdings in solchen Fragen nicht immer zu vermeiden ist. Die „Grundbedeutung“ („alapjelentés“), von der man ausgeht, im TESz 4, eventuell 2, im MSzFE 2, diktierte natürlich die Etymologie.

2. Will man, PAIS' Forderung (Fn. 1) folgend, dem Wort eine fiugr. Etymologie geben, so ist technisch möglich die Verknüpfung mit ostj. (V) *är* 'viel', das noch unetymologisiert ist (STEINITZ, OstjWb 155 f.). Das Wort ist in den meisten ostj. Dialekten in dieser oder lautlich entsprechender Form vertreten, in Scherkal gibt es aber daneben (STEINITZ, Chr. 135) *arə*, dessen Auslaut lautgesetzlich nur über eine urostj. Form **ärəγ* erklärt werden kann (vergleichbare Fälle bei GANSCHOW, CSFU 138 f.). Die ung. und die ostj. Form sind demnach unter **ärkə* zusammenfaßbar (im Ung. *-k-* > *-γ-* mit folgender „Gammametathese“, was die Länge in *ér* lautgesetzlich macht, vgl. GANSCHOW, a. O., bes. 140 ff.).

Als ungefähre Bedeutungsüberbrückung könnte dienen: selk. *sep* 'genug', *sepər-* 'gelingen, können, verstehen, verschaffen, reif werden, erreichen' (ÉRDÉLYI, SelkWverz. 205). ÉRDÉLYI hat die beiden Wörter getrennt, das ist nunmehr, etymologisch, nicht nötig, die Fälle stützen sich gegenseitig.

¹ PAIS hat (MNy XLI, 20) deshalb eine fiugr. Etymologie gefordert.

3. Je nach Interpretation ist ein weiterer Anschluß möglich: syrj. *arkmīnī*. Das Wort wird von den Wörterbüchern als mit *artmīnī* gleichbedeutend angegeben. Dialektal sind die beiden Formen so verteilt:

nur *artmīnī*: Pr, SO, SM, VO, VU, Peč, Sykt.;

nur *arkmīnī*: I, P (vgl. aber WOLOGOV—RÉDEI 18 *artman* "урожай");

beide Formen: Jasv. (LYTKIN, Komi-jasv. dial. 85).

In einigen Fällen liegen widersprüchliche Angaben vor. Für Lu und Le bietet WICHMANN (SyrjWsch 4) *arkmīnī*, das SravSl (13) *artmīnī*, für S das SravSl -t-, FOKOS (42) -t- ~ -k-, ähnlich FOKOS -t- ~ -k- für VM, gegenüber WICHMANN -k-.

UOTILA erklärt (PermKons 346) *arkmīnī* als aus *artmīnī* durch Dissimilation des *t* nach *r* entstanden, was nicht lautgesetzlich sein kann. Die einzige bekannte Parallele wäre *jirk* ~ *jirt* 'Zimmerdecke' (vgl. z. B. FOKOS 324 f.). Es ist aber keineswegs sicher, ob die Fälle vergleichbar sind: a) wissen wir nicht, ob *jirk* die jüngere Form ist. Sprachgeographisch ist die Verteilung so, daß *jirk* in Peč und VO, benachbarten Dialekten, auftritt, *jirt* sonst. *jirk* kann somit Neuerung wie Relikterscheinung sein.² b) *jirk* ist gerade in Dialekten belegt, in denen *arkmīnī* nicht vorkommt (in VM ist möglicherweise eine Überschneidungsgebiet. c) *jirk* und *jirt* sind dialektal sauber getrennt, *artmīnī* und *arkmīnī* kommen in einigen Dialekten nebeneinander vor.

Die Bedeutungen, die die Wörterbücher unter *arkmīnī* ~ *artmīnī* führen, sind zahlreich: WICHMANN: 'entstehen, gedeihen, gut geraten (Ernte), gelingen (V L P S Le), gut entstehen, wachsen, sich vermehren (Peč), geschehen, verfallen (P), sich vertragen, sich über eine Sache einigen (Le)', FOKOS: 'entstehen, fertigwerden, in Ordnung kommen, gedeihen, geraten, gelingen (V S Le Pr), geschehen, vorfallen, erfüllt, vollzogen werden (V), wachsen (Pr)', vgl. auch SravSl (a. O.)

artmīnī wird gewöhnlich von *art* «дело» (Schach), «чин (ангельский), лад, порядок», *ин* — *арт* «место и дело, должность» mittels des Suffixes *-mī-* (dazu KÖVESI, Permi nyelvek ősi képzői, 233 ff.) abgeleitet (zuerst wohl von UOTILA, a. O. 345, vgl. auch LYTKIN, Drevnepermiskij j. 123, woraus auch die Belege für *art* (s. weiter SravSl 13), RÉDEI, NyK LXVII, 129). Dieses Wort, das sich auch im Wotj. findet (*artā* 'nebeneinander, in einer Reihe, zusammen', MUNKÁCSI, VotjNySz 28), kann man mit dem ar. **arta-* (ai. *rtām*, aw. *aša-*) verbinden, eine Etymologie, die bisher wenig beachtet, letztlich schon bei LEWY (KS 405 f.) steht.³ Die Bedeutung dieses für die arische Geistesgeschichte zentralen Wortes ist zwar meines Wissens nicht völlig geklärt, vgl. immerhin MONNIER—WILLIAMS 223 (ai.) 'fixed or settled order', BARTH. 229 (aw.) 'göttliche Ordnung' und oben «порядок».⁴

Nach dem Gesagten ergeben sich für *arkmīnī* zwei Möglichkeiten:

1. Man betrachtet *-k-* als Ergebnis eines einmaligen („sporadischen“) Lautwandels, wobei man dann besser nicht von einer Dissimilation von *r* und

² Ein Wandel *rk* → *rt* ist im Wotj. belegt: G *tšert*, sonst *tšerk* < церк(о)вь (UOTILA, a. O. 346).

³ LEWY kannte das syrj. Wort offensichtlich nicht und verbindet direkt ostj. wog. *art*, Lehnwörter aus dem Syrj. (RÉDEI, SyrjLwWog. Nr. 20).

⁴ Lautlich steht nichts im Wege, vgl. LYTKIN, VJ 1953, 5, 58 f. für Parallelen und E. ITKONEN, FUF XXXI, 266: „In den arischen Lw. dürfte urperm. *a* gewöhnlich einem *α* in der lehngedenden Sprache entsprechen . . .“ (syrj. *sariđž* aus aw. *zrayah-* etc. dürfte aber nicht hierhergehören, wie ITKONEN angibt, hier wird *a* Svarabhakti-Vokal sein).

t, sondern eher von einer Assimilation von *t* an *m* hinsichtlich des JAKOBSONSchen Merkmals „grave“ bzw. des CHOMSKY-HALLESchen „coronal“ sprechen wird. Man muß dann neben theoretischen (vgl. dazu vor allem HOENIGSWALD, *Phonetica*, 11, 202—215) die Schwierigkeit in Kauf nehmen, daß sich das Wort, offensichtlich schon ursyrjänisch, dadurch von seiner Basis *art* gelöst hat (und das obwohl das ihm bedeutungsgleiche *artmîni* noch davon abgeleitet blieb).

2. Man nimmt an, *arkmîni* sei mit *artmîni* ursprünglich nicht identisch, sondern mit diesem sekundär semantisch zusammengefallen. Auch diese Annahme ist, wenn sie vielleicht auch hilft, die Vielzahl der Bedeutungen zu verstehen, alles andere als befriedigend.

Natürlich erlaubt nur die zweite Möglichkeit die Verknüpfung mit **ärks*. Lautlich ist dies möglich, fiugr. *k* kann nach *r* in Verbalstämmen erhalten bleiben (RÉDEI, mdl.; auch COLLINDER, CGr 123, schließt das nicht aus).⁵

4. Ist eine Etymologie, wie die bisher entwickelte sinnvoll? Klar ist, daß sie sich in keiner Weise verifizieren läßt, mit anderen Worten, sie ist nicht so trivial, daß ihr Wahrheitsgehalt, sagen wir, auf der Hand läge, und es gibt, jedenfalls bisher, keine Möglichkeit, sie nach der althergebrachten Methode der „Wörter und Sachen“ zu erhärten. Dieses Schicksal teilt sie mit vielen „nichttrivialen“ Etymologien. Ich dünke, daß, wenn die Etymologie überhaupt als eigener Wissenschaftszweig innerhalb der Linguistik einen Platz haben und nicht nur ein unentbehrliches Hilfsmittel etwa für die Erstellung einer historischen Phonologie sein soll, in solchen Fällen einzig das Prinzip der Ordnung über Richtigkeit oder Nichtrichtigkeit einer Etymologie entscheiden kann. Daraus folgte ein Evaluationsprinzip, das besagt, daß eine Etymologie einer anderen *ceteris paribus* immer dann vorzuziehen ist, wenn sie größere Ordnung schafft, in praxi etwa mehr Entsprechungen in sich vereint. In diesem Sinne möchte ich die hier vorgetragene verstanden wissen, also nicht als einen Akt der Wahrheitsfindung, sondern als den Versuch Ordnung zu schaffen. Dieses Prinzip wiegt auch für die zweite Annahme über *arkmîni*.

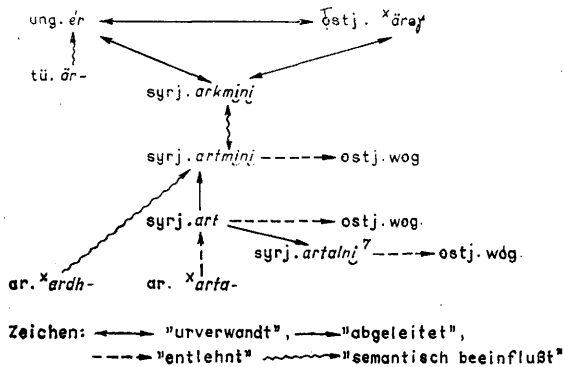
5. Bisher habe ich die Etymologie, wie üblich, auf den Lautkörper aufgebaut und die Semantik als im Großen und Ganzen dazu stimmig betrachtet. Um mich nicht dem Vorwurf der „paradisiac innocence“, den WEINREICH den Lexikographen macht (CTL 3, 395), auszusetzen, verzichte ich hier ausdrücklich auf eine Rekonstruktion der Semantik.

Trotzdem sind die Bedeutungen des syrjänischen und des ungarischen Wortes so vielschichtig, daß es in jedem Falle angebracht ist, mit homologer Bedeutungserweiterung zu rechnen, falls sich in Nachbarsprachen Wörter ähnlichen Lautkörpers und ähnlicher Bedeutung finden. Fürs Ung. hat bereits LAKÓ von dieser Möglichkeit Gebrauch gemacht und für seine Etymologie den Einfluß des türkischen Wortes angenommen, das BÁRCZI für die Etymologie von *ér* hält. Dies kann auch hier beibehalten werden.

⁵ Ungern trennt man von **ärks* jur. *ňarka* 'groß', *ňar* 'Größe', *ňarmādm* 'groß werden, wachsen' (!) und die Entsprechungen in den anderen samojedischen Sprachen (zusammengestellt bei HAJDÚ, ALH IV, 34), doch macht dies einige lautliche Schwierigkeiten. Zum Anlaut vgl. immerhin jur. *ňācē* 'Vater!' und ostj. (V) *āti* 'Vater' (FUV 2). *arkmîni* und *ňarka* wurden übrigens schon von HALÁSZ (NyK XXIV, 454) verbunden (abgelehnt von HAJDÚ, a. O.).

Auch auf syrjänischer Seite läßt sich eine Parallele finden. Bedeutungserweiternd dürfte gewirkt haben: ar. **ardh-* in ai. *rdhāti* 'to grow, increase, prosper, succeed' (MONNIER—WILLIAMS 226a; MAYRHOFER, EtWbAi 124), aw. *arad-* 'gedeihen lassen' (BARTH. 193).⁶

Zusammenfassend ergäbe sich folgendes Bild:

HARTMUT KATZ

⁶ Merkwürdig nahe steht tat. *art-* 'szaporodni, növekedni, kitűnővé lenni', das auch ins Wotj. (Kaz. *art-* 'sich vermehren, zunehmen, wachsen') entlehnt wurde (MUNKÁCSI, VotNySz 28). Die tschuw. Entsprechung liegt bedeutungsmäßig deutlich ab, so daß ich keine Verbindung zum Syrj. herstellen kann (vgl. RÄSÄNEN, VEWT 27).

⁷ Diese Ableitung, die auch schon bei UOTILA (a. O.) steht, ist wohl einfacher, als die hypothesenbelastete Zusammenstellung mit ung. *ár* (MSzFE; zur Entlehnung ins Wog. vgl. SyrjLwWog Nr. 21 mit Lit.).

A vogul tárgyias igeragozás *l*-je

1. A vogul tárgyias igeragozásban (az egyes számú) tárgy jelölésére két szuffixum is szolgál: *t* és *l*. Az előbbit az egyes számú 3. személyű személyes névmással hozzák kapcsolatba, az utóbbi eredetét azonban még nem sikerült megnyugtató módon tisztázni.

2. Az osztják tárgyias igeragozásban is találkozunk *t*, *l*, *ɹ* tárgyra utaló elemekkel. Ezek azonban funkciójukat tekintve különböznek a vogul *t*-től és *l*-től: az osztjákban rendszerint a dualis és pluralis tárgyra mutatnak rá, míg a vogulban általában a singularis tárgyat jelölik. Az osztjákban az egyes számú tárgyra utaló igeragozás és az alanyi ragozás között (a sg. 3. személytől eltekintve) az igei személyragokban van a különbség: az előbbi paradigmá-sorban a személyragok magánhangzó-eleme teljes hang (miként a birtokos személyjelekéi is), az utóbbiban redukált hang; a vogulban mindkét paradigmá-sorban megegyeznek az igei személyragok (a 3. személy kivételével), s a két sort csak a *t*, *l* megléte és hiánya különbözteti meg egymástól.

2.1. STEINITZ Die objektive Konjugation des Ostjakischen c. cikkében (ÖEST. XXX, 680–99) leíró és történeti szempontból elemezte az osztják nyelv tárgyias igeragozását. Mivel az *l* (*ɹ*) és *t* képviselést az *l*-ező és *t*-ző nyelvjárások szerint oszlik meg (kivéve a V Vj. nyelvjárások sg. 3. személyének ragját), STEINITZ az alábbi következtetésekre jutott:

a) az északi nyelvjárásokban a sg. 3. személy ragja a sg. 3. személyű névmásból keletkezett,

b) a déli nyelvjárásokban a személyragok a birtokos személyjelekből jöttek létre,¹

c) a keleti (pontosabban: V Vj.) nyelvjárások sg. 3. személyű ragja (*t*-s kezdetű) mutató névmásból származik (ÖEST. XXX, 696–7).

2.2. STEINITZ azt írja (uo.), hogy a mai tárgyjelölő elemek eredetileg az alanyra utaltak és csak később váltak a tárgy jelölőivé. Ezt azért nem tartjuk valószínűnek, mert a verbum finitum mindig csak egy meghatározott számú és személyű alanyra vonatkozik, s ez rendszerint formálisan az állítmányon is jelölve van. A 3. személyű igealakban az igetőhöz csatolt névmási eredetű elemnek már a kezdet kezdetén az ige t á r g y á r a kellett utalnia (vö. HAJDÚ PÉTER, BUNY. 76), és elsősorban olyan mondattani szituációban volt

¹ A felső-demjankaiban nincs külön tárgyias ragozás, az alsó-demjankaiban van ugyan, de funkcióját tekintve megegyezik az alanyival (I. KARJALAINEN—VÉRTES, Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu. 128, 17–28, 41–2).

fontos szerepe, amikor a (szövegkörnyezetben említett, s így determinált) tárgy elmaradt, pl. (*Ő*) látott egy szarvast. *Lelőtt(e) az(t)*. Lényegében ilyen környezetben alakultak ki a tárgyas (a tárgyra utaló) igealakok.

Az ige tárgyára utaló elem (fgr.) **s* (> osztj. *l, a, t*) és (fgr.) **t* (> osztj. *t*) kezdetű (személyes, ill. mutató) névmás volt. Az **s* kezdetű névmás vált e funkcióban egyeduralmukodóvá az északi és déli nyelvjáróterületeken (a déli nyelvjárásokban a birtokos személyjelek később magukhoz hasonították a tárgyas igeragozás személyragjait), a V. Vj. (keleti) nyelvjárásokban 3. személyben a *t* kezdetű névmás lett általánosabb — bár a kettős és többes számú tárgyra utaló igealakok itt is *l-t* (< **s*) tartalmaznak (l. MSFOu. 128, 134, 183; TEREŠKIN, Očerki dialektov chantyjskogo jazyka. Vachovskij dialekt. 86) —, míg az 1. és 2. személyekben az **s* kezdetű névmás agglutinálódott.

2.3. A mai osztják nyelvjárásokban az *l*, ill. a *t* a sg. 1. és 2. személyben a kettős és többes számú tárgyra utal, ezért arra gondolhatunk, hogy ezekben a személyekben a tárgyas ragozás csak a redukálódási folyamattal egyidőben vagy csak az után született meg. A redukálódás eredményeképpen létrejött *əm, em* stb. személyragpárok között funkciómegosztás jött létre oly módon, hogy a teljes magánhangzós ragok az ugyanilyen felépítésű birtokos személyjelek hatására (az egyes számú) tárgyra utaló igealakok számára, a redukált magánhangzót tartalmazók pedig a határozott tárgyra nem utaló (azaz alanyi ragozású) igealakok számára foglalódtak le (vö. RÉDEI: MNy. LVIII, 434).

3. A vogul nyelv tárgyas ragozása, sg. 3. személyű igealakjainak *t* eleme is az **s* kezdetű személyes névmásból származik. A vogul tárgyas igeragozás másik tárgyjelét, az *l-t* FOKOS (A vogul-osztják tárgyas igeragozásról. NyK. XL, 386—412) és RÉDEI (A tárgyas igeragozás kialakulása. MNy. LVIII, 421—35) szintén a sg. 3. személyű (**s* kezdetű) névmásból származtatták. (E magyarázat szerint a 3. személyben a megfelelő birtokos személyjel hatására *l > t* változás történt.) KLEMM (A vogul és az osztják tárgyas ragozás. NyK. XLVII, 85—112) igeképzőnek tartotta az *l-t*. LIIMOLA azonban tévesnek ítélte e feltevéseket (Das *l* der objektivem Konjugation des Wogulischen. Congressus Secundus Internationalis Fennougristarum. Pars I. Acta Linguistica. (= CSIFU.) Helsinki 1958. 313—8): a vogulban nincs nyoma annak, hogy a fgr. **s*-ből *l* lett volna, illetve igeképzőből az igealakban elfoglalt konstrukcionális helye miatt nem válhatott időjeleket követő tárgyjel. LIIMOLA az *l-t* illetően új magyarázattal is szolgált (uo.): az *l* tárgyjel eredetét tekintve az *l* deverbális nomenképzővel azonos, s az ilyen képzővel ellátott, nomen actionis-i jelentésű, birtokos személyjeles főnevek értékelődtek át határozott tárgyra utaló igealakokká. LIIMOLA feltevése többek között azért sem valószínű, mert az *l* tárgyjelet az időjelek megelőzik: miképpen volna megmagyarázható egy olyan, névszói eredetű igealak, amelyben az eredeti névszóképzőt időjel — tehát kizárólag az ige kategóriára jellemző toldalékmorféma — előzi meg? Úgy véljük, hogy az igei paradigmából kiindulva, az ige szintaktikai környezetének, a mondatstruktúrák fejlődésének, valamint az igei vonatoknak a figyelembevételével talán közelebb juthatunk e probléma megoldásához.

3.1.1. Az ősvogulban a finnugor eredetű, *m* elemű accusativusrag szolgált a határozott tárgy jelölésére (ugyanaz a helyzet azokban a mai vogul nyelvjárásokban, amelyek megőrizték e tárgyragot). Ez a határozottság jelölésének csak e *g y* módja volt, mert a szövegösszefüggés vagy a birtokos személy-

jel, vagy a kiemelő jelző is alkalmas volt a határozottság jelölésére (a mai vogulban úgyszintén), s ilyenkor a határozott tárgy ragtalan is lehetett.

Az ősvogulban a részleges tárgyat a *t* locativus- és az *l* ablativusragos névszóval fejezték ki. Az ősvogulban (vagy már korábban is) a locativus *t* és az ablativus *l* ragjával a cselekvés eszközét is kifejezték. A kialakuló új eset, az instrumentalis *t* és *l* ragjai eleinte szabad alternációs viszonyt alkottak egymással (I. LIIMOLA, Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. I. Flexion der Nomina. MSFOu. 127, 117).

3.1.2. Valószínűleg ősi jelenség az, hogy az ugor nyelvekben „accusativus/instrumentalis” alternatív vonzata van az ’ajándékoz’, ’dob’, ’lő’ stb. jelentésű (tranzitív) igéknek, pl. m. *nyilat lő*, *nyíllal lő*. A nem ilyen jelentésű tranzitív igéknek eredetileg csak accusativusi vonzatuk volt, s az obi—ugor nyelvekben csak az előbbi csoportba tartozó igék analógiája révén egészült ki vonzatuk az instrumentálissal (l. alább). (Az utóbb említett igecsoportot „A”-val, az előbb említettet „B”-vel jelöljük.)

3.2. Véleményünk szerint az ősvogulban az alábbi mondat szerkezet-típusok játszhattak szerepet a tárgyas igeragozás kialakulásában:

$$\begin{aligned} S &\rightarrow NP + VP \\ NP &\rightarrow N1^{2nom}. \\ VP &\rightarrow \end{aligned}$$

sg. 3.

sg. 1., 2.

	„A” 1. V + N2nom. ³ (+ N3lat. ⁴)	
'Ő hal[at] főz (annak).'		'Én hal[at] főzök (annak).'
		'Te hal[at] főzöl (annak).'
	2. V + N2acc. (+ N3lat.)	
'Ő [a] halat főz[i] (annak).'		'Én [a] halat főzök [főzöm] (annak).'
	3. V + N2loc./abl. ⁵ (+ N3lat.)	
'Ő halban/halból főz (annak).'		'Én halban/halból főzök (annak).'
	„B” 1. V + N2nom. (+ N3lat.)	
'Ő nyil[at] lő (arra).'		'Én nyil[at] lövök (arra).'
	2. V + N2acc. (+ N3lat.)	
'Ő [a] nyilat lő [lövi] (arra).'		'Én [a] nyilat lövök [lövöm] (arra).'
	3. V + N2instr. ⁶ (+ N3lat.)	
'Ő nyíllal lő (arra).'		'Én nyíllal lövök (arra).'
	4. V + N2instr. (+ N3acc.)	
'Ő nyíllal lő [lövi] (azt).'		'Én nyíllal lövök [lövöm] (azt).'

Amikor az „A” 2., „B” 2. és „B” 4. típusú mondatok határozott tárgya (N2acc., N2acc. és N3acc.) hiányzott a mondatból, szükséges volt utalni arra. Ilyen célra névmás volt a legalkalmasabb. Az igealakot követő névmásnak

² Az N1 lehet névmás is, főnév is.

³ Az N2nom. szimbólumot a határozatlan (ragtalan) tárgy, az N2acc. szimbólumot a határozott (ragos és ragtalan) tárgy jelölésére használjuk.

⁴ Mind a lativusi, mind a dativusi funkciót ugyanaz az *n* elemű ragmorféma tölti be.

⁵ Az N2loc./abl. szimbólummal a locativus- és/vagy ablativusragos névszóval kifejezett részleges tárgyat jelöljük. A részleges tárgy határozott vagy határozatlan volta irreleváns.

⁶ Az instrumentalis ragjai homonimok a locativus *t*, ill. az ablativus *l* ragjával; az instrumentalis ragjai ekkor még szabad alternációs viszonyt alkottak (l. fentebb).

nem volt (vagy nem sokáig volt) saját hangsúlya, ami lehetővé tette, hogy agglutinálódjék az igealakhoz.

Talán ezzel egyidejűleg az újabb keletű eset, az instrumentalis ragalternánsai végleg elkülönültek a forrásaikul szolgáló locativus és ablativus ragjaitól. Ennek következtében a részleges tárgyat kifejező ragok — amelyeket nem érintett az említett lokális kázusok ragjaiban végbement változás — egybeestek a cselekvés eszközt jelölő instrumentalis ragjaival, s így végleg elvesztették kapcsolatukat egykori előzményeikkel. E fejlődés a fent vázolt sémát megváltoztatta:

	sg. 3.		sg. 1., 2.
„A”	1. Vind. + N2nom. (+ N3lat.) 'Ő hal[at] főz (annak).'	V ⁷ + N2nom. (+ N3lat.)	'Én hal[at] főzök (annak).'
	2. Vdet. + N2acc. (+ N3lat.) 'Ő a halat főzi (annak).'	V + N2acc. (+ N3lat.)	'Én a halat főzök [főzöm] (annak).'
	3. Vind. + N2instr. (+ N3lat.) 'Ő hallal főz (annak).'	V + N2instr. (+ N3lat.)	'Én hallal főzök (annak).'
„B”	1. Vind. + N2nom. (+ N3lat.) 'Ő nyil[at] lő (arra).'	V + N2nom. (+ N3lat.)	'Én nyil[at] lövök (arra).'
	2. Vdet. + N2acc. (+ N3lat.) 'Ő a nyilat lövi (arra).'	V + N2acc. (+ N3lat.)	'Én a nyilat lövök [lövöm] (arra).'
	3. Vind. + N2instr. (+ N3lat.) 'Ő nyállal lő (arra).'	V + N2instr. (+ N3lat.)	'Én nyállal lövök (arra).'
	4. Vdet. + N2instr. (+ N3acc.) 'Ő nyállal lövi (azt).'	V + N2instr. (+ N3acc.)	'Én nyállal lövök [lövöm] (azt).'

A fejlődés következő szakaszában az „A” jelentéskörű igei állítmányt tartalmazó szerkezetek egy típussal (Vdet. + N2instr. (+ N3acc.) 'Ő hallal főzi (azt).') bővültek a „B” 4. szerkezet analógiájára (l. részletesebben: NyK. LXXI, 117—9). Az így létrejött új, valamint a „B” 4. típusú mondatokban a nyelvérzék az instrumentalis *t*, *l* ragalternánsai közül a *t-t* a 3. személyben kialakult tárgyas igealak *t*-jével rokon funkciójának fogta fel. (A kialakult új szerkezet kiszorította az „A” 3. szerkezetet, mivel az „A” jelentéskörű igeeknek eredetileg nem volt „accusativus/instrumentalis” alternatív vonzatuk, mint a „B” jelentéskörű igeeknek. Ily módon a két, szemantikailag különböző igecsoport, ha más formában is, megtartotta az új szintaktikai szerkezetekben is a vonzatokban megnyilvánuló különbözőséget.) A 3. személyű, határozott tárgyra utaló igealak indukálta az 1. és 2. személyű, határozott tárgyra utaló igealakok létrejöttét. Tárgyra utaló elemként, tárgyjelként természetesen alkalmas lett volna a 3. személyben már használatos *t* elem, de az kizárólagosan erre az egy személyre foglaldott le, mivel a vogulul beszélők nyelvérzéke számára a *t*-n kezdődő 3. személyű névmás és az ige *t*-je közötti kapcsolat még világos volt. Véleményünk szerint ekkor kaphatott fontos szerepet az (S → NP + VP, NP → N1nom.) VP → Vdet. + N2instr. (+ N3acc.) ('Ő nyállal lövi (azt).') 'Ő hallal főzi (azt).') szerkezetű mondatok N2instr. komponensében

⁷ Az 1. és 2. személyben még nem jöttek létre a határozott tárgyra utaló igealakok, vagyis mind a határozott, mind a határozatlan tárgy mellett ugyanolyan morfológiai felépítésű igealak állt.

jelentkező instrumentalisi *l* ragalternáns: a *t* ragalternánsnak a *t* igei tárgy-jellel való vélt rokon funkciója átsugárzódott az *l*-re, és ezáltal az 1. és 2. személyű igealakokban „téves” analógiával a tárgy jelölőjévé válhatott. Mivel nem volt (és nincs is) a vogulban *l* kezdetű személyes névmás, nem kötődött e *g y* grammatikai személyhez.

Magyarázatunknak az a gyenge oldala, hogy egy (korábban részleges tárgyat jelölő) határozóragból származtatjuk az *l* igei tárgyjelet. Számításba kell azonban vennünk azt is, hogy a mondatnak a szövegösszefüggés, az elbeszélés által determinált tárgya (N3acc.) gyakran el is maradt, s ez a VP → Vdet. + N2instr. két komponensének *t*-je közti (genetikainak) vélt kapcsolatot még szorosabbra fűzte, s így a *t* instrumentalisi ragalternáns révén az *l* is a határozott tárggyal összefüggő elemnek látszott. Szerintünk éppen ezért az *l* tárgyjelként eleinte csak olyan mondatok 1. és 2. személyű igei állítmányán jelentkezett, amelyeknek a szövegösszefüggés által determinált tárgya nem volt kitéve a mondatban.

4. Az eddigiek alapján azt a következtetést vonhatjuk le a vogul, osztják (és magyar) tárgyias igeragozás különbözőségéből, hogy az obi—ugor (ugor) alapnyelvben még csak csirájában — a sg. 3. személyben — alakult ki a tárgyias ragozás. A tárgyias igeragozás rendszere már e nyelvek külön életében vált teljessé.

5. Érdekes, hogy a pl. 3. személyű birtokos személyjelek és a tárgyias ragozású igealakok pl. 3. személyű ragjai is tartalmazzanak *l*-t a vogul nyelv északi és keleti (FL., Szo., Szi.; KK., AK.) nyelvjárásaiban: *änal*, *anal* (l. VNYj. 10—2, 38—40, 194, 221—3, ALH. VI, 378, 397—401, MSFOu. 127, 205—6, 210). (A nyugati — P., V., AL., KL. — nyelvjárásokban és a hozzájuk legközelebbi keleti — FK. — nyelvjárásban csak *l* nélküli személyjeleket és igeragokat találunk (l. VNYj. 107—8, 127—8, 157—9, 167—9, 194—5, 221—3, 236, 250—1, MSFOu. 127, 207—9). A déli — T. — nyelvjárásban a birtokos személyjelben nincs *l*; a tárgyias ragozás jelen idejében szerepel ugyan *l*, de nem a személyrag részeként, hanem tárgyjelként (l. VNYj. 264—7, 293—4, MSFOu. 127, 202—4, továbbá vö.: CSIFU. 317). LIIMOLA úgy véli (MSFOu. 127, 230—1), hogy a birtokos személyjel *l*-je osztják hatásra keletkezett. Nem valószínű, hogy összekapcsolható volna az osztják birtokos személyjelek *l*-jével, hanem véleményünk szerint ugyancsak a determinálással függ össze: talán a tárgyias ragozás pl. 3. személyében is az *l* tárgyjel honosodott meg, majd — amint erre RÉDEI KÁROLY felhívta figyelmemet — **l-än*, **l-an* > *än-al*, *an-al* hangátvetés mehetett végbe. Ezáltal ebben a személyben elveszítette az *l* tárgyjelölő funkcióját, egybeforrt a személyraggal, s analógiásan megjelent a pl. 3. személyű birtokos személyjelben is.

HONTI LÁSZLÓ

Das *l* der objektiven Konjugation im Wogulischen

In der objektiven Konjugation des Wogulischen tritt in den Verbalformen der 1. und 2. Person *l* als Zeichen des bestimmten Objekts auf. Dieses Morphem erklärte KLEMM (NyK XLVII, 82—112) aus einem Verbalbildungssuffix, FOKOS (NyK XL, 386—412) und RÉDEI (MNy LVIII, 421—35) aus dem Personalpronomen der 3. Person (**s*). LIIMOLA (CSIFU 313—18) lehnte diese Erklärungen ab: a) könne aus einem Verbal-

bildungssuffix kein den Tempussuffixen folgendes Suffix entstanden sein, b) könne das finnisch-ugrische *s* im Wogulischen nur durch *t*, nicht aber durch *l* vertreten sein. LIIMOLAS eigene Erklärung, das *l* sei seiner Herkunft nach ein Nominalbildungssuffix und die Verbformen der objektiven Konjugation seien aus mit Possessivsuffixen versehenen Nomina actionis entstanden, ist neben anderem nach demselben Prinzip abzulehnen, mit dem er die von KLEMM herrührende Erklärung widerlegte.

Verfasser dieses Aufsatzes ist der Meinung, daß das verbale Objektsuffix *l* im Grunde mit dem Suffix *l* des Instrumentals (früher: Ablativa) zusammengehört: Die Substantive mit dem Suffix *l* (sowie die mit dem Lokativsuffix *t*) erfüllten im Satz häufig die Funktion des Teilobjekts. Das Sprachgefühl faßte nun in gewissen Satzkonstruktionen das seinem Ursprung nach pronominale Suffix *t* der in der 3. Person Singular entstandenen objektiven Verbformen und die Suffixalternante *t* des Teilobjekts als von verwandter Funktion auf, und die dem Kasussuffix auf diese Weise verliehene Funktion übertrug sich auch auf *l*. Da offensichtlich ein Zusammenhang zwischen dem Personalsuffix *t* beim Verb und der 3. Person des Personalpronomens bestand, konnte es in den Verbalformen der 1. 2. Person nicht zum Objektzeichen werden, infolge der hier angenommenen verwandten Funktion der Suffixalternanten *t* und *l* und des verbalen Personalsuffixes *t* konnte indessen das *l* durch „falsche“ Analogie in den genannten Personen als Objektzeichen erscheinen.

LÁSZLÓ HONTI

A zürjén abszolút igető problémájáról*

1.1. A zürjénben két igeosztály különül el egymástól aszerint, hogy az imperativus *-ni* végződése előtt az igető mássalhangzóra vagy magánhangzóra végződik-e. Mind a magánhangzóra, mind pedig a mássalhangzóra végződő igék egy vagy két és több szótagúak. A magánhangzós igéknél azonban a szótagszámtól függően különbség mutatkozik a magánhangzó minőségében. A két és több szótagúak végmagánhangzója minden esetben csak egy veláris *i* hang lehet, egyéb magánhangzó pedig csak egy szótagúakban fordul elő (*ju-ni* 'trinken', *vo-ni* 'kommen, ankommen, gelangen', de: *ažžj-ni* 'sehen, bemerken, finden', *bergedči-ni* '(intr) zurückkehren, umkehren' stb.). Az infinitivus *-ni* végződése előtt jelentkező igei *tő* az igei paradigma két tagjában szerepel, éspedig az imperativus egyes szám 2. személyében és a főigének a tagadó ige melletti formájában. A továbbiakban — az egyszerűség kedvéért — csak az imperativusi formát tárgyalom. Ezt nem csupán az egyszerűsítés indokolja, hanem a két igei forma teljes azonossága és létrejöttük azonos feltételei is.

A zürjén igei paradigma leíró szempontú vizsgálata kétségtelenül arra a következtetésre vezet, hogy az imperativus egyes szám 2. személyében az abszolút igető jelentkezik. Az ilyen szemléletű vizsgáladás során tehát abszolút igetőként értékeljük az egy szótagos igék magánhangzóra, illetve mássalhangzóra végződő (*ju!* 'igyál!', *mun!* 'menj!'), továbbá a két és több szótagú igék mássalhangzóra és *i*-re végződő imperativusi formáját (*vištal!* 'mondd, meséld!', *vetli!* 'menj, járj!'). A veláris *i* hang tővégi jelentkezésére vonatkozóan — mint ismeretes — megszorítást tehetünk. Ez a hang ugyanis csak C + *j/r/l/n/m* stb. mássalhangzó-csoport, illetve kettős mássalhangzó után mutatkozik: *ažžj!* (*ažžjini* 'sehen'), *berji!* (*berjini* 'wählen'), *isti!* (*istini* 'schicken, ausschicken'), *lepti!* (*leptini* 'aufheben') stb. De: *berd!* (*berdni* 'weinen'), *giž!* (*gižni* 'schreiben'), *kertal!* (*kertalni* 'binden, anbinden, zubinden') stb. (A votjákban minden esetben *-i*-re végződik az imperativusi forma.)

1.2. Átlépve azonban a történeti szempontú vizsgálat területére nyilvánvalónak látszik, hogy a két és több szótagú igetők magánhangzójának — az egy szótagosokéval szembeni — egyszínűsége (*i*), továbbá az *i*-nek bizonyos meghatározott fonetikai szituációban való jelentkezése valamiképpen a másodlagosság pecsétjét üti a két és több szótagú magánhangzós tövekre. Más szóval: felvetődik a szinkrón rendszerben helyet foglaló abszolút *tő* másodlagosságának kérdése.

* Ezúton köszönöm RÉDEI KÁROLYNAK, hogy cikkem megírásakor szaktanácsaival segítségemre volt.

ERKKI ITKONEN szavaival élve bizonyos ragozási formáknak az eredeti tőalakhoz viszonyított másodlagossága nem minden esetben állapítható meg: „In einigen Fällen kann man auf Grund lautlicher oder anderer Kriterien sagen oder zumindest vermuten, dass die oben erwähnten [3. Pers. Sing. Praes., Imperativ der 2. Pers.] Flexionsformen sekundär dem Verbstamm gleich geworden sind, aber immer sind derartige Kriterien nicht vorhanden” (MSFOu. 125 : 86). Éppen az ilyen döntő kritériumok hiánya miatt marad ITKONEN is bizonytalanságban a cseremiszi *tol* 'komm!' imperativusi forma jellemzésekor. A *tol* ugyanis történetileg felfogható abszolút igetőnek, de ugyanakkor talán egy eredeti **tulek* szóalak csonkult formájának is. E két lehetőséget ITKONEN a következőképpen mérlegeli: „Es muss jedoch gesagt werden, dass die Entwicklung z.B. der apokopierten Form *tol* aus *tulek* mit all dem im Wiederstreit steht, was wir über die Lautgeschichte des Tscheremissischen wissen.” „Wenigstens müsste angenommen werden, dass das **k* ausnahmsweise so früh geschwunden ist, dass bereits in jener frühesten Phase dieser Sprache, die unserem Blick erreichbar ist, die in Frage stehende Form mit dem Verbstamm identisch gewesen ist” (i. h. 87). A **k* ilyen korai lekopása nem valószínű, és bár a finn, a lapp és a mordvin egy eredeti **k* meglétére mutatnak, ITKONEN mégis a permi nyelvekben keres párhuzamot, ahol — az ő véleménye szerint — az imperativus egyes szám 2. személye azonos az igetővel, azaz abszolút tőnek tekinthető (uo.).

A permi nyelvek imperativusa azonban korántsem tisztázott kérdése a nyelvészeti szakirodalomnak. A kutatók véleménye SETÄLÄTŐL és SZINNYEITŐL kezdve általában afelé hajlott, hogy a permi imperativus eredetileg azonos volt a **k* praesensjellel alkotott indicativusi tőalakokkal, amelyet nyomatékosan ejtettek ki. Ez a felfogás viszont mindvégig hijával volt a bizonyító erejű kritériumoknak, amiről jól tanúskodik SETÄLÄ megállapítása a tagadásnál jelentkező főjei formáról és az imperativusi alakról: „In den verneinten Formen des Syrjänischen und Wotjakischen ist die Sachlage ganz dieselbe wie im Tscheremissischen, d.h. das Präsensuffixelement, von dem wir glauben, dass es auch hier ursprünglich an den verneinten Verbalstamm gefügt worden, ist vollkommen latent” (TMB 67). „Im Imperativ des Syrjänisch-Wotjakischen trifft man auch nicht die geringste Spur eines *k*-, *g*-, Elementes an” (i. m. 140). A **k* feltételezése körüli bizonytalanság hosszú ideig fennállt (l. még LAKÓ: FgrÉrt. 2 : 47), mivel úgy látszott — noha a permiben semmi sem mutat a *k*-ra — mintha mégis mellette szólna a finn, a lapp, a mordvin (és talán a cseremiszi) imperativus példája is.

1.3. A zürjén két és több szótagú magánhangzós tövek veláris *ɨ* hangja okozta kételyektől ösztönözve — amelyekről a dolgozat elején esett szó — legutóbb R. T. HARMS foglalkozott a permi imperativus történetével (NyK 70 : 366—71). A szerző a generatív fonológia módszerével közelíti meg a kérdést, és éppen annak a bizonyító erejű kritériumnak megragadására törekszik, amelyről ITKONEN beszél a cseremiszi kapcsán, s amelynek hiánya miatt a permi imperativusi forma eredetéről eddig nem született meggyőző magyarázat.

HARMS megállapítja, hogy az *ɨ* mindig három torlódó mássalhangzó közé kerül, amelyek közül az első kettő meghatározott mássalhangzó-kapcsolat, vagy kettős mássalhangzó. Például: *vund-ɨ-ni*, *puk-s-ɨ-ni*, *šet-l-ɨ-ni* stb. Az infinitivusi formák analógiájára, ahol a három torlódó mássalhangzó szabálya behelyezi az *ɨ* hangot, HARMS úgy véli, hogy az imperativus egyes szám 2. személyében is egy mássalhangzónak kellett követnie az igetővet, mert ez

teszi indokolttá az *i* jelenlétét. Feltesz tehát egy *vund-k* stb. alakot: „az előbbi ciklusszabály itt is behelyeztetni az (*i*) magánhangzót, és egy későbbi szabály kitörli a szóvégi *-k* jelet” (i. h. 371). HARMS tehát a veláris *i*-ben a „felszólító módjelnek mai jelentkezését” látja, és véleménye szerint „a felszólító mód a zürjénben sem alakult másképpen, mint a többi finn-permi nyelvben, ahol a jele a szóvégi *-k* volt” (uo.). Ebben a megvilágításban tehát határozottan másodlagosnak minősül az imperativusi forma az abszolút tőhöz viszonyítva, azaz érvényét látszik veszteni az a nézet (ITKONEN), amely szerint a zürjénben az üres igitövet használják és használták a felszólításra.

2.1. Nem tagadható — mint már említettük — a két és több szótagú magánhangzós tövek valamiféle másodlagossága éppen egységes *i* végmagánhangzójuk miatt. Kérdés azonban, hogy a másodlagosság az egész ragozási alakot érinti-e az abszolút tőhöz viszonyítva, vagy csak a veláris *i* hangot egy eredeti végmagánhangzóhoz viszonyítva. Úgy tűnik, HARMS gondolatmenete a három torlódo mássalhangzóról kényszerítő erővel vezet arra a következtetésre, hogy az imperativus egyes szám 2. személyében eredetileg egy **k* csatlakozott az igitőhöz. HARMS azonban nem vette figyelembe a veláris *i* hanggal kapcsolatos szabályokat, amelyek felhasználása — nézetünk szerint — mégis elkerülhetetlen, mivel indokolnunk kell, miért éppen ez a hang és kizárólag ez szerepel az imperativusban, a tagadó alakban és az infinitivus végződése előtt.

2.2. Kiindulópontunk nem az infinitivusi forma, hanem egy feltételezett igei tőalak, amely eredetileg magánhangzóra végződött. Ehhez a magánhangzós igei tőhöz járulhattak suffixumok s így akár egy **k* praesensjel is.

Az őspani kori végmagánhangzó-rendszer alakulására vonatkozóan mindenekelőtt LAKÓ GYÖRGY tanulmányából idézünk (Fgr Ért. 2): „*a, ä, e, ε* és *i* azok a magánhangzók, amelyek a finn-volgai — sőt a bevezetésemben kifejtett megfontolás alapján a korai őspani alapnyelvben is — szóvégi magánhangzókként előfordulhattak” (i. h. 54). „Már az őspanimiben lekopott minden olyan végmagánhangzó, amely fgr. kori elődjének a finnben *-ä* a folytatója, ill. *-ä* volna, ha a megfelelő finn szót ismernénk” (i. h. 55). A feltételezett szóvégi *-e* és *-ε* LAKÓ szerint részben lekopott, részben pedig magas (*-i, -i*), illetve alacsony (*-a*) nyelvallásúvá vált. „A késői őspani korban finnugor eredetű névszók végén csak a legalacsonyabb nyelvallású (*a*) és a legmagasabb nyelvallású (*-i, i*) magánhangzó állhatott” (i. h. 56). „Az őspani *-a* általában megmaradt mind a zürjénben, mind a votjában . . .” (uo.). „Őspani **-i* és **-i* változatlanul megmaradt a votjában, a zürjénben azonban általában lekopott” (i. h. 58). A zürjénben a felső nyelvallású magánhangzó általában abban az esetben őrződött meg, ha valamely nyelvi funkció fűződött hozzá, vagy ha nehezen kiejthető mássalhangzó-csoport előzte meg (uo.).

A LAKÓ által rajzolt kép alapján tehát az őspani korban a finnugor végmagánhangzók változásai a következő abszolút szóvégen álló magánhangzó-rendszert eredményezték:

-a, -i(i).

LYTKIN általában az őspani kori nem első szótagra (tehát nem az abszolút szóvégre) 3 magánhangzót tesz fel (VokPerm. 236):

**a, *i, *ε*

Ezek közül tehát abszolút szóvégen $*a$ és $*i$ állhatott. Az őspermi nyílt $*\varepsilon$ a zürjénben az esetek többségében e -re változott, miután a magánhangzó-rendszerben létrejött az e ($< *o, *ö$), a votjákban és néhány zürjén nyelvjárásban pedig e -vé alakult.

Az $*\varepsilon$ -ből alakult e és e később megjelent abszolút szóvégen mind a zürjénben, mind a votjákban, ami azt mutatja, hogy bizonyos szuffixális elemeknek lekopása az őspermi kor késői szakaszában új helyzetet teremtett a szóvégi vokálisok rendszerében. LAKÓ többek között az accusativus $*m$ -jének lekopása kapcsán tárgyalja ezt a kérdést. Mint ismeretes, a leíró szempontú elemzés szerint az accusativus ragja a zürjénben e (illetve e is), a votjákban pedig e . Az őspermi kori magánhangzó-változás alapján, aminek eredményeképpen csak $-a$ és i állhatott a szóvégen, itt is ezeknek a hangoknak egyikét váránk. „Hogy ez nem így van, annak csak az lehet az oka, hogy a szóvégi $*-m$ lekopása az ősperminek arra a szakaszára esett, amikor a középső nyelvállású névszóvégi magánhangzók változásai már megtörténtek” (i. h. 42). Ezen a megállapításon LYTKIN alapján csak annyiban módosítunk, hogy a szuffixum lekopása után már az alsó nyelvállású $*\varepsilon$ is állhatott szóvégen, amely hangot a zürjénben a középső nyelvállású e , a votjákban pedig az úgyszintén középső nyelvállású e képvisel.

LAKÓnak a permi szóvégi vokálisokról, illetve azok fejlődéséről és LYTKINnek a permi nem első szótagi vokálisokról alkotott képe alapján a következő szabályrendszert állíthatnánk fel a végmagánhangzók alakulásával kapcsolatban:

1. $-V > -a, -i (=i, i)$
2. $-C > \emptyset$
3. $-a > -a$ ($>$ zürjén $-a$, votják $-o, -a$)
 $-\varepsilon > -\varepsilon$ ($>$ zürjén $-e$, votják $-e$)

Az első szabály az eredeti finnugor (finn-permi) szóvégi magánhangzók ($-V = -a|-ä, -e|-e$) őspermi kori változását mutatja. A második bizonyos mássalhangzók, illetve szuffixális elemek ($*-m, *-k$ stb.) lekopását jelzi, amely folyamat után az újonnan szóvégre került őspermi magánhangzók ($*-a, *-\varepsilon$) már nem szenvednek változást (3. szabály).

Ezeknek a szabályoknak felhasználásával egy CVCV- és egy CVCV+k hipotetikus forma végmagánhangzójának fejlődését a következőképpen képzelhetjük el:

CVCV-	CVCV+k
1. CVCa-	1. —
vagy	
CVCi-	
2.] —	2. CVCV-
3.] —	3. CVCa-
	vagy
	CVC\varepsilon-

Amint látható, az első esetben a 2 későbbi, a másodikban pedig a korábbi első szabály nem alkalmazható. Mind a k szuffixummal ellátott, mind az eredetileg is magánhangzóra végződő szóalak utolsó magánhangzója két lehetséges variációban mutatkozik. Az általunk tárgyalt kérdés szempontjából ezek a variációk mindenesetre annyit már elmondanak, hogy a k elemnek a szóvégről

való eltűnése után *a*, illetve *ε* kellett volna, hogy legyen (és nem *i*) a *tő* utolsó magánhangzója, amint ez meg is figyelhető például a praesens egyes szám 3. személy, továbbá az illativus végződésénél. Természetesen hasonló helyzet állt elő az előzőek során már említett accusativusi *-*m*, valamint az egyes szám 1. személyű birtokos személyjel (*-*m*+*mgh.*) lekopása után is. Mint ismeretes, ezeknek a szuffixumoknak a funkcióját eltűnésük után az előttük álló magánhangzó vette át. Semmi jel nem mutat azonban arra, hogy az *i* is megjelent volna, mint egy eltűnt szuffixum funkcióját hordozó magánhangzó. Ahol az *i* a névszó- és igeragozási paradigmában — az imperativus, a tagadás, a nominativus kivételével — szóvégen jelentkezik, ott bekerülése analógiával is magyarázható, mint ahogyan erre LAKÓ is rámutat a permi allativusi és infinitivusi formák tárgyalásakor (i. h. 42). Az allativus ragjának archaikusabb változatával találkozunk a zürjén luzai és permjak nyelvjárásában, ahol ugyanis -*e*-re (és nem *i*-re) végződik (Lu. -*le*, P-*ve*).

Az általunk vizsgált két szótagos magánhangzóra végződő ige (CVCV-) végvokálisa tehát az első szabály szerint -*a* vagy -*i* lehetett. Kérdés, miért nem az -*a* maradt meg az imperativus egyes szám 2. személyében mint a pusztá *tő* végmagánhangzója.

3.1. LAKÓ — akinek megállapításai alapján a szabályrendszert felállítottuk — etimológiai kutatások segítségével jut arra a következtetésre, hogy az őpermi kor késői szakaszában csak -*a* és -*i*(*i*) állhatott a finnugor eredetű névszók végén. Az -*a*-ról kimutatja, hogy egyrészt az eredeti előpermi (finnugor) szóvégi *-*a* megőrződése, másrészt pedig egy *-*e*/*i**-*e* > -*a* változás eredménye. Amennyiben a *tő*végi -*a*-nak ez a részbeni ősisége bizonyítható, akkor nyilvánvaló, hogy az ige- és névszótövek végén már az őpermi kor elején is állhatott -*a*, ahogyan a szabályrendszer első szabálya mutatja. Mivel minket — témánk szempontjából — érdekel az a kérdés, hogy miért nem -*a* áll az imperativus egyes szám 2. személyében, a következőkben áttekintjük a LAKÓ által felsorolt szóegyeztetéseket, azokat, amelyekben mind a zürjén, mind a votják tartalmaz végmagánhangzót, a zürjén -*a*-t, a votják -*a*-t, illetve -*o*-t (i. h. 23—6). Ezekben LAKÓ a szóvégen eredeti végmagánhangzót lát. Eltekintünk a jövevényszavaktól, továbbá azoktól a szavaktól, amelyek képzett vagy nem képzett voltáról LAKÓ sem dönt teljes bizonyossággal (i. h. 28—9), tehát lehetnek képzettek is.

Kiderül, hogy azokat a szavakat, amelyekben LAKÓ az -*a*-nak a már említett részbeni ősiségével számol, tulajdonképpen három csoportba sorolhatjuk: a) permi kori szavak, b) képzett szavak, c) finn-permi (finnugor) kori szavak, ahol az -*a* eredete nem világos. Nyilvánvaló, hogy a permi kori szavak, azok tehát, amelyeknek csak zürjén és votják megfelelője van, semmit nem bizonyítanak az -*a* eredetisége mellett, s azok sem, ahol az -*a* képző, vagy képzőelemet rejt magában. (Az egyeztetések végén közlöm a lapszámot LAKÓ tanulmányából.)

a) Permi kori szavak:

1. v. *bio* 'Schnecke' (25)
2. z. *darga* 'Gründling (cyprinus gobio), ein dem Kaulbarsch ähnlicher Fisch'
v. *darga* «молёкъ рѣба» (23)
3. z. *gcla* 'Hals, Gurgel'
v. *gulo* 'Kehle, Hals' (25)

4. z. *kača* 'Elster'
v. *kočo* id. (25)
5. z. *šela* 'Haselhuhn'
v. *šala* id. (24)
6. z. *čáča* 'Kinderspielzeug'
v. *čáča* id. (24)
7. z. *ťovľa, čovča* 'ein Vogel mit langen Beinen und langem Schnabel,
Scolopax arquata'
v. *čulčo* 'eine Tringa-Art, möglicherweise Calidris arenaria' (26)
8. z. *vera* 'Euter'
v. *vera* id. (24)

b) Képzett szavak:

1. z. *kuda* : *ňan-k.* 'Brotkorb' (< *kud* 'Korb')
v. *kudo* 'eine Art kleiner Korb' (< *kudj* 'eine Art grosser Korb') (25)
2. v. *mīľa, mōľa* 'Brust, -stück, Wamme' (< *mōl* id.)
~ m. *māl* (24)
3. z. *ťıla* 'Neubrucl' (< *ťil* : *t.-kert* 'Feuerstahl,-zeug')
v. *tōlo* 'Wiese, Feld' (< *ťil* 'Feuer') (26)
4. z. *una* 'Menge; viel'
v. *uno* id. (az -a melléknévképző)
~ md. *īne*, fi. *enā-* (26)

c) Finn-permi (finnugor) kori szavak, ahol az -a eredete nem világos:

- 1. z. *burna* 'Tschetwerik (ein Getreidemass); grosses . . . Gefäss'
v. *berno* 'Braukufe, Mühltrichter'
~ cser. *pūrňa*, fi. *purnu* (25)
- 2. z. *dera* 'Leinwand'
v. *dera* id. (24)
? ~ cser. *tuwur*
- 3. z. *gorđa* 'Kriekente; anas crecca'
v. *gurdo* : *g. čež* 'eine graue, grosse Ente' (25)
~ osztj. *kartaŋ* stb.
- 4. z. *ļa* 'Sand'
v. *luo* id.
~ fi. *liva* (25)
- 5. v. *ńulo* 'Ulme'
~ cser. *nolyā* (26)
- 6. v. *peža* 'Meise'
~ md. *pižas* (24)

Amint a felsorolásból kiderül, az összesen 18 egyeztetés közül 8 permi szó, 4-ben pedig képző fedezhető fel. A 6 bizonytalan szó közül is 3—4-ről van valamilyen elképzelésünk. A z. *dera*, v. *dera* (2.) cseremisiz egyeztetése nagyon bizonytalan. LAKÓNÁL ez csak permi kori szó. Szóvégi -a-ja nem bizonyító erejű. Állatnevek (z. *gorđa*, v. *gurdo* : 3., v. *peža* : 6.) és edénynevek (z. *burna*, v. *berno* : 1.) esetében nem ritka a képzett forma, tehát ezeknél a szavaknál az -a-vel mint képzővel is számolhatunk. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy csupán 1—2 szóval kapcsolatban vagyunk bizonytalan-ságban. Ez azonban igen kevés a vizsgált számennyiséghez képest.

Már ennek a 18 szóegyeztetésnek az áttekintése is arra készítet bennünket, hogy kételkedjünk egy eredeti finn-permi (finnugor) *-a* őspermi kori továbbélésében. Hozzáteesszük még, hogy az ősi szóvégi **-a* szabályszerű sorsa általában a teljes eltűnés volt. Erre csak az ITKONEN által felhasznált etimológiai anyagban is (FUF 31) mintegy 20—25 példa található. Ritkábban előforduló jelenség, hogy a szóvégi *-a* a zürjénben teljesen eltűnt, a votjákban viszont *i* áll a helyén. LAKÓ erre 11 példát hoz (i. h. 7—8). Már ezek a felületes vizsgálódások is azt mutatják, hogy az *-a* esetleges ősiségét bizonyító 1—2 szóval szemben számosabb példa tanúskodik az *-a* teljes eltűnéséről (illetve: > votj. *i*), valamint másodlagosságáról.

3.2. Mindezek alapján az előbb felállított szabályrendszert a következőképpen módosítjuk:

1. $-V > -i (= i, i) (> z. \emptyset, -i, v. -i, \emptyset)$
2. $-C > \emptyset$
3. $-a > -a (> z. -a, v. -o, -a)$
 $-e > -e (> z. -e, v. -e)$

Az első szabály tehát a finn-permi (finnugor) szóvégi magánhangzóknak csak egyféle őspermi alakulását engedi meg. Nézetünk szerint ugyanis az őspermi kor első felében abszolút szóvégen csak felső nyelvállású magánhangzó állhatott. Az *-a*, éppen úgy mint az *-e* bizonyos végződéslekopása után került a szó végére, s mivel ekkor már lezajlott a végvokálisok felső nyelvállású magánhangzóvá válása, a továbbiakban változatlanul megmaradt.

Igy magyarázható például a zürjén udorai nyelvjárásában a praesens egyes szám 3. személyének végződése, amely egyes igéknél *-as* (az ópermi nyelvemlékek több helyen csak *a*-t mutatnak), másoknál pedig *-e*, tehát az *-as* nem állandósult kizárólag a futurum jelölésének funkciójában. LYTKIN meggyőzően mutatja ki ebben a kétféle végződésben a finnugor *-a/-ä*, illetőleg *-e/-e* tövek egyfajta elkülönülését egymástól a zürjénben (NyK 71 : 95—9). Ismeretes, hogy a praesens egyes szám 3. személyében egy **k* praesensjel kopott le. Eltűnése után az előtte levő vokális, az őspermi *-a* és *-e* került a szóvégre.

Az imperativus többes szám 2. személyének végződése a zürjénben *-e(j)*, (a votjákban *-e*). Szabályrendszerünk 2. és 3. szabályának alkalmazásával világossá válik, hogy egy eredetileg mássalhangzóra végződő, azaz valamilyen szuffixummal ellátott igealak van dolgunk. Már SETÄLÄ sejtése szerint is valami elem követhette a tővégi magánhangzót (TMB 67—8, 140). Ez az elem egy eredeti **k* többesjel lehetett.

Hasonló folyamattal képzelhető el a ma is igen produktív permi denominális és deverbális *-a* névszóképző megjelenése, amely nem más, mint egy **k*. képzőelem lekopása után általánosult *-a* végmagánhangzó (RÉDEI: NyK 61 : 83).

A feltett CVCV- igei tő tehát a második szabályrendszer szerint a következőképpen alakul:

1. CVC_i- (> z. CVC-, v. CVC_i-)
2. } —
3. }

Egy CVCCV- forma, ahol a szóbelseji *-CC-* nehezen kiejthető mássalhangzókapcsolat, a zürjénben is CVCC_i- alakban maradt meg (votják CVCC_i-).

A HARMS elgondolása szerint feltett CVCV+*k* szuffixummal ellátott igei tő fejlődése ugyanolyan, mint ahogyan azt az első szabályrendszer alapján bemutatattuk.

4.1. Visszatérve HARMS magyarázatához leszögezhetjük, hogy HARM^S nem foglalkozik az *i* megjelenésének szabályaival. Hipotézise abban az esetben lenne meggyőző, ha megcserélhetnénk az általunk felállított szabályrendszer első két szabályát. Ezt azonban véleményünk szerint semmi nem indokolja. Egyetlen lehetőség maradna még a *k* szuffixum feltételezésére. Amennyiben ez a **k* praesensjel oly ősi időben kopott le, hogy az utána magánhangzóra végződő igetők teljesen egybeesett az előpermi abszolút igetővel, akkor további alakulására a szabályrendszer első szabályát minden zavar nélkül alkalmazhatjuk. Ehhez azonban fel kellene tételeznünk, hogy ugyanaz a **k* praesensjel, amely körülbelül az ősspermi kor második felében kopott le a praesens egyes szám 3. személyében, már jóval régebben, az ősspermi kor legkezdetén eltűnt az imperativus egyes szám 2. személyében. Nem csupán arról van szó, hogy ennek nagyon kicsi a valószínűsége, hanem arról is, hogy ez a feltételezés teljesen fölösleges. Nagyon messzire nyúlik vissza, s mint ilyen már önmagában véve beismerése annak, hogy a permi nyelveknek az ősspermi kortól kezdődő önálló fejlődési szakaszában semmi jel nem mutat egy *k* szuffixum meglétére az imperativus egyes szám 2. személyében, s így a főigének a tagadó ige melletti alakjában sem. Más szóval ez a két ragozási forma a permi nyelvek és csak a permi nyelvek tanulságai alapján az igeragozásban jelentkező abszolút tőnek tekinthető.¹

4.2. Hangsúlyoztuk, hogy csak a permi nyelvek tanulságairól van szó, mégpedig messze az ősspermi kor kezdeti időszakára visszanyúlva, mivel a kutatók egy része — közöttük HARMS is — a többi finn-permi nyelv analógiájára hivatkozik ebben a kérdésben. A finn, a lapp és a mordvin analógiája valóban csábító, de ha a cseremisiz és az obi-ugor nyelvek felé fordulunk, a kép jelentősen módosulhat. A cseremisizben — amint ITKONENNEK a dolgozat elején idézett megállapításai tanúsítják — semmi nyoma nincs a *k* szuffixumnak, azaz itt is olyan korai szakaszban kellett volna eltűnnie, hogy a visszamaradó tő gyakorlatilag egybeessen az abszolút igetővel, mint a permiben. Ez azonban ismét egy fölösleges feltételezés lenne, és csakis a mordvinban megőrződött *k* támogatná. A cseremisiz és a mordvin kapcsolata azonban igen kevésbé bizonyító erejű, mivel lexikai (БЕРЕСЗКИ: CIFU 202—3) és morfológiai (ШЕРЕБРЕННИКОВ: Категории времени и вида 272—5) kutatások sikeresen bizonyították már eddig is azt a tényt, hogy a cseremisiz igen közel áll a permi nyelvekhez: «Помимо лексических соответствий находим целый ряд таких общих грамматических черт марийского и пермских языков, которые

¹ Mint ismeretes a névszóragozásban jelentkező abszolút tő a nominativus (alapszóalak). Itt sokkal erősebben érvényesülnek a lekopási szabályok, mint az igei abszolút tőben. Az eredeti végvokálisok általában eltűntek, néha — elsősorban a votjában — azonban megőrződtek felső nyelvállású magánhangzóként. A szóvégi mássalhangzókapcsolat után sem maradt meg a végvokális, mint ahogy ezt az imperativus -*i*-je esetében tapasztaltuk. A mássalhangzókapcsolatok a névszók végén általában egyik elemük elvesztésével egyszerűsödtek (pl. z. *jen*, *jenm*-, v. *in*, *inm*- 'Gott, Himmel' ~ fi. *ilma*, z. v. *kuč* 'Adler' ~ fi. *kotka*, z. v. *mus* 'Leber' ~ fi. *maksa* stb.). Nyilvánvaló tehát, hogy az igei abszolút tő archaikusabb, mint a névszói. Ez érthető, mivel a névszói abszolút tőnek a beszédben összehasonlíthatatlanul nagyobb a használati megterhelése, mint az igeinek, s így egyszerűsödése is sokkal nagyobb fokú.

отсутствуют в мордовском языке» (BERECZKI: i. h. 203). Az a körülmény, hogy sem a cseremiszenben, sem pedig a permi nyelvekben nem találunk bizonyítékot egy *k* szuffixum egykori meglétére, talán újabb adalék lehet ezeknek a nyelveknek egymással való kapcsolatához. Analógiát pedig nem a mordvinban és a finnben keresünk, hanem az obi-ugor nyelvekben, ahol szintén nincs jele az imperativusnak. LIMOLA a vogul imperativusi végződésről a következőt mondja: „Dieses *-a*, *-ä*, *-ä* ist wohl mit dem *-a*, *-ä* des Vokativs: So. *äšä* 'Vater' (Nom. *äš*), Tj *enkä* 'Mutter' (Nom. *önu*) usw. . . . identisch" (MSFOu. 116 : 291). Ugyanez a helyzet az osztjákban is (vö. STEINITZ: OVE II: 136—7), ahol az *-a*-s vocativus *-a*-ja azonosnak tekinthető az imperativus egyes szám 2. személyének *-a*-jával. Máshol az igető és a 2. személyrag kapcsolatát találjuk az imperativus funkciójában (vog. *tot-en* 'vigyél!').

A cseremisiz és az obi-ugor nyelvek analógiája tehát megerősíthet minket abban a meggyőződésünkben, hogy a permi nyelvekben az abszolút igető volt mindvégig használatos a felszólításra. Ezt most már nem csupán a zürjén és a votják belső tanulságai támogatják, hanem a cseremisiz és az obi-ugor nyelvek példája is.

A cseremisiz, a permi és az obi-ugor nyelvek imperativusának összevetése lehetőséget nyújt arra, hogy a finnugor alapnyelv módjelölésére is következtessünk: „E példák, de a más nyelvcsaládokból ismert hasonló jelenségek alapján is feltehető, hogy az alapnyelvben a nagy nyomatékkal ejtett módjel nélküli igető is kifejezhette az erősebb felszólítást" (HAJDÚ: BUNyt. 71).

KORENCHY ÉVA

Zum Problem des absoluten Verbalstammes im Syrjänischen

Verfasserin untersucht das Problem, ob die 2. Person Singular des Imperativs im Syrjänischen (bzw. Permischen) mit dem absoluten Verbalstamm identisch oder bezüglich des absoluten Verbalstammes sekundär ist. Nach einer traditionellen Ansicht war der permische Imperativ ursprünglich mit dem durch das Präsenzzeichen **k* gebildeten Indikativstamm, der mit Nachdruck betont wurde, identisch. Neuerdings vertritt R. T. HARMS diese Auffassung, der sich mit den Mitteln der generativen Phonologie um das Festhalten eines Kriteriums bemüht, auf Grund dessen der Ansatz eines ursprünglichen **k*-Suffixes notwendig wird. Verfasserin zeigt, daß HARMS die Regeln im Zusammenhang mit dem Auslautvokal *-j* der Imperativformen außer Acht läßt und seine Hypothese somit nicht überzeugen kann. Die Formulierung und Anwendung dieser Regeln ist unumgänglich, weil wir begründen müssen, wieso gerade dieser Laut im Imperativ (und weiter in der Verneinungsform und vor der Infinitivendung) auftritt.

Verfasserin stellt zunächst auf Grund des Bildes, das LAKÓ von den auslautenden Vokalen des Permischen bzw. deren Entwicklung und LYTKIN von den Vokalen der nicht-ersten Silben im Permischen geben, ein System geordneter Regeln auf, bei deren Anwendung sich erweist, daß der Auslautvokal einer hypothetischen Form CVCV + *k* nach dem Schwinden des *k* nur **-a* oder **-e* sein konnte (nicht aber *i*). Gleichzeitig ist nach der ersten Regel des Regelsatzes anzunehmen, daß der Auslautvokal der Verbstämme des Typs CVCV- als *-a* oder *-j* realisiert wird. Auf Grund dieser beiden Möglichkeiten, die die Regel erzeugt, wäre also in der Imperativform ein Auslautvokal *-a* ebenfalls denkbar.

Im Folgenden befaßt sich Verfasserin mit der Frage, warum *-a* nicht als Auslautvokal des Imperativs der 2. Person Singular im Permischen auftritt. Die erste Regel des Regelsatzes wurde deshalb so formuliert, daß sie die Annahme eines *-a* erlaubt, wie LAKÓ bei seiner Untersuchung der permischen Auslautvokale zu dem Schluß kam, daß das auslautende *-a* teilweise die Bewahrung eines alten finnisch-permischen (finnisch-ugrischen) **-a* darstelle (andererseits **-e/*-e > -a*). Verfasserin überprüft die von LAKÓ aufgeführten Etymologien und stellt fest, daß kein Grund vorliegt, mit der Altertümlich-

keit eines Teils der $-a$ -Vertretungen zu rechnen, und somit für den Beginn des Urpermischen nur Vokale hoher Zungenstellung im absoluten Wortauslaut anzusetzen sind. Auf Grund dessen modifiziert Verf. den im Vorhergehenden aufgestellten Regelsatz. Die erste Regel des so modifizierten Regelsatzes läßt somit als Endvokal der Verbalstämme des Typs CVCV- nur ($-i$) im Urpermischen zu.

Nach der Schlußfolgerung der Verf. weist nichts auf ein ursprüngliches $*k$ im Imperativ und der Verneinungsform, d. h. diese beiden Flexionsformen sind als der in der Verbalflexion erscheinende absolute Stamm aufzufassen. Als analoge Erscheinung wird auf den Imperativ im Tscheremissischen und den obugrischen Sprachen verwiesen, wo ebenfalls kein Imperativzeichen auftritt.

ÉVA KORENCHY

Morfonematikus szerkezet típusok a szölkupban

1. Az alábbiakban a szölkup szavak, szótagok morfonematikai felépítésének statisztikailag jellemezhető típusait szándékozom ismertetni. Kutatásaimból kiderül, hogy milyen szerkezetű a szölkup szótag és szó, és hogy milyen hangkapcsolatok fordulnak elő ebben a nyelvben. Ezek az eredmények a szölkup nyelv olyan általánosabb jellemvonásait mutathatják meg, amelyek talán a rokon nyelvek további összehasonlító kutatásában is hasznosíthatók lesznek.

Munkám célja az volt, hogy ezzel az eljárással a szölkup bizonyos törvényszerűségeit kibontsam, hogy ezúton egy esetleg később elkövetkező és a számojéd, valamint a finnugor nyelvekre kiterjedő összegző munkához, ha szerény keretek közt is, de adatokat szolgáltatassak, még ha ez a vizsgálat csak az egyik, de irodalmi nyelvként kezelt nyelvjárásra terjed is ki.

Munkámban HAJDÚ PÉTER „Chrestomathia Samoiedicá”-ját használtam fel. A szövegben előforduló valamennyi szókészleti elemet feldolgoztam, s mivel az anyag a tazi nyelvjárást képviseli, ezért pontos képet csak erről a dialektusról kapunk. Folyamatos szöveget választottam, ezzel akarván biztosítani, hogy a való nyelvről alkossunk fogalmat. Három szempont szerint vizsgáltam meg a rendelkezésre álló szöveget. Ezek: a szó szerkezete a fonémamegoszlás alapján, a szótag szerkezete és a mássalhangzó-kapcsolatok.

2a) Először is arra a kérdésre kerestem a választ, hogy bármelyik szót is vegyük alapul, milyen rendben épülnek fel ezek a magánhangzókból és a mássalhangzókból. A magánhangzó (V) és a mássalhangzó (C) kombinációs lehetőségeit matematikai úton megkaphatjuk, mindig attól függően, hogy hány fonémát tartalmaz a nyelv. Nyugodtan állíthatjuk azonban, hogy nincs nyelv, amely valamennyi lehetőséggel élne; a nyelv az elvileg rendelkezésre álló hangkombináció lehetőségeket csak igen korlátozott számban használja ki. Vannak olyan V és C kombinációk, melyek virtuálisan megvannak, és vannak, melyek teljességgel lehetetlenek a nyelvben. Az alábbiakban bemutatom a lehetséges variációkat. A bontási elv a szavak fonémaszáma volt, erre utal a sor elején álló szám is. Azonos számú fonémával rendelkező szavaknál is többféle kombináció adódhat. Ezeket az alcsoportokat indexszámmal is jelöltem. Minden szerkezet típusra említék egy-egy példát, végül pedig számokban kifejezve az egyes szerkezet típusok gyakorisága — alcsoportonként és összesítve egyaránt — következik. (ld. I. táblázat).

A folyamatos szöveg eredményezi, hogy nemcsak a tőalakok, hanem a toldalékolt formák is számításba jönnek. A rövid és hosszú mássalhangzókra nem voltam tekintettel, hiszen ez csak kvantitásbeli különbség, ami a hangok

kapcsolódása szempontjából itt irrelevánsnak veendő. (Kivételt képeznek azok az azonos mássalhangzók, melyek morfémahatáron találkoznak, azaz fonetikailag hosszúként realizálódnak.)¹ A magánhangzók mennyiségi megkülönböztetésétől szintén eltekintettem, mivel megítélésük nem is mindig egyértelmű.

A kapott adatok segítségével megállapítható a tazi szölkup szó átlagos hosszúsága fonémákban mérve; ez pedig 5,5. Azaz minden száz szó 550 fonémából épül fel átlagosan. (TARNÓCZY TAMÁS szerint a magyar szavak átlagos hosszúsága — Ady költői nyelve alapján — öt hangzó, illetve két szótag.) További érdekességek mutatkoznak meg az adatok nyomán. A számszerű előfordulást tekintve a leggyakoribbak a négy, három és öt fonémából állók, ám ezeknél a típusoknál kisebb számú variációs lehetőség szerepel. (Relatív mértékkel mérve természetesen a 04 esetében az öt típus elég sok, különösen, ha a 07-nél is csak hét van.) Szabályosan emelkedik a típusok száma egészen a 10—11 elemű szóig, majd hirtelen ismét visszaesik, és a 17 eleműeknél már csak egy van. A nagy variációs lehetőséghez azonban nem járul hasonlóan magas gyakoriság. A 09 eleműekig a gyakorisági érték általában öt fölött van, később ellenben egyre csökken, és állandósulnak az egyszeri előfordulások.

Az öt leggyakoribb szótípus: 04.2, 05.1, 03.2, 05.3, 03.1. Ezek együttesen az összes szónak majdnem a felét teszik ki. Talán nem véletlen az a tény sem, hogy ezek közt éppen olyan szavak vannak, amelyeknek a morfonematikai szerkezete C + V torlódás nélküli variálódásából adódik (ill. egyszerű CC kapcsolat van benne). Különös módon egy (magánhangzó-) fonémából álló szóra példát nem találtam.

2b) A szavak itt megvizsgált szerkezettypusainak meghatározott szótag-típusokból kell felépülniük. A következő probléma tehát az, hogy melyek ezek a szótagtípusok, és milyen elv szerint alkalmazza őket a nyelv.

A vizsgálat során figyelemmel kísértem, hogy valamely szótagtípus az illető szó hányadik szótaghelyén fordul elő. Ezzel a megosztással érdekes eredményre juthatunk. A táblázatban közölt számok mind adatszámok. A függőleges oszlopokban a szótagtípusok találhatóak, a vízszintes sorok pedig azt mutatják, hogy a szóban első, második, stb. szótaghelyen áll-e (ld. 2. táblázat).

A szölkup szótag magját mindig magánhangzó alkotja, és ezt a magot kíséri vagy megelőzi egy — esetleg több — mássalhangzó. A szótagok összességének és a szavak számának ismeretében könnyen kiszámítható a szónak szótagokban mért átlagos hosszúsága, ami jelen esetben 2,45. MENZERATH lényegesnek tartja a nyelveknél a szótagtípusok számát, mint nyelvi jellegzetességet. A szölkupban ez a szám öt. (A magyarban 8, az angolban 16, a németben 19 a szótagtípusok száma.)

A szótagtípusok előfordulási gyakoriságában lényeges különbségek fedezhetők fel. Mindenekelőtt szembeötlő a CV szótagtípus viselkedése. Ez a típus önálló szóként lényegesen ritkábban fordul elő, mint a CVC szótag. Figyelemre méltó, hogy a CV — mely összességében majdnem kétszerese a másik leggyako-

¹ Megesik, hogy két azonos CC közé morfémahatár kerül, és így ezek voltaképpen nem egy hosszú C fonémának, hanem két C kapcsolatának számítanak. Előfordulásuk csekély volta miatt nem tértem ki rájuk; a statisztikai átlagot nem nagyon befolyásolja e szempont mellőzése.

ribb szótagtípusnak, a CVC-nek — önálló szóként csaknem harmadrésze lesz a CVC-nek. Hasonlóképpen feltűnő, hogy csak V-ből (egy magánhangzóból) álló szó nem fordul elő, ugyanakkor két szótagosoknál nem csekély számban (182) mutatható ki az egyetlen V-ből álló szótagtípus. A CVCC típus előfordulása eléggé korlátozott.

Az sem mellékes körülmény, hogy az egyes típusok milyen hajlandóságot mutatnak a szó bizonyos helyén való megjelenésre. A V és a VC szótagok főként első szótagi pozícióban találhatók, míg a CV valamivel gyakrabban fordul elő nem első szótagban. Érdekes kép rajzolódik ki a több szótagú szavak felé haladva. Négy, öt szótagtól felfelé a szavak szerkezete döntő többségében CV és CVC típusból épül fel, és egészen elenyésző számban bukkannak föl a többiek. A CV és a CVC szótagtípus eloszlása egyébként meglehetősen egyenletes; a CV talán szívesebben szerepel 2., 3., 4. szótagként. Az említett helyeken mindig magasabb számban szerepel, mint az első szótagban. ACVC-nél ez nem rajzolódik ki ilyen élesen.

Vízszintes irányú összegezésünk szerint a kétszótagos típus volt a leggyakoribb, több mint kétszerese a következőnek (háromszótagú), mely szintén csaknem kétszerese a négy szótagúaknak. Itt már erőteljesebb törés következik: az ötszótagos típus kb. negyedrésze az előzőnek. A több szótagú rovat összefoglal tiz hatszótagos, három hétszótagos és egy nyolcszótagos szót. Mivel ezek ritkák, célszerű volt összevonni őket egy helyre.

Az előbbiekből önként adódik egy összevetés: milyen arányban állnak egymással a nyílt illetve a zárt szótagok, vagyis a V + CV és a VC + CVC + CVCC típusok. Ezeknek aránya: 1,9 : 1. (TARNÓCZY TAMÁS statisztikája alapján a magyarban ez 1 : 1,45.)

2c) Már a szótagtípusoknál szembeötlik, hogy a hangok bizonyos kapcsolódása elképzelhetetlen, vagy meglehetősen ritka a szölkupban. Elképzelhetetlen például négy egymásután álló C egy szóban, de három C is elég szórványosan jelentkezik. Ez utóbbi hangkapcsolódási típus részletes vizsgálatától ezúttal eltekintek, mert kevés példa áll rendelkezésre, és úgy tűnik, hogy ez a típus nem jellemző a nyelv egészére. A VVV háromelemű kapcsolatra szintén nem találtam példát, sőt a VV-re is csak egy-két bizonytalan esetet. Ebből pedig bármiféle szabályszerűségre következtetni nehéz, ha csak arra nem, hogy a vizsgált nyelv nem szívesen állít egymás mellé két magánhangzót.

A hangok teljes kételemű kapcsolatát nem kívánom kibontani ezen dolgozatban, bár feltett szándékom a szölkup kételemű kapcsolódások alaposabb feldolgozása. Pillanatnyilag arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a mássalhangzók egymással történő kételemű kapcsolatában milyen szabályszerűségek figyelhetők meg. Anyagomat teljes terjedelmében megvizsgáltam, és a CC kapcsolatokat első illetve második elemük szerint rendszereztem. Eredményeimet a 3. táblázatban mutatom be adatszámokkal és százalékarányban.

Feltűnő, hogy e kapcsolódások mind szóbeliséjében találhatók, kivéve a *qw*-t, ezt azonban — ha a *q* allofonjának tekintjük — kiküszöbölhetjük. Pusztán csak a teljesség kedvéért tartottam érdemesnek felvételét a hangkapcsolatok közé.

A hangkapcsolat első elemeként a nazálisok 55,10%-ban, a likvidák 31,74%-ban, az explozívák 10,34%-ban, a spiránsok 2,82%-ban fordulnak elő. Vagyis a leggyakoribb első elemtípus a nazális. Ez azonban csak a gyakoriság. A nazálisok 16, a likvidák 21, az explozívák 13, a spiránsok 9-féle hang-

kapcsolatban szerepelhetnek első komponensként. Ezek tanúsága szerint tehát nem mindig függ össze a típusok nagy száma és a nagy gyakoriság. (*n*-előtagú 33,21 %, de csak négy típusban !)

Az előtagként meglehetősen alacsony számban képviselt explozívák utótagként az összes lehetőség 75,30 %-ában megtalálhatók. A többi ilyen megoszlást mutat: nazális: 11,19 %, affrikáta: 9,72 %, spiráns: 2,57 %, likvida: 1,22 %. Ebben a pozícióban az explozívák érdekes módon nagy számú — 30 féle — típust mutatnak fel. (A többi: nazális: 17, spiráns: 8, likvida: 5, affrikáta: 3.)

Az első komponensként álló mássalhangzók közül az *r*- kapcsolódik a legtöbb elemhez, számszerint kilenchez. Ugyanakkor ez a hang második elemként egyáltalában nem szerepel. A *t*- mint utótag kilenc típust alkot, előtagként viszont csak négyet. Vannak tehát olyan fonémák, melyek a hangkapcsolatban főleg előtagként (pl. az *r*), mások viszont inkább utótagként lépnek fel (pl. a *t*). Ennek a jelenségnek a mozgató rugóját érdemes lenne feltárni.

Talán egy szót még a háromtagú mássalhangzó kapcsolatokról. Bizonyára nem véletlen, hogy minden egyes esetben a leggyakoribb típusok valamelyikéhez járult egy harmadik elem: *jnt*; *nts*; *mpt*; *rmt*; *jmp*. Érthető módon a kételemű „alap-hangkapcsolat” mindig nazális + explozíva összetételű.

3. Dolgozatom olyan statisztikai eredményeket tartalmaz, amelyek lényegesen nagyobb anyag feldolgozásával bizonyára módosulhatnak. A szőlőkup nyelv fonéma-kapcsolódásainak fő sajátosságait azonban — legalábbis a тази nyelvjárásra vonatkozóan — általában — remélhetőleg — jól szemléltetik.

MÁRK TAMÁS

Irodalom

MENZERATH, P.: *Journal of Acoust. Society XXII.* (1950).

PETŐFI S. JÁNOS: *A nyelvstatisztikai vizsgálatok néhány kérdése.* OMKDK, Bp. 1967.

TARNÓCZY TAMÁS: *A magyar hangzókapcsolatok eloszlása Ady költői nyelve alapján:* NyK LIII (1951).

VÉRTES EDIT: *Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez:* NyK LIV, LV.

Морфематические структурные типы в селькупском языке

Статистические исследования указывают на некоторые общие свойства тазовского диалекта селькупского языка. Таким способом мы можем получить информации о структуре слова на основе распределения фонем, о структуре слога и о связи звуков.

Слова тазовского диалекта построены из пяти фонем и это является результатом разновесия типа слов с различным количеством фонем. Изю всех вариантов фреквенция слов типа CVCV и CVCVC самая большая.

Число типов слогов селькупского — пять и средняя длина слогов 2,45. Частота отдельных типов различна, и даже фреквенция односложных слов отличается от фреквенции многосложных. Зная эти типы, можно взвесить, каково соотношение между открытыми и закрытыми слогами.

В двухэлементной связи согласных имеется определенная закономерность. Эта связь в селькупском языке возможно исключительно внутри слова. Первым членом выступают чаще всего назальные, а последним — эксплозивы. В трехчленной связи «основе» назальный + эксплозива примыкает какой-нибудь третий элемент.

Тамаш Марк

1. táblázat

A SZÓ SZERKEZETE A FONÉMA MEGOSZLÁSA ALAPJÁN

02	1.	VC	<i>aj</i>	35	
	2.	CV	<i>na</i>	53	
	3.	VV	<i>aē</i>	1	89
03	1.	VCV	<i>uča</i>	113	
	2.	CVC	<i>čap</i>	155	268
04	1.	VCVC	<i>đtāp</i>	69	
	2.	CVCV	<i>kūlā</i>	283	
	3.	VCCV	<i>orsā</i>	22	
	4.	CVVC	<i>qat</i>	3	
	5.	CVCC	<i>qelm</i>	1	378
05	1.	CVCVC	<i>lakap</i>	220	
	2.	VCVCV	<i>utisā</i>	15	
	3.	CVCCV	<i>pakta</i>	116	
	4.	VCCVC	<i>amnap</i>	19	
	5.	CCVCV	<i>qwāllā</i>	1	371
06	1.	CVCVCV	<i>sūrlā</i>	74	
	2.	VCVCVC	<i>ākōqil</i>	9	
	3.	CVCCVC	<i>kēisat</i>	58	
	4.	VCVCCV	<i>ānantī</i>	24	
	5.	VCCVCV	<i>intīti</i>	21	
	6.	CVCCCV	<i>kūptna</i>	1	187
07	1.	CVCVCVC	<i>kēčogit</i>	55	
	2.	VCVCVCV	<i>imakota</i>	7	
	3.	CVCCVCV	<i>koptatī</i>	46	
	4.	CVCVCCV	<i>mačontī</i>	95	
	5.	VCCVCVC	<i>ēptāqāk</i>	8	
	6.	VCVCCVC	<i>amīrlej</i>	4	
	7.	VCCVCCV	<i>apsītqo</i>	1	216
08	1.	CVCVCVCV	<i>qūrinīti</i>	48	
	2.	CVCCVCVC	<i>čontōqit</i>	31	
	3.	CVCVCCVC	<i>kōtalnīt</i>	8	
	4.	CVCCVCCV	<i>māqtontī</i>	20	
	5.	CVCCCVCCV	<i>sumptāsā</i>	1	
	6.	CVCCVCCV	<i>passejntī</i>	2	
	7.	VCVVCVCV	<i>imakotap</i>	8	
	8.	VCCVCVCV	<i>ūntīnīnīti</i>	3	
	9.	VCVCCVCV	<i>ilīmpāqi</i>	6	
	10.	VCVVCVCCV	<i>imīlamtī</i>	3	
	11.	VCCVCCVC	<i>ilmatqān</i>	2	
	12.	VCCVCCCV	<i>omtājntī</i>	1	133
09	1.	CVCVCVCVC	<i>čūlālātīt</i>	5	
	2.	CVCCVCVCV	<i>lankatāla</i>	5	
	3.	CVCVCCVCV	<i>pikīltīlā</i>	34	
	4.	CVCVCVCCV	<i>čipōqintī</i>	16	
	5.	CVCCVCCVC	<i>mātqintīj</i>	3	
	6.	VCVCVCVCV	<i>ūtečīnīti</i>	1	
	7.	VCCVCVCVC	<i>antōqinīj</i>	2	
	8.	VCVCCVCVC	<i>ilīptāqāk</i>	3	
	9.	VCCVCVCCV	<i>antōqintī</i>	6	
	10.	VCCVCCVCV	<i>orqiltītī</i>	5	
	11.	VCVCCVCCV	<i>ammājntītī</i>	1	
	12.	VCVCCVCCV	<i>ammontījgo</i>	1	82
10	1.	CVCVCVCVCV	<i>pačitikunā</i>	4	
	2.	CVCCVCVCVC	<i>paktālātīt</i>	3	
	3.	CVCVCCVCVC	<i>tetalpisak</i>	19	
	4.	CVCVCVCCVC	<i>qulalālčal</i>	2	
	5.	CVCCVCCVCV	<i>sumpāptilā</i>	12	
	6.	CVCVCCVCCV	<i>nārāltājilā</i>	2	
	7.	CVCCVCVCCV	<i>kinčogintī</i>	4	

	8.	CVCVCCCVCV	<i>kiräjntiti</i>	2	
	9.	CVCCCVCCCV	<i>kontšäjniti</i>	1	
	10.	VCVCVCCVCV	<i>imilantisa</i>	1	
	11.	VCVCVCCVCCV	<i>imiläqnti</i>	2	
	12.	VCCVCCVCCV	<i>orgilnätit</i>	9	
	13.	VCCVCCVCCV	<i>ünkältimpa</i>	1	62
11	1.	CVCVCCVCCV	<i>keiikuläitit</i>	2	
	2.	CVCCVCCVCCV	<i>lankatäläq</i>	5	
	3.	CVCVCCVCCV	<i>kinälitit</i>	7	
	4.	CVCVCCVCCV	<i>qulalälčäja</i>	4	
	5.	CVCVCCVCCV	<i>česinlatgo</i>	2	
	6.	CVCCVCCVCCV	<i>säntirilmät</i>	11	
	7.	CVCCVCCVCCV	<i>qontalälčak</i>	1	
	8.	CVCCVCCVCCV	<i>sumpäptimpa</i>	3	
	9.	CVCVCCVCCV	<i>näqirmtälil</i>	3	
	10.	CVCCVCCVCCV	<i>mantšülilä</i>	1	
	11.	CVCCVCCVCCV	<i>kontšäjntak</i>	1	
	12.	VCVCCVCCVCCV	<i>orimkülmäi</i>	1	
	13.	VCVCCVCCVCCV	<i>imilantini</i>	1	42
12	1.	CVCVCCVCCVCCV	<i>katipontätit</i>	2	
	2.	CVCVCCVCCVCCV	<i>sökälälänit</i>	3	
	3.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>temnilantisa</i>	2	
	4.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>mitqiltit</i>	1	
	5.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>sumpiqolamti</i>	3	
	6.	CVCVCCVCCVCCV	<i>säpittäjntiti</i>	1	
	7.	VCCVCCVCCVCCV	<i>antalimpämän</i>	1	
	8.	VCCVCCVCCVCCV	<i>antalimpäti</i>	1	14
13	1.	CVCVCCVCCVCCV	<i>tokkimätälipäl</i>	1	
	2.	CVCVCCVCCVCCV	<i>šütikotöqinti</i>	1	
	3.	CVCVCCVCCVCCV	<i>mitiqolamniti</i>	1	
	4.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>qontalälčätit</i>	4	
	5.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>sumpäptimpilä</i>	2	
	6.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>sumpiptäqinti</i>	1	
	7.	VCCVCCVCCVCCV	<i>omtäjolimpisä</i>	1	
	8.	VCCVCCVCCVCCV	<i>amyrqolamnäq</i>	1	12
14	1.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>köptiraltitit</i>	1	
	2.	CVCVCCVCCVCCV	<i>kriičinolititit</i>	1	
	3.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>nitiqilläjntiti</i>	1	3
15	1.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>konitäläjkulimät</i>	1	
	2.	VCCVCCVCCVCCV	<i>ämnänti</i>	1	2
16	1.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>sumpiqolimpiläsä</i>	2	
	2.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>qontaläntälätit</i>	1	3
17	1.	CVCVCCVCCVCCVCCV	<i>teliqantitimpäti</i>	1	1
18	1.	CVCCVCCVCCVCCVCCV	<i>nitiqilläjkolimpisam</i>	1	
	2.	CVCVCCVCCVCCVCCV	<i>tättišolčimpilätissä</i>	1	2

2. táblázat

A SZÓTAGTÍPUSOK

		V	VO	CV	OVC	CVCC	Összesen
Egyszótagú szavakban		—	35	53	155	1	244
Kétszótagú szavakban	1. szótag	182	41	507	174	1	905
	2. szótag	—	3	536	366	—	905
Háromszótagú szavakban	1. szótag	52	33	234	101	3	423
	2. szótag	—	—	261	157	5	423
	3. szótag	—	—	301	122	—	423
Négyzótagú szavakban	1. szótag	26	33	131	35	1	226
	2. szótag	—	—	114	106	6	226
	3. szótag	—	—	188	38	—	226
	4. szótag	—	—	173	53	—	226
Ötszótagú szavakban	1. szótag	6	1	25	19	—	51
	2. szótag	—	—	35	16	—	51
	3. szótag	—	—	29	20	2	51
	4. szótag	—	—	42	9	—	51
	5. szótag	—	—	41	10	—	51
Ennél több szótagú szavakban		1	2	55	31	—	89
Összesen		267	148	2725	1412	19	4571

3. táblázat

A KÉTELEMŰ MÁSSALHANGZÓ-KAPCSOLATOK

1. Az első elem szerint

<i>nt</i>	265	<i>mt</i>	71	<i>lt</i>	65	<i>lc</i>	72	<i>rq</i>	24	<i>tq</i>	27	<i>kt</i>	21
<i>nm</i>	2	<i>mp</i>	65	<i>ln</i>	43	<i>lm</i>	3	<i>rs</i>	9	<i>ts</i>	4	<i>ks</i>	1
<i>np</i>	2	<i>mn</i>	15	<i>lp</i>	13	<i>ls</i>	2	<i>rn</i>	7	<i>tp</i>	2	<i>kč</i>	1
<i>nq</i>	1	<i>mč</i>	1	<i>lk</i>	1	<i>lp</i>	2	<i>rm</i>	5	<i>tk</i>	1		
		<i>mč</i>	1	<i>ls</i>	1	<i>ln</i>	1	<i>rp</i>	3				
				<i>lm</i>	1			<i>rl</i>	2				
				<i>lq</i>	1			<i>rk</i>	1				
								<i>rč</i>	1				
								<i>rt</i>	1				
	270	153	125	80	53	34	23						
	(33,21%)	(18,82%)	(15,38%)	(9,84%)	(6,52%)	(4,18%)	(2,83%)						
<i>pt</i>	19	<i>jŋ</i>	10	<i>ŋk</i>	11	<i>č</i>	6	<i>qt</i>	2	<i>šp</i>	1	<i>sq</i>	1
<i>ps</i>	2	<i>jq</i>	3	<i>ŋt</i>	3			<i>ql</i>	2	<i>št</i>	1		
<i>pl</i>	1	<i>jč</i>	3	<i>ŋl</i>	2			<i>qw</i>	1	<i>šq</i>	1		
		<i>jk</i>	2	<i>ŋn</i>	1								
		<i>jm</i>	1	<i>ŋm</i>	1								
				<i>ŋp</i>	1								
	22	19	19	6	5	3	1						
	(2,71%)	(2,33%)	(2,33%)	(0,74%)	(0,62%)	(0,37%)	(0,12%)						

2. A második elem szerint

<i>nt</i>	265	<i>mp</i>	65	<i>lč</i>	72	<i>ln</i>	43	<i>tq</i>	27	<i>rs</i>	9	<i>ηk</i>	11
<i>lt</i>	65	<i>lp</i>	13	<i>nč</i>	6	<i>mn</i>	15	<i>rq</i>	24	<i>ts</i>	4	<i>jk</i>	2
<i>mt</i>	71	<i>rp</i>	3	<i>kč</i>	1	<i>rn</i>	7	<i>jq</i>	3	<i>ps</i>	2	<i>mk</i>	1
<i>kt</i>	21	<i>tp</i>	2			<i>ln</i>	1	<i>nq</i>	1	<i>ls</i>	2	<i>tk</i>	1
<i>pt</i>	19	<i>lp</i>	2			<i>ηn</i>	1	<i>lq</i>	1	<i>ks</i>	1	<i>lk</i>	1
<i>ηt</i>	3	<i>np</i>	2					<i>sq</i>	1	<i>ls</i>	1	<i>rk</i>	1
<i>qt</i>	2	<i>ηp</i>	1					<i>šq</i>	1				
<i>rt</i>	1	<i>šp</i>	1										
<i>št</i>	1												
	448		89		79		67		58		19		17
	(55,11%)		(10,95%)		(9,72%)		(8,25%)		(7,14%)		(2,33%)		(2,10%)
<i>rm</i>	5	<i>jl</i>	3	<i>jη</i>	10	<i>pč</i>	1	<i>qw</i>	1	<i>rš</i>	1	<i>mη</i>	1
<i>lm</i>	3	<i>rl</i>	2										
<i>nm</i>	2	<i>ql</i>	2										
<i>jm</i>	1	<i>ηl</i>	2										
<i>lm</i>	1												
<i>ηm</i>	1												
	13		9		10		1		1		1		1
	(1,59%)		(1,10%)		(1,23%)		(0,12%)		(0,12%)		(0,12%)		(0,12%)

Adalékok a magyar magánhangzók időtartamához*

I.

A magyar magánhangzók időtartamának gazdag szakirodalma van, éppen a nyelvünkben oly fontos jelentés-megkülönböztető szerepe, fonológiai funkciója miatt. Az idő vonatkozásában beszélhetünk objektív időről és időtartam-relációkról, de beszélhetünk az idő szubjektív észleléséről, az ún. pszichológiai időről is (vö. G. SIMONDON, *La perception de longue durée*. *Journal de Psychologie normale et pathologique* 66. 1969. No 4.). Az, amit a fonetikában mérnek és amiről a nyelvészetben beszélnek nem tisztán objektív idő. Objektív időnek fogható fel a hangok abszolút, fizikai időtartama, emellett azonban lényegesebb szerepet kap az ún. relatív idő, az egyik hangnak a másikhoz viszonyított időtartama. A nyelvészetben tárgyalt időkategória másik oldala a nyelvi időtartam vagy fonológiai idő, amely az egyes nyelvi jeleket megkülönbözteti egymástól. Ez az ún. hangminőség jellegű rövidség-hosszúság, amely több hangjellemző együttes hatásának eredménye. A fizikai és a nyelvi időtartam összefügg, de nem azonos egymással. Ennek az összefüggésnek a felderítésére már több vizsgálat történt azokban a nyelvekben, ahol az időtartamnak fonológiai funkciója van. MEYER az angol magánhangzók hosszúságának megállapítására végzett vizsgálatot (*Englische Lautdauer*. Uppsala-Leipzig, 1903.), ZWIRNER, a kiváló fonometrikus pedig egy német hanglemmez alapján próbálta számszerűen is meghatározni a fizikai és a nyelvi időtartam összefüggését (*L'opposition phonologique et la variation des phonèmes*. *Arch. f. vergl. Phon.* II, 1938. 135—144). Ugyancsak a német magánhangzók időtartam-viszonyait vizsgálta BRÜCKE is (*Die physiologischen Grundlagen der neuhochdeutschen Verskunst*, Wien, 1871.).

A magyar nyelvre vonatkoztatva először GOMBOCZ ZOLTÁN mérte MEYER-rel közösen a magyar magánhangzók időtartamát (MEYER—GOMBOCZ, *Zur Phonetik der Ungarischen Sprache*. Uppsala, 1909.). MAGDICS KLÁRA vizsgálódási körébe már a mássalhangzókat is bevonta (A magyar beszédhangok időtartama. *NyK LXVIII*, 125—239; és A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. *NytudÉrt.* 49. 1965.). Ezek a tanulmányok a magyar magánhangzókat a lehető legteljesebben vizsgálták, igen nagy gondot fordítva a mássalhangzós környezetre.¹

* Köszönetet mondok mindazoknak, akik elméleti vagy gyakorlati segítségnyújtásukkal hozzájárultak e dolgozat létrejöttéhez.

¹ A reprezentatív bibliográfián túl lásd még: B. MALMBERG, *Die Quantität als phonetisch-phonologischer Begriff. Eine allgemein-sprachliche Studie*. Lund-Leipzig, 1944. Glycerup-Harrassowitz. 103; M. DURAND, *Voyelles longues et voyelles brèves. Essai sur la nature de la quantité vocalique*. Paris, 1946. Klincksieck. 195.

Az utóbbi időben egyre több tanulmánnyal találkozunk, amelyek azt bizonyítják, hogy napjainkban a magyar magánhangzóknál a fonológiai időtartamok rendszere megrendült. Különösen érezhető egyfajta rövidülési tendencia a felső nyelvallású hangokban és a középső nyelvallásúakban abszolút szóvégen és bizonyos ragokban. Ezt a rövidülési tendenciát vizsgálta meg elsőként az [i:], [u:], [y:] hangoknál egyrészt és a -ból, -ből ragok [o:], [ø:] hangjainál másrészt FÓNAGY IVÁN (Über den Verlauf des Lautwandels. ALH VI, 1—3). E vizsgálatból kiindulva MAGDICS KLÁRA több szempont figyelembe vételével dolgozta fel ugyanezen hangokat (A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben. NyK LXII, 301—320). Ez a dolgozat egy ponton kifogásolható. MAGDICS KLÁRA a generációkat rosszul értelmezi, mert azok nem egymásra rétegeződnek, hanem egymásba kapcsolódnak, tehát nem lehet éles határt vonni köztük.

Tudomásunk szerint azonban még eddig nem mérték a magánhangzók időtartam-viszonyait minimális párokon belül, tehát olyan szavakban, amelyeket pusztán a magánhangzó-kvantitás különböztet meg egymástól. Ezért dolgozatunk elsődleges célja az volt, hogy megállapítsuk, tükröződik-e ez a változás a minimális párokon belül is, és ha igen, eszközök segítségével hogyan mutatható ki. Az ugyanis, hogy a magánhangzók hosszúsága bizonyos ragokban és pozíciókban megrendült, sok tényező együttes hatásának lehet a következménye anélkül, hogy a rendszer egészét érintené, és nem bizonyíthatja, hogy a magánhangzók mennyiségi rendszere felborult. Ha azonban ugyanez kimutatható minimális párokon belül is — ahol a mennyiség a legnagyobb fontosságot kapja — már feltételezhető, hogy nem szórványosan jelentkező, elszigetelt ténnyel állunk szemben.

A vizsgálat alap gondolatát ezen az okoskodáson túlmenően az adta, hogy 1968 márciusában a párizsi Fonetikai Intézetben az egyik fonetikai szeminárium témája — amelyen magam is részt vettem — a magyar nyelv fonológiai rendszere volt. A magyar nyelvet egyáltalán nem ismerő francia egyetemi hallgatók az informátorok — magyar egyetemi hallgatók — által kiejtett szavak és mondatok alapján próbálták a rendszer egészét megismerni és a disztinktív jegyeket megállapítani. A fonológiai hosszúság-rövidség illusztrálására minimális párokat hoztunk. A francia hallgatók a szavak elhangzása után azonnal közölték észrevételeiket. (Természetesen a kísérlet pusztán auditív volt). A szeminárium végén a következő megállapításokat tették:

1. A legzártabb hangoknál a hosszú-rövid oppozíció alig észlelhető.
2. Úgy tűnik, hogy a hangsúlytalan nyílt szótagban abszolút szóvégen nincs hosszú-rövid megkülönböztetés, mintha itt a disztinktív jegy neutralizálódna.
3. Ez inkább egy kérdés: milyen alapon állít a magyar nyelv párba két olyan magánhangzót a hosszúság-rövidség szempontjából, amelynek a hangszíne már önmagában elegendő a megkülönböztetésre?

Ez utóbbi kérdés azért is vetődött fel, mert a hallgatók szinte egyáltalán nem észlelték az időtartam-különbséget az [ɛ] és [e:] hangok között. A feleletet is megadták a kérdésre mintegy önmaguknak: valószínűleg azért, hogy a rendszer szimmetrikus legyen.

Azt mondhatnánk, hogy ezek a megállapítások egyáltalán nem helytállóak, mivel a franciák „nyelvi tudata (conscience linguistique)” elsősorban az ő nyelvükben releváns hangszínbeli különbségekre van beállítva, tehát elsődlegesen ezt veszik észre. Ez azonban csak részben igaz, mert bár észre-

vettek hangszínekülönbséget olyan hangoknál, amelyeknél a magyar beszélőnek eszébe sem jutna feltételezni, hogy a hosszú pár zártabb lehet a megfelelő rövidnél, a középső nyelvállású labiális hangoknál egyértelmű volt a megállapítás, hogy a megfelelő hosszú pár lényegesen hosszabb a rövidnél. Hogy ez a bizonyos nyelvi tudat ellenkező előjellel, tehát a hosszúság-rövidsége vonatkoztatva a magyaroknál is érvényes, DEME LÁSZLÓ megállapításával támasztható alá: „Az időtartamok megkülönböztetése a belső hallás számára megtörténhet úgy is, hogy kifelé nem érzékelhető.” (DEME, Kiejtésünk vitatott kérdései, Egri kiejtési konferencia anyaga, 41. o.).

E megállapításoktól ösztönözve kezdtük el figyelni a köznyelvi magyar magánhangzók időtartamát, és néztünk utána a kérdésnek a szakirodalomban. Az a tapasztalatunk, hogy nagyonis reális ténnyel állunk szemben. Erre utal egyebek közt G. VARGA GYÖRGYI korreferátuma, amely az 1967. évi egri kiejtési konferencián hangzott el (A budapesti köznyelv és a kiejtési norma), valamint WACHA IMRE összefoglaló értékelése (WACHA, Az 1967. évi Kazinczy kiejtési verseny tapasztalatai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967), és MAGDICS KLÁRA már említett tanulmánya (A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben). De a rádió és a televízió mindennapos gyakorlata is azt a tényt látszik bizonyítani, hogy a magánhangzó-quantitás stabilitása megrendült. A rövidülési tendenciát a felső nyelvállású hangoknál az írógép hatásával próbálják magyarítani (MOLNÁR IMRE, Az írógép és a kiejtés, Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967), de nem ez az igazi ok.

Mi a vizsgálatunkat igen szűk körre korlátoztuk. Kizárólag minimális párokon — ahol ilyet nem találtunk, azonos fonetikai struktúrájú szavakon — belül vizsgáltuk az időtartam alapján megkülönböztetett magánhangzó-párokat. A vizsgált magánhangzóknál eltekintettünk a hangkörnyezettől, mint a magánhangzó hosszúságát befolyásoló tényezőtől. Kritériumként a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetet, valamint a nyílt és zárt szótagot vettük figyelembe. Tehát egy magánhangzó fonéma négyszer fordult elő a négyféle pozíciónak megfelelően. A kísérlet céljára összeállított szójegyzék egymástól függetlenül ejtett, közlésként funkcionáló, kérdésre felelet alakjában összeállított, 2–3 szótagból álló egyszavas mondatokat tartalmaz, számszerint 56-ot.

A kísérletben felhasznált szójegyzék:

[a]	[a:]
Papa	Pápa
Lap	Láp
Monda	Mondá
Fogat	Fogát
[ɛ]	[e:]
Eke	Éke
Kert	Kért
Hite	Hité
Éket	Ékét
[i]	[i:]
Nyilas	Nyílás
Irt	Írt
Kyri	Kiri
Ferit	Terít

[ɔ]	[o:]
Oda	Óda
Sok	Sók
Nono	Vonó
Hordod	Hordód
[œ]	[ø:]
Böge	Bóg-e?
Öt	Őt
Egy „fő”	Egy fő
Ütök	Utók
[u]	[u:]
Lugas	Lúgos
Husz (János)	Húsz
Falu	Falú
Basszus	Bosszús
[y]	[y:]
Tüzet	Tűzet
Büntet	Büntett
Tütü	Tű-tű
Esszük	Ez szűk

Ezt a szóanyagot négy adatközlő mondta magnetofonszalagra, normális beszédtempóban. (Az értelmezés megkönnyítésére mellékelt zárójeles kérdések — amelyek közlésétől itt eltekintünk — lehetővé tették, hogy mind a beszédtempó, mind pedig a hanglejtés nagyjából azonos legyen a közlőknél. A kérdések tartalma általában csak egyfajta hanglejtést engedett meg). A négy kísérleti személy közül kettő nő és kettő férfi volt. Foglalkozásukat tekintve mindnyájan értelmiségiek, tanárok és tudományos munkatársak. Az egyik női adatközlő hivatásos színész. Életkoruk 25—40 év között van. Mindnyájan a művelt köznyelvet beszélik. Csupán az egyik férfi közlőnél volt enyhén észlelhető a dunántúli származás, mert egy-két esetben a magánhangzókat a köznyelvi átlagnál rövidebben ejtette, főleg ott, ahol a dunántúli nyelvjárás is ingadozik. Hogy a közlők figyelmét eltereljük az oly nyilvánvaló minimális párokról, a szavak sorrendjét szándékosan felborítottuk. A kísérleti személyek ismerték a szóanyagot, de nem tudták pontosan, hogy voltaképpen mire terjed ki a vizsgálat.

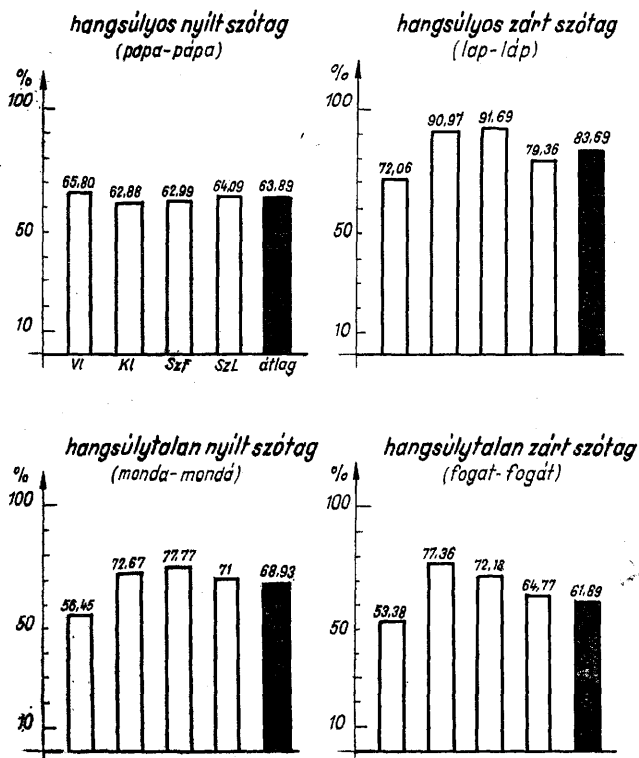
A szalagra rögzített szavak hangnyomásgörbéit Brüel-Kjaer 2304 típusú hangnyomás-szintiróval készítettük el. A gép vágófrekvenciája 20 Hertz, potenciómétere 50 decibel. A szalagra az írófej 500 mm/mp-es sebességgel írt. A kísérlet időpontjában a Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályának a szonográfja nem működött, így azt nem tudtuk igénybe venni. (Ennek a későbbiekben lehet ellenőrző szerepe). A görbéken először elhatároltuk és lemértük a hangokat, majd a mért távolságot átalakítottuk idővé. Az egyes hangok elhatárolásánál az adott mérőeszköz esetében problémát jelentettek a bilabiális zárhangok és a likvidák. A közlés végén viszonylag könnyű volt a dolgunk, mert a felpattanási zörej világosan jelezte a zárhang végét, szó elején azonban mind a zárhangok, mind a likvidák esetében kénytelenek voltunk egy konstans számmal dolgozni, amit hozzáadtunk a közlés mért hosszúságához. Sajnos, a

szókezdő [h] hangnál még ez a módszer sem vált be, így négy esetben el kellett tekintenünk e hang elhatárolásától.

A távolságból nyert idő-adatokkal hozzákezdünk a számoláshoz. Az eredményt minden esetben grafikonon ábráztuk a könnyebb áttekinthetőség végett.

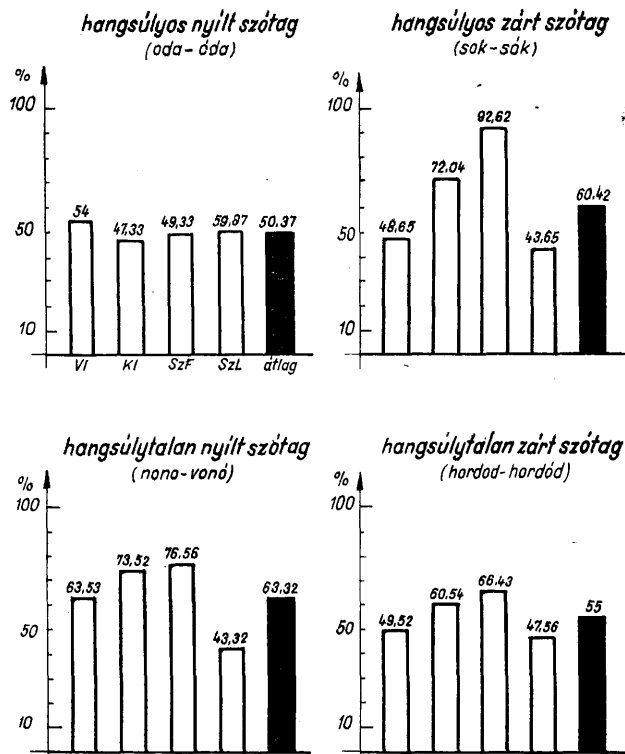
1. Az elszigetelt minimális párokon belül kiszámítottuk a hosszú és rövid magánhangzók százalékos arányát, a hosszú magánhangzó mért (abszolút) időtartamát 100 százaléknak véve. Így olyan mutatókat kaptunk, amelyek a magánhangzópár két tagjának egymás közti arányát mutatják, és függetlenek egyéb zavaró tényezők hatásától. Minél nagyobb ez a százalékos mutató, a két hang annál közelebb van egymáshoz, tehát a rövid változat annál jobban közelít a hosszúhoz és fordítva.

A minden magánhangzópárra és minden helyzetre kiszámított arányt kivetítettük grafikon formájában közlők szerint és a négy közlő átlagát. Itt nyugodtan számolhattuk a négy közlő átlagát, mivel minden átlag azonos számú adatból keletkezett.² Ezekből a grafikonokból illusztratív jelleggel közlünk néhányat (1. és 2. ábra).

1. ábra. A magánhangzópárok aránya beszélők szerint és a négy beszélő átlaga (a—á)

² VÉRTES O. ANDRÁS, A magyar hangok időtartam vizsgálatának néhány adatáról. NyK LIX [1957], 170—172.

2. ábra. A magánhangzópárok aránya beszélők szerint és a négy beszélő átlaga (o-ó)

2. A következőkben csak a négy közlő átlagát ábrázoltuk grafikonon összesítve, a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetnek, valamint a nyílt és zárt szótagnak megfelelően (3. ábra). A grafikon számszerű adatait az 1. táblázatban rögzítettük.

3. Kiszámítottuk és ábrázoltuk a négy beszélő átlagát úgy is, hogy elvonatkoztattunk a szótag jellegétől, így megkaptuk, hogy a hangok hogyan reagálnak a hangsúlyosság illetőleg hangsúlytalanság tényére (4. ábra).

4. Ezek után azt is meg akartuk nézni, hogy milyen kapcsolat van a magánhangzó-hosszúság és a szótag természete között. Ezért elvonatkoztattunk a hangsúly tényétől. Ennek a számításnak az eredményeit ábrázoltuk az 5. grafikonon (5. ábra).

5. Végül kiiktattuk mind a hangsúlyt, mind pedig a szótag természetét és a magánhangzópárokat elszigetelten vizsgáltuk. Ezt az eredményt tartalmazza a 6. grafikon (6. ábra).

1. táblázat

Magánhangzó	hangsúlyos nyílt szótag		hangsúlyos zárt szótag		hangsúlytalan nyílt szótag		hangsúlytalan zárt szótag	
	abszolút szám	%	abszolút szám	%	abszolút szám	%	abszolút szám	%
a	16,46	63,89	25,41	83,69	18,66	68,93	18,00	61,89
á	25,76		30,36		27,08		29,08	
e	15,98	68,34	24,02	94,49	11,76	45,30	17,80	84,76
é	23,38		25,42		25,96		21,00	
i	10,20	59,23	22,14	79,52	14,54	62,83	10,60	47,53
í	17,22		27,84		23,42		22,30	
o	11,94	50,37	15,59	60,42	16,02	63,32	15,50	55,00
ó	23,70		25,80		25,30		28,18	
ö	13,76	50,36	17,22	63,40	17,44	67,96	15,80	55,05
ő	27,32		27,16		25,66		28,70	
u	12,88	52,74	12,50	60,21	12,52	55,00	11,92	65,78
ú	24,42		20,76		22,76		18,12	
ü	13,04	56,10	14,82	55,84	18,92	64,79	12,06	61,34
ű	23,20		26,54		29,20		19,66	
Max.-min. különbség %	17,98		38,65		23,63		37,23	

A grafikonokról a következő megállapítások olvashatók le:

1. Minél magasabb a százalékos mutató, annál közelebb van az ún. rövid és hosszú változat egymáshoz. Ez a megállapítás fordítva is érvényes, tehát minél alacsonyabb a mutató, annál nagyobb az időtartam-különbség a rövid és hosszú magánhangzó között.

2. A legmagasabb százalékos arányt az (E) fonéma éri el (95%), utána az (A) (84%), majd az (I) (79%), mindhárom hangsúlyos zárt szótagban.

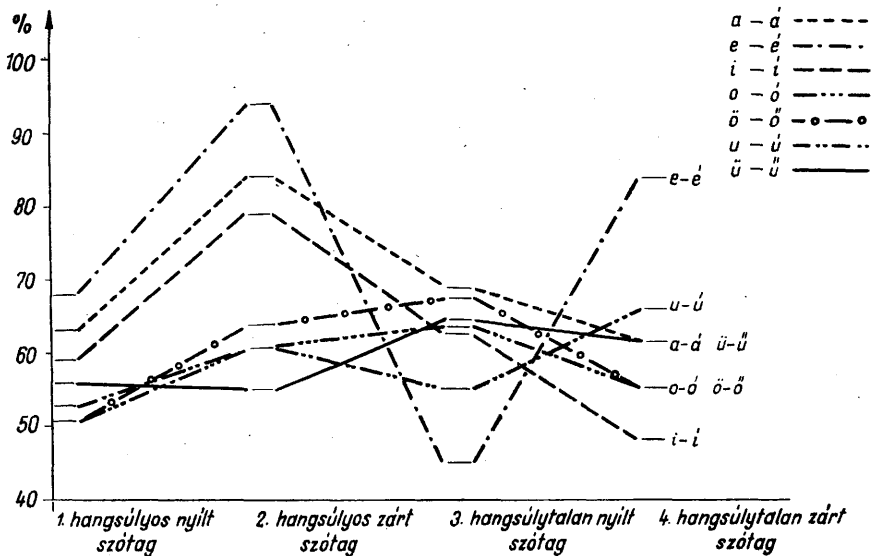
3. A különböző pozíciókban elért százalékos arányok között (maximális-minimális) legnagyobb különbség az (E) esetében van, utána az (A) majd az (I) esetében.

(E): 50% az eltérés a hangsúlyos zárt és a hangsúlytalan nyílt szótag értékei között.

(A): 23% az eltérés a hangsúlyos zárt és a hangsúlytalan zárt pozíciókban levő magánhangzók között.

(I): Az elért maximális (hangsúlyos zárt szótag) és minimális (hangsúlytalan zárt szótag) százalékos arányok között az eltérés 32%.

4. Zárt szótagban a különböző hangok százalécai között a különbség nagyobb, mint nyílt szótagban (l. az 1. táblázat eredményeit). Legkisebb a

3. ábra. A négy beszélő átlaga a négy pozícióban

különbség a százalékos mutatók között a hangsúlyos nyílt szótagban. Úgy tűnik, hogy a hangsúlyos nyílt szótag kedvez az ejtés stabilitásának. Ebben a helyzetben az arány megközelítőleg 1 : 2.

5. Nagyjából egyformán monotonok az (U), (Ü), (O) és (Ö) archifonémák. Ezek a fonémák a már említettekkel ellentétben éppen a hangsúlytalan nyílt szótagban érik el a legmagasabb százalékos arányt. Ennek feltevésünk szerint az lehet az oka, hogy a magyarban egyáltalán nem gyakori a szóvégi [ɔ], [œ] és [y] hang. Ebben a pozícióban a fonemapár nem terhelt, szükségtelen tehát az időtartam-különbséget olyan szigorúan megtartani, mint a többi — megterheltebb — pozícióban. A magyar nyelv szóvégmutató szótára (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969) 13 rövid [ɔ]-ra végződő szót említ (287. o.), többségükben olasz zenei kifejezések. Rövid [œ]-re egyetlenegy szavunk végződik, a *hőhőhő* (311. o.). Rövid [y]-re végződő szavunk a szótár szerint 16 van (510. o.). Ezek közül a szavak közül egyikhez sem találtunk minimális párt, ezért hasonló struktúrájú szóval állítottuk párba őket. Ezek az adatok bizonyítani látszanak a francia egyetemi hallgatók 2. megállapítását, amely szerint abszolút szóvégen az időtartam-különbség neutralizálódik.

6. A szótag nyílt vagy zárt jellegére legerőteljesebben az (E) fonéma reagál időtartamban. Zárt szótagban az időtartamvariánsok gyakorlatilag egyformák, nyílt szótagban a különbség 1 : 2-höz.

I. következtetés: úgy látszik, hogy az időtartam-különbségnek az (E) fonémák megkülönböztetésében nincs tényleges szerepe, funkciója ritmikai. Az (E) fonémák időtartambeli ingadozása valószínűleg visszavezethető arra, hogy a két fonéma között egy teljes fok a nyelvállásbeli különbség, s úgy tűnik, ez az eredetileg másodlagos jegy kap elsődleges disztinktív funkciót. Esetleg analógiát lehet feltételezni az időtartam-különbségeken alapuló szimmetrikus

latin magánhangzó-rendszer felbomlásával (vö. HERMAN JÓZSEF, A francia nyelv története. Gondolat, Budapest, 1966, 35–36).

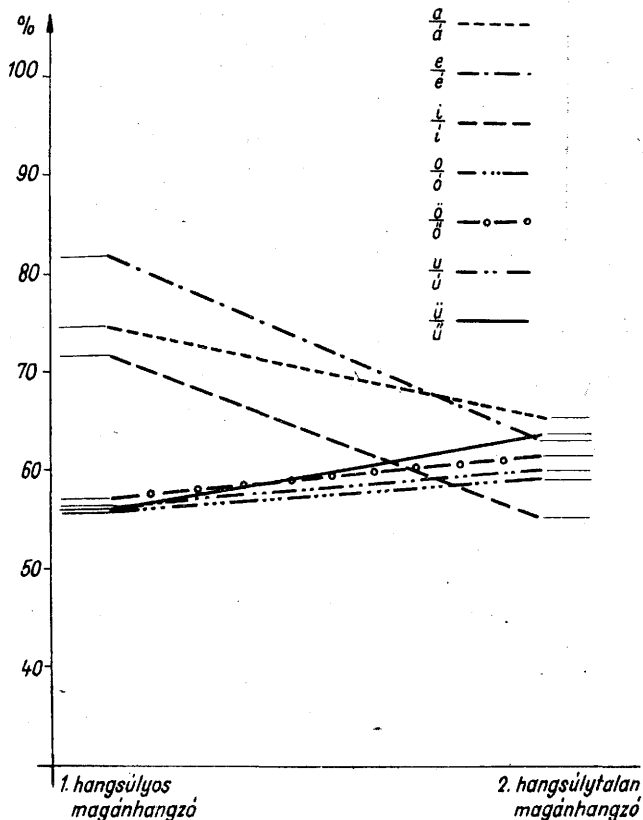
7. A másik végletet alkotják az u/u::; y/y::; o/o: és œ/ø: párok, tehát általában a labiális hangok, amelyeknél az időtartam a szótag jellegére csak csekély mértékben reagál.

II. következtetés: fel kell tételezni, hogy ezeknél a hangoknál az időtartam-különbség funkciója elsődlegesen fonológikus.

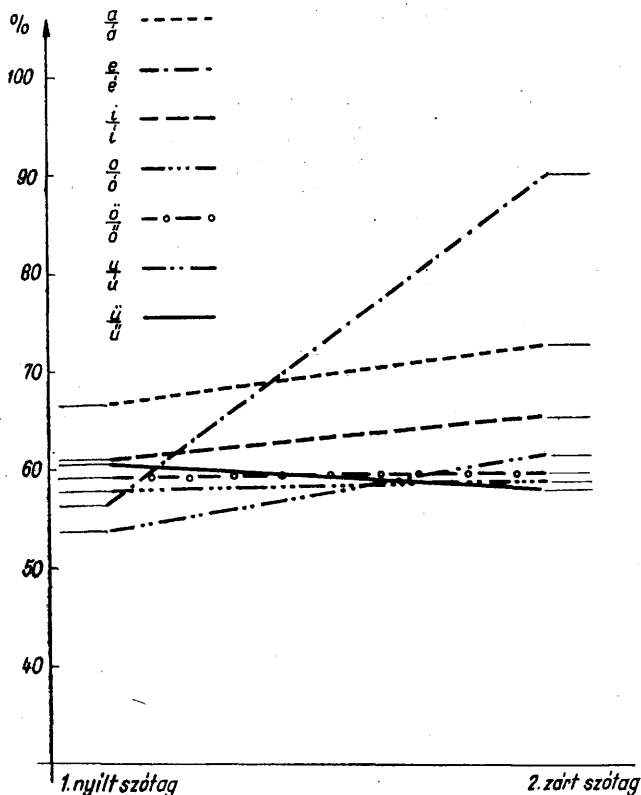
8. A két véglet között átmeneti helyet foglalnak el az (E) archifonémán kívüli illabiális hangok, illetőleg az enyhén labializált elemet tartalmazó á/a: oppozíció. Ezeknél hangsúlyos szótagban az időtartam-különbség és a szótagidőtartam nagyjából fordítottan arányos, hangsúlytalan szótagban azonban nem.

III. következtetés: feltételezhető, hogy ezeknek az esetében a szó ritmikai alkata szempontjából lényegesebb hangsúlyos szótag hat. A ritmikai tényező erőteljesebben befolyásolja a különbséget, a hangsúlytalan szótagban azonban a különbség elsősorban fonológiai tényezőként érvényesül.

Úgy érezzük, hogy eredményeink lényegesen módosítják PALKÓ ISTVÁN alábbi megállapítását, amely szerint: „Magánhangzóink hosszúságának oka

4. ábra. A magánhangzópárok aránya, tekintet nélkül a szótag természetére

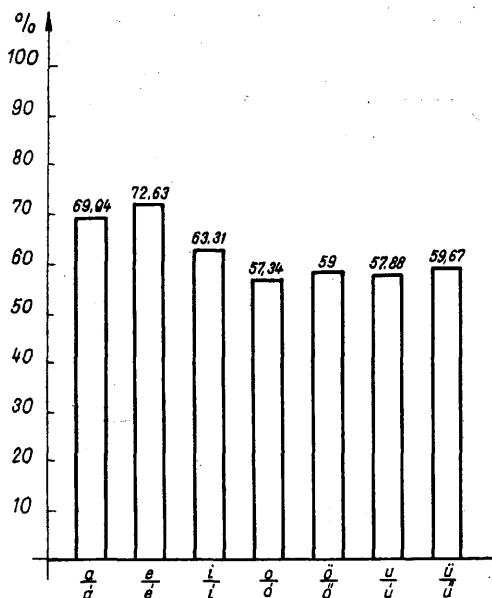
5. ábra. A magánhangzó-párok aránya, tekintet nélkül a hangsúlyra

nem a hosszan ejtés, nem a hosszabb időtartam, hanem valami más tényező, amelyet eddig nyelvtudományunk, fonetikánk nem derített ki. Beszédhangjaink hosszúságát, illetőleg rövidségét nem az időtartam határozza meg, hanem a létrehozásához szükséges képzési erő (203. o.).” (Hozzászólás BENCÉDY JÓZSEF „Az anyanyelvi műveltség és iskola” című előadásához. 200—204, Anyanyelvi műveltségünk. Budapest, 1960.)

9. A 6. ábra adatai átfogó és elég általános képet adnak a magánhangzó-párokról. Eszerint a veláris párok között az arány 1 : 1,75, a palato-velárisak között 1 : 1,69 és a palatális-illabiális magánhangzó-párok között pedig átlagosan 1 : 1,47.

palatális-illabiális párok	palato-veláris párok	veláris párok
1 : 1,47	1 : 1,69	1 : 1,75

A fenti megállapítások kapcsán felvetődik a kérdés: mivel magyarázható a különbség a labiális hangok között egyrészt, az illabiális vagy részben illa-

6. ábra. A magánhangzópárok aránya, tekintet nélkül a hangsúlyra és a szótag természetére

biális fonémák között másrészt? Ennek magyarázatául artikulációs szempontból elképzelhető, hogy a labiális hangoknál az időtartam-különbség eggyel több artikulációs mozgással korrelatív, mint az illabiális hangoknál (a labiális hangoknál a hosszú pár erősebben labializált, mint a rövid [vö. SZENDE TAMÁS, A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. NyK LXXI, 373; KASSAI ILONA, A francia és magyar magánhangzók képzésének kontrasztív vizsgálata. NyK 1971. előkészületben]), és ez az erőteljesebb artikulációs strukturáltság az időtartam-különbséget ellenállóbbá teszi.

A másik magyarázat az lehetne, hogy a veláris zónán a nyelvnek nincs nagy tere a mozgásra, (vö. A. MARTINET, *Économie des changements phonétiques*, 4. *Économie: Inertie et asymétrie des organes*, 4.3 95–96, Francke S. A. Berne, 1964.) ami minőségi különbséget eredményezhetne a hangok között, ezért itt a magánhangzó-mennyiség stabilan tartja magát, lévén ez az egyetlen számottevő megkülönböztető jegy. A palatális zónán azonban tág tér nyílik a nyelvmozgásra, ezért ingadozóbb a kvantitás, mint a velárisak esetében. A két zóna között átmenetet képeznek a palato-veláris hangok, amelyek mindkét zóna sajátosságait tükrözik.

II.

Az időtartam nem tiszta produktum, hanem több hangjellemző együttes hatásának az eredménye, s függ pl. a magánhangzó szóban elfoglalt helyétől, a szó mondatbeli helyzetétől, a környező hangok minőségétől, a hangsúlyosság illetőleg hangsúlytalanság tényétől, a beszédtempótól, a közlés hosszúságától.

ságától stb. Dolgozatunk első részében megvizsgáltuk, hogyan alakul az időtartam egyszavas mondatokon, minimális párokon belül. Ebben a második részben arra vagyunk kíváncsiak, hogy módosul-e és mennyiben módosul a magánhangzók időtartama, ha hosszabb mondatban ejtik ki őket. Ezért az első részben felhasznált minimális párokat mondatba foglaltuk úgy, hogy a szóhangsúlyt mondathangsúllyal cseréltük fel. Az így összeállított mondatanyag a következő:

1. Ezt a papa tudja.
2. A pápa.
3. Lap van benne.
4. Vigyázz, láp van itt.
5. Egy régi monda azt mondá
6. Fogat fogért.
7. Kihúzták a fogát.
8. Az eke.
9. Éke — a tollazata.
10. Kert.
11. Igen, kért.
12. Az ő hite nagy dolog.
13. A babona a hité.
14. Beverte az éket.
16. Nyilas.
17. Nyílás.
18. Irt.
19. Írt.
20. Ambrus Kyri.
21. Kirí a tömegből.
22. Megvárom Ferit.
23. Ma Kati terít.
24. Oda menjetek!
25. E vers műfaja: óda.
26. Sok ez már nekem.
27. Sók. Ásványi sók.
28. Nono, szólt a diák.
29. Például egy vonó.
30. Jó ha hordod a sapkát.
31. Szétesett a hordód.
32. A böge kiesett.
33. Vajon bóg-e még?
34. Őt fiam van.
35. Őt hívták.
36. Egy „fő” kisfiam.
37. Csak egy fő.
38. Vigyázz, ütök!
39. Jók ezek az ütők.
40. Lugas.
41. Nem. Lúgos.
42. Husz János.
43. Húsz nő.

44. Ez régi falu.
45. Festett falú.
46. A basszus.
47. Apa bosszús.
48. Tüzet szüntess.
49. Tüzet.
50. Íté! és büntet.
51. Büntett ez a javából!
52. Tütü.
53. Tú-tú.
54. Vajjal esszük a kiflit.
55. Igen, ez szük.

Természetesen a felvételnél a vizsgált magánhangzókat tartalmazó mondatok nem ilyen nyilvánvaló sorrendben követték egymást. Sok mondathoz az értelmezést segítő kérdést mellékelünk, amelynek a közlésétől itt eltekinünk. A felvétel módja, a közlők és a magnetofonszalagra rögzített mondatok feldolgozása azonos volt mindkét részben, tehát itt is elkészítettük a mondatok hangnyomásgörbéit, ezeken lemértük a mondatokat, majd ezen belül elhatároltuk és lemértük a vizsgált magánhangzókat. Ezt a távolságot (mm) számítottuk át idővé. A szóanyag és a mondatanyag lehallgatásakor azonnal feltűnt, hogy a mondatokat erős érzelmi és logikai hanglejtéssel ejtették a közlők, szemben a szavak közlő stílusban történt felvételével. Ez természetes és a mondatokkal velejáró sajátosság, de nagyban módosítja a magánhangzók időtartamát, sőt hangszínét is megváltoztathatja.

1. Az idő-adatok alapján elsőként kiszámítottuk az elszigetelt rövid és hosszú magánhangzók arányát. Ezt az arányt az abszolút számokkal együtt a 2. táblázatban foglaltuk össze, majd az arányokat a szemléletesség kedvéért grafikonon ábrázoltuk (7. ábra).

2. Elvonatkoztattunk a szótag természetétől és csak a hangsúlyosságot, illetőleg hangsúlytalanságot vettük figyelembe. Az így kialakult arányokat a 8. ábra grafikonja tartalmazza.

3. Elvonatkoztattunk a hangsúlyosságtól illetőleg hangsúlytalanságtól, így azt kaptuk, hogyan reagál az időtartam a szótag természetére (9. ábra).

4. Végül minden kritériumot kiiktattunk és a magánhangzó-párokat elszigetelten vizsgáltuk, ezáltal meglehetősen „tisztá” képet kaptunk a különböző magánhangzó párokról. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az így kialakult kép nem túl jellemző, mivel a valóságban a beszéd folyamatában egyik tényezőtől sem lehet elvonatkoztatni (10. ábra).

A grafikonokat szemlélve az alábbi megállapítások kínálkoznak:

1. A különböző pozíciókban elért százalékos mutatók között a legnagyobb különbség az (O) fonéma esetében tapasztalható (61,12% a hangsúlytalan nyílt szótag és a hangsúlytalan zárt szótag értékei között). Erre egyedül azt a magyarázatot tudjuk adni, hogy a mondatban szereplő *nono* indulatszót a közlők erős emfázissal ejtették, amelynek hatására a szóvégi magánhangzó erőteljesen megnyúlt. (Az emfázis hatására megnyúlt magánhangzó különösen gyakori a francia nyelvben, de nem ritka a magyar nyelvben sem, pl. bõ: r̄gastõ, ø: r̄ylet, re:m̄es).

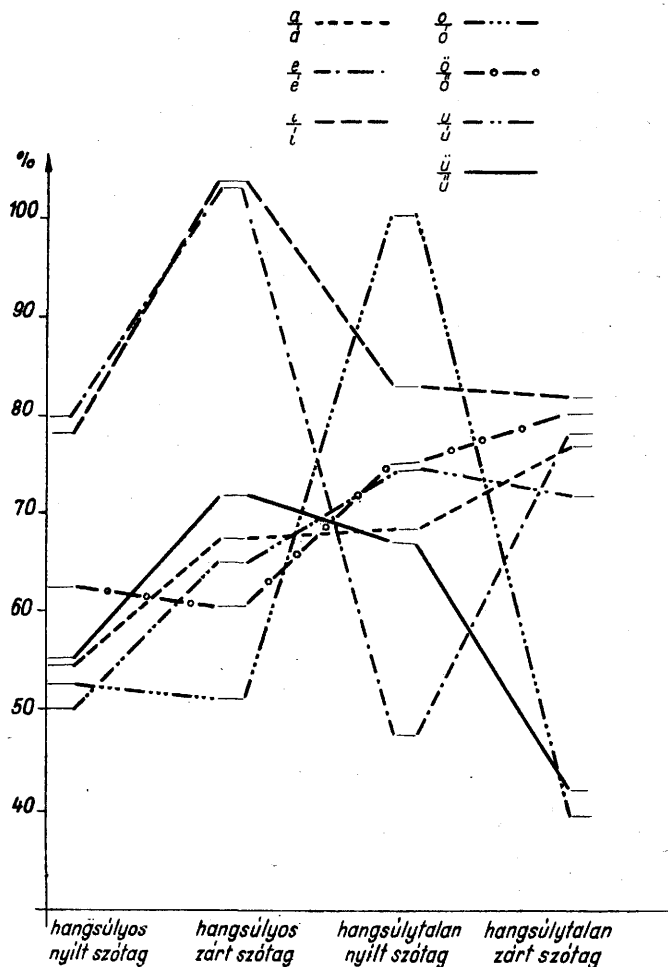
Egyébként az o/o: pár a többi három pozícióban a vártnak megfelelően viselkedik, tehát a különbség fonológikus. Hangsúlyos nyílt és zárt szótagban

2. táblázat

Magánhangzó	hangsúlyos nyílt szótag		hangsúlyos zárt szótag		hangsúlytalan nyílt szótag		hangsúlytalan zárt szótag	
	abszolút szám	%	abszolút szám	%	abszolút szám	%	abszolút szám	%
a	11,49	54,77	16,32	68,05	13,62	68,51	15,03	77,40
á	20,97		23,98		19,88		19,42	
e	15,12	80,20	20,83	103,44	9,29	47,46	13,99	78,51
é	18,86		20,13		19,59		17,82	
	14,60	77,90	15,45	104,06	10,19	82,92	9,25	81,93
í	18,74		14,85		12,28		11,29	
o	10,69	52,61	11,09	50,86	15,74	100,63	7,43	39,51
ó	20,31		21,81		15,64		18,79	
ö	10,63	62,13	13,33	60,60	16,09	74,52	15,80	80,50
ő	17,11		22,00		21,58		19,63	
u	10,46	49,99	10,15	64,93	8,78	74,07	9,46	72,17
ú	20,93		15,63		11,85		13,10	
ü	10,02	55,64	13,33	72,02	16,14	67,12	7,10	42,31
ű	18,02		18,50		24,05		16,78	
Max.-min. különbség %-ban	30,21		53,20		53,17		42,42	

az arány 1 : 2-höz, hangsúlytalan zárt szótagban pedig 1 : 2,5-hez. Itt valószínűleg „túlhosszú” hanggal kell számolnunk. Ennek a magyarázata az, hogy ha két fonetikailag majdnem azonos szó között tudatosan ki akarjuk emelni a jelentésbeli különbséget, akkor a közöttük levő egyetlen megkülönböztető jegyet — jelen esetben az időtartamot — túlozzuk. Példánkban a *hordod/hordód* szópár szerepelt egymást követő mondatokban, ezért is adódott a tudatos különbségtétel lehetősége.

Erőteljesek a különbségek még az (E) és (I) fonémák esetében. Az *ε/e*: párnál mint az első részből kiderült, ez természetes, hiszen a két magánhangzó között az elsődleges megkülönböztető jegy nem az időtartam, hanem a nyelvállásbeli különbség. Itt a rövid magánhangzó átlagosan 90%-a a hosszú magánhangzónak. Az (E) fonéma görbéje tükörképe az (O) fonémáénak azzal a különbséggel, hogy az (E)-nél a magas százalékos mutató a természetes és az alacsony a szokatlan (47,46% hangsúlytalan nyílt szótagban). Az (I) archifonéma két variánsa között az arány 1 : 1,14-hez. Ez azért lehetséges, mert az *i/i*: pár esetében a nyelv nagyon kevés számú szópárt különböztet meg az időtartamkülönbséggel, ezért ennek a kihasználása nem rendszeres, csak esetleges.

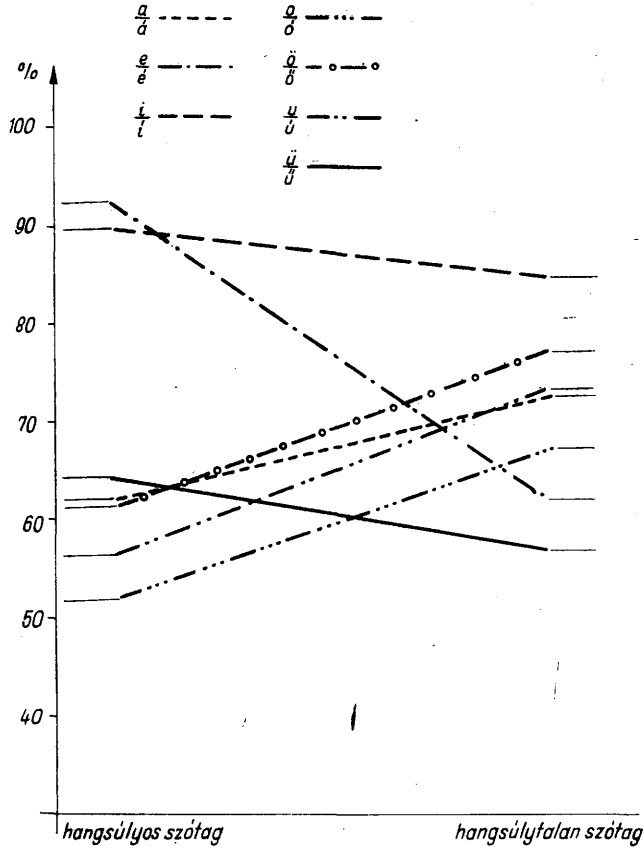
7. ábra. A négy beszélő átlaga a négy pozícióban

A többi fonéma-pár viszonylag természetesen reagál, azaz a rövid magánhangzók hangsúlyos helyzetben távolabb vannak hosszú párjuktól, mint hangsúlytalan helyzetben.

Mondatainkban az \hat{a}/\acute{a} : pár nem viselkedik olyan feltűnően, mint az izolált szavakban. A legkisebb és a legnagyobb százalékos értékek közötti különbség mindössze 20%, a két hang közötti arány pedig 1 : 1,5-hez.

8. grafikon:

Az \hat{a}/\acute{a} -, u/\acute{u} -, \acute{o}/\acute{o} : és \acute{o}/\acute{o} : párok tagjai hangsúlytalan szótagban közelebb vannak egymáshoz, tehát a rövid változat hosszabb, mint hangsúlyos szótagban. Ezzel szembenállnak az [y], [ɛ], és [i] hangok, amelyek hangsúlytalan szótagban lényegesen távolabb állnak hosszú párjuktól. Legkirívóbban az \acute{e}/\acute{e} : pár viselkedik, ahol a hangsúlyos és hangsúlytalan szótag közötti különbség 30%.

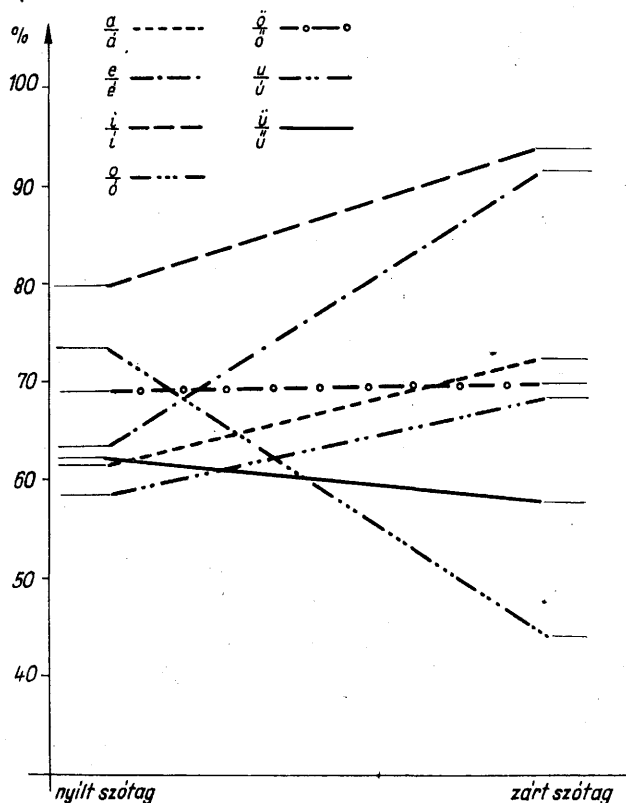

8. ábra. A magánhangzópárok aránya, tekintet nélkül a szótag természetére

Az összképből azonnal kitűnik, hogy az értékek hangsúlytalan szótagban jobban szóródnak, mint hangsúlyos szótagban. Ebben a helyzetben kevésbé egyöntetű az ejtés, ezért kedvez a fonetikai változásoknak, míg a hangsúlyos szótag igyekszik megőrizni az érvényben levő fonetikai állapotot, biztosítani az egyensúlyt.

9. grafikon:

Az előbb említett tendencia figyelhető meg a szótag természetére való reagálással kapcsolatban is. Az [a], [u], [œ], [ɛ] és [i] hangok zárt szótagban közelednek hosszú párjukhoz. Ez legerősebben az ϵ/ϵ : párnál jelentkezik, ahol a két szótag értékei közötti különbség 28 százalékos. Az o/o : párnál homlokegyenest ellenkező a helyzet. Itt pontosan a nyílt szótagban leghosszabb a rövid magánhangzó, s a két szótag közötti különbség 27,9%. Ez megfelel annak, amit az o/o : párról az előzőekben mondtunk. A zárt szótagban az értékek jobban szóródnak, mint nyílt szótagban. Ez érdekes jelenség, hiszen éppen nyílt szótagban lenne lehetőség a magánhangzó időtartamának a változására. Igaz ugyan, hogy a mindennapi beszédgyakorlat hozta példák is az általunk megfigyelt tendenciát illusztrálják, pl. *kőrut, előtt, pósta* stb.

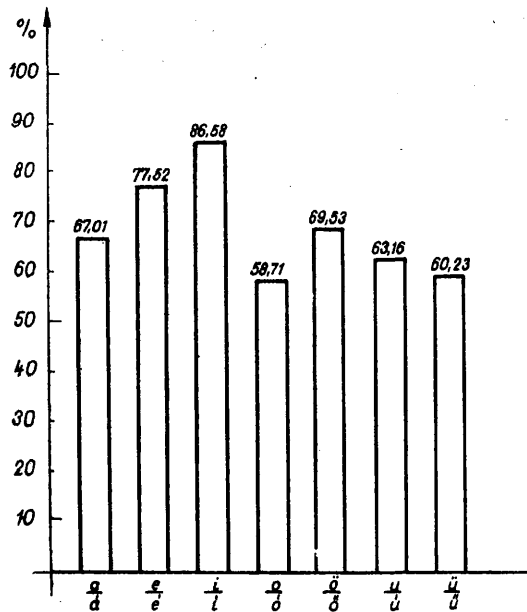

9. ábra. A magánhangzópárok aránya, tekintet nélkül a hangsúlyra

10. grafikon:

Minél magasabb nyelvállással képzett a magánhangzó-pár, a palatális-illabiális hangok esetében a rövid változat annál közelebb van a hosszúhoz. Az /o/ hang tűnik a legrövidebbnek, azaz itt a legnagyobb a magánhangzópár két tagja közötti különbség. Az o/o: pár tagjai túlnyomó többségben többszavas mondat elején szerepeltek, s ez rövidítőleg hat a magánhangzó időtartamára. Az o/o:, œ/ø:, u/u: és y/y: párok tagjai között az arány megközelítőleg 1 : 1,6-hoz, az a/a: pár aránya 1 : 1,5-höz, az e/e: páré 1 : 1,29-hez és az i/i: páré pedig 1 : 1,15-höz. Mindez táblázatban:

magánhangzópárok magánhangzó-párok	a magánhangzó-párok tagjai közötti arány
a/á	1 : 1,5
e/é	1 : 1,29
i/í	1 : 1,15
o/ó	1 : 1,6
ö/ő	
u/ú	1 : 1,6
ü/ű	

10. ábra. A magánhangzópárok aránya tekintet nélkül a szótag jellegére és a hangsúlyra

Az i/i: párnál ez a rendkívül alacsony arány valószínűleg onnan is ered az előbb elmondottakon túl, hogy a két variáns hangsúlyos helyzetben egyszavas mondatokban szerepelt, hangsúlytalan helyzetben pedig több szóból álló mondat végén. És mindkét pozícióban sokkal hosszabb a hang, mint mondjuk többszavas mondat közepén vagy elején.

Ha összehasonlítjuk az első rész 6. ábráját a második rész 10. ábrájával, látható, mennyire befolyásolja a magánhangzó időtartamát a mondatban elfoglalt helyzete, és mennyire megváltoznak az arányok, mihelyt nem egyszavas mondatokban szerepelnek a vizsgált magánhangzók. Ez utóbbi táblázat sokkal kevésbé egyértelmű és sokkal inkább tükrözi a hangok megváltozását a folyamatos beszédben.

A mérési eredmények azt bizonyítják, hogy a magyar nyelv időtartam-rendszerének nyelvi hasznosítása nem egyenletes valamennyi magánhangzó-párnál, hanem:

a) ahol hangszín-különbség van, ott az időtartam-különbség nem fonológiai, hanem inkább ritmikai tényezőként érvényesül;

b) ahol jelentős hangszín-különbség nincs a hangok között, ott az időtartam-különbség elsősorban fonológiai funkciót tölt be. Nem arról van tehát szó, hogy az időtartam-rendszerünk felbomlik, hanem egyéb hangtulajdonságokkal harmonizál, korrelatív kapcsolatba kerül.

Érdekes tényre világít rá A. SAUVAGEOT a magyar nyelv időtartamáról írott cikkében (A. SAUVAGEOT, Rôle de la quantité en hongrois, Études Finno-

Ougriennes, Paris, 1964, 7–17). Azt írja, hogy a köznyelvben, főként Budapestben, megfigyelhető egy olyan tendencia, amely az időtartamot megpróbálja hangszín-különbségre változtatni. Ahol ez a hangok közötti csekély fonetikai különbség miatt nem lehetséges ([i], [u], [y]), ott egyszerűen elmarad a hosszú-rövid megkülönböztetés és nem lép helyébe semmilyen más különbség. Ennek a tendenciának az a fonológiai tény ad érvényesülési lehetőséget, — írja a szerző — hogy az időtartam-rendszerünk távolról sem szimmetrikus. A felső nyelvvállású hangok esetében például az időtartamkülönbség jelentősége sokkal kisebb, mint a középső nyelvvállásúaknál. És pontosan a kis kihasználtsági fok miatt a különbségtétel elhanyagolása a közlést nem zavarja. Ez a tény kapcsolatban van a nyelvek belső ökonómiájával is, amelynek célja az, hogy a lehető legkevesebb energiával a legtöbb információt szolgáltatassa.

A. SAUVAGEOT fenti megállapításai tapasztalati tényeken alapulnak. Érdemes lenne azonban megvizsgálni, milyen mérvű e tendencia jelentkezése és hatóköre, és vajon nem a nyelvjárásainkban itt-ott meglévő hangszín-különbséget veszi-e át a köznyelv.

KASSAI ILONA

Irodalom

- DEME LÁSZLÓ, Kiejtésünk vitatott kérdései. Egri kiejtési konferencia anyaga. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.
- DURAND, M., Voyelles longues et voyelles brèves. Essai sur la nature de la quantité vocalique. Paris, 1946. Klincksieck.
- HERMAN JÓZSEF, A francia nyelv története. Gondolat, Budapest, 1966.
- LAZICZIUS GYULA, Fonetika. Tankönyvkiadó, Budapest, 1953.
- MAGDICS KLÁRA, A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. NyTudÉrt. 49. 1965. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MAGDICS KLÁRA, A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben. NyK. LXII 301–320.
- MARTINET, A., Économie des changements phonétiques. A. Francke S. A. Bern, 1964.
- MOLNÁR IMRE, Az írógép és a kiejtés. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.
- PALKÓ ISTVÁN, Hozzászólás BENCÉDY JÓZSEF „Az anyanyelvi műveltség és az iskola” című előadásához. Anyanyelvi műveltségünk. Budapest, 1967. 200–204.
- POIROT, J., Sur la quantité en hongrois. Journal de la société finno ougrienne, XXXII, 1–44.
- SAUVAGEOT, A., Rôle de la quantité en hongrois. Études Finno — Ougriennes, 1964. 7–14.
- SIMONDON, G., La perception de longue durée. Journal de Psychologie normale et pathologique, 66. 1969. No. 4.
- SZENDE TAMÁS, A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. NyK. LXXI, 345–85.
- G. VARGA GYÖRGY, A budapesti köznyelv és a kiejtési norma. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.
- VÉRTES O. ANDRÁS, A magyar hangok időtartam vizsgálatának néhány adatáról. NyK. LIX, 170–72.
- WACHA IMRE, Az 1967. évi Kazinczy kiejtési verseny tapasztalatai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.

Contributions à l'étude de la quantité des voyelles hongroises

Il paraît que la stabilité du système de la quantité vocalique s'est ébranlée au cours des dernières années. Le but de la présente étude a été d'examiner si l'abréviation des longues s'opère aussi à l'intérieur des paires minimales où la quantité a une fonction distinctive très marquée.

Au Laboratoire Phonétique de l'Institut Linguistique de l'Académie Hongroise^e des Sciences 54 mots isolés et autant de phrases ont été enregistrés sur bande magnétique^e selon la prononciation de quatre informateurs. L'enregistrement a été ensuite développé à l'aide de l'appareil Brüel-Kjaer 2304.

Nos expériences ont abouti aux résultats suivants:

I. Il semble que dans le cas du phonème (E) la différence de quantité entre les variantes brève et longue a plutôt un rôle rythmique. C'est la différence de timbre qui est le trait distinctif essentiel.

II. Dans le cas des voyelles vélaires d'aperture maximall et moyenne la différence de quantité reste phonologiquement pertinente.

III. Abstraction faite du phonème (E), les autres voyelles illabiales et l'opposition â/a : forment une sorte de transition entre les deux groupes de voyelles mentionnés plus haut. Pour ces voyelles en syllabe inaccentuée la différence quantitative reste phonologique alors qu'en syllabe accentuée cette même différence a un rôle rythmique.

IV. Le rapport moyen des brèves et des longues se chiffre à 1,64.

Il s'ensuit que dans la langue hongroise l'utilisation linguistique de l'opposition quantitative n'est pas systématique pour toutes les voyelles, mais plutôt occasionnelle.

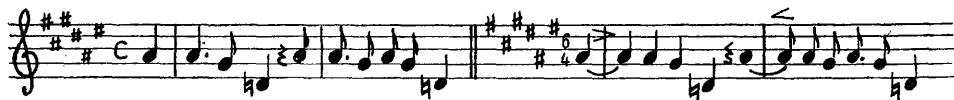
Il est encore à signaler que dans l'usage normale il existe une tendance à éliminer la quantité comme trait distinctif et à la remplacer par d'autres traits phonétiques, par exemple par le timbre vocalique. Il ne serait donc pas sans intérêt d'examiner, au moyen de la phonétique expérimentale, s'il ne s'agit pas ici de l'influence des différences de timbre de certaines voyelles dans le patois hongrois.

ILONA KASSAI

Mondatrész kiemelése német és magyar beszéddallamban (Töredékek)

Legyen szabad egy kis kerülővel térni a tárgyra. Bár kockázatos a beszéddallamok énekdallammal való összevetése, mert hiszen a zeneköltő nem követi és alig is követheti szorosan a beszéddallamot, — legföljebb egészen realiztikus drámai stílusban; ellenben költői — lírai — stílusban lapos-prózaivá lenne (pl. valóságos kérdő hanglejtéssel). De ritmusban — ha nem melizmatikus, hanem parlando természetű éneket ír — nagyjában egyezni kell a beszéddel. — Csak futólag akartam érinteni a két énekpéldát (Liszt, Wagner), de minthogy így az olvasó az összevetésül felhozott zenei példákat nem értheti meg, lektorom tanácsára néhány zenei kottapéldával ki kellett egészítenem. Bár ezekkel kissé eltérek a nyelvtudományi tárgytól, de az ének és beszéd közti egyezések és eltérések is érdekesek és tanulságosak lehetnek.

I. Elhunyt kitűnő germanista professzorunknak említettem egyszer, hogy Liszt Ferenc első *Mignon-dalában* (a dal első változata, Weimari összkiadás VIII. köt. 23. l. — 1856-ból) meglehetősen hibás prozodiát alkalmaz: „Kennst / du das Land . . .”; nyilván tévesen, jambusként kezelte a sort.

Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen...? Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen...?

(Úgy kerültünk erre, hogy a *dal* lefordításakor azt a merészséget követtem el, hogy — Liszt különös prozodiája szerint az ereszkedő dallamba a kérdő jelleget, a ritmusba pedig az „ismered?” szót csaknem lehetetlen volt belevinni, — ezért inkább — merengő hangulatú — állító formát használtam: „Ott éltem én, hol nyit a citromág”.¹ Azt hiszem, nagyon keveset tértem el ezzel Goethétől s tán még kevesebbet Liszttől. De megértem, hogy a német irodalom professzora és Goethe hódolója ez eltérést nem találta megengedhetőnek.)

Lisztnek a német költői prozodiával való vívódásairól tanúskodik részben a „Du bist wie eine Blume” című dala, de méginkább a *Faust-szimfóniában* megzenésített fausti Goethe-sorok („Das ewig Weibliche”) korábbi, előadott, de nem publikált alakja, melyet SOMFAI LÁSZLÓ kitűnő tanulmányából (Magyar Zene 1961, 7. sz., kezdete 6. sz.) és búvárkodásából ismerünk:

¹ A székesfővárosi A Zene folyóiratban 1937 táján.

Das e - wig Weib - liche Das e - - - wig Weibliche
(és még 2 változat)

A mester rajongó tanítványa, Hans von Bülow, aki Liszt *Faust-szimfóniá*-ját a század legnagyobb alkotásának tartotta s még Wagner *Tristanja* elé is helyezte (akkor még!), „álmatlan éjeket töltött” a baklövés miatt, melyet a mester a korszakalkotó, genialis, magasztos mű végén a fausti Goethe-sorok prozódiaja terén elkövetett. Ezért a két ütemért a németek barbárnak és idegennek minősíthetik Lisztet (és joggal), — írja hódoló hangú levelében (l. SOMFAI i. h.) és közöl egy helyesebb prozódiai megfogalmazást, benne a „Weibliche” háromféle ritmusban, de *ütemélen* (1861). Liszt még ezt is javította s így (lendületes, talán szónokias kvartésésű „Weibliche” szóval) elfogadható lett a Goethe-sor prozódiaja (bár a korszakalkotó műnek így is, szerintem, leggyöngébb része ez a „zárókar”).²

1a.) A professor azt a megjegyzést tette (látatlanban) a *Mignon-dal* prozódiajához: Liszt talán ki akarta emelni a „du” alanyt. Ez a feltevés merőben érthetetlen volt előttem. Ha a költő nem emelte ki szövegében az alanyt, mi joga és mi szüksége lenne a zeneszerzőnek azt kiemelnie? S vajon mi oka lett volna Goethének az alanyt kiemelni (az állítmány, esetleg a tárgy helyett)? És végül: hol volna előadó, aki ebben a sorban a „du” alanyt ki tudná emelni. A mondatban nincs szembeállítás, ami indokoltá tenné az alany hangsúlyozását.³

Goethe mondatában valójában az állítmány, másodsorban a mondat-tárgy van kiemelve.

Hozzátehetem még, hogy ha nagyon akarnánk valami hangsúlyozást keresni a *du* alanyban, valami érzelmes-hízalgő megszólításnak tekinthetnénk. Idevág ELEKFI LÁSZLÓ lektorom figyelmeztetése, hogy „a *du* névmás magánhangzója az igényes kiejtésben (Hochlautung) hosszú; ezt enyhítő körülményként kell figyelembe venni Liszt prozódiajának bírálásában.” Igaz; de a magánhangzó hosszúsága még egyáltalában nem ad a német *hangsúlyos (!)* verselésben nyomatékot.

Viszont Schubertnél, Schumannnál elképzelhetetlen bárminemű ingadozás vagy lapsus a prozódiaiban; Brahmsnál akad rá ritka példa, így a kedvelt *Kárbavesztett szerenád* dal, melynek prozódiaját Hugo Wolf úgy kigúnyolta. Szerintem Paganini E-dúr vonósnégyese II. tételének egy szekvenciázó [azaz motívumismétlő és] ereszkedő (pizzicatos) dallamára erőltette rá Brahms a népies szöveget, anélkül, hogy ő maga észrevette volna.

² Nálunk botrányos, hamis és ízléstelen fordításban szokták énekelni; de mikor ez ellen a Nyr. 1957 májusában megjelent cikkemben tiltakoztam, a karmesterek egy része (így Ferencsik János) visszatért az eredeti német goethei szöveghez. Szerencsére. (Nekem csak költői fordításom van a „chorus mysticus”-ról kéziratban az Európa Kiadónál.)

³ A kottából látjuk, hogy a dal 2. változatában (1860) Liszt valamit javított azzal, hogy a „kennst” állítmányt, bár csak szinkópával, megnyújtja; de hogy a „wo?” kérdőszót is ugyanúgy „kihúzza”, nem szerencsés és nem találjuk okát. (Weimari össziadás VIII. köt. 68. o.)

1b) A német a személyes névmást alanyként kiemelheti kérdő mondatban azzal, ha mondat élére teszi nyomatékkal (pl. *Du hast das gemacht?*), de méginkább úgy, hogy az állítmányt alárendelt (vonatkozó névmásos) mellékmondatba helyezi. Teszem pl.

Gyermekhez (bizalmas)

Warst du, der den Lärm hier ge-macht? Warst du, der den Lärm hier gemacht?

Egyébként Liszt *Mignon-dalának* dallama beleillenek abba a kategóriába, melyek MOLNÁR IMRE hanglejtés-könyve (1954) szerint: ereszkedő dallamu eldöntendőkérdések volnának. Az én felfogásom szerint ezek inkább csodálkozó felkiáltások, esetleg „monológok” (és nem máshoz intézett tudakolások). — Liszt dalának ereszkedő dallamát sem érezzük igazán kérdezősködésnek (*Kennst du das Land — ?*), inkább valami vizionárius monológnak, ami művészi festi a hazájáról elszakadt árva leányka lelkében felködlő gyermekkori otthoni képeket.

2. A zeneköltő többnyire nem követi — még a kérdő mondatban sem — a megszokott mindennapi prózai hanglejtést. *W a g n e r* kérdései rendkívül változatos dallamúak. Egy dolgozatomban foglalkoztam *Az istenek alkonya* második felvonásának harmas „összeesküvő” jelenetében Gunther egy töprengő-kérdő felkiáltásával (Scott-partitúra 889. o.):

Brach er den Bund ?

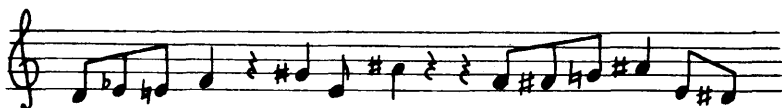
Siegfriedre érte, kivel vérszerződést kötöttek ketten. Lektorom azt írta rá (kotta nélkül): világos, hogy az *er* alanyt emeli ki. — Ez egészen téves. *I t t* már a kotta képe is cáfolja.) — Ketten kötöttek vérszerződést Siegfrieddel, Gunthert senki sem vádolhatja, sőt épp ő a beszélő. A kiemelt rész valójában az állítmány; a kiemelés a szórenddel történik: az állítmány a kérdőmondat elején áll, megnyújtva. (Hogy megszegte-e Siegfried a tiszta szívvel kötött vérszerződést, — az az ármányos Hagennek és varázsitalának a titka.) — Nézzük, mindennapi beszédben hogyan hangoznék a kérdés kiemelt alanyal, kiemelt állítmánnyal, kiemelt tárggyal.

Brach er den Bund ? Brach er den Bund ? Brach er den Bund ?
 (kiem. alany) (kiem. állítmány) (kiem. tárggyal, izgatottan)

A zeneköltő tehát a kiemelt állítmányú hanglejtés helyett alkalmazza (a zenekaros, polifón együttesben!) a töprengő-gyötrődő, ereszkedő „kérdő” vagy — „ál-kérdő” dallamot.

Mert Gunther tépelődő kérdése ismét nagyjában a MOLNÁR IMRÉNÉL szereplő ereszkedő dallamú eldöntendő kérdés. De ismét nem máshoz intézett, hanem önmagába mélyedő, vajúdo kételkedés. Ha utasítás kellett volna hozzá (pl. beszélt drámában), azt írhatta volna ez önmagába gyötrődő szavakhoz a szerző: „Gunther (vor sich hinbrütend): . . .” — A dallam utolsó lépése azonban az eldöntendő kérdésre oly jellemző leeső szűkített kvint.

3. Egyszerű embereknél előfordul, hogy csaknem minden szót hangsúlyoznak. Emlékszem, gyermekkoromban valahol Tirolban túránkról a hegyről egy ismeretlen meredek úton akartunk lefelé hazaindulni. Az alpesi paraszt óvólag kiáltott ránk (a tájszólást csak elnagyoltan utánzom):

Tas is e ganz schlechter Weg! Ta kumens net runta!

Az első mondatban határozószó, jelző és (tulajdonképpen szükségtelenül) az állítmányi névszó is, sorra ki vannak emelve. A másodikban már inkább csak a tagadás. (Tanult ember az elsőben talán csak a jelzőt hangsúlyozta volna.)

4. Vegyük Goethe Erlkönigje egy sorát: „Meine Töchter sollen dich warten schön”. Kiemelt rész már az alany, ezért került a mondat élére. A beteg gyermeket képzeletében az Erlkönig csábíthatja. Ezért kiemelt lehet az igenévi mondat tárgy (warten); de esetleg még nyomatékosabb lehet a módhatározó (schön). Hangozhatna például így:

Meine Töchter sollen dich war-ten schön! War-ten schön!

(Ezek persze enyhe, nem szembeállító kiemelések.)

5. Egyébként a német, prózában, legszívesebben a mondat végére, de kiegészítő (melléknévi vagy főnévi) igenév és elváló igekötő elé teszi a hangsúlyozott mondatrészt. Pl.

Er hat es am schönsten gemacht

Itt a módhatározó a legnyomatékosabb. Mellette az alany (er) az első helyet foglalja el a mondatban, mint éppoly fontos elem.

6. A magyar beszéddallam kiemelésmódja általában sokban hasonló a németéhez. Az eldöntendő kérdés dallama számos európai nyelvben nagyon egyező: a mondat végén először fölfelé kis v. nagy terc, az utolsó lépés kb. szűkített kvint lefelé. — Az ezt megelőző rész németben inkább emelkedik, magyarban lehet enyhén éreszkedő is. De hogy van felcsapó *végű*, mondjuk, „kutató kérdés” is a magyarban, arról egy, a Nyr-höz benyújtott kis dolgozatomban tettem említést (Néhány mindennapi beszéddallam c. 1971. 2. sz.)

A német és magyar kérdés rokon lejtésű, még ha *más szó* esik is a két nyelvben a végző *kérdő* „háromszögbe”, pl. Hast du die Uhr mitgebracht! Elhozta az órádat? (Németben állítmányi névszó, magyarban mondattárgy.)

Kijelentő mondatban sokkal több a magyarban a szórendi szabadság, mint a németben, s ezért a beszéddallam lehetőségei — és feladatai — is nagyobbak.

Múltkor — talán nagyothallásom s némi rekedtségem miatt „fohászkodtam” neki, — a kiemelt alanyt a mondat *végére* tettem. A Szabadság-hegy egy (délkeleti) elhagyottabb részén, köves, kimosott, lejtős úton kísérem a kisgyermekét cipelő fiatal asszonykát; le kellett térnünk oldalt a földek szélén keletkezett simább kocsinyomra. Egy idő múlva szóltam:

Itt talán már jobb az út!

A hangsúlyozott alanyt (út) élőbeszédben könnyen kiemelhetjük hangunk felvitelével (itt kis szexttel). Írásban azonban más árnyalata lenne ennek a mondatszerkezetnek. Minthogy a kiemelt mondatrész mindig az állítmány előtt áll, kivéve, ha maga az állítmány van kiemelve: itt írásban a *jobb* (névszói) állítmány lenne a kiemelt mondatrész. Én azonban szembe akartam állítani a valódi utat (alany) a földek szélével. Jelen esetben gyakorlatilag eléggé egyre megy a kétféle kiemelés; de más esetekben s írásban nagyon más-hova vezetne az, ha nem a kiemelt alanyt teszem az állítmány elé. Csak kiegészítésül mellékelem, körülbelül hogyan hangzanék ez a mondat leírva, először kiemelt állítmánnyal, majd kiemelt alannyal.

Itt talán már jobb az út Itt már talán az út jobb!
(állítmány) (alany)

Da geht's auf dem Weg besser! Da geht's besser auf dem Weg!

Ha németül mondjuk, valamivel több mozgás lesz a dallamban:

Az elsőben kiemelt módhatározóval, a másodikban kiemelt helyhatározóval. Mindkét esetben a mondat utolsó, felugró szava a kiemelt mondatrész.

(Példáim csak valószínű lehetségek; természetesen eltérő hanglejtések is lehetségesek. — Az abszolút hangmagasságra azért sem törekedhettem, mert az a beszélő személyek szerint különböző. Példáim szükség szerint transzponálhatók; én csak a *dallamvonal* és — nagyjában! — a ritmus visszatükröztetésére törekedtem.)

7. Pár szóval a magyarban aránylag ritka költői inverzióra is kitérnék.

Arany János — zengő művészi hatás kedvéért — néha merészen eltér a magyar szórend főszabályától: kiemelt mondatrész az állítmány előtt. Feltűnő példát találunk erre az V. *László* balladában (1853):

A felhő megszakad,
Nyílása tűz, patak;
Zúgó sebes özönt
A réz-csatorna önt
Budának tornyíról.

Szószerint véve itt a „rézcsatorna” volna kiemelve (az van az állítmány előtt); holott csak azt a mondatrészt szoktuk hangsúlyozni, amelynél más lehetőség is képzelhető. Pedig hát az esővizet más aligha *öntheti*, mint a tetőcsatorna (bizonyára volt már a XV. században, királyi palotákon). Aranynál gyönyörűen zengő sorok keletkeznek s pusztán *ezt* szolgálja a merész inverzió. — Lejjebb például „Lágyan zsongó habok / Ezer kis csillagot / Rengetnek a Dunán.” Itt szabályszerű a kiemelt mondat tárgy elhelyezése, az állítmány előtt.⁴ Lehet:

Lágyan zsongó habok ezer kis csillagot rengetnek a Dunán

A fentebbi gyönyörű inverziós sor kottaképét ellenben nem is adhatnám, mert a realitásban ilyent nem hallunk. Előadó művésznak is valósággal agyafúrtságára lehet szüksége, hogy a kiemelt helyen álló, de a valóságban nem kiemelt „rézcsatorna” hanglejtését megtalálja; esetleg inkább kicsit mélyíteni kellene a szónál a hangot. Itt nem a nyelv szabálya számít, hanem a zengő zenei hatás.

Viszont *Toldi* V. énekének ezt a sorát (a farkas megfojtásáról): „Nem kiment belőle, benn szorult a pára”, — alig mondhatjuk inverziónak, mert a

⁴ Itt meg a kép realitása volt kétes RIEDL FRIGYES és tanítványai számára. Mi pestiek hozzászoktunk a lámpák „ezer” fényének csillogásához a Dunában; de — csillagok?? Riedlék nem is látták. Én is, ma is, kétkedem benne.

ki igekötő, sőt az igekötős ige maga (az első állítmány) erősen ki van emelve (a tagadás méginkább). Pl.

The musical notation is on a single staff in treble clef with a key signature of one sharp (F#). The melody consists of quarter and eighth notes. The lyrics are written below the notes: "Nem kiment belőle benn szorult a pára pára". Above the notes, there are accents: a dot over the 'e' in "belőle", a dot over the 'e' in "szorult", and a dot over the 'a' in "pára". Above the final "pára", there are markings "rit." and "vagy".

BOROS REZSÓ

Betonung von Satzteilen in der deutschen und ungarischen Sprachmelodie

(Fragmente)

Als Ausgangspunkt habe ich zwei Beispiele aus dem Bereich der Kunstlieder nicht-melismatischen, d. h. Parlando-Charakters gewählt: die erste Zeile des „Mignons-Lied“-s von Franz Liszt und die nachsinnende, durch eine fallende Intonationslinie ausgedrückte Frage „Brach er den Bund?“ von Gunther aus der Dreierszene des 2. Aufzugs in Wagners Götterdämmerung. In beiden Texten vermuteten die ungarischen Sprachforscher — in Unkenntnis der Noten — den betonten Satzteil an ganz unrichtigen Stellen. Im Fragesatz „Kennst du das Land . . .“ kann das Subjekt *du* keinesfalls betont werden, weder in einer Deklamation, noch in der Musik, da diese Betonung einfach keinen Sinn hätte. In Noten führe ich andere Beispiele für die Betonung des Fürwortes *du* an, wie auch für die Betonung von dreierlei verschiedenen Satzteilen im Text des aus Wagners Werk entnommenen Fragesatzes. Eine naive völkische Betonungsweise aus Tirol, eine gewöhnlich betonte Zeile aus Goethes Erlkönig werden noch behandelt, und es wird auf die Erscheinung hingewiesen, daß der betonte Satzteil im Deutschen oft die letzte Stelle im Satz einnimmt, abgesehen davon, daß trennbare Verbalpräfixe, Infinitiv- und Partizipialformen an die letzte Stelle gebunden sind.

Zum Schluß werden die drei Möglichkeiten der Betonung eines gewöhnlichen ungarischen Aussagesatzes (durch Noten illustriert), eine „unregelmäßige“ Inversion in der Ballade „V. László“ von János Arany und eine scheinbare Inversion im 5. Gesang der epischen Dichtung „Toldi“ von Arany analysiert.

REZSÓ BOROS

A csuvas szóvégi gutturális zárhangok történetéhez

A szóvégi gutturális zárhangok problémája az összehasonlító altajisztika egyik legvitatottabb és mai napig megoldatlan kérdése.¹ LIGETI professzor úr 1935-ben a következőképpen foglalta össze a kutatás helyzetét: „Mindennek a sok szabálytalanságnak, amely nemcsak régi török jövevényeink megfelelésében, hanem a mai török nyelvek egymás közti viszonyában is sok szóval kapcsolatban felmerül, az oka talán kölcsönzésekben, kereszteződésekben keresendő. Kétségtelen, hogy ez az állapot ma megvan, kimutatható; bizonyára megvolt régen is, talán épen nyelvünk legrégebbi török jövevényeinek a forrásában, az ócsuvasban, ahol nagyobb mértékben fordultak elő szóvégi *-g-s* alakok ott, ahol őstörök szempontból szóvégi *-g, -k-t* várnánk. Ezt a feltevést mindenesetre megerősíti a mai csuvas is”.² Azóta a kutatás az összképet tekintve nem haladt lényegesen előre, ha természetesen számos részletkérdésre vonatkozóan ma nagyobb anyaggal rendelkezünk is. Az alább következő fejtegetésekben arra szeretnék választ keresni, hogy ez a speciális csuvas jelenség milyen régi?

A pretörök szóvégi *-q(-k)* hangnak kettős megfelelése van a csuvasban:

1. *-x*: **oq* 'nyíl' ~ csuv. *uxä*, **tul(aq)* 'árva' ~ csuv. *täläx*,³ **turq* 'hosszúság, szélesség' ~ csuv. *täräx* (<*turuq*), **qaraq* 'rabló' ~ csuv. *xurax*, **qulag* 'fül' ~ csuv. *xälax* (<*xälax*), **yayug* 'közel' ~ csuv. *šivax*, **āy(aq)* 'hónap' ~ csuv. *uyax*,⁴ **qirg* 'negyven' ~ csuv. *xērēx* (<*qirig*), **uzaq* 'hosszú' ~ csuv. *vārax*, stb.

¹ A szóvégi gutturálisokra vonatkozó legfontosabb irodalmat lásd: BANG (UJb XIV, 1934, 206–212), NÉMETH (NyK XLIII, 1914, 472–473), RAMSTEDT (JSFOu XXXVIII, 1922–23, 16–17, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 1957, 130–131), POPPE (KCSA II, 1926, 72–73, Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, 1960, 53–58), RÄSÄNEN (Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen, 1949, 112–124, 145–152), ŠČERBAK (Vop. Jaz., 1964: 5, 18–19), AŠMARIN (Materialy dlja issledovanija čuvaškogo jazyka, 1898, 85–88), BENZING (Philologiae Turcae Fundamenta I, 1959, p. 712), MENGES (The Turkic Languages and Peoples, 1968, 712) és LIGETI (legrészletesebben NyK XLIX, 1935, 209–214, számos más munkájában, legújabbban MNy LXIII, 1967, 429–437), hogy csak a legjelentősebbeket idézzük. BANG a szóvégi gutturálisokat „ein ewiges Sorgekind der Turkologie”-nak nevezte (UJb XIV, 204).

² NyK XLIX, 1935, 213–214.

³ L. török *tul* 'özvegy'. A szóvégi *-aq* csuvas képző, melyet megtalálunk még az *uyax* 'hold' ~ török *āy*, *pilēk* 'öt' ~ török *bēš*, *pilēk* 'övtáj' ~ török *bēl* stb. szavakban. Ez a csuvas képző az eredeti szóvégi gutturálisok eltűnésével párhuzamosan alakult ki, és megjelenése talán nem is független attól. Néhány esetben megnehezíti a kérdéses szó történeti elemzését, ugyanis azt a látszatot keltheti, hogy a szóvégi gutturális megőrződött, holott az eltűnt szóvégi gutturális helyén másodlagosan alakult ki.

⁴ Az *-aq* képzőről l. az előbbi jegyzetet.

2. zéro: *yuzaq 'zár' ~ csuv. *šura*, *adaq 'láb' ~ csuv. *ura*, *gonaq 'vendég' ~ csuv. *xāna*, *gorq- 'félni' ~ csuv. *xāra-* (<goraq-), *qomlaq 'komló' ~ csuv. *xāmla*, *burčaq 'borsó' ~ csuv. *purša*, *baliq 'hal' ~ csuv. *pula*, *qayraq 'köszörűkő' ~ csuv. *xir'a*, *xāyra*, *taniq 'tanú' ~ csuv. *tinā*, *botqa 'kása' ~ csuv. *pātā* (<botiq), stb.

Ugyancsak kettős megfelelést találunk a -k esetében:

1. -k: *ēšik 'ajtó' ~ csuv. *alāk*, *bēl(ik) 'övtáj' ~ csuv. *pilēk*, *erk 'erő' ~ csuv. *irēk* 'szabadság' (<erik), *kōk 'gyökér' ~ csuv. *kāk*, *kōk 'kék' ~ csuv. *kāvak*, *čāčāk 'virág' ~ csuv. *šaska* (<šasak), stb.

2. Zéro: *ōzek 'a fa belső része' ~ csuv. *vara*, *ingek (nem *inēk!*) 'tehen' ~ csuv. *ēne*, *bōgrek 'vese' ~ csuv. *püre* (<pōürä), *kōbek 'köldök' ~ csuv. *kāvapa*, *siņek 'légy, szunyog', ~ csuv. *šāna*, *kūrpek 'kása' ~ csuv. *kērpe*, *küzük 'nyüstszál' ~ csuv. *kērē*, *yüzük 'gyűrű' ~ csuv. *šērē*, *tūņlūk 'füstnyílás' ~ csuv. *tēnē* (<tūņük), *tūlki 'róka' ~ csuv. *tilē* (<tūlik), *talqi 'tiló' ~ csuv. *tilā* (<ialiq), *ātik 'csizma' ~ csuv. *atā*, stb.

A kettős képviselet nem lehet kölcsönzés eredménye. Mindkét csoportban találunk ugyanis olyan szavakat, melyeken régiség-bélyeg van: *alāk* ~ *ēšik* : *šērē* ~ *yüzük*, *vārax* ~ *uzaq* : *šura* ~ *yuzaq*.

A zöngés gutturális zárhangok eltűntek:

Szóvégi -y(-g): *buzay(u) 'borju' ~ csuv. *pāru*, *sibay 'koeka' csuv. *šāpa*,⁵ *adiy 'józan' ~ csuv. *urā*, *ariy 'tisztá' ~ csuv. *irā* 'jó, szent', *asiy 'nyereség' ~ csuv. *usā*, *sāriy 'sárga' ~ csuv. *šurā*, *šur* 'fehér', *satiy 'kereskedelem' ~ csuv. *suā*, *buray 'vihar' ~ csuv. *pāra*, *tātiy 'ízlés' ~ csuv. *tutā*, stb.

Szóvégi -g: *bātüg 'folt, fekély' ~ csuv. *pata*,⁶ *küdeg 'vő' ~ csuv. *kērū*, *kāčig 'kis híd, palló' ~ csuv. *kašā*, *yeg 'jó' ~ csuv. *ši* 'felső', *kōg 'dallam' ~ csuv. *kēvē*, *ālig 'ötven' ~ csuv. *allā*, *ūlüg 'rész', ~ csuv. *valē* (<ūlüg),⁷ *būtüg 'terhes, vemhes' ~ csuv. *pētē*⁸ etc.

Ezek a szóvégi gutturális zárhangok különféle eredetűek, és helyzetűek. Előfordulnak egytagú szavak tövében (*yeg*, *kōk*, *kōk*), olyan szavakban, melyek egytagúak a török nyelvekben, de többtagúak a csuvasban (*erk*, *gorq-*), olyan képzőkben amelyek minden török nyelvben közönségesek olyanokban, amelyek csak a csuvas szóban vannak meg (*āyag*, *tulaq*, *bēlik* stb.). Megtaláljuk őket olyan többtagú szavakban, melyek jelenlegi ismereteink szerint nem elemezhetők (*siņek*, *küzük*, *buzay*, *küdeg*) és előfordulnak világosan

⁵ A kazáni tatár *šobaga*, baskír *šibaga*, kazak, karakalpak *sibaga*, kirgiz *šibaga* azonos jelentéssel mongol jövevényszavak. A mongol szó már a Muqaddimat al-Adabban előfordul *sibaqla-* 'számolni' alakban, l. még irodalmi mongol *sibaya* 'koeka', irodalmi khalkha *šavga* 'ua.', szelenga burját *šabga* 'lőverseny finise', kalmük *šawxa* 'koeka, sors' stb. Mivel a mongol -y- mindenütt megőrződött, a csuvas *šāpa* nem mongol kori jövevényszó. A mongol kori mongol jövevényszavak szóvégi -y-je ugyanis megőrződött a csuvasban: *urxamaq* 'egy lófajta' ← mongol *aryamay*, *ülpek* 'fölsőleg' ← mongol *elbeg*, *nāyta* 'kötőfék' ← mongol *noyta*. A csuvas nyelv közép-mongol jövevényszavainak többségét tatár közvetítéssel vette át.

⁶ A *bete-* 'befed' igéből, l. kazak *betä-*, mongol *biite-*. A csuvas szót nem találtam más török nyelvben.

⁷ A szó az *ül-* 'elválasztani' igéből képzett névszó. A csuvas forma egy eredeti hosszú magashangú labiálist tükröz: *ülüg* vagy inkább *ölüg* alakot. Kásgarinál *ülüg* alakot találunk (ez olvasható *ölüg*-nek is). A türkménben *ülüş* és *üle* 'rész', ugyanabból a tőből és rövid magánhangzóval. A türkménben azonban nincs *üy* szótag (a hosszú *ü* türkmén megfelelője) -l előtt. A jakutban *ülü* és *ölü* 'rész'.

⁸ A *büt-* 'teljesnek lenni' igéből.

elemezhető szavakban (*adiy, tanig, ülüg, бүтүг*). Egyaránt megtalálhatók igékben és névszókban. Tehát semmi olyan különbséget nem tudunk megfigyelni a gutturálisok között funkció vagy hangtani helyzetük szerint, amely indokolná a kettős viselkedést.

A kérdés kronológiájához meg kell vizsgálnunk, hogy hogyan viselkednek a csuvas nyelv török jövevényszavai a szóvégi gutturálisok tekintetében. Néhány ilyen eset: csuv. *yupax* 'gyapju' ← *yapaq*, csuv. *urxamax* 'egy lófajta' ← *aryamay* (← mongol), csuv. *išek, ašak* 'szamár' ← *ešek*, csuv. *imkek* 'bánat, baj' ← *emgek*, csuv. *karmak* 'horog' ← *karmak* stb. A fenti szavak többsége a kazáni tatárból való. A kazáni tatár $-\gamma/g > u$ fejlődése a csuvas nyelv tatár jövevényszavaiban $-v$ -ként realizálódik: csuv. *azav* 'örlőfog' ← *azay* < *azay*, csuv. *ultav* 'csel' ← *aldav*, csuv. *palčav* 'megbeszélés' ← *boljav* < *boljav* (← mongol), csuv. *sältav* 'ok' → *siltav* < *siltav*, csuv. *xutav* 'cövek' ← *qadau* < *qaday* (← mongol, ez utóbbi szó a tatárban *kadak* alakban van meg, de vö. baskir *qadau*).

Annak a csuvas magánhangzónak a minősége, amelyet vagy követ vagy nem követ gutturális, az eredeti magánhangzó minőségétől függ. Ha az eredeti magánhangzó zárt volt, akkor a csuvasban redukált, ha nyílt volt, akkor a csuvasban teljes magánhangzó áll.

A belső csuvas rekonstrukció lehetővé teszi annak megállapítását, hogy a szóvégi zöngés zárhang eltűnése hogyan zajlott le. Egyszótagú szavakban ugyanis, ott ahol a t eredetileg zöngés gutturális zárhangra végződött ma a töben általában ugyan egyszerű magánhangzót találunk, de a ragozási töben még megvannak az u -s diftongusok: *su/säv*- 'fejni' < *say*, csuv. *tu/täv*- 'szülni' < *toγ*-, *tü/täv*- 'mozsárban törni' < *tüg*-, *šu/säv*- 'vaj' < *jäv*, csuv. *šu/säv*- 'esni(eső)' < *jäv*-, stb. Megfigyelhetjük ezt többszótagú szavakban is: *päru/päv*- 'borju', *kätu/käv*- 'ménés'. Néhány esetben a diftongus fejleményeit nem-szóvégi helyzetben is megfigyelhetjük: *püre* 'vese' < **pöüre* < **bögrek*, *türe* 'egyenes, lapos' < *töüri* < **touri* < **toγri* (és nem *tüz!*).

A szóvégi zöngés gutturálisok már a középbolgár korban, a volgai-bolgár feliratok idejében is eltűnőben voltak. Erről tanúskodnak olyan közpermi jövevényszavak, mint a zürjén *čarla* 'sarló' ← középbolgár **čarla* < **čarlay*,⁹ *šuri* 'cséve' ← középbolgár **šuri* < **šüzük*.¹⁰ Ugyanezt tükrözik a tatár nyelv középbolgár jövevényszavai: *köre* 'nyüistszál' ← középbolgár **kürü* < **kürüg* (ld. török *küzük*), *šilä* 'durva vászon' ← középbolgár **šilä* < **šileg* < **šilek*,¹¹ *täre* 'kereszt, ikon' ← középbolgár **täri* < **tägri* (ld. török *tänri*), stb. A zöngés gutturálisok eltűnését láthatjuk magukon a feliratokon is, ahol a török *älig* 'ötven' mint *älä* (és *älü*) szerepel.

A középbolgárt megelőző óbolgár korszak fejlődési fokát a magyar nyelv óbolgár jövevényei mutatják. Ezeket itt nem kívánom tárgyalni, csak megemlítem, hogy már ebben a korszakban spiráns $-\gamma$ -t, sőt esetleg már egy $-u$ -t kell az óbolgárra feltételeznünk.¹²

⁹L. zürjén *čarla*. A votják *šurlo* későbbi és külön átvétel a csuvasból.

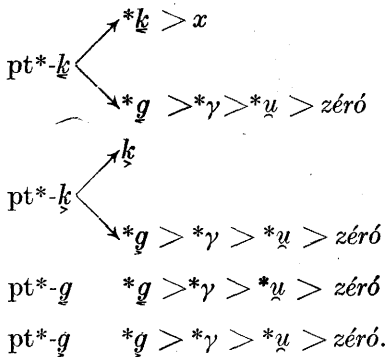
¹⁰L. még votják *seri* 'cséve', a szó megvan a tatárban és a baskírban is *šüre* alakban. A csuvas *šerä* 'cséve' szó aligha választható el a *šerä* 'gyűrű' szótól.

¹¹A szó a török *sil*- 'törölni, sírolni' igéből származtatható, l. csuvas *šäla pir* 'egy durva vászon' és *šäl*- 'törölni, sírolni'. Ennek a vászonnévnek semmi köze sincs a *šäl* 'fog' szóhoz, mint KATONA gondolta (l. 29. jegyzetet).

¹²L. GOMBOCZ, MSFOu XXX, 1912, 170–174, BÁRCZI, MNy XLVI, 1950, pp. 223–230, MSFO₁ CXXV, 1962, 23–24, NÉMETH, MNy XVII, 1921, pp. 24–25, LIGETI, MNy LXIII, 1967, 429–437, PALLÓ, UAJb XXXI, 1959, p. 246 stb.

A csuvas megfelelés történetét tehát eddig a következőkben foglalhatjuk össze:

csuvas

Vagyis a zöngétlen gutturális zárhangok egy része zöngésedett és azután fejlődése egybeesett a zöngés párjuk történetével. A kérdés most már az, hogy ez a kettősség visszavihető-e az óbolgár korszaknál régebbi korra? Ennek eldöntése érdekében meg kell vizsgálnunk a mongol megfeleléseket.

A mongolban abszolút szóvégi helyzetben a zöngés és a zöngétlen gutturális zárhangok egybeestek és a nyelvjárások többségében zöngétlen médiáként hangzanak. Az irodalmi nyelv helyesírása ezeket zöngés zárhangoknak írja: \underline{g} (írva: γ), \underline{k} (írva: q), \underline{g} (írva: g), és \underline{k} (írva: k):

mongol	török	csuvas
<i>turuy</i> 'méret, szélesség'	<i>turuq</i>	<i>tărăx</i>
<i>adaγ</i> 'alsó rész'	<i>adaq</i> 'láb'	<i>ura</i>
<i>čečeg</i> 'virág'	<i>čäčäk</i>	<i>šaska</i>
<i>elkeg</i> 'szita'	<i>elgek</i>	<i>ala</i>
<i>ariγ</i> 'tisztá'	<i>ariγ</i>	<i>irä</i>
<i>čeriγ</i> 'sereg'	<i>čerig</i>	<i>šarä, šar.</i>

Ezekben az esetekben tehát a mongol nyelvben lezajlott másodlagos fejlődés nem teszi lehetővé, hogy a csuvas kettősség nyomait kimutassuk. Azonban vannak a mongolban olyan esetek, amikor a gutturális zárhangot egy magánhangzó követi. Ilyen esetekben a mongol megőrizte az eredeti zöngés: zöngétlen szembenállást aspirált zöngétlen fortis és aspirálatlan zöngétlen média formában. S ezekben az esetekben a mongolban többnyire ugyanazt a kettősséget tapasztaljuk mint a csuvasban:

mongol	török	csuvas
<i>k/q</i>	<i>k/q</i>	<i>k/x</i>
<i>köke</i> 'kék'	<i>kök</i>	<i>kävak</i>
<i>erke</i> 'erő'	<i>erk</i>	<i>iräk</i>
<i>belke-güsün</i> 'övtáj'	<i>bäl(ek)</i>	<i>pilek</i>
<i>qulki</i> 'középfül'	<i>qulaq</i> 'fül'	<i>xälxa</i>
<i>saki-</i> 'örizni'	<i>saq-</i>	<i>šix-</i>

<i>tulaki kümün</i> 'gyenge elméjű ember' ¹³	<i>tul(aq)</i> 'árva'	<i>täläx</i>
<i>čiki-</i> 'dugni'	<i>tiq-</i>	<i>čix-</i> stb.
mongol	török	csuvas
<i>g/γ</i>	<i>k/q</i>	zéró < * <i>u</i> < * <i>γ</i> < * <i>q</i> , * <i>q̄</i>
<i>ünige</i> < <i>ünige</i> 'ünő'	<i>ingek</i>	<i>ene</i>
<i>simayul</i> 'szűnyog'	<i>siŋek</i>	<i>šana</i>
<i>sinaya</i> 'arcsont'	<i>süŋük</i> 'csont'	<i>šana</i> , <i>šämä</i> < * <i>siŋük</i>
<i>takiyan</i> < <i>takiyan</i> 'tyúk'	<i>tayug</i>	<i>čaxä</i> < * <i>tiyug</i>
<i>nidurya</i> 'ököl'	<i>yumdrug</i> ¹⁴	<i>šämär</i> < * <i>šämrä</i> < * <i>jumrug</i>
<i>budayan</i> 'kása'	<i>botqa</i>	<i>pätä</i> < * <i>botiq</i> stb.

Ez a kettős mongol megfelelés nem került el POPPE figyelmét, aki szerint az altaji alapnyelv zöngétlen gutturális zárhangjai a következő négy esetben lesznek a mongolban zöngések¹⁵: 1) Háromtagú szavakban a szóvégi *-qa/ke* szótag; 2) a *-qan/ken* szuffikszumban; 3) *r*, *l* után és olyan szavakban, ahol a gutturális környezetében *l* fordul elő; 4) néhány nem világos esetben.

A mongol szóképzlet azonban nem igazolja POPPE feltevéseit. A *-qa/ke* gyakran megőrződik háromszótagú szavakban pl.: *süyike* 'fülkarika', *büleke* 'ín', *erike* 'fűzér', *teüke* 'évkönyv', *seüke* 'hordszék', *öyüke* 'vékony hús a hason', a kauzatív *-qa/ke* -*d* és -*s* után: *iledke* 'nyilvánossá tenni', *yekedke* 'növelni', *bürüdke* 'összeszámlálni' stb. Ugyanezek mélyhangú szavakban: *yariqa* 'karika', *suyiqa* 'üröm', *quyiqa* 'fejbőr', *aluqa* 'kalapács', *atuqa* 'hím hal', illetve *bayasqa-* 'örömet okozni', *qamtudqa-* 'összeállítani', *batadqa-* 'megerősíteni', stb. A kicsinyítőképző *-qan/ken* is igen gyakori: *üčüken* 'kicsiny', *cayaqan* 'fehéres', *sayiqan* 'szép' stb. Az *r* és *l* hangok után a zöngétlen gutturális megőrződött: *serke* 'kasztrált kecske', *sirqan* 'seb', *sürkei* 'rettenetes', *talqan* 'por', *tülki-* 'lökni' és végül de nem utolsósorban *qalqa* 'khalkha, pajzs'. Mindezek alapján el kell vetnünk POPPE magyarázatát.

Foglaljuk össze tehát a megfeleléseket:

pt*k ₁ /q ₁	török - <i>k/q</i>
	csuvas * <i>-k/q</i> > - <i>k/x</i>
	mongol - <i>k/q</i>
pt*k ₂ /q ₂	török - <i>k/γ</i>
	csuvas * <i>-g/γ</i> > * <i>u</i> > zéró
	mongol - <i>g/γ</i>

Ismét egy olyan esettel állunk tehát szemben, ahol a csuvas és a mongol egyeznek, és közösen térnek el a töröktől. Mindenkinek, aki jártas az összeha-

¹³ A mongol *tulaki* alapjelentése 'tomba' vö. még *tulaki kituya* 'tomba kés'. Ez a jelentés azonban alighanem másodlagos, s egy korábbi 'gyenge', 'támaszt igénylő' jelentésből alakulhatott ki. A szó ugyanis nehezen választható el a *tul-* 'támaszkodni, támogatni' szótól. A *tul-* ige faktitív alakjából (*tulya-*) képezte a kalmük a *tulyū* 'egyedülálló, elárvult' szavát is.

¹⁴ Ez lehetett a pretörök alak, mely egy *yum-* 'összenyomni' ígére megy vissza, l. karacsáj *jumdrük*, hakasz *munzurük*. Egy pt **yumdrug* alakból származtak olyan formák, mint *yudrug* és *yumrug*.

¹⁵ L. UAJb XXXI, 1959, 270–273.

sonlító altajisztika területén, első pillanatban feltűnik, hogy a fenti megfelelés igen hasonlít ahhoz a jelenséghez, melyet rotacizmus és lambdacizmus néven szokás emlegetni:

	török <i>r</i>		török <i>l</i>
pt* <i>r</i> ₁	csuvas <i>r</i>	pt* <i>l</i> ₁	csuvas <i>l</i>
	mongol <i>r</i>		mongol <i>l</i>
	török <i>z</i>		török <i>š</i>
pt * <i>r</i> ₂	csuvas <i>r</i>	pt* <i>l</i> ₂	csuvas <i>l</i>
	mongol <i>r</i>		mongol <i>l</i>

Legutóbb PRITSAK morfológiai,¹⁶ TEKIN fonológiai¹⁷ magyarázatát kísérelte meg ennek a jelenségnek. Mindkét magyarázat, annak ellenére, hogy önmagában véve igen szellemes és számos részletkérdésben új és jó eredményeket hoz, elfogadhatatlan. Miután másutt bővebben foglalkozom a rotacizmus és lambdacizmus kérdésével, itt csak egy olyan szempontra szeretnék rámutatni, amely összefüggésben van a csuvas szóvégi gutturálisok problémájával. RAMSTEDT azt tételezte fel, hogy az *r*₁ és *r*₂ illetve *l*₁ és *l*₂ között az volt a különbség, hogy az egyik palatalizált volt, a másik nem (*r* : *ř*, *l* : *l̥*). POPPE szerint a különbség nem palatalizáltságukban volt, hanem abban, hogy a párok egyik tagja spiráns volt (*r* : *ř*, *l* : *l̥*). Ez utóbbi nézetet elfogadta TEKIN az altaji alapnyelvre vonatkozóan és DOERFER¹⁸ a pretörökre.

Ezek a feltételezett ősnyelvek több ezer évvel azelőtt léteztek vagy létezhettek, mielőtt megjelentek e nyelvek első emlékei. Ezért a kérdéses hangok fonetikai sajátosságaira vonatkozóan semmilyen megbízható támpontunk nincs. A döntő nem is ez, hanem az, hogy a RAMSTEDT-féle elmélet szerint *r*₁ és *r*₂, illetve *l*₁ és *l*₂ fonológikus oppozícióban voltak. Márpedig sem a jelenlegi csuvas és mongol, de azoknak semmilyen emléke sem mutatja ezt a fonológikus oppozíciót; ezekben a nyelvekben kezdettől fogva csak egy *r* és egy *l* volt — s tegyük most hozzá egyfajta zöngétlen gutturális zárhang szóvégi helyzetben.

Két ősi fonéma egybeesése közönséges dolog a nyelvek történetében és találunk erre számos példát az altaji nyelvterületen is. Az azonban aligha lehet véletlen, hogy három fonemapár ugyanabban a két nyelvben összeesett, és ugyanazt a hangot eredményezte — méghozzá ugyanazokban a szavakban. Mint látjuk — akármilyen fonetikai értéket is tulajdonítunk a kérdéses hangoknak eredetileg, az oppozíciók megszűnése mindenképpen újítás, egy olyan újítás, amely csak a mongolban és a csuvasban zajlott le. Nem megőrzött

¹⁶ UAJb XXXV: D, 1964, 337–349.

¹⁷ Acta Orient. Hung. XXII, 1969, 51–80.

¹⁸ DOERFER a Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen (I, 1963, 99) című munkájában azt írja, hogy „Ob für Urtü[rkisches] z und š oder aber ř und l̥ gelten dürfte eine unentscheidbare Frage sein”, de rekonstrukcióiban mindenütt ř, illetve l̥ szerepel (I. pl., I. köt. 539, 227, II. köt. 55, 65, 146 stb.). DOERFER egy későbbi írott cikkében (UAJb XXXIX, 1967, pp. 53–70), úgy látszik, megváltoztatta véleményét és azt fejti ki, hogy a mongol nyelv jövevényszavai nem pretörök („urtürkisch”), hanem ősbolgár („frühbolgarisch”) eredetűek, s ez utóbbiban rekonstruál például ř-t: *tāṛēř* 'tenger' (i. m., 65). Ugyanennek a cikknek 55. lapján azonban „urtü.” *bófa* és *bóza* között ingadozik. DOERFER-t, úgy látszik, meggyőzték azok az érvek, melyeket 1967-ben a PIAC manchesteri ülésén előadtam azzal kapcsolatban, hogy miért nem lehetnek a mongolban a kérdéses szavak őstörökök. Lásd még: Indogermanische Forschungen LXXI, 1966, 115, UAJb XL, 1968, 243.

régiségről van tehát szó, itt a csuvas és a mongol nem az altaji alapnyelv ősi vonásait őrizte meg.¹⁹

Azt a tényt, hogy a csuvasban és a mongolban ugyanaz az újítás zajlott le, sokféleképpen lehet magyarázni. Az azonban bizonyos, hogy e magyarázatok mindegyikének feltételeznie kell valamiféle történeti érintkezést. E történeti érintkezés jellegének feltárásához szeretnék végül egy kis adalékkal hozzájárulni.

A fenti listákban egyetlen egy olyan szó sem szerepelt, amelyben a szóvégi gutturállissal egy időben lambdacizmus vagy rotacizmus is lett volna. Most röviden bemutatnék egy ilyen esetet:

A kétéves juh neve a törökségben: *šišek*.²⁰ A Mongolok Titkos Történetében (§§ 124, 279, 280) ezt a fogalmat a következő szóval jelölik: *silegü*.²¹ A mongol nyelvekten a kétéves állatot egyébként *sidüleng*-nek hívják, ami a mongol *sidün* 'fcg', *sidüle* 'fcgzani, fcgat növeszteni' szóból képzett alak, ugyanis ezeknek az állatoknak harmadik életévükben nő ki a teljes és végleges fogazatuk.²² Ennek alapján felmerül, hogy vajon a török *šišek*nek nincs-e valamilyen kapcsolata a török *tış* 'fcg' szóval. Ez akkor lenne bizonyítható, ha sikerülne kimutatni egy *tışek* szót azonos jelentésben. A *šišek* szót eddig a *šiš*- 'duzzadni' szóból magyarázta RADLOV,²³ ŠČERBAK,²⁴ DOERFER²⁵ és RÄSÄNEN.²⁶ Ez a magyarázat azonban jelentéstani szempontból nehezen védhető. A feltételezett *tışek* szót azonban megtaláljuk KÁŠGARÍ nyelvtanában mégpedig éppen 'zweijähriges Schaf' jelentéssel.

¹⁹ L. Németh: ZDMG LXVI, 1912, 549–576.

²⁰ Középtörök *šišäk* (Husrav u Širin, Muqaddimat al-Adab, Tarjumān turki, ABŪ HAYYĀN, Bulgat al-muštāq, At-tuhfat), *šišek* (IBN MUHANNA). Újtörök: **kipsak**: *šešäk kaz* "gusynja vtoroj god", *šešäk kädzä* "koza v vozraste posle vtorogo okota", *šešäk sarik* "ovca v vozraste posle vtorogo okota" (tatár); *šešäk qađ, kädzä, hariq* 'azonos jelentésekben, mint a tatárban' (baskír), *šešäk* "vtorogodnyj (ob ovce i pčel)" (baskír, KATARINSZKIJ); *iš, iššek* "dvuchletnyj valuch" (déli kirgiz, JUDAHIN), *šišek* "molodoy nechološčennyj baran" (uo.); *išek* "chološčennyj (godovalyj) baran" (karakalpak); *išek* "gelded rum (two years old)" (kazak), **oguz**: *išek* "dvuchgodovalyj baran" (türkmen), *šišek* "lamb in his second year" (oszmánli), *išek* "bir yillik kuzu, yeni kuzuliyacak koyun" (oszmánli nyj., SDD II, 799), **turkessztáni** *šišek* "godovalyj ili dvuchgodovalyj baran" (üzbég), *šišäk* "in the second year (sheep or goat)" (turki SHAW), **szibériai**: *šizik* 'ein zweijähriges Schaf das fett zu werden beginnt' (baraba, šor, RADLOV IV, 1086). A szókezdő *š*- elvesztése szabályos, l. karakalpak *is*- 'duzzadni', déli kirgiz *iši*- 'ua.' ~ török *šiš*-, karakalpak *is* 'nyárs' ~ török *šiš* stb. Az *š*- nélküli oguz formák jövevényszavak. A jakutban a következő adatokat találjuk: *tisayas* 'dvuchtravnyj telenok (telka), no tol'ko s oseni vtorogo goda, telenok, vyrostok', *tisänä, tinese, tisäyä, tigäsä* 'trechtravnoe životnoe, telenok ili žerebenok po tretjemu godu (dvuchletnyj, dvuletok, strigun tol'ko oseni étogo goda u nich vypadajut moločnye zuby počemu nazyvajutsja takže *tisir* *tisäy*(η)ä', *tisänä oyus* (*inax*) 'trech godovalyj, trechtravnyj byk (korova)'.
²¹ *Silegü qonin* 'kétéves bárány', *silegü irege* 'ua.'. Az irodalmi mongolban *silüge* alakot találunk. L. még irodalmi burját *šülge* 'dvuchletnyj baran (ili kozel)', szelenga burját 'dvuchletnjaja ovca'. A khalkha-mongolban előfordul egy *šilbe* 'dvuchgodovalyj verbljud' szó, melynek idetartozása kétes. A mongol szót kölcsönözték a szibériai török nyelvek is: hakas *sileke* 'chološčennyj baran', kacs *siläkä* 'Hammel', szagaj *siläkkä* 'ua.', tuvai *šilege* 'baran (na vtorom godu)'.
²² Az állatok kormegjelölése és fogazatuk közötti kapcsolatról l. U. KÓHALMI, Zwei Systeme der Altersbezeichnungen des Viehes bei den Mongolen: Studia Mongolica I:31.

²³ Versuch eines Wörterbuches der Türkdiialekte, 1911, IV, 1084.
²⁴ Istoričeskoe razvitie leksiki tjurkskich jazykov, 1961, 115–116.
²⁵ Türkische und mongolische Elemente III, 328.
²⁶ Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türksprachen, 1969, 424b.

Ismeretes, hogy a csuvasban a 'fog' jelentésű szó *šäl* alakban fordul elő, amely egy régebbi *šil* formára megy vissza. A csuvas *šäl* szót a török *tiš*-sel egyeztetette ZOLOTNICKIJ,²⁷ PAASONEN²⁸ és KATONA²⁹ mint a lambdacizmus egyik esetét. KATONA egy sporadikus $t > š$ fejlődést feltételezett, én inkább arra hajlanék, hogy az eredeti szóvégi -š hatására asszimiláció történt.³⁰ De akár-hogyan is magyarázzuk a csuvas szókezdő š- eredetét, annyi kétségtelen, hogy ez az š- megvan a *šišek* szóban is, mely kétségtelenül összefügg a *tišek* formával. Ezért nem fogadhatjuk el azokat a fenntartásokat, melyeket a csuvas *šäl* és török *tiš* összefüggésével kapcsolatban RAMSTEDT és POPPE hangoztattak.³¹

Ha mindaz, amit fenntebb a szóvégi gutturálisok viselkedésének a csuvasban és mongolban való egyezéséről mondtam megfelelő a tényeknek, akkor a török *šišek* és mongol *šilegü* mellett egy olyan csuvas szót kell feltételeznünk, melyben a szóvégi gutturális eltűnt, tehát egy *šele* vagy *šäla* formát.

A csuvasban nincs speciális terminus a kétéves juhra, miután a csuvasok állattartási szokásai az elmúlt évszázadokban lényegesen átalakultak. Van azonban egy hálnév, amely a magyar nyelv török jövevényszavainak kutatói előtt jól ismeretes: *šäla* 'süillő'. Ezt a szót PALLAS³² majd RÄSÄNEN³³ és KATONA³⁴ egyeztetették a magyar *süillő*vel, s KATONA mutatott rá arra, hogy e hálnév pontos párhuzama a *fogas* szavunknak, ez is 'fog' jelentésű szóra megy vissza. Meg kell jegyezni, hogy a csuvas *šäla* még ma is többnyire a *šäla pulä* 'fogas hal' összetételben szokott előfordulni.

A csuvas *šäla* tehát ugyanúgy 'fogas állatot' jelent, mint a török *šišek* és a mongol *šilegü*, s így a várt megfelelés teljesen szabályos:

mongol	török	csuvas
-g	-k	zéró < * <i>u</i> < * <i>γ</i> < * <i>g</i>
<i>šilegü</i>	<i>šišek</i>	<i>šäla</i> < * <i>šileg</i>

²⁷ Kornevoj čuvaško-russkij slovar', 1875, 109.

²⁸ Csuvas szójegyzék, 1908, 148.

²⁹ MNy XXIII, 1927, 190–192; KCsA II, 1930, 379–381.

³⁰ Hasonló magyarázatot I. DOERFERNÉL: Türkische und mongolische Elemente, 325–326.

³¹ RAMSTEDT (JSFOu XXXVIII, 1922–23, 23) és POPPE (AM I, 1924, 78) a csuvas *šäl* 'fog' szót összekötik a török *šiš* 'nyárs' szóval. A török *šiš* 'nyárs' szó szókezdő š-e biztosan másodlagos, mivel a pretörökben nem volt š- szókezdő. Valószínű, hogy ez az š- is egy t-re megy vissza. Erre látszanak utalni a következő adatok: tuba-kizsi *tiš* 'nyárs' (BASZKAKOV, Dialekt černevyh tatar, 1966, 155), karaçsaj *tiš*. VERBICKIJ altaji és hakasz szótárában (Slovar' altajskago i aladagskago narečij tjurkskago jazyka, 1884, 356) a *tiš* szónak egyaránt van 'fog' és 'nyárs' jelentése. A türkmén *čiš* 'nyárs' szó č-jét esetleg disszimilációnak is lehet értelmezni, valószínűbb azonban, hogy itt egy č < t fejlődés zajlott le. Ugyanígy a török *šiš*- 'duzzadni' szónak is vannak t-s adatai: altaji *tiš*-, telet *tiš*- (Verbickij), alsó bij *tiš*- (uo.), baraba *tiš*- (Radlov III, 1401), türkmén *čiš*-, mindenütt 'duzzadni' jelentéssel. Ha feltételezésem helyes, és ezekben a szavakban egy **tiš* > *šiš* fejlődéssel kell számolnunk, akkor szép párhuzamot találhatunk a török *šišek* ~ mongol *šilegü* alakokhoz a mongol *šilege*- 'piszkavassal felpiszkálni' és mandzsu-tunguz *šile*-/*šila*- 'nyárson sütni' szavakban (l. evenki *šilavun*, *šilavlan*, *šilavün*, *šilavun*, *šilavün*, *šilavün*, even *helun*, nanaj *selon*, *šilepen*, oroc *šilau*, mandzsu *šolon* 'nyárs'), melyek ugyanúgy tartoznak a török *šiš* 'nyárs'-hoz, mint a *šilüge* a *šišek*-hez. A csuvas *šäl* KATONA-féle etimológiáját elfogadta LIGETI (NyK XLIX, 1935, 216–217), NÉMETH (MNy XXXIII, 1937, 139) és K. PALLÓ (UAJb XXXV, 1964, 62–63).

³² Zoographia Rosso-Asiatica II, 1811, 246: *Tataris Syle unde Hungaris Sylli*.

³³ MSFOu XLVIII, 1920, 264.

³⁴ L. 29. jegyzetet.

Szemben a török *-š-* és *-k-* hangokkal a csuvasban és a mongolban *-l-* és *-g-* hangokat találunk. A szóvégi gutturálisok viselkedésének egyezése a csuvasban és mongolban tehát nem választható el a lambdacizmustól (és rotacizmustól), a három hangtani jelenség szorosan összefügg.

Tegyük fel egy pillanatra, hogy mindazok ellenére amit eddig mondtunk a csuvas és a mongol őrizték meg az ősi altaji alakot. Ebben az esetben egy 'altaji' **tilek* formát kell rekonstruálnunk, hiszen a török *tisek* csak egy **tilek*-re mehet vissza. Egy altaji **tilek* azonban a mongolban csak *čilekü* alakká fejlődhetett volna, ősi *t-*-ből a mongolban soha nem lett *š-*, és mint erre rámutattam a *-k-*-ből sem lett volna intervokális helyzetben *-g-*. De nem feltételezhetjük azt sem, hogy ebben a szóban az *š-* az eredeti, mert sem török sem mongol alapon szókezdő *š-*-et nem feltételezhetünk, ez a hang mindkét nyelvben másodlagos és *s-*-ből fejlődött ki *-i* előtt. Végül nem indulhatunk ki egy eredeti *s-*-ből sem, mert ez a törökben megőrződött volna.

Egyetlen lehetséges megoldás van csak és ez az, hogy a mongol *silegü* régi bolgár jövevényszó. Ez megoldja az összes felmerült nehézségeket és teljesen összhangban van a csuvas-mongol egyezések többi tanulságával. Ez pedig annyit jelent, hogy nem tartható tovább RAMSTEDTnek az az elmélete, amely szerint a mongolban nincsenek csuvas típusú jövevényszavak.³⁵

Szeretném azonban hangsúlyozni: az a tény, hogy a mongolban bizonyíthatóan vannak csuvas típusú jövevényszavak, s hogy ebből következően az altaji alapnyelv rekonstruálásának RAMSTEDT és POPPE által felállított rendszere tarthatatlannak bizonyul, önmagában véve még nem dönti meg az altaji nyelvek rokonságának hipotézisét. Ellenkezőleg: éppen azért, hogy sikerül elkülöníteni a mongol nyelv ősi bolgár-csuvas rétegét, lehetővé válik, hogy a kutatást azokra az egyezésekre koncentráljuk, amelyek a csuvas-mongol egyezéseknél sokkal régebbinek bizonyulnak. Ezek az ősi egyezések számban — mint ezt *a priori* várni lehet — sokkal kisebbek, mint az a nagyszámú egyezés, melyekről eddig azt hitték, hogy ősiek. Jelentőségük azonban az altaji nyelvek rokonságának eldöntésében alapvető.

A mongol nyelv bolgár-csuvas rétegének feltárása egyben azt is jelenti, hogy sikerült a bolgár-csuvas nyelvtörténet határait jó ezer évvel visszafelé kitágítani. Mint ezt a szóvégi gutturálisok esetében láttuk, a mongol nyelv egy csuvas nyelvtörténeti folyamat legkorábbi fázisának hű regisztrálója, egy olyan állapot megőrzője, melyre más forrással nem rendelkezünk.

RÓNA-TAS ANDRÁS

³⁵ „Es genügt hier klargelegt zu haben, dass das tshuwassische eine regelrechte entwicklung der türk-sprache ist und zwar ohne jede direkte berührung mit dem mongolischen” (JSFOu XXXVIII: 1, 34). RAMSTEDTnek ezt a híres megállapítását ma át kell fogalmaznunk. A csuvas valóban a pretörök nyelvállapot szabályos leszármazottja, mely azonban az ősbolgár korban hosszú időn át szoros kapcsolatban élt a mongol nyelvvel.

Remarks on the history of the final gutturals in Chuvash

The Proto-Turkic guttural stops have in final position the following correspondences in Chuvash:

PT	*-k̄	1. *-k > -γ
		2. *-g > *-γ > *-ŋ > zero
PT	*-k̄	1. -k
		2. *-g > *-γ > *-ŋ > zero
PT	*-g	*-g > *-γ > *-ŋ > zero
PT	*-ḡ	*-g > *-γ > *-ŋ > zero

In other words: one part of the final voiceless gutturals became voiced, then spirant, further semivowel and then disappeared. This process can be followed in the sources of the Chuvash linguistic history (in Hungarian -γ, in the Common Permic and Tatar further in the Volga Bolgar inscriptions already zero). The paper tries to give the answer to the question how old is this phenomenon.

In Mongolian all types of Turkic gutturals in final position are represented by a voiceless media in case if they are also in final position. But in those cases where to a Turkic final guttural corresponds a Mongolian guttural + vowel combination, the Mongolian corresponds not to Proto-Turkic but to Chuvash. This fact was hitherto neglected and offers a clear parallel to the famous phenomena of rotacism and lambdacism. In all of these cases the Chuvash-Mongolian identical development is secondary, because earlier phonological oppositions ($r_1 : r_2$, $l_1 : l_2$, $-k_1 : -k_2$) disappeared in both languages in the same way in the same words. In this case it is irrelevant what was the actual phonetical value of r_2 , l_2 , $-k_2$. There is one word in which fortunately lambdacism and final guttural are present at the same time. This is PT **tišek* 'animal with teeth, two years old sheep; the fish with teeth, *Lucioperca Sandra*'. The Mongolian form of this word: *šilegii* shows clearly that it is a loanword from Ancient Chuvash.

The author stresses that the fact that there are Ancient Chuvash loanwords in Mongolian does not solve the problem of the genetical relationship of Turkic and Mongolian. If there is a genetical relationship between Turkic and Mongolian, this has to be detected far beyond the early contacts between Mongolian and a Chuvash-type Turkic language.

An English version of this paper is to be published in the volume *Studia Turcica*, Budapest 1970.

ANDRÁS RÓNA-TAS

Török nyelvi hatás a tadzsikban

1. Egy néhány éve megjelent dolgozatomban a szerkezeti homonímia egy perzsa típusát tanulmányoztam.¹

Ha egybevetjük a következő perzsa összetételeket: *rang.paride* 'sápadt', *rang.báxte* 'színehagyott' és *rang.karde* 'festett', azt találjuk, hogy közvetlen, "felszíni" szerkezetük ugyanaz, mind a három egy főnévből és egy -de végű igenévből áll, ebben a sorrendben; egyezik szófaji értékük is, amennyiben valamennyi melléknévül használatos. De értelmezésük arra mutat, hogy a beszélő — formális egyezésük ellenére — mindegyiket másképp szerkeszti: *surate rangparide* az az arc, amelynek elszállt a színe, *lebáse rangbáxte* olyan ruha, amely elvesztette a színét, *toxmemorje rangkarde* pedig egyszerűen annyi, mint 'festett tojás'; más szóval: a beszélő értelmezése szerint a *rang* 'szín' szó az első példában alanyul, a másodikban tárgyul áll, a harmadikban, végül, egy szemantikailag, azaz gyakorlatilag osztatlan jel alkotórésze.

Dolgozatomban ennek a tényállásnak magyarázatául feltételeztem, hogy a beszélő az idézett összetételeket a megfelelő vonatkozó mondatok alapján értelmezi, azokra vezeti vissza; ezekben ugyanis formálisan kifejezésre jut a grammatikai viszonyoknak az a különbsége, amely az összetételek külső uniformitása mögött rejtőzik (vö. *surate rangparide* = *surati ke rangaš paride ast* 'arc, amelynek elszállt a színe'; *lebáse rangbáxte* = *lebási ke rang(aš)rá báxte ast* 'ruha, amely elvesztette a színét'; *toxmemorje rangkarde* = *toxmemorji ke rang (karde) šode ast* 'tojás, amely ki van festve').

Ilyen módon a (*surate*) *rang.paride* összetétel végső soron egy önálló mondatra utal (*range surat paride ast* 'az arc színe elszállt'), annak átváltozása — a megfelelő vonatkozó mondat közvetítésével — összetett melléknévvé, amely jelzőül csatlakozik egy másik mondat *surat* szavához.

2. Amint látjuk, a modern perzsában az olyan mondat, mint *range surat paride ast*, átalakítható melléknévi (melléknévként szerkesztett) jelzővé; ehhez azonban teljességgel le kell vetnie eredeti jellegét, valódi melléknévvé, szóvá kell válnia. Másképp áll a dolog a tadzsikban, közelebbről a tadzsik irodalmi nyelvben.

A tadzsik nyelvjárások a középkor perzsa nyelvére mennek vissza, csakúgy mint azok, amelyek a modern perzsát képviselik; de az önálló tadzsik irodalmi nyelv újkeletű. Az októberi-forradalommal megindult példátlan fejlődés gyökeresen átalakította a szovjet népek közösségéhez tartozó tadzsikok

¹ „Über einen Fall von struktureller Homonymie im Persischen.” *Acta Linguistica Hung.* 14 (1964) 237—261.

életét is: a huszas években létrejött a Tadzsik — előbb Autonóm, majd Szövetségi—Köztársaság és a köztársaság népe viszonylag rövid idő alatt szocialista nemzetté fejlődött.² Ezzel kapcsolatban átalakult a Transoxániában írt "fárszi" is: anélkül, hogy szakított volna a klasszikus hagyománnyal, az élő „vulgáris” nyelv irodalmi alakjává, sajátosan tadzsikká vált.³

A *rang.paride*-féle összetételek a tadzsikban is közönségesek, az eljárás gazdagon produktív; de az a korlátozás, amelyet az imént a perzsa vonatkozásában említettem, nem érvényes a tadzsikban.

Tekintsük a következő főnévi értékű szószerkezetet: *abrūi mūhoyaš daroz* 'hosszuszálú szemöldök'. Könnyű megállapítani, hogy alkotórészei az *abrū* 'szemöldök' főnév, és egy melléknévi értékű szintagma, amely jelzőként illeszkedik ehhez a főnévhez; bajosabb eldönteni a jelző (*mūhoyaš daroz*) strukturális természetét, azt, hogy szerkezete szerint hogyan minősítsük.

Ez a jelző a *mū.daroz* összetételre emlékeztet, amelynek azonos a jelentése, és nem kétséges, hogy a kettőt közeli rokonság köti össze. Csakhogy egy összetétel, a tadzsikban éppúgy mint a perzsában, puszta tövek összetétele, itt viszont az első tag tő és birtokos személyrag kapcsolatában áll (*mūho + -aš*), s az már szót alkot. De nem tekinthetjük a *mūhoyaš daroz* fordulatot bővített melléknévnek sem: a tadzsikban a bővítmény vagy ezáfat szerkezetben csatlakozik a melléknévhez, vagy prepozíció közvetítésével; vö. *omodai kor* 'munkára kész', *čoyxonai pur az musofiron* 'utasokkal tele teaház', *mužiki ba dehqonzan monand* 'parasztasszonyhoz hasonló muzsik'.

Tudomásul kell vennünk: az *abrūi mūhoyaš daroz* fordulatban egy mondat melléknévi jelző módjára fűződik egy főnévhez úgy, hogy lényegileg megőrzi eredeti struktúráját, strukturálisan nem változik szóvá.

Mielőtt tovább mennénk, nem árt ezt az eljárást még néhány példán megtekinteni; ilyenek: *kordi dudamai dastaaš sadafin* 'kétélű kés, amelynek gyöngyház a nyele' Niyozei (1949) 339; *paroxodi boloyaš pur az borhoi harbi* 'gőzös, amelynek a fedélzete tele hadianyaggal' uo., 244; *odamoni rangu rüyašon zab-zard* 'emberek, akiknek arca sárga a vértelenségtől' uo. 207. Az utolsó példán megfigyelhető, hogy a komplex jelző első tagjában foglalt birtokos személyrag számra megegyezik a jelzett főnévvel; ez megerősíti az ilyen jelzők szintaktikai jellegét.

3.1. Az idézett példákban a komplex jelző olyan mondaton alapul, amelynek állítmányi részét egy melléknév és a kopula kapcsolata alkotja (vö. *dastai kord sadafin ast*). Az eljárás azonban nem szorítkozik az ilyen esetekre, alkalmazható — igaz, nem korlátlanul — akkor is, ha az állítmány egy igealak; vö. *samovori otašaš murda* 'szamovár, amelynek kialakult a tüze' Ayni, *K.* 3, 122; *šuturi mūyaš rextagi* 'teve, amelynek kihullott a szőre' ua., *K.* 4, 13; *yake az samovorxonahoi sohibaš gurextarافتa* 'egyik teaház, amelynek elmenekült a gazdája' ua., *K.* 3, 373.

3.2. Az előző példák megegyeznek abban, hogy a jelzői szókapcsolat alapjául szolgáló mondatban tárgyatlan ige az állítmány. Tény, hogy az eljárás

² Sabirov (1967).

³ A tadzsik irodalmi nyelv grammatikájának részletes vázlatát adja RASTORGUJEVA (1954); vö. továbbá RASTORGUJEVA—KERIMOVA (1964). A tadzsik dialektológia eredményeinek kitűnő összefoglalása és elemzése RASTORGUJEVA 1964-ben megjelent munkája (*Opyt sravnitel'nogo izučeniya tadžikskix govorov*, Moskva). A tadzsik, a modern perzsa és a kabuli viszonyát vizsgálja Lazard (1956).

közvetlenül nem alkalmazható, ha a kiinduló mondat állítmánya tárgyias ige és főnév kapcsolata.

Tekintsük a jelzót a következő fordulatban: *kitobi sahifahoyaš kušoda* 'nyitott könyv' (szósz. 'könyv, amelynek lapjai nyitva vannak') Niyozí (1949) 47. A *kušodan* 'nyitni' ige ugyan tranzitív; de ami a jelzőben az alany szerepét játssza (*sahifahoyaš*) lényegileg ennek az igeének tárgya; más szóval: a jelző olyan mondaton alapul, amely passzív szerkezetű, maga is transzformáció eredménye (*sahihahoi kitob kušoda šudand*) Úgy látszik, hogy ez szabály, én legalább is nem talákoztam eltérő szerkesztéssel; ha a komplex jelzőnek tárgyias ige volt a második tagja, a jelző passzív mondaton alapult. Így például a következő esetekben: *yak mužiki saraš bastagi* 'egy muzsik, akinek a feje be van kötve' Čexov (1964) 104 (az eredetiben: *mužik s povjazannoj golovoj*); *zamini galladonaaš daravidagi* 'föld, amelynek learatva a termése' Niyozí (1949) 254; *šaxsi sallaaš bo gardanaš pečonda* 'személy, akinek turbánja a nyakára csavarva' Ayni, K. 3. 252.

Az alapul szolgáló mondat jellege félreérthetetlenül kitűnik, amikor a második tag nemcsak értelemre, hanem kifejezetten is passzív participium, vö. *mulloi suxanaš buridašuda* 'a molla, akinek félbeszakították a beszédét' Ayni, K. 3. 180; *šaxsi sallaaš bo gardanaš pečondašuda* 'a személy, akinek turbánja a nyakára van tekerve' Ayni, uo., 252.

Érdeemes az utolsó példánál, — amely már egy előzőnek a változata —, egy percre megállnunk. Ayni az idézett helyen — nagy regényének, a *Čulonon*-nak ('Rabszolgák') egy epizódjában — még más fordulatokat is használ, hogy ugyanazt a személyt (az utolsó bohari emir udvarának egy méltóságát, Hoji Latif devonbegit) azonos módon, öltözetének egy sajátosságával jellemezze:⁴ *šaxse, ki sallaašro bo gardanaš pečonda bud* uo., 252; *šaxse, ki sallaaš bo gardanaš pečonda šuda bud* uo.

Látnivaló, hogy mindezek a fordulatok (számszerint négy) nemcsak értelemre egyeznek, formálisan is szoros kapcsolatban állnak egymással: valamennyi jelzős szerkezet és a jelzők, amelyeket magukban foglalnak, ugyanazon mondat relatív (vonatkozó) transzformációjának különféle változatait, pontosabban állomásaikat tüntetik fel, a legkifejtettebbtől (*šaxse, ki sallaašro bo gardanaš pečonda bud*) addig, amely, mint a legpregnansabb, a levezetés logikai rendjében utolsó helyen áll (*šaxsi sallaaš bo gardanaš pečonda*).

Ayni természetesen nem ebben a rendben használja a változatokat; de figyelemreméltó, aligha véletlen, hogy amikor bevezeti, először írja le ezt a személyiséget, a jelzőnek azt az explicit formáját használja, amelyben az még legközelebb áll az alapjául szolgáló önálló mondathoz, amely a grammatikus számára is a levezetés kezdete: *Ba tarafi dasti čapi gozi . . . yak šaxs . . . menišast, ki in odam sallaai xudro ba gardanaš furovarda pečonda bud*. 'A kádi balján egy személy ült, aki turbánját lenn a nyakára tekerte' Ayni, K. 3. 247.

3.3. A teljességhez tartozik végül megemlíteni azt az esetet, amikor az alapul szolgáló mondatban a *šudan* ige egy alakjának és egy melléknévnek kapcsolata alkotja az állítmányt; vö. *čoyniki čoyas sardšuda* 'teáskanna, amelynek kihült a teája' Ayni (1950) 325; *bandii avvali badanaš čokčok šuda* 'az első fogoly, akinek teste (a korbácsütésektől) ronggyá volt tépve' uo., K. 3. 58.

⁴ Ayni később okát adja a különleges viseletnek (uo., 267.).

3.4. Az eddigi példákban a jelző olyan mondaton alapult, amely csak az elmaradhatatlanul szükségeset tartalmazza, egy főnevet (ill. főnévi szerkezetet) alanyul, és, állítmányul, egy igealakot vagy annak ekvivalensét.

Az eljárás alkalmazása azonban nincs az ilyen esetekre korlátozva, alkalmazható olyankor is, amikor a mondat állítmányi része gazdagabb, az igealakon kívül egy határozót, nevezetesen egy prepozíciós szerkezetet is magában foglal; vö. *mardaki sinnaš qarib ba panjoh rasidagi* 'egy ember, akinek a kora közel járt az ötvenhez' Niyozı (1949) 215; *komandiri nomaš dar hamin kord navištašuda* 'a parancsnok, akinek a neve erre a késre volt írva' uo., 340; *čašmoni az sulfai saxt aškonaaš baromada* 'szemek, amelyek az erős köhögéstől könnybe lábadtak' uo., 78.

3.5. A relatív transzformáció (egy önálló mondat átalakítása vonatkozó mellékmondattá, beiktatása ilyen minőségben egy másik mondatba) általában (nemcsak a tadzsikban) feltételhez van kötve: a művelet csak úgy hajtható végre, ha a két mondatnak van közös főnévi tagja;⁵ pl.

1) *Dar mehmonxona šaxse menišast.*

2) *Sallai in šaxs bo gardanaš pečonda šuda bud.*

Dar mehmonxona šaxse, ki sallaaš . . . , menišast.

Az itt vizsgált típus egyik sajátossága, hogy ez a közös tag (az előző példában *šaxs*) a beiktatott („konstituens”) mondatban egy ezáfat-szerkezet második tagja (azaz egy főnév bővítménye) és ennek megfelelően a rezultáns mondat szerkezetben egy birtokos személyrag képviseli. Ez az ezáfat-szerkezet rendszeren alanyi szerepet tölt be a konstituens mondatban, de ez nem szigorú szabály. Az átalakítás nemcsak vonatkozó mellékmondattá, hanem, azon is túl, melléknévi jelzővé olyankor is lehetséges, amikor az ezáfat-szerkezet prepozícióval kapcsolatban határozóként szerepel; vö. *aspi az dimojaš xun čakidaistoda* 'ló, amelynek vér csepeg az orrából' Ayni, *K.* 3. 178; *čun tudai kohl ba zeraš argar guzoštaistoda* 'mint a szénakazal, amely alá parazsat helyeztek' uaz., *K.* 1.203; *dari asosii ba boloyaš taxtačai safed zadašuda* 'a főkapu, amely fölé fehér tábla volt szegezve' Čexov (1964) 108 (az eredetiben: *paradnaja dver' s beloj doščekoj*).

4. Ismeretes, hogy a perzsában — és ugyanez áll a tadzsikra is — az ezáfat-szerkezet második tagja lehet főnév és melléknév egyaránt; más szóval: perzsa és tadzsik általában azonos módon szerkesztik a jelzős szószerkezetet akár főnév, akár melléknév a jelző. Így felmerül a kérdés: milyen formális kritériumok alapján tulajdonítunk az (*abrūi*) *mūhoyaš daroz*-féle szintagmáknak melléknévi értéket?

Mindenek előtt: gyakori jelenség, hogy az efféle komplex jelzők egy sorban állnak egyszerű melléknévvel, ezekkel mellérendelő szerkezetet alkotnak; vö. *kurtai safedi girebonaš baland* 'fehér, magasnyaku ing' Ikromi (1960) 9; *soldati xušqadu qomati čašmonaš qahvarang* 'jólmegtermett, barna szemű katoná' Niyozı (1949) 267. Megjegyzendő, hogy ilyen esetekben az egyszerű melléknév rendszeren, egy általános tendenciának megfelelően, megelőzi a melléknévi szószerkezetet.

⁵ CHOMSKY (1965) 136 sk.

Figyelemreméltó, továbbá, hogy a főnévi szintagma, amely egy *mūhoyaš daroz*-féle jelzót foglal magában, lehet viszont egy átfogóbb ezáfat-szerkezet első tagja; vö. *dasti kafaš dagar-bugiri Safar* 'Safar érdes tenyerű keze' uo., 203. Hogy ennek a jelentőségét átlássuk, tudni kell, hogy egy ezáfat-szerkezet második tagja lehet ugyan akár főnév, akár melléknév, de a kétféle szerkezet grammatikailag nem minden tekintetben egyenrangú: egy ezáfat-szerkezet első tagját képezheti hasonló szerkezet, de csak abban az esetben, ha viszont ennek második, jelzői tagja melléknév.⁶

5. Az elmondottakból kitűnik, hogy a tadzsikban szabályos egy eljárás, amely egy mondatot bizonyos feltételek között melléknévi jelzővé változtat anélkül, hogy szóvá, bővített vagy összetett szóvá változtatná. Ez az eljárás különös figyelmet érdemel. A klasszikus irodalom nyelve nem ismeri, nem érvényes sem a modern perzsában, sem, úgy látszik, a kabuliban.⁷ Így sajátosan tadzsik fejleménynek, a tadzsik újításának kell tekintenünk.

De ha erre a megállapításra jutottunk, tovább is kell mennünk. A mai tadzsik nyelv olyan körülmények közt alakult ki, hogy egy újításával szemben helyén való a kérdés, nem reflektálja-e az kisebb vagy nagyobb mértékben egy másik, nem-iráni nyelv, az ö z b e k befolyását.⁸ Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy a transzformációnak ez a módja nem özbek hatásra, özbek mintára alakult-e ki, vált használatossá a tadzsikban; ehhez pedig mindennek előtt azt, hogy találkozik-e hasonló eljárás ebben a török nyelvben.

6. Az előzőkben idéztem egy fordulatot Ayni *Ġulomon* című regényéből: *yake az samovorxonahoi sohibaš gurextarafta* 'egyik teaház, amelynek elmenekült a gazdája'. Ennek a fordulatnak a regény özbek verziójában, amely szintén Ayni műve, a következő a megfelelője: *egasi qo'ib ketgan bir samovarxona Ayni, Qullar* (1964) 287. A két fordulat eltérése nem szorítkozik a jelek materiális különbségére; de ha alaposabban egybevetjük őket, kitűnik, hogy nemcsak ugyanazt mondják, a valóság ugyanazon részletét jelölik meg, lényegileg azonos a grammatikai szerkezetük is.

Hogy csak a legfontosabbat említsem: mindkét fordulat jelzős szerkezet; a jelző mindkét esetben melléknévként kezelt szókapcsolat; végül, ezek a szókapcsolatok azonos szerkezetű mondatokon alapulnak s ezeknek egyező átalakítását tüntetik fel.

A két fordulat között, igaz, mutatkoznak eltérések is. A közvetlen alkotórészek (jelző és jelzett szó) sorrendje az özbekben fordítottja annak, amelyet a tadzsikban találunk; ennek azonban éppen az az alapja, hogy a beiktatott mondatot mindkét nyelv melléknévi jelzőül szerkeszti, az eltérés tehát felszíni, lényeges egyezés rejtőzik mögötte.

Egy másik, „rejtett” eltérés abban áll, hogy a jelző a tadzsik fordulatban a megfelelő relatív mondaton keresztül (*ki sohibaš gurextaraftaast*), az özbek-

⁶ HINCHA (1961) 148.

⁷ Sem FARHÂDI (1955), sem DOROFJEVA (1960) nem említi.

⁸ Ezt részletesen kifejtem „La construction *abrūi mūhoyaš daroz* en tadjik” c. értekezésemben (*W. B. Henning Memorial Volume*. London 1970. 427–446). Ott — a tadzsik dialektológiai kutatás, elsősorban RASTORGUJEVA (1964) eredményei alapján — kimutatom, hogy a tadzsik irodalmi nyelv a nyelvjárások északi csoportján alapul; hogy ezt a csoportot az újításoknak egy sora különíti el a másik háromtól, állítja velük szembe; és hogy ezek az újítások többnyire özbek hatásra fejlődtek ki.

ben pedig, ahol a mellékmondatoknak ez a fajtája nem használatos,⁹ egyenesen vonatkozik az alapul szolgáló önálló mondatra. Ezek az eltérések azonban csekély súllyal esnek latba az egyező vonásokkal szemben, eltérések az egyezé- sen belül.

Az idézett fordulattal (*egasi qoçib ketgan bir samovarxona*) példázott eljárás közönségesen használatos az özbekben. Hogy teljesebb képet adjak róla, két részletet idézek Ayni regényéből; mind a kettő jelzők halmazával igyekszik egy-egy személyiséget leírni és ezen a réven példák változatos sorával szolgál: *buydoy tusli, qora soqolli, qalin qošli, manglayi burişgan, sallasi yelkasi va manglayiga bostirib uralgan bir odam* 'egy barna színű, fekete szakállú, sűrű szemöldökű, ráncos homlokú ember, akinek turbánja a vállára és a homlokára volt csavarva' Ayni, *i. m.*, 191; *gorni katta, büyni yüyon, yuzi tüla va qoramtir, soqoli quyug va oqara boşlagan, kuzi katta va qora, kipriklari uzum, qoşi qalin bir odam* 'egy nagy hasú, vastag nyakú, telt és sötétes arcú, sűrű és szürkülő szakállú, nagy és fekete szemű, hosszú szempillájú, sűrű szemöldökű ember' uo.

Ha a példákat, amelyeket ezek a leírások szolgáltatnak, visszavezetjük az alapul szolgáló mondatokra, ugyanazokat a változatokat találjuk, mint amelyeket már a tadzsikban megkülönböztettünk. A *gorni katta, büyni yüyon* stb. kifejezések alapja olyan mondat, amelyben a kopula és egy melléknév kapcsolata az állítmány; az állítmány magva tárgyatlan ige a *manglayi burişgan, soqoli oqara boşlagan* kifejezésekben, tárgyas passzív alakban a *sallasi manglayiga bostirib uralgan* fordulatban. Ez a fordulat azt is mutatja, hogy a jelzői szókapcsolat — mint a tadzsikban — harmadik, adverbialis tagot is tartalmazhat; további egyezés, hogy az a bizonyos közös tag, amely a relatív transzformáció feltétele, a konstituens mondatban — megint csak úgy mint a tadzsikban — lehet mint bővítmény nemcsak az alanyi, hanem a határozói szerkezetnek is alkotórésze, vö. *soqoliga oq tuşgan, oq yüzli odam* 'szürkülő szakállú, fehér arcú ember' Ayni, *i. m.*, 206; *uçiga tüyonog bolangan bir arqon* 'kötél, amelynek végére horog van erősítve' *i. m.*,¹⁰ 216; *büynilariga qünyrıoqlar osilgan tuyalar* 'tevék, amelyeknek nyakára csengők vannak akasztva' A. N. Kononov, *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo jazyka*. Moskva—Leningrad 1960. 412.

7. Aki összehasonlítja az idézett példákat, nem lehet kétségben afelől, hogy a két, eredetre teljesen különböző nyelvben ugyanazon eljárással van dolgunk. De vajon nem lehetséges-e, hogy ez az eljárás a tadzsikban alakult ki és onnét került át az özbek nyelvbe?

Ez a feltevés mindenek előtt egy általános meggondolásba ütközik: a tadzsik nyelvtani szerkezete sokszorosán magán viseli az özbek hatásának

⁹ KONONOV (1960./543) a *darvozasi oçiq hovli* 'ház, amelynek nyitva a kapuja' kifejezésben a jelzőt (*darvozasi oçiq*) alárendelt mellékmondatnak tekinti. Nem vitás, hogy ez a jelző mondaton alapul és lényegében meg is őrizte annak formáját, de a rezultáns mondatban melléknévi jelzőként foglal helyet; A. F. SJOBERG (1963, 142) az ilyen szerkezeteket, helyesen, „adjectival phrase”-nek minősíti. A különbség jól kiténik, ha az özbeket egybevetjük a tadzsikkal: az özbek *sallasi yelkasiga bostirib uralgan (odam)* kifejezés tadzsik megfelelője nem (*şaxse*), *ki sallaaş bo gardanaş peçonda şuda bud*, hanem (*şaxsi*) *sallaaş bo gardanaş peçonda*.

¹⁰ A tadzsik verzió megfelelő helyén ugyanezt a szerkezetet találjuk: *yak argamçini ba nugaş çangçai çubin bastaşuda* Ayni, *K.* 3. 279.

bélyegét, viszont a tadzsik befolyása a másik nyelvre, úgy látszik, hogy alapján véve a hangtanra és a szókincsre szorítkozik. De van egy speciális érv is, amely határozottan a mellett szól, hogy a vizsgált eljárás az özbekben eredeti.

Láttuk, hogy a transzformációnak ez a módja a középkori perzsából alakult nyelvek között egyedül a tadzsikban járatos, a tadzsik ezen a ponton sajátos, divergens fejlődést mutat, magában áll. Ha viszont a török nyelveket tekintjük, azt találjuk, hogy, az oszmanlitól a jakutig, alig akad köztük olyan, amelytől ez az eljárás idegen lenne.¹¹

Céltalan volna ezt az éppen nem ismeretlen tényállást itt részletesen kimutatnunk; elegendő egy tekintet arra a két nyelvre, amelyet az imént nem ok nélkül említettem: ezek a török világ két végén, egymástól roppant távolságra helyezkednek el.

Az oszmanliban az eljárás hasonlóan széleskörű, mint az özbekben, termékei között megtaláljuk mindazokat a típusokat, amelyekkel ott megismerkedtünk; vö. *beli bukük adam* 'hajlott természetű ember' (az özbekben igenévvvel: *qaddi bukilgan odam*; szerkezetre pontosan egyezik pl. a *qaddi buland* 'magas természetű kifejezés); *içi yanar day* 'hegy, amelynek belseje izzik'; *sakalina kir gelmiş bir adam* 'szürkülő szakállú ember' (vö. özb. *soqoliga oq tuşgan bir odam*); *uñunda ayir bir qurşun parçası sallanan olta* 'horog, amelynek végén egy súlyos ólomdarab függ' (vö. özb. *üçiga tüyonuq boylangan bir arqon*).¹²

A transzformációnak ez a sajátos módja kimutatható másrészt a jakutban is, de ott, nyilván a történeti fejlődés eredményeként, egy pontosan körülírt funkcióra, privatív melléknévvel egyértékű fordulatok alkotására szorítkozik. A török nyelvek többsége a *-siz* képzővel származtat ilyen melléknéveket (pl. özb. *kuş-siz* 'erőtlen'); a jakutban ez a képző nem használatos, a hiányt olyan fordulatok pótolják, mint *xaraya soux kihi* 'vak' (szósz. 'szeme nincs ember'), vö. özb. *yuragi yuq odam* 'szíve nincs ember' (azaz 'gyáva'); *suola billibet atıir* 'mén, amelynek a nyoma ismeretlen' (vö. özb. *uči kürinmas paxta dalasi* 'végeleáthatatlan gyapotmező').¹³

Az eljárás általános használata a törökségben arra mutat, hogy az közös, ősi örökség. Tény, hogy a török irodalom kezdeteitől kimutatható, A. V. GABAIN ótörök szövegekből idézi példáit, BROCKELMANN egyebek között Káşyari *Dıwān*-jából és a *Kutadyu Bilig*-ből.¹⁴

Egyébként ha nyomon követjük ezt az eljárást, még a törökségen is túl vezet bennünket: megtalálható általában azokban a nyelvekben, amelyek egy — ha jól látom még mindig vitatott — feltevés szerint az urál-altaji nyelvcsaládot alkotják; FOKOS D. egyebek közt erre a tényre is hivatkozik abban a munkájában, amelyben szintaktikai egyezésekkel igyekszik a feltevés igazát bizonyítani.¹⁵

A magyarban természetesen ide tartoznak olyan kifejezések, mint *szavahihető*, *eszeveszett*, *hasznavehetetlen*, *felemás*.¹⁶ A mai nyelvben ezek a kifejezések nem szintaktikai szerkezetek, mint amelyeket a tadzsikban vagy az özbekben tanulmányoztunk, hanem összetett szavak, s az eljárás, amelyet

¹¹ Vö. L. BAZIN (1960).

¹² DENY (1920) 484—486. 746 sk.

¹³ BÖTHLINGK (1851) 637, 651; ISZAKOV (1956) 152.

¹⁴ A. VON GABAIN (1950) 403; BROCKELMANN (1954) 391 skk.

¹⁵ FOKOS-FUCHS (1962) 97 sk.; 120.

¹⁶ PAIS (1965) 66 skk.

képviselnek, alig tekinthető produktívnek. Ez azonban kétségkívül történeti fejlemény, az eljárás avulásának következménye, a régi irodalomban még olyan fordulatokkal is találkozunk, mint *inaifájó, egy könyve esetlen száraz szem, sőt egyházi szentelésre hatalmok levő püspekek*.¹⁷

8. Az elmondottak alapján, úgy látom, nem vitás, hogy a tadzsikban a vizsgált eljárás özbek eredetű. De talán nem felesleges a figyelmeztetés, hogy az efféle átvétel nem mechanikus másolata a mintának.

Mindenek előtt: az átvétel feltételezi, hogy a — természetesen bilingvis — beszélő elvonatkoztatja a szabályt attól a nyelvi materiától, amelyhez az eredetileg kötve van, olyan elvont formában fogja fel, amelyben a szabály alkalmazható egy másik nyelv materiájára is. Meggondolandó, másrészt, hogy minden nyelv rendszer, nemcsak, nem is elsősorban, jelek, hanem, még inkább, szabályok rendszere, a beszélő tehát az új szabályt nem egy rendezetlen halmazhoz teszi hozzá, hanem egy, az eredetitől többé-kevésbé eltérő rendszerbe illeszti be, *i n t e g r á l j a*.

Az előzőkben talán túl hosszasan foglalkoztam a mai tadzsik irodalmi nyelv egyetlen részletével. De úgy látom, hogy ez a részlet eddig nem kapta meg azt a figyelmet, amelyet pedig megérdemel. A tadzsik és az özbek viszonyát elemző, tanulságokban gazdag irodalomban¹⁸ nem találtam említve; nem esik róla szó a tadzsik egyik legalaposabb ismerőjének, V. SZ. RASZTORGUJEVÁNAK grammatikájában sem. És talán akadtak ennek a fejtegetésnek, kimondva és kimondatlan, általánosabb tanulságai is.

TELEGDI ZSIGMOND

Bibliográfia

- AYNI, S. (1950). *Gulomon*, Stalinobod.
 AYNI, S. (1954). *Yoddošto*. uo.
 AYNI, S. (1954). *Kulliyot* 1. uo. 1958.
 AYNI, S., *Kulliyot* 3. uo. 1960.
 AYNI, S., *Kulliyot* 4. uo. 1961.
 BENVENISTE, E. (1967), „Fondements syntaxiques de la composition nominale”. BSLP 62 (1967) 1. 15–31.
 BOROVKOV, A. K. (1952), „Tadžiksko-uzbekskoe dvujazyčie i vopros o vzaimovlijanii tadžikskogo i uzbezkogo jazykov”. *Učenyje Zapiski Instituta Vostokovedenija* 4 165–200.
 BÖTHLINGK, O. (1851), *Über die Sprache der Jakuten*. I. Teil. St. Petersburg.
 BROCKELMANN, C. (1954), *Osttürkische Grammatik*. Leiden.
 CHOMSKY, N. (1965), *Aspects of the theory of syntax*. Cambr., Mass.
 ČEXOV, A. P. (1964), *Hikoyahoi muntaxab*. Tarjimai Habib Ahrori. Dušanbe.
 DENY, J. (1920), *Grammaire de la langue turque* (dialecte osmanli). Paris.
 DOROFJEVA, L. N. (1960), *Jazyk farsi-kabuli*. Moskva.
 FARHADI, A. (1955), *Le persan parlé en Afghanistan*. Paris.
 FOKOS-FUCHS, D. (1962), *Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft*. Wiesbaden 1962.
 GABAIN, A. VON (1950), *Alttiürkische Grammatik*. Leipzig.

¹⁷ SIMONYI (1907). — Hasonló szerkesztés másutt is található, így az írben (BENVENISTE, 1967, 26) és a sémi nyelvekben (NYBERG, 1922); természetesen esetenként meg kellene vizsgálni, meddig terjed az egyezés.

¹⁸ L. nevezetesen BOROVKOV (1952) és RASTORGUJEVA (1964) 129 skk., 146 skk.

- HINCHA, G. (1961), „Beiträge zu einer Morphemlehre des Neupersischen“. *Der Islam*. 37. 137–201.
- IKROMI, J. (1960), *Hikoya va o'erkho*. Stalinobod.
- ISXAKOV, F. G. (1956), „Imja prilagatel'noe.“ *Issledovanija po sravn. grammatike tjurkskix jazykov*. C. 2. 143–175.
- KONONOV, A. N. (1960), *Grammatika sovrem. uzbekskogo literaturnogo jazyka*. Moskva—Leningrad.
- LAZARD, G. (1956), „Caractères distinctifs de la langue tadjik“. *BSLP* 52. 117–186.
- NIYOZI, F., *Vafo*. Povest. Stalinobod. (1949).
- NYBERG, H. S. (1922), „Zur Entstehung der Bahuvrihikomposita“. *Strena Philologica Upsaliensis*. Festschrift tillägnad Prof. Per Persson. Upsala.
- PAIS, D. (1965), „Az alanyos és tárgyias összetételek“. *Alak- és mondattani gyűjtelek*. Budapest.
- RASTORGUJEVA, V. S. (1954), „Kratkij o'erk grammatiki tadžikskogo jazyka“. *Tadžiksko-russkij slovar'*. Moskva 531–570.
- U6. (1964), *Opyt sravn. izucenija tadžikskix govorov*. Moskva.
- RASTORGUJEVA, V. S. és A. A. KERIMOVA (1964), *Sistema tadžikskogo glagola*. Moskva.
- SABIROV, K. (1967), *Tadžikskaja socialističeskaja nacija—dетище Oktjabrja*. Dušanbe.
- SIMONYI, Zs. (1907), „Nap levő és társai“. *Nyr.* 36 (1907) 97–105.
- SJOBERG, A. F. (1963), *Uzbek structural grammar*. Bloomington.

Zum türkischen Einfluß im Tadschikischen

Im modernen Persisch kann ein Satz wie *range surat paride ast* 'es schwand die Farbe des Gesichts' in ein adjektivisches Attribut verwandelt werden, doch muß er dazu zu einem eigentlichen Adjektiv, zu einem Wort werden, vgl. (*šurate*) *rang.paride* 'ein blaßes Gesicht'. Diese Beschränkung hat in der tadschikischen Schriftsprache keine Geltung; hier sind Wortgruppen wie *abrūi mūhoyaš daroz* regelmäßig, Wortgruppen, in denen ein Satz sich in der Weise eines adjektivischen Attributs an ein Substantiv anschließt und dabei seine ursprüngliche Struktur im wesentlichen bewahrt. Der Verfasser, nachdem er die Erscheinungsformen dieser Transformation aufgezeigt hat, stellt fest, daß sie eine spezifisch tadschikische, dem modernen Persisch ebenso wie dem Kabuli fremde Entwicklung ist, und daß sie özbekischem Muster folgt (vgl. tadsch. *yake az samovorxonahoi sohībaš gurextarajta* 'ein Teehaus, dessen Eigentümer geflohen ist': özb. *egasi qo'ib.ketgan bir samovarxona* 'dassb.'). die Eingliederung einer özbekischen Transformation ins Regelsystem des Tadschikischen darstellt.

ZSIGMOND TELEGGI

Problémák a mongol igeragozás történetében

Morfológiai, hangtani, sőt helyesírási kérdéseket, és ezek összefüggéseit kell tisztáznunk ahhoz, hogy a mongol igeragozás történetét megírhassuk. Sokszor pedig dogmává merevedett értelmezésekkel is szembe kell szállnunk. Ugyanakkor az eddigieknél nagyobb érdeklődéssel kell fordulnunk az egyes mai mongol nyelvjárások, nyelvek igeragozásának története felé. Ilyen gondolatok jegyében próbálok ez alkalommal hozzászólni a mongol igeragozás története néhány kérdéséhez.

1. Introduction to Mongolian Comparative Studies (Helsinki 1955) c. művében POPPE a következőket mondja: „In Monguor there is a special imperative form in *-sā* . . . which has developed from a form with the suffix **-suyai*, i.e., with the secondary element **-yai*.” (Id. mű, § 198.)

„Only few Mongolian languages have the optative form with the ancient suffix **-su*. Most languages have forms which go back to the suffix **-su* augmented by the secondary element **-yai*.”

This augmented suffix is *-sā* > **-suyai* in Kalmuck. In Buriat this suffix is *-hā* . . .” (Uo., § 199.)

Ezt a tételét POPPE műve egy másik helyén megismétli: „The primary optative suffix was **-su* in CM (= Common Mongolian. — BESE) . . .

The augmented optative suffix is **-suyai*. This has been generalized in Written Mongolian and is the only optative suffix in Classical Written Mongolian. The suffix **-suyai* occurs in Mong. (*-sā*), Bur. (*-hā* . . .), and in Kalmuck (*-sā*) . . .” (Uo., § 203.)

Részletesen idéztem POPPÉT, hogy világossá tegyem elgondolását, amely lényegében RAMSTEDT-től (Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen. Helsingfors 1903. p. 70—71.) származik. POPPE szerint tehát a mai kalmük *-sā*, monguor *-sā*, burját *-hā* (> **-sā*) felszólító formákat régi mongol *-suyai*/*-sügei*-ből kell levezetni.

Én azt hiszem, hogy itt POPPE néhány körülményt figyelmen kívül hagyott.

Mindenképpen figyelmen kívül hagyta POPPE a közép-mongol, illetőleg klasszikus írott mongol *-tuyai*/*-tügei* '3. személyű optativus' tanúságát. Ez a *-tU.GAi* ugyanis a *-sU.GAi*-al azonos módon tagolható. Például a közép-mongolban vagy a klasszikus írott mongolban. A *-tU.GAi* első, *-tU* szelete a *-sU* '1. személyű optativus'-hoz hasonlóan a közép-mongolban vagy a klasszikus írott mongol nyelvjárásában ugyan önállóan nem fordul elő, de önálló morféma státuszát a *-sU* és *-sU.GAi* formákkal való szembenállás, illetőleg a mai mongol *-tu.*, és dahur *-ta*/*-te*/*-to* nyelvjárási formák analógiája igazolja.

Viszont a *-tU.GAi* második szelete azonos a *-sU.GAi .GAi* szeletével. Ezt a *.GAi*-t POPPE „secondary element”-nek nevezi, és én most egyelőre meg is elégszem ezzel. Ilyenformán a közép-mongolban, illetőleg a klasszikus írott mongolban a *-sU.GAi* '1. személyű optativus' és a *-tU.GAi* '3. személyű optativus' párhuzamos formák. (Vö. BESE, Megjegyzések a közép-mongol kor ige-ragozásáról: NyK LXXI (1969), 147.)

Nagyon elgondolkoztató, hogy ebből a közép-mongol *-tU.GAi*-ből egyetlen mai nyelvjárásban sem lett valamiféle **-tā/-tē*, vagy **-tā*, ahogyan azt POPPE *-sU.GAi* > *-sā, -sā, -hā* magyarázata nyomán párhuzamosan a *-tU.GAi*-nál is elvárhatnánk. Ezzel szemben a közép-mongol *-tU.GAi* mai nyelvjárásai megfelelői a következők: dahur *-tχai/-tχei/-tχoi*, kalmük *-tχā/-tχē*, ordosz *-tugi/-tügi*.

A POPPE által képviselt nézet ellen szól még az is, hogy nincs adatunk arra, miszerint egy szóvégi *-CVCVi* foném sorból a kérdéses mai nyelvjárásokban *-C \bar{V}* fejlődhetett volna. Ezzel szemben szóvégi hosszú magánhangzók a mai nyelvjárásokban diftongusokból kifejlődhettek. Ezért úgy vélem, hogy a mai nyelvjárásai *-sā, -sā, -hā* formák közép-mongol *-sU.GAi*-ra nem, hanem csak megelőző **-sAi* diftongusra vezethetők vissza. Ez a diftongusos *-sAi* jól ismert „vulgáris” forma a klasszikus írott mongol (XVII—XX. sz.) késői periódusából, illetőleg az írott ojrátból (XVII. sz.).

Ennek a *-sAi*-nak nincs előzménye a közép-mongolban, de talán a klasszikus írott mongol nyelvjárásában sem. Ezért arra is lehet gondolni, hogy a közép-mongol kor írott nyelve alapját képező, és talán a klasszikus írott mongol nyelvjárásának is megfelelő *-sU.GAi* a mai mongol nyelvjárásokban nem folytatódott. A mai nyelvjárások *-sā, -sā, -hā* formáinak előzményeül csak *-sAi* tehető fel. Ez azt jelenti, hogy itt bizonyos, egyelőre nehezen magyarázható reláció átcsoportosulásokkal kell számolnunk, amelyeket a mai mongol nyelvjárások „megjelenése” idézett elő, többek között a mongol ige-ragozás történetében is.

2. Az irodalmi burját első személyű felszólító *-hū/-hū* nem kategorikus felszólítást, óhajtást fejez ki valamilyen jövőben végrehajtandó cselekvésre.

Ez a felszólító alak szinte valamennyi mai burját nyelvjárásból jól ismert. Előfordul a horiban, a barguzinban, az alarban, az ehirit-bulagatban *-h \bar{U}* , a tünhében *- \bar{U}* alakban, sőt az eredetileg nem burját típusba tartozó congolban és hamnigánban is *-s \bar{U}* alakban. Ezen felül a burját *-h \bar{U}* -nak megfelelő *-s \bar{U}* előfordul az ojrát csoportba tartozó dörbötben (Északnyugat-Mongólia). A burját *-h \bar{U}* -nak és társainak ez a földrajzi megoszlása a mai mongol nyelvjárások atlaszán rendkívül érdekes, és sokféle kutatás tárgyát képezheti. Azonban itt most bennünket a felvethető problémáknak csak egyik sajátos oldala foglalkoztat.

RUDNYEV, POPPE és SZANZSEJEV történetileg alig méltatják figyelemre ezt a burját felszólító alakot. Egy sommás azonosítással is megelégednek. E szerint a burját *-h \bar{U}* mongol *-s \bar{U}* ~ *-sU.GAi*-ra megy vissza.¹ Ennek az azonosításnak az egyik alapja az, hogy a burját *h* a legtöbbször korábbi összmongol *s*-nek felel meg, következésképpen a *-h \bar{U}* korábbi **-s \bar{U}* -nak. Ahogyan azt a nem

¹ Vö. RUDNYEV, Hori-burjatszkij govor. Vüpuszk I. Petrograd 1913—14. ff 140; N. N. POPPE, Alarszkij govor. Csaszt' I. M.-L. 1930. ff 102; G. D. SZANZSEJEV, Szravnyitel'naja grammatika mongol'szkij jazükov. Glagol. Moszkva 1963. 107—108.

burját congolban, hannigánban és dörbötben is láttuk. RUDNYEVÉK azonosítását valószínűsíti még a burját $-h\bar{U}$, illetőleg régi mongol $-sU$ és $-sU.GAi$ jelen téseiben mutatkozó nagyfokú egyezés is. Azonban a burját $-h\bar{U}$ -nak ezt az azonosítását a $-h\bar{U}$ hosszú \bar{U} magánhangzója kétségesse teszi. Ugyanis $-sU$ vagy $-sU.GAi$ -ből hosszú magánhangzós $-h\bar{U}$ mongol nyelvtörténeti ismereteink alapján aligha származhatott.

Az még kérdéses, hogy a burját $-h\bar{U}$ középmongol kori $*-sU.i$ -ből származott volna. Ilyenkor ugyanis inkább a diftongus i eleme erősödött meg. Vö. például burját $-gti$ 'benedictivus' > mong. $-GtUi$.

Ez a burját $-h\bar{U}$ „vulgáris” írott mongol $-sAi$ -ra sem vezethető vissza: $-sAi$ -ből — mint láttuk — mai nyelvjárási $-s\bar{a}$, $-s\bar{a}$, $-h\bar{a}$ lett.

Még arra lehetne gondolni, hogy itt mong. $-sU$ '1. személyű optativus' a jelentéssel párhuzamosan emfatikus hosszúságot fejlesztett ki. De ez nem valószínű.

Én a következő magyarázatot tartom lehetségesnek:

Valóban számolni kell a burját $-h\bar{U}$ -ban középmongol és klasszikus írott mongol $-sU$ 'optativus' jelenlétével. Mindenképpen ez volt az első összetevő. És ehhez az első összetevőhöz kapcsolódhatott — a mongol nyelvi agglutináció törvényének megfelelően — a második összetevő. Ez a második összetevő pedig — felfogásom szerint — csak a középmongol $-GU$ 'futuri potentialis' időjel lehetett.

Ez a $-GU$ tulajdonképpen a $-KU$ 'futuri potentialis' specializálódott változata, és a középmongolban igen gyakori. Ez a $-GU$ változat a második összetevője a középmongol $-JU.GU$ 'praeteritum imperfecti' összetett időjelnek is. A $-KU/-GU$ -val azonos még a $kü/gü$ 'igazán, bizony' partikula is, amelyik egyéb funkciói mellett, időjelek mögött módosítja az igei mondatot (pl.: *Jadaran-ača Mulqalqu irebei gü* 'A Dzsadarának közül Mulkalku jött meg'. Mong. titkos tört. § 122.) (A $-KU/-GU$ problémájáról l. BESE, 1969: 149.)

A jelentések nem mondanak ellent egy ilyen értelmezésnek. A középmongol $-sU$ 'első személyű optativus' tulajdonképpen módjel. A $-GU$ 'futuri potentialis' potenciális komponense — a $kü/gü$ 'igazán, bizony' partikulának megfelelően — pedig bizonyos értelemben nyomatékosíthatta a $-sU$ optativus-i jelentését. Így válhatott lehetővé e két elem társulása. Ugyanakkor — mint láttuk — a burját $-h\bar{U}$ a középmongol $-sU$ jelentéséből megőrizte az első személyre, és a nem kategorikus felszólításra, óhajtásra való utalást.

Ilyenformán a burját $-h\bar{U}$ eredetileg középmongol $-sU$ 'optativus' és $-GU$ 'futuri potentialis' összege lenne. A mai burját formáig vezető út pedig a következőképpen rajzolható meg: $*-sU.GU > *-sU.'U > *-s\bar{U} > -h\bar{U}$. A változások fonetikai oldalát tekintve mongolisztikai szempontból szabályszerűen mondható az intervokalikus $-g$ -t tartalmazó kétszótagok hosszú magánhangzóvá való átalakulása. Másrészt a burját előzményéül feltett $*-s\bar{U}$ a congolban és hannigánban, illetőleg a dörbötben ma is létező alak. A mongol $s >$ burját h változás pedig szintén szabályszerű.

A burját $-h\bar{U}$ előzményéül feltett $*-sU.GU$ egyébként jól megfelel a középmongol nyelvallapotnak, amelynek igeragozásában igen sok az összetett morféma (vö. BESE, 1969: 153).

Igaz, hogy a burját $-h\bar{U}$ -nak megfelelő $*-sU.GU$ sem a középmongol, sem a klasszikus mongol írásbeliségben nem fordul elő, azonban ez még nem zárja ki annak lehetőségét, hogy — mint egy archaikus burját nyelvjárási alak — ne keletkezhetett volna a középmongol korban. Gondolni lehet ugyanis

arra, hogy a középmongol korszak, illetőleg a klasszikus mongol kor írásbelisége kulisszái mögött különböző — az írásbeliségből hiányzó — nyelvjárási alakok is létezhettek.

3. A régi mongol *-γsan/-gsen* 'nomen perfecti' a mai mongol nyelvjárásokban zömmel *-G* nélkül jelenik meg. RAMSTEDT azt mondja, hogy a mai halha *-sAn* „durch regelrechte phonetische Verschiebung aus einem alt-mongolischen **-gsan* entstanden ist”. (Vö. RAMSTEDT, Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen. Helsinki 1903. 88.)

POPPE (Introduction, §224.) nem nyilatkozik ebben a kérdésben. SZANZSEJEV feltevése szerint a régi mongol *-GsAn* 'nomen perfecti' *-G* + *sAn* összege. Itt *-G*. valamilyen módon *-Gčĕn* 'nomen actoris' és *-GtUn* 'benedictivus' *-G*. összetevőjével lehet azonos. Ez a *-G*. pedig mong. *-G* igéből képzett névszóképzőnek (pl. *biči-* 'ir': *biči.g* 'levél' stb.) felelhet meg. (Vö. SZANZSEJEV, 1963: 137—138.) A *-G*. eltűnése, illetőleg hiánya kérdésében SZANZSEJEV sem foglal állást.

RAMSTEDT, és főleg SZANZSEJEV megjegyzéseiből nyilvánvaló, hogy a mong. *-GsAn* 'nomen perfecti' eredetileg morféma-bokor volt. A „sekundár *-n*” (RAMSTEDT) tulajdonképpen *.n* melléknévképzővel azonos (vö. pl. *modu* 'fa': *modu.n* 'fa-'). Szerintem helyes SZANZSEJEV feltevése, és *-G*. a fenti névszóképzővel azonos. A *sA*. szelet pedig denominális nomen képzőszerű időjel lehetett 'perfecti' jelentéssel (erről később).

Helyes SZANZSEJEV-nél a mong. *-Gčĕn* 'nomen actoris'-ra való hivatkozás is (a mong. *-GtUn* 'benedictivus'-ra való hivatkozás már problematikusabb. Vö. BESE, 1969: 147—148.). Itt *-G*. mindenképpen a *-G.sA.n* igéből névszót képező *-G*.-jével azonos. Az *.n* is azonos *-G.sA.n* *.n* melléknév képzőjével. A *-G.čĕ.n.čĕ*. szelele pedig jól ismert névszóképző (vö. pl. *modu* 'fa': *modu.čĕ* 'ács', stb.).

Ilyenformán szerkezetük, illetőleg részben összetevőik után *-G.sA.n* 'nomen perfecti' és *-G.čĕ.n* 'nomen actoris' melléknévi igenév képzésére szolgáló jelek párhuzamos formák.

A kérdés tulajdonképpen az, hogy a régi mongol *-G.sA.n*-ból miért tűnt el — ahogy azt RAMSTEDT feltételezi — a *-G*. elem a mai mongol nyelvjárások túlnyomó többségében? Továbbá, ha ez a *-G*. szabályszerűen tűnt el a *-G.sA.n*-ból, akkor miért nem tűnt el ugyancsak szabályszerűen a mai mongol *-qsōn*-ból, illetőleg a mong. *-G.čĕ.n* mai megfelelőiből?

Ami a mong. *-G.čĕ.n*-t illeti, a fenti kérdés elhárítható olyanformán, hogy a *-G.čĕ.n* *-G*. összetevője (azaz a *-G* deverbális nomen képző!) szükségszerűen maradt meg. Ugyanis a *.čĕ* 'nomen actoris' a mai nyelvjárásokban mindmáig megőrizte önálló denominális nomen jellegét. Ennélfogva az előtte megjelenő *-G*. szükségszerűen meg kellett, hogy őrizze deverbális nomen jellegét. Különben pl. halha *sonso.g.čĕ* 'hallgató': *sonso-* 'hallgat vmit' típusú képzések nem jöhetnének létre, mivel a halhában **sonso.čĕ* képtelenség. Ezzel — úgy gondolom — bizonyítást nyert a *-G* deverbális nomen képző szerepe a *-G.čĕ.n*-ben, és közvetve talán a *-G.sA.n*-ban is. Azonban, szemben a *-G.čĕ.n* *.čĕ* összetevőjével, a *-G.sA.n* *sA* eleme másféle minőségű lehetett. — Innen nézve a kérdés, lehetséges a *-G.sA.n* és *-G.čĕ.n* párhuzamos formák „divergens” fejlődés.

De ezzel még mindig nem kaptunk választ a kérdésre, hogy vajon a *-G*. eltűnése a mong. *-G.sA.n*-ból a mai nyelvjárásokban fonetikailag olyan magától értetődő szabályszerűség-e vagy sem? Úgy gondolom, hogy erre a kérdésre tulajdonképpen egyszerű a felelet: ilyenfajta fonetikai változásokra aligha található példa. A *-G*. eltűnése a *C_{expl.} C_{spir.} Vn* típusú fonéma-szekvenciá-

ból — különösen a khalkhában, ojrátban és burjátban — szó végén fonetikailag egyáltalán nem olyan szabályszerű jelenség, ahogyan azt RAMSTEDT nyomán bárki feltételezhetné. Egyébként is *-G.sA.n*-ből nem egyszerűen egy mássalhangzó tűnt el, hanem egy morféma, egy képző esett volna ki. Ezért RAMSTEDT magyarázata a *-G.* kiesésére a *-G.sA.n*-ből aligha kielégítő.

Úgy látszik, hogy RAMSTEDT más lehetőséggel nem számolt. Pedig gondolni lehet arra is, hogy azokban a mai nyelvjárásokban, amelyekben régi mongol *-G.sA.n*-nak *-sA(n)*, illetve *-hAn* a megfelelője, a *-G.* deverbális nomen képző a **.sA.n* 'perfecti' előtt eredetileg sem volt ott. Figyelembe kell venni ugyanis azt, hogy a középmongol, illetőleg a klasszikus írott mongol *-G.sA.n* morféma-bokor szintaktikailag kizárólag melléknévi igenév képzésére szolgált. Ezért is lehetett párhuzamosa *-G.či.n*-nek. Ezzel szemben mai nyelvjárási *-sA.n* általában ambivalens morféma: időjelként is, melléknévi igenév képzőjeként is szerepelhet. Ezen okból *-G.sA.n* 'nomen perfecti' valóságos nyelvjárási képződmény lehetett a középmongolban, és talán a klasszikus írott mongol nyelvjárásában.

A *-G.či.n* 'nomen actoris' és a *-G.sA.n* 'nomen perfecti' párhuzamossága a *.sA.* képző számára nagyon fontos még a jelentés síkján. Ugyanis a mong. *-G.či.n* 'nomen actoris' melléknévi igenév „képzőben” jelentésstanilag *či* 'nomen actoris' denominális nomen képző az uralkodó elem. Hasonlóképpen a mong. *-G.sA.n* 'nomen perfecti' melléknévi igenév képzőben — mint morféma-bokorban — is csak *.sA.* 'perfecti' jelentése lehet az uralkodó. A mong. *.sA.* 'perfecti' jelentését a *-G.sA.n*-ban pedig minden mai nyelvjárási *-sA(n)*, *-hAn* 'perfecti' egyértelműen igazolja. Ezért jogunk van a középmongol korra, és talán a klasszikus írott mongol nyelvjárására is *.sA.* 'perfecti' képzőt feltenni. Ez a *.sA.* 'perfecti' az írásos emlékekben kizárólag régi mongol *-G.sA.n* 'nomen perfecti' jelentésű morféma-bokorban *-G.* deverbális nomen képző mögött jelent meg, ezért a középmongolban denominális nomen képzőnek tekinthető. Azonban ilyenformán e kor emlékei rejtve hagyták a *.sA.(n)* 'perfecti' egy másik fontos tulajdonságát. Azt a tulajdonságát, hogy igető mögött közvetlenül is képes volt megjelenni. A mai nyelvjárásokban a mong. *.sA.(n)* 'perfecti' időjelnek ez a tulajdonsága is jól megmutatkozik.

A mong. *.sA.(n)* 'perfecti'nek az a tulajdonsága, hogy deverbális nomen képző, illetőleg igető mögött közvetlenül megjelenehetett a középmongolból jól magyarázható (vö. BESE, 1969: 153).

A régi mongol *-γsan/-gsen* 'nomen perfecti' könnyen el nem dönthető problémája kapcsán ismertetett állásfoglalásomat röviden a következőképpen foglalhatnám össze: Szinte bizonyos, hogy a középmongol *-qsan/-ksen* írott forma korabeli *-GsAn* kiejtésnek felelt meg. Ezt a középmongol kiejtést őrzi a mai mongol *-qsōn*. A többi mai nyelvjárásban *-sA(n)*, illetőleg *-hAn* fordul elő *-G* nélkül. A fent elmondottak alapján úgy gondolom, hogy RAMSTEDT idézett magyarázatával szemben ezeknek a mai nyelvjárási alakoknak az előzményeül nem kell mindenáron középmongol *-GsAn*-t feltennünk. Ugyanis sok minden mutat még arra, hogy a mai nyelvjárások előzményei eltértek attól a nyelvjárástól, amelyen a középmongol kor preklasszikusnak nevezett írásbelisége, helyesírása kialakult.

Ilyenformán az sem bizonyos, hogy a klasszikus írott mongol *-γsan/-gsen*, illetőleg írott ojrát *-qsan/-gsen* kiejtése *-GsAn* volt *-G*-vel. Ezek a preklasszikus mongolból örökölt helyesírás formák is lehettek.

BESE LAJOS

Some problems of the history of Mongolian conjugation

1. In modern Mongolian there is a special imperative form with the suffixes: $-s\bar{a}$, $-s\bar{a}$, $-h\bar{a}$. Contrary to Poppe, I state that these contemporary forms of Mongolian dialects cannot be explained by tracing them back to an earlier $-sAi$, and not to Mo. $-sU.GAi$. This $-sAi$ has no antecedents either in Middle Mongolian or in the dialect of the Classical Written Mongolian, and $-sU.GAi$ did not survive in the contemporary dialects. This is illustrative of certain re-groupings of relations which were caused by the „appearance” of modern Mongolian dialects in the history of Mongolian conjugation.

2. According to RUDNEV, POPPE and SANŽEEV, Buriat $-h\bar{U}$ hortative particle is derived from Mo. $-sU \sim -sU.GAi$. To my mind, Buriat $-h\bar{U}$ may be considered as the aggregate of originally Middle Mongolian $-sU$ 'optative' and $-GU$ 'futuri potential'. (This might have developed this way: $*-s\bar{U}.GU > *-s\bar{U}.U > *-s\bar{U} > -h\bar{U}$.) All these are consistent with the Middle Mongolian stage of the language and with the Classical Written Mongolian in the conjugation of which many compound forms may be found.

3. It is almost certain that the pronunciation of the Middle Mongolian written form $-qsan/-ksen$ 'nomen perfecti' corresponded with that of $GsAn$ of that period. This Middle Mongolian pronunciation has been preserved by the contemporary Mogol $-qs\bar{on}$. In the rest of the contemporary dialects $-sA(n)$, and $-hAn$ occur without $-G$. Contrary to RAMSTEDT's explanation, I am inclined to think that on the basis of what has been stated, we should not necessarily assume a Middle Mongolian $*-GsAn$ as the antecedents of the contemporary dialectal forms. Instead we may suppose a $*-sAn$. It may be assumed that the antecedents of contemporary dialects differ from that dialect which served as a basis for the development of the preclassical written literature of the Middle Mongolian period.

LAJOS BESE

Nominalizáció és elemi mondat

I. A mondatformák rendszere

A nominalizálás és az elemi mondatok következőkben kifejtett összefüggése csak a mondatformák rendszerének ismeretében válik érthetővé. Az alábbiakban ezért a mondatformák összefüggéseit ismertetjük lényeges vonásaiban.

(1) A (tárgyas) mondatformák levezethetők egymásból. A levezetés során az egyes mondatformák a megelőző mondatformákból — bizonyos konkrét mozzanatok elvonatkoztatásával — állnak elő. A levezetés során mind általánosabb formák jönnek létre (= *szerves rendszer*). Pl.:

$$\begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} (1) \text{ köt } (\text{jel}_1) + \text{kötelet} + \text{a tehenre} \\ (2) \text{ köti } (\text{jel}_1) + \text{kötéssel} + \text{a tehenet} \end{array} \right] \\ \downarrow \\ \left[\begin{array}{l} \text{köt} \\ \text{ki-k.} \\ \text{le-k.} \\ \vdots \end{array} \right] (\text{jel}_2) + \dots + \text{a tehenet} + \text{a legelőre} \\ \downarrow \\ [\text{ki-köt } (\text{jel}_3) + \text{hoggy M}] \end{array}$$

köt (jel_1): mellette a transzformációs csoport két sora ugyanazt a tényállást ábrázolja, de:

az (1) — a belső tárgyjal — közvetlenül, részletezve;

a (2) — az acc. obj.-szal — bizonyos részletektől eltekintve, illetőleg az (1)-ben kiemelt mozzanatot akcidentálissá redukálva.

ki-köt (jel_2): a vele szerkesztett mondat a transzformációs csoport viszonyaiból szakad ki — a csoport egy tárgyi viszonyának az abszolútizálódásaként.

Ha az ábrázolt tényállás részleteibe akarunk behatolni, úgy a csoport-hoz kell visszanyúlnunk.

A csoport által ábrázolt tényállást redukáljuk egy pontra, és így válik lehetővé az ábrázolt tényállás kibővítése.

Vagyis: az ábrázolt tényállás bizonyos részleteitől való elvonatkoztatás és az ábrázolt valóság kiterjedése feltételezi egymást.

ki-köt (jel_3): a tárgy abszolútizálódása (a transzformációs csoport viszonyaiból) tovább folyik; a mondatok mintegy harmadfokon szakadnak el a közvetlen valóságtól. Megjelenik a nominalizáció; a generális transzformáció. A nominalizációs eljárásokkal a nyelv tükrözőképessége eléri a maximumát.

(2) Az (1)-ben tárgyalt mondatformákat a konkrét mondatokra vetítve a szabályok újabb sorát, az ún. *közvetítő szabályokat* állapítjuk meg. Ugyanis

az (1)-ben megállapított szabályok a kérdéses szabályok (2) közvetítésén át határozzák meg mondatainkat. Mégpedig:

Implicit formák, pl.:

$$\begin{array}{l} [ken + zsírt + a kenyérré] \\ [keni + zsírral + a kenyeret] \\ \downarrow \\ [keni + \dots + a kenyeret]_{impl.} \end{array}$$

Anorganikusan bővült formák, pl.:

$$\left\{ \begin{array}{l} [ken + zsírt + a kenyérré] \\ [keni + zsírral + a kenyeret] \end{array} \right\} + \left\{ \begin{array}{l} [késsel \\ a fiának \\ a bődönből]_{anorg.} \end{array} \right\}$$

Vagyis a mondat olyan elemekkel egészül ki, amelyek transzformációs összefüggésbe a mondat többi elemeivel nem hozhatók.

Anorganikusan bővült implicit formák, pl.:

$$\begin{array}{l} [ken + zsírt + a kenyérré] \\ [keni + zsírral + a kenyeret] \\ \downarrow \\ [keni + \dots + a kenyeret]_{impl.} \\ \downarrow \\ \{ [keni + \dots + a kenyeret]_{impl.} + késsel_{anorg.} \} \end{array}$$

A közvetítő szabályok az (1)-ben tárgyalt formák módosulásai.

(3) Az (1)-ben és a (2)-ben tárgyalt formák konfrontálása egy új szabályrendszer eredményez: *homoszintaktikai formák*. Pl. az alábbi mondatok

$$\begin{array}{l} keni + a zsírt \\ keni + a kenyeret \end{array}$$

közvetlenül egy azonos formán alapulnak:

$$[I + F(-t)].$$

Vagy pl. az alábbi mondatok alapja

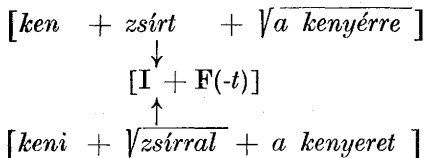
$$\begin{array}{l} keni + zsírral + a kenyeret \\ keni + késsel + a zsírt \end{array}$$

közvetlenül egy azonos forma:

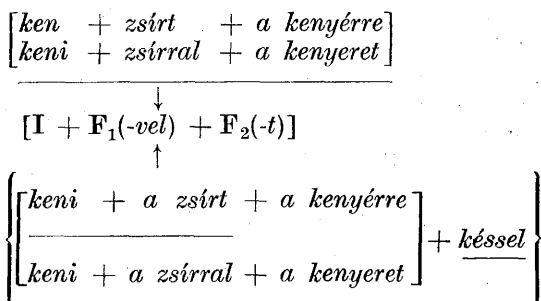
$$[I + F_1(-vel) + F_2(-t)].$$

Az (1)-ben a mondatformák egy általánosuló rendszerét dolgoztuk ki. Az általánosulás a formákat alkotó viszonyok differenciálódásával valósul meg. A (3)-ban a formarendszer tovább általánosul. Ennek a további általánosulásnak a módja azonban: az (1)-ben kialakult különbségek megszüntetése (illetőleg általánosítása).

(4) Az eddigiek alapján úgy tűnik: vannak *szerves* (illetőleg *átmeneti*) formák és vannak *homoszintaktikai* formák. Valójában ez a két formarendszer nem különül el így egymástól. Egyfelől bármely forma (így a homoszintaktikai formák) mélyén ott vannak a szerves rendszer alakulatai. Pl.:

Vagy:

Másfelől bármely forma (így a szerves rendszer formái is) közvetlenül felfoghatók úgy, mint homoszintaktikai alakulatok. Pl. az alábbi mondat:

keni + zsírral + a kenyeret

közvetlenül ugyanazon a formán alapul, mint

keni + késsel + a zsírt

$[I + F_1(-vel) + F_2(-t)].$

Ez annyit jelent: a formarendszerben két, ellentett irányú, egymást kölcsönösen feltételező mozgás

szerves rendszer → homoszintaktikai rendszer

homoszintaktikai rendszer → szerves rendszer

egyidejűleg figyelhető meg. Bármely forma egyidejűleg szemlélhető úgy, mint a szerves rendszer egy meghatározott sora, és úgy, mint homoszintaktikai sor.

A szerves és a homoszintaktikai formáknak ez az összefüggése a nyelv kialakulása és működése szempontjából jelentős. A beszélni tanuló először homoszintaktikai szinten alakít ki maga számára a nyelvről egy nagyon leegyszerűsített üres általános képet. A mondatok csak egy nagyobb tömegének a konfrontálásával tárul fel az üres általános alatt a szerves rendszer, amelyben egy differenciálódási folyamat során mind általánosabb formák jönnek létre. Majd az így differenciált különbségek általánosításával a beszélő a homoszintaktikai formákhoz jut vissza, de most már mint levezetett általános formákhoz. A beszélőben pedig a folyamat

üres általános → (szerves rendszer → levezetett általános)
 eredménye mint két ellentett irányú, egymást egyidejűleg kölcsönösen fel-
 tételezett mozgás
 szerves rendszer → levezetett általános
 levezetett általános → szerves rendszer
 őrződik meg.

II. Nominalizáció és elemi mondatok a generatív grammatikában

A nominalizációk és az elemi mondatok viszonyának a következőkben (III.) kifejtett értelmezése a generatív grammatika ismeretében még érdeke-
 sebbé válik. Ezért az alábbiakban a generatív grammatikának a nominali-
 zációkkal kapcsolatos felfogását ismertetjük.

A generatív grammatika CHOMSKY-nak a Syntactic Structures és az Aspects . . . c. kötete között lényeges változáson, fejlődésen megy át. Kérdés, miben fogható meg ez a fejlődés.

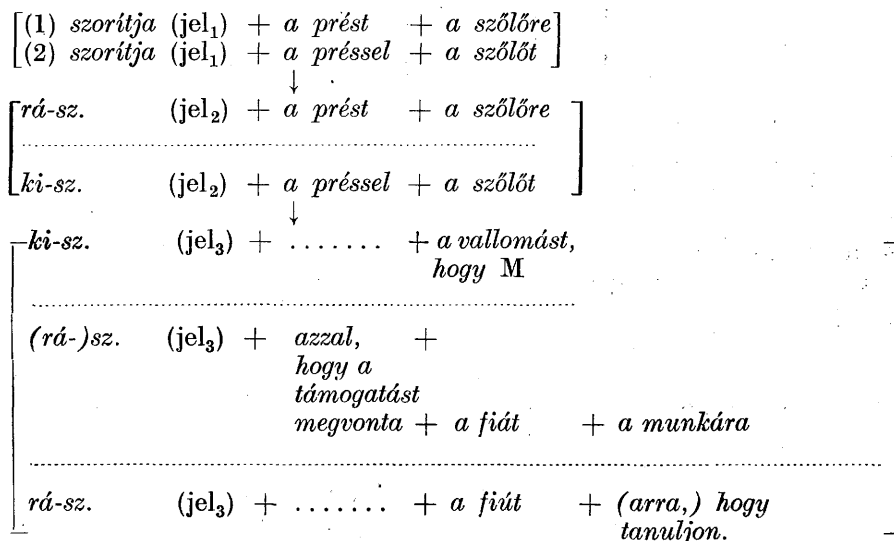
A Syntactic Structures a grammatika két komponensét állapítja meg: Phrase Structure Grammar és Transformational Grammar. A grammatikának ebben a formájában bizonyos minőségi mozzanatok figyelhetők meg. Egyfelől a PSG-en belül a S(entence) és a neki szubordinált NP, VP, N, V stb. között. Másfelől a PSG és a TG között, ahol az S, N stb. minőségi különbsége, amely a PSG-re jellemző, megszűnik. A PSG középpontjában az elemi mondat áll; a kategóriák csak az S-hez képest jelentősek a rendszer számára. A TG-ben pedig az S és az N különbsége csak a PSG levezetésének u. n. *utolsóelőtti* sorá-
 ban szűnik meg.

A Syntactic Structures a PSG-ben (az elemi mondatok grammatikájá-
 ban) csak egyféle szintaktikai struktúrát tételez fel. A TG-ben azonban a köz-
 vetlenül adott ún. *felsőszint* struktúrát két vagy több másik struktúrára, mint *mély* struktúrákra vezeti vissza. A felszíni struktúra jelentését a mély struktú-
 rák szintaktikai összefüggéseiből vezeti le. Vagyis a TG-ben a mondatok fonológiai és szemantikai karakterizációja szintaktikailag kettéválik. Az Aspects-ben CHOMSKY a mondatok fonológiai és szemantikai karakterizációjá-
 nak ezt a kettéválasztását az egész eljárás alapelvevé teszi meg. CHOMSKY szerint bármely mondatnak van egy felszíni és egy mély struktúrája; bármely mondatnak a jelentését a mély struktúra szintaktikai összefüggései biztosítják. A felszíni struktúrákat pedig a mély struktúrákból transzformációs eljárások-
 kal vezetjük le.

Az új felfogás — természetesen — elsősorban a transzformáció fogalmá-
 nak csak egy lényeges átalakításával valósítható meg. A grammatika eredeti formájának a megváltozása azonban legvilágosabban a PSG megszűnésében és a „base” megjelenésében mutatkozik meg. A base-ben minden kategória egy „dummy element”-et tartalmaz, amely mint S(entence) írható újra. Ezzel a rekurzivitás elvét CHOMSKY a base tulajdonságává tette meg. És ezzel együtt a rendszer minőségi mozzanatait, amely a Syntactic Structures-ben még meg-
 volt, megszünteti; az S és az N mozdulatlan egységét hozza létre.

III. A nominalizációk és az elemi mondatok belső struktúrája

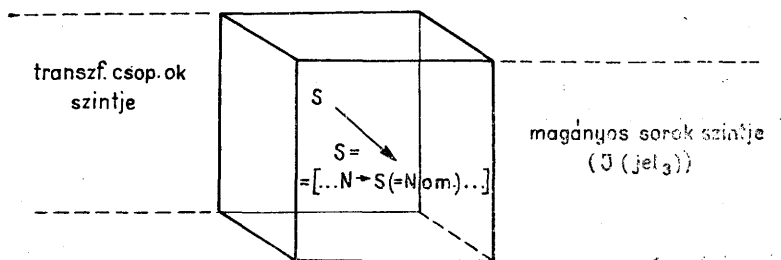
Az I.-ben láttuk: a mondatformáknak egy általánosuló folyamata építhető ki. Az egyes formák — ebben a folyamatban — mindig az előző forma bizonyos konkrét mozzanatainak az elvonatkoztatásából állnak elő. Vagyis a formák a rendszer folyamatában mind messzebb kerülnek a közvetlen valóságtól. A közvetlen valóságtól való elszakadással párhuzamosan pedig a tükrözött valóságtartalom mindinkább kitágul. Ez a folyamat az I (jel₁)-mal szerkesztett sorokkal zárul le, ahol megjelenik a nominalizáció, a generális transzformáció. Ezekben a sorokban a tárgyat, eszközhatározót, localist, részes-határozót teljes mondat helyettesítheti. Pl.:

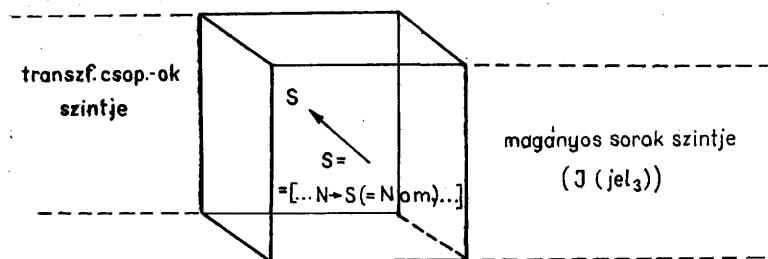
A mondatok általánosuló rendszerének tehát egy meghatározott (legáltalánosabb) szakaszán válik lehetővé:

$$N \rightarrow S (= \text{Nom.})$$

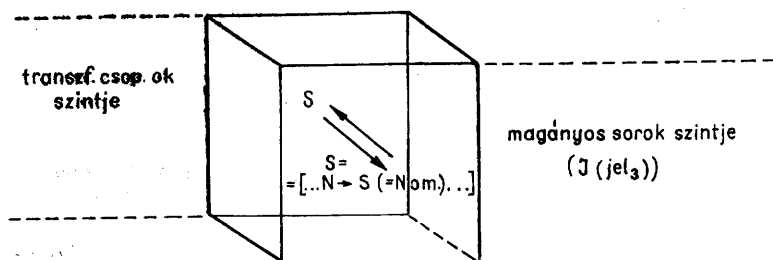
És ebből az is világos, hogy a Nom. egy általánosabb módon ábrázolja az eredetileg S által tükrözött tényállást. Az S és a Nom. viszonya így az alábbiakban ábrázolható:

Ugyanakkor, amikor a rendszer meghatározott sorában, az I (jel₃)-mal szerkesztett mondatokban lehetővé válik az $N \rightarrow S$, ez az eredmény visszahat a rendszer korábbi soraira. Ettől kezdve potenciálisan a rendszer bármely korábbi sora nominalizálható, vagyis: $S = \text{Nom}$. Vagyis a nyelvi formák előbb ábrázolt mozgása egy másik, ellentett irányú mozgással kapcsolódik össze:

A két ellentett irányú mozgás pedig — az elmondottak alapján — a nyelv mozgó rendszerében elválaszthatatlanul összetartozik:

Vizsgáljunk meg egy egyszerű tényállást, pl.

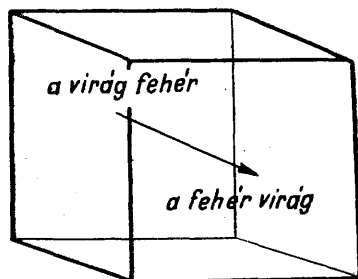
a virág fehér¹

Ugyanez a tényállás másképpen is kifejezhető:

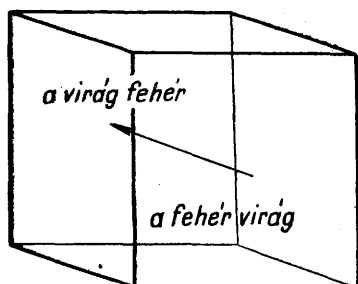
a fehér virág.

Az utóbbi kifejezés — a Syntactic Structures szemléletének megfelelően — az előbbi kifejezésből levezethető. Vagyis:

A jelzős kapcsolatok konkrét elemzésére nem térünk ki.

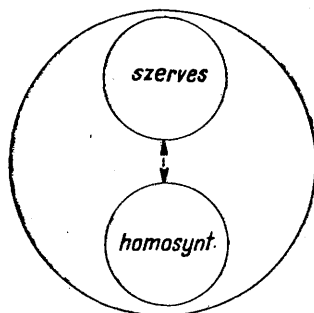

Ugyanakkor azonban — a fentiek értelmében — fordítva is igaz: a közvetlenebb ábrázolási forma az általánosabból levezethető. Vagyis a nyelv rendszerében az ellentett irányú (deduktív jellegű) összefüggés is érvényes:

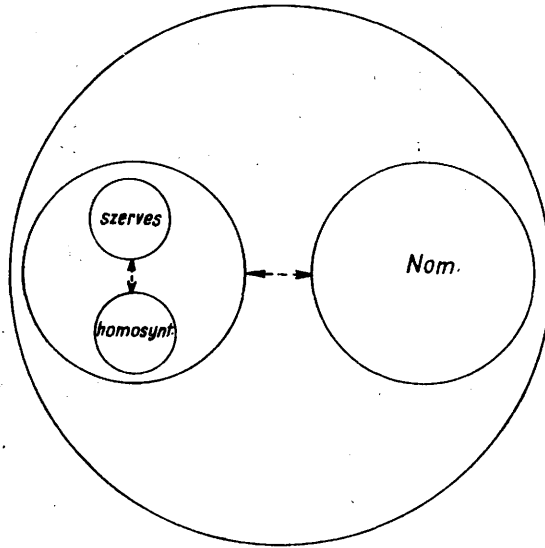

Az elmondottak szerint az N — S Aspects által feltárt mozdulatlan egysége mint két ellentett irányú mozgás belső egysége igazolható.

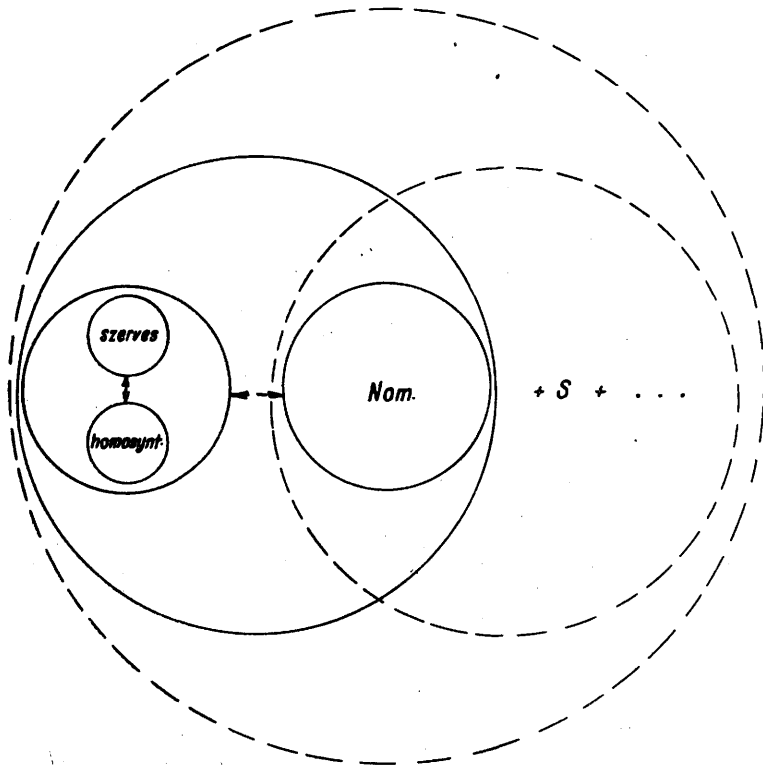
Az S — Nom. viszonyának a feltárása — a nyelvi rendszeren belül — egyúttal általában a mondatformák működését helyezi új megvilágításba. Az eddigiekben (I.) azt hangsúlyoztuk ki, hogy a mondatformák egyidejűleg értelmezhetők úgy, mint a formák szerves rendszerének meghatározott sorai, és úgy, mint homoszintaktikai alakulatok. Vagyis a mondatformák mintegy a szerves rendszer és a homoszintaktikai rendszer között oszcillálnak:

Most azt látjuk, hogy a mondatformáknak ez a (szerves ↔ homosyntaktikai) komplex mozgása egy (S ↔ Nom.) mozgásformával integrálódik:

Az S és Nom. mozgásformák integrációja már a mondatkombinációk erőterében mozog:

A mondatformákkal kapcsolatban említettük (I.), hogy a rendszer komplex jellege milyen jelentős a nyelv elsajátításában. A beszélő — a homoszintaktikai formákból kiindulva — a mondatformák nagyobb tömegének az összevetéséből jut el a mondatformák szerves artikulált rendszeréhez. Majd az artikulált rendszer különbségeinek a megszüntetésével jut vissza a homoszintaktikai rendszerhez, de most már mint levezetett általános rendszerhez. A rendszer szerves és homoszintaktikai aspektusa egyidejűleg működik.

Az S és a Nom. komplex jellege — egy más szempontból — a nyelvi rendszer hasonló jellegű elsajátítására utal. A beszélni tanuló csecsemő tudvalevőleg a 11. és 20. hónap között nem tesz különbséget a szó és a mondat között. Tehát — ilyen értelemben — a nyelv elsajátítása egy differenciálatlan állapotból indul ki, ahol a mondat és a szó kategóriái nem különböznek egymástól. A differenciálatlan állapotból fokozatosan különülnek el a mondat és a mondatalkotó kategóriák. Majd a bonyolultabb kifejezési formák elsajátításával a különvált S és N újra egyesül. Ettől kezdve a folyamat eredménye mint az S → Nom., illetőleg Nom. → S ellentett irányú, egymást kölcsönösen feltételező mozgása egyidejűleg létezik.

Hasonlóképpen a történeti nyelvészetben felmerült a gondolat, hogy a nyelv kialakulása olyan alakulatokból indult ki, amelyek sem mondatok, sem szavak. Ebből a differenciálatlan állapotból alakult ki egy hosszú fejlődés során az S, és különültek el az S-en belül a mondatalkotó kategóriák. Majd a bonyolultabb kifejezési formák kialakulásával az elkülönült S és N a nominalizációkban újra egyesült. Ez arra utal, hogy az ember a nyelv elsajátításával — rövid néhány hónapra redukálva — a nyelv történeti kialakulásának a folyamatát ismétli meg. A működő nyelvben pedig általában a nyelv kialakulásának történeti folyamata reprodukálódik.

Végezetül még egy jelentős összefüggésre szeretnék rámutatni. A nyelv rendszerén belül a rész és az egész összefüggését a korábbiakban négy szempontból igazoltam. A mondat és a nominalizációk belső összefüggésének a feltárásával a rész és az egész összefüggése a nyelv rendszerében egy újabb, lényeges szemponttal gazdagodik.

ZSILKA JÁNOS

Elementary sentences and nominalizations

Author investigates into the interdependence of elementary sentences and nominalizations. His results are the following: nominalizations appear in a defined stage of the synchronic development of elementary sentences. After the category having been created any elementary sentence is nominalizable. From this on any content can be represented linguistically from two sides; the elementary sentence and the nominalized variant are mutually interchangeable.

Author characterizes S and its subordinated categories — unites characterized thus far by CHOMSKY as immobile and static unites — by dint of his conception as dynamic units.

JÁNOS ZSILKA

Некоторые проблемы языка и языковой коммуникации

Часть I.

Интенсивное развитие прикладной лингвистики стимулирует те научные исследования, целью которых является моделирование естественного языка и построение его адекватной модели, функционирование которой отражало бы естественный процесс языковой коммуникации. Это, конечно, довольно сложная проблема и как легко убедиться не может быть решена только усилиями одних лингвистов. Научные исследования должны базироваться на результатах разных дисциплин, как например: теоретической кибернетики, теории информации, нейрокибернетики, психологии, лингвистики, логики, математики.* Точное познание языкового механизма окажет несомненно большое влияние на проблемы, связанные с построением и использованием технических устройств, способных выполнять некоторые функции языковой коммуникации,** а также на вопрос управления системой языковой коммуникации. Именно, этими двумя главными проблемами занимается в основном прикладное языкознание.

Если речь идёт о строении и практическом использовании таких технических устройств, которые были бы способны выполнять некоторые функции языковой коммуникации, тогда мы должны иметь в виду следующие проблемы:

- о. коммуникация в системе „человек-человек”
1. коммуникация в системе «машина — машина»,
2. коммуникация в системе «машина — человек»,

* Сравни следующее высказывание *Ш. Кароля* «... согласно общественному требованию лингвист сам должен подвести итоги языковых исследований в тех вопросах, которые относятся к другим отраслям науки... Вопрос можно поставить и таким образом: может быть, что правильное понимание лингвистики сводится к пониманию её как теории связи с одной стороны, и теории мышления с другой. В настоящее время дело обстоит таким образом, что точное место в науке таких областей языкознания как фонетика, лексикология, синтаксис, семантика, и т. д. до сих пор ещё не выяснено... Очевидно, что в том случае, если языкознание окажется наукой связи и мышления, её разделение будет определяться разной степенью участия этих частей в функции связи и мышления». (*Károly Sándor, A debreceni nemzetközi nyelvkongresszus és tanulságai.*) (*Ш. Карой, Международный лингвистический конгресс в Дебрецене и его значение.*) *Irodalmi és nyelvi közlemények. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. Országos Titkársága. Budapest, 1967, 1. szám,*

** Биологические системы, в том числе и человек, на протяжении многих лет эволюции выработали очень экономные механизмы коммуникации. Поэтому, техника всё чаще обращается в сторону биологических систем и пытается принимать во внимание те решения, которые подсказывает нам натура. Мозг человека является хорошим примером кибернетической системы, которая способна экономным путём хранить нужные информации, перерабатывать их и выдавать, например, с помощью речи. В настоящее время человек не умеет ещё передавать информацию непосредственно от одного мозга к другому, минуя высказанное или написанное слово. Стоит добавить ещё, что генетический код является наилучшим примером наиболее экономного хранения информации.

3. обработка научно-технической информации (разработка информационно-поисковых систем),

4. машинный перевод,

5. устройства распознающие акустические и визуальные сигналы, и т. д.***1

6. оптимизация ввода текстов в машину,

7. нормализация специальных подязыков для машин, и т. д.

Добавими при этом, что распознавание и запоминание акустического и оптического сигналов очень тесно связано с процессом языковой коммуникации и с процессом обучения.^{2,3}

Вопрос об управлении системой языковой коммуникации связан прежде всего с:

1. обучением родному языку,

2. обучением иностранным языкам,

3. увеличением эффективности передачи информации с помощью языка,

4. лечением пороков речи, слуха,

5. уменьшением языковой избыточности при передаче по идеальному каналу связи,

6. увеличением языковой избыточности для обеспечения помехоустойчивости в таких условиях как космос, подводная среда, и т. д.

Как знаем, большую часть информации человек передаёт с помощью языка. Поэтому, немаловажное значение будет иметь для нас структура языкового сообщения. Языковой сигнал является носителем семантической информации, которая может быть в нём закодирована различным образом (имеем здесь в виду акустический и визуальный сигнал). Разный способ кодирования информации в языковом сигнале может значительно облегчить или усложнить принятие некоторых информаций получателем. В одном случае информация может быть легче принята, в другом труднее или может остаться вообще не принятой. Имеем здесь в виду процесс обучения как таковой, понимаемый как передача информации с помощью языка. Речь идёт о таких вопросах как: язык учебников, язык учителя в школе, профессора в университете или директора на заводе, язык научных работ. Кроме того следует принять во внимание другие способы языкового воздействия: язык массовых средств передачи, язык рекламы, язык психологической войны, и т. д.

В общем можно сказать, что целью прикладного языкознания является использование информаций, получаемых при анализе языка и языковой коммуникации в практических целях. При такой постановке проблем мы должны посмотреть на язык шире, *не ограничиваясь только текстом*. Поэтому, как нам кажется, язык целесообразно понимать как кодирующее устройство до-

*** Несмотря на прогресс в использовании аналоговых и электронно-вычислительных машин, остаётся ещё большое количество задач, которые машина не умеет решить, а человеческий мозг решает их очень просто. Имеем здесь в виду распознавание сигналов в форме оптических образов (сюда относится также и письмо), языковых акустических образов и оактильных образов.

¹ ROBERT A. WILSON, *Optical Page Reading Devices*. New York, 1966.

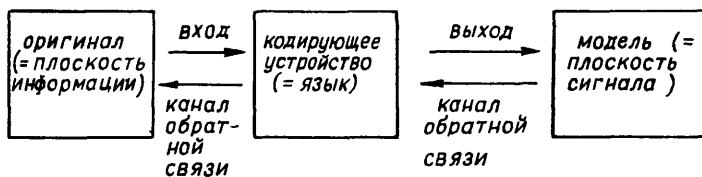
² L. ЗАВРОСКИ, *Cybernetyczny układ komunikacji językowej*. „Logopedia”, Lublin, Nr 7.

³ L. KACZMAREK, *Principes cybernétiques de la formation du langage chez les sourds*. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, 1967, Band 20, Heft 4, p. 315—324.

статочной сложности структуры, на входе которого кодированным алфавитом является отображенная в сознании человека модель объективной действительности (плоскость информации)^{4,5} а на выходе информационные ряды, языковые фразы (плоскость сигнала).⁶ Между комбинациями элементов входа и выхода осуществляются некоторые зависимости, которые составляют код данного кодирующего устройства.⁷ Этот механизм можно понимать как «чёрный ящик», так как работает он согласно некоторым программам, т. е. алгоритмам (грамматика языка-множество правил), которые не всегда можно распознать. Это особенно сложно при нестрогих детерминированных программах. Программа механизма языка построена по-видимому, на основе логических законов и поэтому мы можем рассматривать её как некоторую логическую сеть.^{8,9} Действие такой логической сети мы можем описать с помощью двузначной булевой алгебры. В этом случае переменные булевой алгебры можно интерпретировать как логические предложения. Хотя такой подход по отношению к языку является достаточно примитивным, так как язык логики является только частью языка вообще, но однако использование этого аппарата может оказать значительную помощь в описании программы языка (Для более точного описания языка более пригодной была бы, как нам кажется, многозначная логика Яна Лукасевича.¹⁰). В этом мы согласны с К. Айдукевичем и А. Черчем.^{11,12,13}

В процессе действия языка (кодирующего устройства), т. е. в процессе перекодирования информации, мы имеем дело с реляцией между оригиналом (информационная плоскость) и моделью (сигнальная плоскость). Эту реляцию можно было бы сравнить с реляцией между операндом и его образом или аргументом и функцией (Таким образом, закодированный текст понимается как структуральная модель исходной системы).

Выше сказанное можно изобразить следующей схемой:

⁴ JOHN R. PIERCE and EDWARD E. DAVID, *Man's World of Sound*. New York 1958, раздел 3.

⁵ А. А. Белецкий, *Знаковая теория языка. Теоретические проблемы советского современного языкознания*. Москва, 1964, стр. 38—39.

⁶ JANUSZ BAŃCZEROWSKI—KOŁWZAN, W., *Попытки кибернетической интерпретации знака. Biuletyn Fonograficzny*, Nr. 11.

⁷ А. М. Яглом, И. М. Яглом, *Вероятность и информация*. Москва, 1960. (цитир. по польскому переводу, Варшава, 1963, стр. 172).

⁸ K. KURATOWSKI, *Wstęp do teorii mnogości i topologii*. Warszawa, 1965, стр. 25—28.

⁹ JANUSZ BAŃCZEROWSKI—KOŁWZAN, W., *Op. cit.*

¹⁰ J. ŁUKASIEWICZ, *Elementy logiki matematycznej*. Warszawa, 1929. A. Wł. Mostowski, *Algebra Boole'a i ich zastosowanie*. Warszawa, 1964.

¹¹ K. AJDUKIEWICZ, *Logika pragmatyczna*. Warszawa, 1965, стр. 24.

¹² A. CHURCH, *Introduction to Mathematical Logic*. Princeton, New Jersey 1965,

В свете этой реляции неупорядоченность алгоритма (грамматики языка) можно схарактеризовать с помощью условной энтропии $H(X/Y)$, где X является множеством входных элементов, а Y выходных. Тогда

$$H(X/Y) = - \sum_{k=1}^n p(x_k) \sum_{i=1}^m p(y_i/x_k) \log p(y_i/x_k)$$

где $x \in X$ и $y \in Y$.

Как видим, в описанном процессе мы имеем дело прежде всего с двумя плоскостями: информационной и сигнальной.

Плоскость информации и плоскость сигнала.

Объективная действительность доставляет нам, благодаря затрате некоторого количества энергии, информацию об объективных системах и их способах поведения. Язык отражает некоторым образом эту действительность. Поэтому в языке отражается информация об этих системах и их способах поведения. Как пишет С. А. Васильев «Человеческое общество не могло бы функционировать и погибло бы, если бы язык, которым оно пользуется содержал в себе ложную информацию. Поэтому отражение действительности в языке является необходимым условием его существования».¹⁴

Поэтому справедливо замечает Н. Д. Андреев, что «измерение семантической информации языковых элементов должно осуществляться с учётом ценности этой информации, определяемой в связи с эмоцией и на основе негэнтропийной цели . . . Семантическую информацию несомую языком следует в конечном итоге измерять оценивая тот прирост негэнтропии в тектонической системе (упорядоченная система, например, человеческое общество — *замечание наше*), который эта языковая информация обеспечивает своим появлением».¹⁵

Каждая информация может быть передана только с помощью сигнала. Сигнал всегда вызван некоторым событием. Характеризуется он самобытной физической природой и самостоятельным бытием в рамках некоторой организованной системы. Сигнал всегда воплощён в некоторый материальный объект или процесс. Однако можно его рассматривать также как «самостоятельный». Эта самостоятельность проявляется в независимости от события, которое его вызвало, начиная с момента когда сигнал уже возник. Так как сигнал выступает в рамках некоторой организованной системы, то её описание (правильное) возможно только благодаря существованию сигнала. Для наших рассуждений очень важно рассматривать сигналы в кибернетических системах, т. е. таких системах, которые, имея связь с сигналами, получают, перерабатывают, хранят, передают или используют информацию в сигнале и системе, работая согласно определённым алгоритмам. Содержимая в сигнале информация всегда беднее, чем само событие. Извне организованной системы

¹³ Стоит отметить, что применение булевой алгебры к анализу и синтезу логических сетей имеет целью их оптимализацию (См. JANUSZ WAJCZEROWSKI—KOŁWZAN, W., Попытки кибернетической . . .).

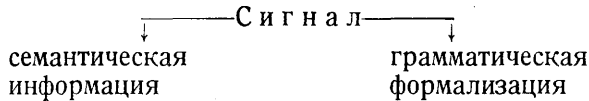
¹⁴ С. А. Васильев, Семантическая структура языка и её отношение к действительности. Логика и методология науки. «Наука», Москва, 1967, стр. 131.

¹⁵ Н. Д. Андреев, Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языкознании. АН СССР, Ленинград, 1967, стр. 205.

сигнал может существовать и может сохранять свои физические свойства, однако утрачиваются признаки сигнала, тратится информация (нет обратной связи, это изолированная информационная струя). Тратится возможность «понять» сигнал. Такой сигнал можно рассматривать как шум в другой, принимающей его системе. Шум, как пишет Р. Эшби, по существу не отличается от никакой другой формы разнообразия.¹⁶

Как мы уже говорили, информация может быть передана только с помощью сигнала, т. е. материального объекта. Информацию, которая связана с данной системой, надо понимать двояко: система, в рамках которой выступает данный сигнал, и которая таким образом обеспечивает условия его существования должна быть организованной, т. е. построенной согласно некоторому алгоритму и должна характеризоваться некоторой степенью сложности (иерархическая структура). Иначе говоря, структура системы содержит в себе некоторую информацию, которую мы назовём *вступительной* в отличие от настоящей, которую несёт в себе сигнал, существующий в данной системе.¹⁷

Сигнал мы можем рассматривать не только с качественной стороны, но также и с количественной. Этим вопросом занимается теория информации. Как следует из вышесказанного мы можем разделить сигнал согласно схеме:

Плоскость сигнала является формализованной плоскостью. Общая схема представленной проблемы следующая:

Объективная действительность (= A)	Плоскость информации (= носитель A)	Плоскость сигнала	
		сигнал напол- ненный информацией	абстрактный сигнал

Хранение информации. Ядерные и добавочные информации.

Человек, как известно, с одной стороны хранит полученную информацию, а с другой перерабатывает её, классифицирует и передаёт в коммуникативных целях. Человеческий мозг старается классифицировать полученную информацию наиболее целесообразным и экономным путём.¹⁸ В результате классификации формируются абстрактные модели, т. е. классы разных уровней абстракции.¹⁹

Поведение сложных систем может проявляться по-разному.^{20,21} Каждому способу поведения системы соответствует другая информационная струя

¹⁶ R. ASHBY, *An introduction to cybernetics*. London, 1956 (русский перевод: *Введение в кибернетику*. Москва, стр. 267).

¹⁷ I. A. ROJETAJEW, *Zagadnienia cybernetyki* (перевод с русского) стр. 5—45. (Warszawa, 1963).

¹⁸ А. А. Невская, *О пределах инвариантности зрительного опознания у человека. Механизмы опознания зрительных образов*. Ленинград, 1967, стр. 102.

¹⁹ J. BAŃCZEROWSKI, *Az audiovizuális idegennyelv-oktatás elméletének néhány kérdése*. Modern nyelvoktatás. Budapest, 1970/71.

²⁰ R. ASHBY, *An introduction...*

²¹ JANUSZ BAŃCZEROWSKI—KOŁWZAN, W., *Op. cit.*

я.²² Информацию, которая говорит о способе (способах) введенная системы (систем) мы назовём *областной информацией*. Напротив, информацию, которая инвариантным образом связана с данной системой и которая не содержит никакой другой информации о себе самой, т. е. эта наиболее общая информация-ция, мы назовём *ядерной информацией*. Сумма ядерной и добавочных информации составляет семантическую информацию, т. е. информацию о системе или события в целом.

Воспользуемся следующим примером:

«Самый большой город Польши»,

«Столица Польши»,

«Столица Мазовше»,

«Самый большой город на берегу Вислы»,

и т. д.
«Город Польши, который насчитывает больше миллиона жителей»;

Эти фразы, как видим, по-разному реализуют некоторую инвариантную информацию, которая относится к «Варшаве» как к ядерной информации, т. е. являются ее вариантами. С точки зрения логики это обозначает область значений первой, которая есть символ, содержание которого совпадает с содержанием собственного имени, или константы, за исключением лишь того, что единственная денотат константы заменён здесь возможностью различных значений переменной.

Добавочные информации следует понимать как нестрогое упорядочение множества накопленных информации. Отношение нестрогое порядка транзитивно, рефлексивно и антисимметрично. Для подтверждения вышесказанного мы воспользуемся следующим примером:

«Еду в Варшаву»,

«Еду в Варшаву поездом»,

«Завтра еду в Варшаву поездом»,

и т. д.
«Если на следующей неделе еду в Варшаву, тогда только машиной»,

Видно, что добавочные информации упорядочивают нестрогим образом множество информации, относящихся к «когда» и «чем» (*на чем*) (*поеду*) в Варшаву. Это значит, что добавочные информации, как правило, могут организовывать энтропию некоторого множества максимальным образом. Чем больше добавочных информации, тем скорее отранжирование энтропии стремится к нулю. Пусть множество X обозначает количество возможных способов, чтобы попасть в Варшаву.

$$X = x_1 \cup x_2 \cup x_3 \dots \cup x_n,$$

при

$$P \left(\bigcup_{i=1}^n x_i \right) = \sum_{i=1}^n p_i = 1$$

и

$$P(x_i) = p_i = \frac{1}{n} \text{ для } i = 1, 2, \dots, n$$

²² Ср. следующее высказывание Херрика: «Свойства, приписываемые обычно любому объекту, являются в конечном счете называемыми его поведением» (Эшби, Введение в кибернетику. Москва, 1959, стр. 21)

следовательно $p_1 + p_2 + \dots + p_n = 1$

т. е.
$$H(X) = - \sum_{i=1}^n p_i \log p_i = \log n.$$

Пусть в свою очередь Y обозначает множество срока выезда таких, что

$$Y = y_1 \cup y_2 \cup \dots \cup y_m$$

и такое, что $y_i \cap y_j = 0$ для $i \neq j$, $(i, j = 1, \dots, m)$

аналогично множеству X получаем

$$P(Y) = P\left(\bigcup_{j=1}^m y_j\right) = \sum_{j=1}^m p_j = 1$$

и

$$P(y_j) = p_j = \frac{1}{m}, \text{ для } j = 1, \dots, m.$$

т. е.

$$\underbrace{\frac{1}{m} + \frac{1}{m} + \dots + \frac{1}{m}}_{m \text{ раз}} = 1$$

следовательно

$$p_1 + p_2 + \dots + p_m = 1$$

$$H(Y) = - \sum_{j=1}^m p_j \log p_j = \log m.$$

Так как

$$X \cap Y = 0.$$

следовательно

$$H(X, Y) = H(X) + H(Y)$$

т. е. $H(X, Y) = \log n + \log m = \log n \cdot m$, пусть $n < m$.

Если фразу «еду в Варшаву» мы обогатили некоторыми добавочными информацией определяющими ближе средство сообщения и срок выезда (в одной фразе эти два понятия мы сделали зависимыми друг от друга) тогда вероятность некоторых элементов множества X , а также Y равняется нулю, т. е. эти множества уменьшили свою численность на данное число элементов. Возникли множества, которые обозначим соответственно знаками U и V . Некоторым элементам этих множеств мы придали большую вероятность по сравнению с другими. Это значит, что величина энтропии для множеств U и V уменьшилась на несколько элементов по сравнению с энтропией множеств X и Y . Величина энтропии составного события тоже уменьшилась. $U \cap V$, которое является непустым,

т. е.

$$H(U, V) < H(X, Y),$$

при этом

$$H(U, V) = H(U) + H(V|U), \text{ ибо } U \cap V \neq \emptyset$$

Вышесказанное постараемся представить с помощью более подробной формулы:

Пусть
$$U = x_1 \cup x_2 \cup \dots \cup x_r, \quad r < n$$

и
$$P\left(\bigcup_{i=1}^r x_i\right) = \sum_{i=1}^r p_i = 1, \text{ где } P(x_i) = p_i \text{ для } i = 1, \dots, r,$$

тогда

$$H(U) = - \sum_{i=1}^r p_i \log p_i \leq \log r$$

при

$$r < n \quad \log r < \log n$$

т. е.

$$H(U) < H(X).$$

Аналогично поступаем с множеством V .

Пусть
$$H(V) = - \sum_{j=1}^s p_j \log p_j \leq \log s, \quad s < m$$

тогда

$$\log s < \log m,$$

т. е.

$$H(V) < H(Y)$$

и
$$H(U, V) = - \sum_{i=1}^r p_i \log p_i - \sum_{j=1}^s \sum_{i=1}^r p(y_j, x_i) \cdot \log p(y_j/x_i),$$

т. е.

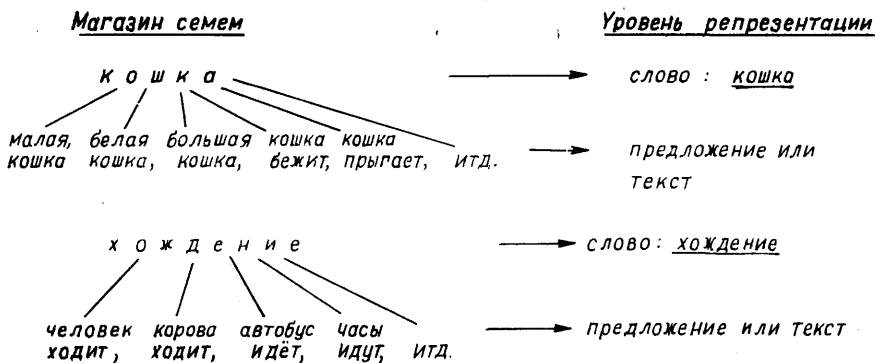
$$- \sum_{i=1}^r p_i \log p_i - \sum_{j=1}^s \sum_{i=1}^r p(y_j, x_i) \cdot \log p(y_j/x_i) < \log n \cdot m$$

Как мы уже говорили, на основе полученных информаций осуществляется процесс классификации и связанный с ним процесс абстракции. Возникают классы разных уровней абстракции, образуя некоторый *внутренний магазин*, который мы назовём *магазином семем* (понятий). Процесс абстракции нужен для того, чтобы обеспечить мозгу экономное функционирование. Материал, который хранится, слишком обширен для того, чтобы можно было им эффективно управлять. Процесс абстракции является процессом аббревиации.²³ С математической точки зрения речь идёт здесь об отображении многоэлементного множества в одноэлементное множество.****

²³ А. Н. Радченко, Моделирование основных механизмов мозга. «Наука», Ленинград, 1968, стр. 80—86, 168.

**** Такая точка зрения указывает на то, что процесс обучения (процесс накапливания информаций) должен основываться на переходе от множества с большим количеством элементов к множеству с меньшим количеством элементов. Ср. В. Ф. Ломов, Объём памяти и количество информации. Проблемы инженерной психологии. Психология памяти. Ленинград, 1965; I. ROLLAS, The Assimilation of sequentially encoded information. Amer. Psych. 66, 1953; G. A. MILLER, Human Memory and Storage of Information. — IRE Trans. on Information Theory, IT-2, Nr. 3, 1956.

Трудно сформулировать точное определение семемы с помощью языка, потому что как слова, так и предложения, хотя направляют нас к соответствующим семемам могут на самом деле быть только их искаженными отображениями. Семема возникает в следствие абстракции от всяких конкретных состояний, в которых находится данный объект. Это, иначе говоря, пункт пересечения конфузив и дифузив разных состояний данного объекта. Процесс абстракции можно изобразить следующим образом:

Спохожим способом классификации семантической системы языка мы можем встретиться у *Т. Милевского*.²⁴

Когда сформулируются классы высшего уровня абстракции, т. е. некоторые семемы (ядерные информации), тогда слова относятся прежде всего к ним и уже не отражают адекватным образом низших классов абстракции. К конкретным объектам должны относиться тогда целые предложения или тексты. Практически, слово можно соотносить не только с классом, но и с конкретным объектом. Далее, можем сказать, что слово может быть соотносено с разными уровнями абстракции. Отношение между словом и предложением на семантической плоскости кажется быть очевидным. Слово относится к высшим уровням абстракции а предложение к низшим.²⁵ Уровни абстракции носят, конечно, относительный характер.^{26,27}

Модель функционирования языка

Адекватная модель функционирования языка должна отражать естественный процесс языковой коммуникации. Процесс языковой коммуникации вторичен по отношению к процессу обучения (процессу накопления ин-

²⁴ Т. MILEWSKI, *Językoznawstwo*. Warszawa, 1965, стр. 221.

²⁵ W. DOROSZEWSKI, *Знак и означаемое (десигнат)*. Вопросы Языкознания, Нр. 5, 1963, стр. 15—26.

²⁶ JERZY BAŃCZEROWSKI—KOŁWZAN, W., *Z zagadnień neurolingwistyki*. PTPN, Poznań, 1969.

²⁷ JANUSZ BAŃCZEROWSKI, *Struktura zdania prostego w świetle modelu informacyjnego języka (na materiale języka rosyjskiego)* (кандидатская диссертация) Poznań, 1970.

формаций человеком) и основан на выборе накопленных информации из соответствующих уровней абстракции.***** Поэтому, модель языка должна отражать два главных уровня: абстракции и репрезентации (наблюдения)²⁸ Уровень абстракции связан с процессом обучения, а уровень репрезентации с обратным процессом, т. е. с процессом коммуникации (порождение синтагматических информационных рядов, предложений). Согласно вышесказанному, процессу обучения будет соответствовать направление глубины, а процессу коммуникации — направление поверхности. Отметим, что направление глубины увеличивает субъективную энтропию, зато направление поверхности уменьшает её.

Если иметь в виду иерархию уровней хранения информации,²⁹ то следует сказать, что ядерные информации хранятся на более высоком уровне, чем добавочные, так как являются более общими, абстрактными, и одновременно занимают меньше места в памяти человека. В этом свете справедливым кажется предположение, что человек хранит информации прежде всего на двух основных уровнях, хотя имеется здесь в виду многоступенчатость уровня абстракции. Заметна здесь аналогия с моделями классификаторов, применяемых, между прочим, в бионике.***** Многоступенчатость уровня абстракции надо понимать как множество всегда попарно связанных двух уровней: уровня хранения ядерных информации и уровня хранения добавочных информации.*****

**** Стоит добавить, что количество уровней абстракции в магазине семем детерминруется необходимостью приспособления человека к конкретному окружению. Количество уровней будет всегда возрастать так как этот процесс связан с увеличением знаний человека во время обучения. Отдельные языки мира значительно различаются с точки зрения многоступенчатости структуры абстракции. Например, в языке хауса из центрального Судана существует 311 соответствий слова «большой». В классическом арабском языке мы находим около тысячи соответствий слова «верблюд». Общая тенденция, которую мы можем наблюдать в развитии языков — это увеличение уровней абстракции.

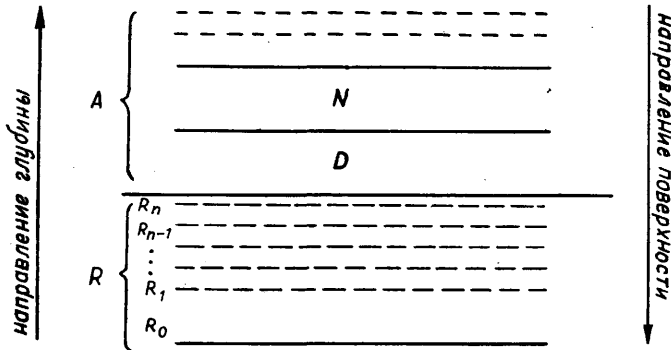
²⁸Ср. С. Ф. Шаумян, О понятиях лингвистической системы или лингвистического знака. Институт славяноведения. Краткие сообщения. АН СССР, Москва, 1961, стр. 7.

²⁹Н. М. Амосов, Некоторые вопросы моделирования сложных систем. Сб. Кибернетику на службу коммунизму, Москва—Ленинград, 1967, т. IV, стр. 255—267.

***** Рассматриваемый нами способ хранения ядерных и добавочных информации базируется на классификации конечных множеств. Конечное множество, как известно, содержит в себе конечное количество подмножеств, число которых для N — элементного множества выражается числом 2^N . Поэтому, каждая ядерная информация содержит в себе конечное количество добавочных информации. В зависимости от того, какие элементы уровней модели классификатора мы хотим выэкспонировать, одна и та же информация раз может быть ядерной информацией, а в другом случае только добавочной к некоторой ядерной информации. Это связано с тем, какой уровень мы считаем исходным. Каждый исходный уровень получателя информации, т. е. его состояние в данный момент, отражается на уровне репрезентации. В зависимости от этого состояния уровней репрезентации для одной и той же информации может быть несколько. Имеется здесь в виду, конечно, величина неопределенности синтагматических рядов — акустических и оптических образов.

***** Имеем здесь в виду тот факт, что данной ядерной информации отвечает определённый уровень её локализации. На этом уровне с ней соотносится целое множество добавочных информации (т. е. информации низших уровней). Это означает дальше, что на этом уровне она является полной информацией. Суммируя, мы можем сказать, что такой ядерной информации соответствует только определённый уровень абстракции и она не может выступать на других уровнях как ядерная информация (на низших уровнях не будет ядерной информацией, а по отношению к высшим уровням будет добавочной информацией; это вытекает из закона включения).

Выше сказанное можно изобразить с помощью следующей схемы:

- N — уровень хранения ядерных информации,
 D — уровень хранения добавочных информации,
 A — уровень абстракции,
 R — уровень репрезентации (наблюдения).

Эти два вида информации (ядерные и добавочные) очень тесно связаны друг с другом на уровне наблюдения. На этом уровне с данной ядерной информацией всегда связано некоторое множество добавочных информации, среди которых часто выступают добавочные избыточные информации. Это вытекает из свойства языка: языковые признаки мы выделяем парадигматически, но пользуемся ними в конкретных синтагматических последовательностях. Такие синтагматические последовательности предствляют собой упоминаемый нами уровень наблюдения. Уровней репрезентации может быть много. Их глубина зависит от количества добавочных информации, определяющих данную ядерную информацию (Под уровнем репрезентации мы понимаем конкретные языковые фразы). Возьмём в качестве примера ядерную информацию «человек»:

Человек идет
Человек идет в кино
Малый человек идет в кино
Малый человек быстро идет в кино,
Этот малый человек очень быстро идет в кино,
 и т. д.

Заметно, что каждая очередная фраза содержит больше добавочных информации к ядерной информации «человек», уменьшая таким образом субъективную энтропию партнеров канала связи. Процесс уменьшения энтропии должен достигнуть минимума с точки зрения получателя информации. Чем больше добавочных информации, тем ниже уровень. Достаточным условием появления данной фразы на нулевом уровне поверхности, т. е. R₀ является полное количество добавочных информации (с точки зрения состояния получателя информации). Это значит, что ядерная информация определена здесь

однозначным образом (принимая во внимание в таком случае данный источник информации). Если принять, что отправитель информационной струи и её получатель пользуются одинаковым языковым кодом, тогда нетрудно заметить, что фраза нулевого уровня репрезентации несёт нуль бит информации. Все фразы, которые выступают на более глубоких уровнях репрезентации несут больше чем нуль бит информации. Величина энтропии отдельных уровней репрезентации прямо пропорциональна направлению глубины. Чем глубже уровень, тем более неопределённость данной фразы увеличивается, и наоборот, приближаясь к нулевому уровню, энтропия уменьшается и стремится к нулю. Из этого видно, что если получатель информации и её отправитель находятся в разных состояниях, т. е. соответствуют им разные уровни абстракции, тогда в некоторых случаях нельзя достигнуть нулевого уровня репрезентации (партнеры канала связи не понимают друг друга).

Как видим, мы имеем дело с двояким характером селекции информации на уровне А. Один из них связан с направлением глубины, а другой с направлением поверхности. В процессе коммуникации осуществляется выбор информации, т. е. выбор матриц из уровня N и D. Опираясь на эти матрицы в устройстве исполняющем роль классификатора,³⁰ проводится селекция информации и таким образом на его выходе появляется синтагматический ряд, который в действительности является последовательностью элементов уровня R, т. е. матрицей, наполненной конкретной информацией. Наступило ограничение разнообразия, т. е. исключение лишних последовательностей добавочных информаций. Стоит отметить, что устройство, о котором говорится, имея в своём составе абстрактные правила, при этой двойственного вида селекции информации уровня А, выполняет двойственную функцию. В одном случае, согласно направлению глубины представляет оно собой устройство синтезирующее добавочные информации, помещая их на высшем уровне, и в другом случае исполняет роль классификатора объектов А. Добавим, что устройство этого типа (классификатор) применяется между прочим также и в так называемых обучающихся машинах. Обучающаяся машина в общем понимается как любое устройство, на действия которого влияет прошлый опыт его работы. Известны прежде всего два типа классификаторов, исходя из учёта способа классификации. Классификация объектов в одном из них проводится таким образом, что выходной сигнал является детерминированной функцией входных объектов. Тип такого классификатора описан Нильсоном.³¹ Классификаторы объектов второго вида в свою очередь характеризуются случайными в смысле вероятности выходными сигналами.

В связи с постоянным накапливанием новых информаций человеком может показаться, что соответственно должны возникать также и новые матрицы. Вполне отрицать этого нельзя, однако можно утверждать, что это далеко не совсем так. Новые матрицы могут возникать, но рядом с этим человек стремится к увеличению информации на запоминаемый символ. В связи с ограниченной памятью человека будет он стремиться к перекодированию информации на такие символы, которые выступают в меньшем количестве и одновременно содержат больше информации (абстрагирование). Такой вывод подтверждают

³⁰ *Bionika. System nerwowy jako uklad sterowania.* Warszawa, 1966, стр. 254.

³¹ NILS. J. NILSON, *Learning Machines. Foundations of trainable pattern — classifying systems.* Stanford Research Institute, Menlo Park, California, Mc Graw-Hill Book Company, New York, St. Louis, San Francisco, Toronto, Sydney, 1965.

экспериментальные данные.^{32'33'34} В противном случае дисперсия вероятностей, касающаяся матриц была бы очень большой, что способствовало бы огромной неопределённости выбора матрицы. Тем самым увеличилась бы вероятность совершения ошибки, а также это противоречило бы закону экономии.

В кибернетике часто употребляется понятие «большее множество возможностей» и «меньшее множество возможностей».***** Большое множество в кибернетическом смысле относится в наших рассуждениях к уровню А, меньшее — к тому, что наблюдается в действительности, т. е. к уровню репрезентации. *****

Отметим, что кибернетика всегда интересуется большим множеством возможностей, хотя в действительности мы сталкиваемся лишь с меньшим множеством, которое вызвано ограничением разнообразия (законы). В нашем случае, этим большим множеством возможностей будет внутренний выход на уровне А (на котором имеется возможность проводить всякие простые и сложные операции на накопленных информациях, опираясь на абстрактные правила). Меньшее множество выступает тогда, когда мы имеем в виду направление поверхности, которое относится к внешнему выходу уровня А. Воспользуемся следующей схемой:

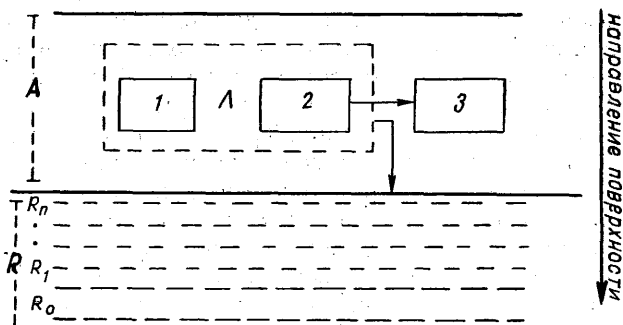
³² П. Б. Невельский, Зависимость объёма человеческой памяти от количества информации. В сб. Бионика, Наука, Москва, 1965, стр. 71—72.

³³ Л. П. Крайзмер, Современные представления о памяти человека и бионические пути построения запоминающих устройств кибернетических машин. В сб. Вопросы бионики. Наука, Москва, 1967, стр. 213—218.

³⁴ С. П. Бочарова—П. Б. Невельский, Неопределённость, вероятность, и разнообразие как переменные при исследовании памяти человека. В сб. Вопросы бионики. Наука, Москва, 1967, стр. 218—224.

***** «... в самом деле, существование инварианта означает ведь то, что осуществляется не вся область разнообразия. Следовательно вся теория инвариантов есть часть теории ограниченный разнообразия. Далее, так как любой закон природы подразумевает наличие некоторого инварианта, то всякий закон природы есть ограничение разнообразия. Так закон Ньютона говорит, что из всего множества возможных (например написанных на бумаге) векторов положений и скоростей планет (большее множество) в действительности встречается в небесах лишь некоторое меньшее множество; и закон указывает, какие значения будут приниматься этими величинами. С нашей точки зрения здесь важно то, что закон исключает многие положения и скорости планет, предсказывая, что они никогда не будут встречаться. Наука ищет законы; поэтому она много занимается поисками ограничений разнообразия (здесь большее множество состоит из того, что могло бы случиться, если бы поведение было свободным и хаотическим, а меньшее множество состоит из того, что случается в действительности). ... кибернетика рассматривает всю совокупность явлений во всей её возможной полноте а затем спрашивает, почему действительные события ограничиваются некоторой долей всех возможностей.» (R. Ashby, An introduction to cybernetics. London, 1956.) (русский перевод, стр. 185—186).

***** Пользуясь методом, требующим, прежде всего, полноты и общности, в кибернетике при рассмотрении любой данной, конкретной машины типичен вопрос: «каковы все возможные формы поведения этой машины» — а не вопрос «какое индивидуальное действие совершит она здесь и сейчас». По этому поводу Р. Эшби пишет: «... теория информации играет большую роль в проблемах кибернетики. Ведь теория информации характеризуется по существу тем, что она имеет дело всегда с некоторым множеством возможностей; как её исходные данные, так и её окончательные выводы относятся всегда к множеству как таковому, а не к какому-либо отдельному элементу в нём» (R. Ashby, Op. cit.) (русский перевод, стр. 16). Эта точка зрения приводит к рассмотрению задач нового типа. Например, моделирование языка возможно только благодаря всей совокупности данных, которые составляют некоторое множество возможностей, рассматриваемых как одно целое.

- 1 — накопленные информации вместе с распределением вероятностей,
- 2 — абстрактные правила,
- 3 — большее множество (внутренний выход),
- R — меньшее множество (уровень репрезентации).

Выбор информации. Процесс коммуникации. Процесс коммуникации, как известно, связан с выбором информации.

Иногда мы можем встретиться с мнениями, согласно которым выбор информации из памяти вычислительной машины и из памяти человека в процессе коммуникации осуществляется аналогичным путём.

Стоит отметить, что в памяти вычислительной машины информация записывается согласно строго детерминированной процедуре, т. е. алгоритму в соответствующих ячейках памяти, обладающих определённым адресом. Машина не знает, какая семантическая информация содержится в закодированных в её памяти символах, и поэтому выбор информации для неё самой не связан с содержанием этой информации.

Совсем по-другому обстоит дело с выбором информации из памяти человека. Этот выбор связан с содержанием информации и осуществляется благодаря принципу ассоциации. Ассоциативный выбор информации опирается на некоторые признаки информации, а не на заданный адрес её локализации. Выбор информации у человека является более неопределённым чем в машине, и поэтому человек чаще совершает ошибки по сравнению с машиной, а также медленнее перерабатывает информацию. Информация, которой располагает человек более сложна чем в машине и поэтому он требует больше времени на её переработку. Ядерная информация у человека характеризуется большим количеством добавочных информации чем ядерная информация закодированная в машине. Отметим, что принцип ассоциации тесно связан с процессом классификации информации и одновременно с процессом абстракции.

С точки зрения теории информации, передача информации является некоторым процессом выбора из множества возможных событий, который совершает на входе канала связи так называемый источник информации, т. е. отправитель. Источником информации для канала связи может быть, например, пишущий письмо человек. В общем, источником может быть каждая система, располагающая множеством возможных состояний с определенной вероятностью их появления.

Энтропию источника информации можно измерить соотнося её с одним выбором. Например, энтропия источника информации (письменной речи) для

текста на польском языке даёт около 1,3 единиц информации на одну букву (принимая во внимание пробелы между отдельными словами как отдельными «буквами»). Итак, энтропия письма, состоящего из 100 букв имеет 130 единиц информации. Чтение текста доставляет нам информацию в таком самом количестве в каком выступала его энтропия. Такое равновесие может произойти при условии, что не произойдёт искажение передачи, т. е. увеличение энтропии в канале связи. Обычно, во время передачи, сигналы остаются искаженными и вследствие этого энтропия получателя больше, чем энтропия отправителя. Поэтому возрастает также количество полученной селективной информации. Отсюда можно было бы заключить, что ингеренция шума является полезной. Такой вывод был бы, конечно, ошибочным, так как это увеличение вызвано существованием искажений, ошибок и нежелательных сигналов.

Во время существования шумов сигнал на входе канала не однозначен по отношению к сигналу на выходе канала. Между ними существует только статистическая связь, которая позволяет определить вероятность появления входного сигнала, если уже получен выходной сигнал.

Можем предположить, что множество сведений X кодируется во множество соответствующих входных сигналов C (например, буквы кодируются в последовательности электрических импульсов), которые передаются через канал, и которые появляются на его выходе как выходные сигналы, входящие в множество Y . Они содержат, кроме информации о X , также и шум. Каждому возможному сведению x из множества X ($= x \in X$) свойственна определённая вероятность появления. Так как сведения кодируются во входные сигналы, то каждому $c \in C$ придана вероятность $P(c)$. Факт, что входной сигнал во время передачи через канал остаётся искаженным благодаря шуму, таким образом, что для каждого из возможных входных сигналов $c \in C$ определяется вероятность с какой появляется соответствующий выходной сигнал $y \in Y$, т. е. условная $P(y/c)$. Вместо $P(y/c)$ можно принять во внимание $P(y/x)$, так как c представляет собой сведение x .

Получатель информации знает только сигнал, который появляется на выходе канала и стоит перед проблемой, какое из сведений было передано. Каким образом получатель информации может воспроизвести переданную информацию?

Имеет место следующая возможность: получатель информации определяет условную вероятность $P(x/y)$, т. е. вероятность, что передано сведение x при условии, что выходной сигнал равняется y , и предполагает, что переданной информации соответствовала самая большая вероятность. Может случиться, что будем иметь дело с некоторым количеством сведений x_1, x_2, \dots, x_k , которые с точки зрения данного сигнала y имеют одинаковую условную вероятность $P(x/y)$ и при этом, эти вероятности больше, чем какие-либо из других условных вероятностей при определённом y . В таком случае получатель информации выбирает одно из сведений x_1, x_2, \dots, x_k , которое считает действительно переданным.

С целью вычисления значения условной вероятности $P(x/y)$ можно воспользоваться следующей формулой. Так как входные и выходные сигналы являются взаимозависимыми событиями, поэтому следует рассматривать общую вероятность появления этих двоякого вида сигналов, т. е. $P(c/y)$. Вместо $P(c/y)$ мы можем принять во внимание $P(x/y)$, так как c предстает собой сведение x . Согласно формуле о вероятности двух взаимозависимых событий, мы получаем:

$$P(x, y) = P(x) \cdot P(y/x) = P(y) \cdot P(x/y)$$

$$P(x/y) = \frac{P(x, y)}{P(y)}$$

Если прием, что выходной сигнал y может появиться только с одним из сигналов $c \in C$, и сигналы множества C взаимно исключаются, тогда:

$$P(y) = \sum_{k=1}^n P(c_k, y) \text{ или } P(y) = \sum_{k=1}^n P(x_k, y)$$

$$P(y) = \sum_{k=1}^n P(x_k) \cdot P(y/x_k)$$

$$P(x_k/y) = \frac{P(x_k) \cdot P(y/x_k)}{\sum_{k=1}^n P(x_k) \cdot P(y/x_k)} \text{ для } P(x_k) > 0$$

Это формула *Байеса*. Она относится к определению обратной вероятности, т. е. вероятности причины x , которая вызвала эффект y , в то время как «простая» вероятность описывает эффект, который вызван данной причиной.

Принимая во внимание соответствующие вероятности появления сигналов, можно вычислить среднюю энтропию или среднюю неопределенность на символ сигнала, или на единицу времени. Таким образом можем определить:

$H(X)$ — энтропию источника информации (отправителя):

$$H(X_i) = - \sum_{i=1}^N P(x_i) \log P(x_i)$$

$H(X/Y)$ — энтропию источника информации, когда уже известен выходной сигнал,

$H(Y)$ — энтропию полученных сигналов (получателя):

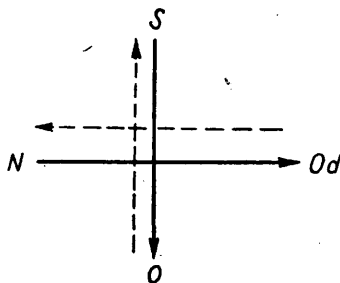
$$H(Y_i) = - \sum_{i=1}^N P(y_i) \log P(y_i)$$

Величина $H(X/Y)$ является условной энтропией и можно ее вычислить согласно следующей формуле:

$$H(X/Y) = - \sum_{k=1}^n P(x_k) \sum_{i=1}^m P(y_i/x_k) \log P(y_i/x_k)$$

Условная энтропия является мерой количества информации относительно одного выбора (или мерой неопределенности перед выбором) из множества возможных сигналов X , если известны сигналы множества Y . Если условия передачи хороши, тогда значение $H(X/Y)$ будет небольшое, и если вообще не будет шума, тогда значение его будет равно нулю. Иначе говоря, если нет шума и если известен сигнал, тогда в сведении нет неопределенности.

Если сейчас примем во внимание выделенные нами плоскости: информации и сигнала, а также общую схему системы языковой коммуникации вида:

где N — означает отправитель, Od. — получатель, S — субъект, O—объект, тогда становится очевидным, что рассматриваемый нами вопрос является очень важным в лингвистических исследованиях. Таким образом, как нам кажется, мы можем значительно приблизиться к выяснению семантики языка и существования языка вообще, а также языковой коммуникации. Добавим ещё, что система языковой коммуникации характеризуется тремя видами информации: 1. основной, 2. контрольной, 3. управляющей. Это элементарная кибернетическая структура.^{35,36,37} *Языковое сообщение, как некоторое множество семантических информации, является интегральной частью системы языковой коммуникации и только в этой системе можно его правильно анализировать. Языковая коммуникация вытекает из потребностей отправителя и получателя информации. Её целью является изменять состояния субъективной энтропии партнеров канала связи*³⁸.

(Продолжим.)

JANUSZ BAŃCZEROWSKI, WIKTOR KOŁWZAN

³⁵ L. ZABROCKI, Op. cit.

³⁶ L. ZABROCKI, *Kodematische Grundlagen der Theorie des Fremdsprachenunterrichts*. „Glottodidactica”, Poznań, 1966, Nr. 1, стр. 3—42.

³⁷ L. KACZMAREK, Op. cit.

³⁸ См. очень интересные статьи: KÁROLY SÁNDOR, *Nyelvészet és kommunikáció. A MRT Tömegkommunikációs Kutató- központjának kiadása*, Budapest, 1969 II, стр. 79—93. SZÉPE GYÖRGY, *A nyelvészeti diszciplínák és a kommunikációkutatás. A MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának kiadása*, Budapest, 1969, II, стр. 127—159

A szóképzés valószínűsége

1. A képzők kvantitatív vizsgálata több szinten történhet. A képzőelőfordulások számát összehasonlíthatjuk egymással, s így a képzők csökkenő vagy növekvő sorrendben felírhatók. Világossá vált, hogy a sok származékot számláló képzőosztály (pl. *-s*, *-i*, *-ás*) a szövegben is gyakori, és az ellenkezője is igaz. A kvantitatív elemzés viszont nem elégedhet meg ilyen egyoldalú (jól-lehet nem lényegtelen) megállapításokkal. A képző kötött morféma, és ez valószínűségszámítási szempontból azt jelenti, hogy különböző morféma (sor) után való előfordulása különböző valószínűségű. Mindig más esemény valószínűsége határozza meg előfordulását, ezért megjelenése feltételes valószínűségű. Ellenkező esetben független eseményről beszélünk, amely azt jelenti, hogy A esemény bekövetkezésekor a B esemény bekövetkezése nem lesz sem valószínűbb, sem valószínűtlenebb: $P(A/B) = P(A)$ vagy $P(AB) = P(A)P(B)$, ahol P a kérdéses esemény valószínűsége. A feltételeket a kvalitatív természetű produktivitásvizsgálat írja le, ha azonban két vagy több azonos funkciójú képző járulhat adott típusú tövekhez (*órai ~ órás*, *heti ~ hetes*), intuitív utalás történik a megjelenésük gyakorisága közötti különbségre. A minőségi vizsgálatot ilyen esetekben hasznosan egészíti ki a kvantitatív kutatás.

2. Tehát adott a kérdés: milyen mennyiségi ismérvektől függ a képző előfordulásának gyakorisága pontosabban valószínűsége.

A NEMES ZOLTÁN-féle szóstatistikából írjunk ki néhány egymással szóképzési viszonyban levő szópárt és azok előfordulási számát. (Szóstatistika. EMGyK 190. sz. [é. n.])

<i>ad</i>	754	<i>adni</i>	82
<i>alkalom</i>	222	<i>alkalmas</i>	49
<i>egészít</i>	8	<i>egészítés</i>	10
<i>küld</i>	162	<i>küldhet</i>	5
<i>minőség</i>	25	<i>minőségű</i>	14
<i>rokonszenv</i>	21	<i>rokonszenves</i>	5
<i>támogat</i>	29	<i>támogatás</i>	54

A szópárok többségében az első szó előfordulása nagyobb, mint képzett párjáé, képletben

$$(1) \quad f(A) > f(A'),$$

ahol f = relatív gyakoriság.

Ennek általánosítására kiírtam az említett szóstatistikából azokat az igéket, amelyeknek *-ás* képzős alakja is megtalálható a legalább ötször elő-

forduló szavak között. 506 ilyen igét találtam. A szópárok előfordulásának mennyiségi összehasonlítását az 1. táblázat mutatja:

1. táblázat

506 szópár előfordulása közti mennyiségi viszony

A szópárok csoportjai	$f(A) > f(A')$	$f(A) = f(A')$	$f(A) < f(A')$
1—100	65	6	29
101—200	65	2	33
201—300	65	6	29
301—400	59	6	35
401—506	73	1	32
Összesen	327	21	158
Százalékos megoszlás	65,21	4,15	30,64

Elégge meggyőző az a feltevés, hogy az *-ás* képzős főnév előfordulási száma (vagy gyakorisága) kisebb, mint igei alapszaváé. Feltételezzük, hogy egy adott képzőosztályon belül maradván, a képzett szavak gyakorisága (valószínűsége) egyenlő a relatív tő gyakorisága (valószínűsége) és egy állandó szám (ξ) szorzatával.

$$(2) \quad P(A) = \xi \cdot P(A')$$

ahol $P(A')$ a (képzőosztály) valószínűsége, $P(A)$ a relatív tő valószínűsége, ξ valószínűségi változó, amely adott képzőosztályra jellemző, és véletlen ingadozást mutat.¹

A várható érték, az $M(\xi)$ kiszámítása a következőképpen történik. Az adott képző nélküli szavak előfordulási számát (token_1 , T_1) elosztjuk az adott képzős szavak előfordulási számával (token_2 , T_2), s a $\frac{T_1}{T_2}$ hányados elég nagy számú szótó esetében megközelíti a ξ várható értékét. (Itt nem a HERDAN-tól kidolgozott type-token viszonyról, hanem token-arányról van szó. Vö. G. HERDAN, Type-Token Mathematics. The Hague, 1960). Nézzük meg ezt egy példán! 223 olyan igét találunk az említett szóstatistikában, amelynek *-ni* képzős származéka előfordulását is feltüntette a szerző. A *-ni* képzőtlenek 27. 043-szor, a *-ni* képzősek 3. 263-szor fordulnak elő a NEMES ZOLTÁN által kiválasztott szövegekben. Ezek hányadosa 8,27, amely feltehetőleg jól megközelíti a ξ^{in} várható értékét (l. a 2. táblázatot).

Képletünk és számítási eredményeink óvatosságra intenek. Kevés adatból, mint amilyen a deverbális *-ság*, a *-tat*, a *-gat*, a határozószó alapszavú *-s* jeltípus (type) száma, nem számítható ki a ξ várható értéke. Másrészt az értéktáblázat alapján egyes létező és a NEMES-szótárban nem szereplő szópárok valószínűségét 0-nak kellene tartanunk, jóllehet azok más szövegben vagy beszédrészletben szerepelnek. Ezért a ξ várható értékeit egy újabb magyar szóstatistika elkészülte után ajánlatos újra kiszámítani. A (2) képlet

¹ Vö. ÉLTETŐ ÖDÖN—L. ZIERMANN MARGIT: Matematikai statisztika. Bp. 1964.

alapján mind a képzett szó, mind a hozzá viszonyítva képzetlen szó valószínűsége meghatározható. Az előbbi tehát

$$(3) \quad P(A') = \frac{P(A)}{\xi}$$

A ξ várható értéke a $M(\xi)$ tehát így adódik

$$(4) \quad M(\xi) = \frac{\sum_{i=1}^n P(A)_n}{\sum_{i=1}^n P(A')_n}$$

2. táblázat

Képző	Type	$\frac{T_1}{\Sigma f(A)}$	$\frac{T_2}{\Sigma f(A')}$	$M(\xi) \approx \frac{T_1}{T_2}$
-s(NumA)	8	2 776	90	30,84
-hat	55	11 875	607	19,58
-talan (NA)	21	6 863	431	15,87
-ni	223	27 043	2 963	8,27
-ít (NV)	17	2 416	293	8,24
-andó	4	1 362	183	7,43
-s (Σ)	238	41 700	6 725	6,20
-s (NA)	222	37 533	6 300	5,95
-ság (VN)	7	1 356	241	5,62
-tlan (VA)	13	1 963	353	5,56
-t(t)	222	21 075	3 874	5,44
-ság (AN)	84	10 667	2 077	5,13
-i (NA)	349	50 852	10 182	4,99
-tat	21	1 999	401	4,98
-z(ik)	40	5 784	1 225	4,71
-ság (Σ)	129	19 476	4 289	4,54
-ú	46	5 106	1 128	4,52
-l(ik)	31	2 818	758	3,85
-ság (NN)	38	7 453	1 971	3,78
-gal	3	618	199	3,10
-ó	278	24 493	8 365	2,92
-ás	506	30 968	17 369	1,78
-s (DA)	6	308	201	1,53

A képzett szóra jellemző ξ különböző várható értékei képzőnként, képzőfűnként. A képző utáni zárójelben levő Σ jel, a képző egészére (osztályára) utal. Egyéb rövidítések: A — melléknév, D — határozószó, N — főnév, V — ige, VN — deverbális főnév, NA — főnévből képzett melléknév stb.

3. Az elmondottakból arra lehet következtetni, hogy a morfémahatár csökkenti a szó entrópiáját. Ezt tapasztaljuk a jelezett, a ragozott és az összetett szavak valószínűségi kapcsolatainak vizsgálatakor is. A képzett szó első sorban a képzési folyamat miatt ritkább a képzetlen párjánál, másrészt azért, mert betűkben, fonémákban, szótagokban számolva hosszabb alakú. (A cikk

elején említett *egészít* ~ *egészítés* szópár a kivételek közé tartozik.) Minden egyes szó gyakoriságára legyen az képzett vagy képzetlen — hatással van az adott nyelvre jellemző szóhosszúsági eloszlás törvénye.

4. A szóalak morfémasorozata MARKOV-láncként, MARKOV-folyamatként is felfogható, amelyben egy adott morféma bekövetkezésének valószínűségét a megelőző morféma valószínűsége határozza meg. A beszéd és az írás információelméleti értelemben időben változó (sztochasztikus) folyamat, amelyben az elemek gyakorisága (száma) t_1, t_2, \dots, t_n időpontokban különbözik.

A képzett szavak és így a képzők gyakoriságára jellemző ξ valószínűségi változót a 2. táblázat állandó számként (konstansként) adta meg. Ez nem ellentmondás. A változó adott t_k időpontban (esetünkben NEMES ZOLTÁN megvizsgált szövegei végén) meghatározott értéket mutat, más t_n időpontban ettől eltérhet. A bizonyítást úgy végezhetnénk el, ha teljes szóstatisztika szövegeinek részeiből (feléből, negyedéből stb.) külön gyakorisági listák állnának rendelkezésünkre. A gyakorisági szótár betűrendben felsorolt listáinak felbontás nem a szöveg feldarabolása, ezért nem rendelkezik bizonyító erővel. Ezt láthatjuk a 3. táblázat $\frac{T_1}{T_2}$ adataiból is. Az -ó képző valószínűségi változó várható értékétől $T_2 [M(\xi) = 2,92]$ való kis eltérések arra utalnak, hogy százas szópár adatai is eléggé pontosak, és nem arra, hogy időben mekkorák az ingadozások.²

3. táblázat

Az -ó képzős szavak és párjaik gyakoriságának összehasonlítása

Szópárok csoportjai	T_1	T_2	$\frac{T_1}{T_2} \approx \xi_k$	Eltérés a $M(\xi) = 2,92$ -től
1—100	8 466	2 629	3,22	+0,30
101—200	8 526	3 005	2,83	-0,09
201—278	7 501	2 731	2,74	-0,18
Összesen	24 493	8 365	2,92	—

Adott morféma után előforduló morfémák a valószínűség különböző fokán állnak. Vegyünk néhány szóképzési példát a Nemes-féle szóstatisztikából! (A számok a szavak előfordulását adják meg.)

$$\begin{array}{l}
 (40) \text{ mese} \left\{ \begin{array}{l}
 \begin{array}{l}
 (1) \\
 \text{beli}
 \end{array} \\
 (13) \begin{array}{l}
 \delta \\
 \text{t} \\
 \text{és}
 \end{array}
 \end{array} \right. \begin{array}{l}
 (1) \\
 (1) \\
 (1)
 \end{array}
 \end{array}$$

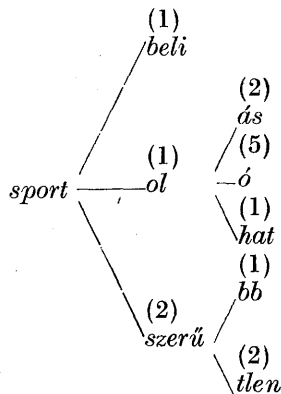
² Az információelméleti fogalmak meghatározását I. KORODI ALBERT, Bevezetés az információelméletbe, Kézirat. Bp. 1954. Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványa.

A mese főnév után két képző szerepel. Itt kicsi a határozatlanság, az entrópia, mert valószínű, hogy a *mese* után az *-l* képző következik.

$$\begin{pmatrix} A_1 & A_2 \\ 0,071 & 0,929 \end{pmatrix}$$

Az A_1 esemény a *-beli*, A_2 az *-l* képző bekövetkezése. A *mesél* szó után nagyobb a bizonytalanság, mert a három képző azonos valószínűségű.³

A *sport* szó családja már bonyolultabb gráffal ábrázolható. 3 helyen mérhető szóképzéstani szempontból az entrópia, s látható a rajzon, hogy egyik sem azonos entrópiájú.

5. A 4. pontban felvázolt elemzési módszereket nagy anyagon kellene kipróbálni, az entrópia, a redundancia értékeket kiszámítani.

NAGY FERENC

Die Wahrscheinlichkeit der Wortbildung

Die Häufigkeit eines abgeleiteten und eines nicht-abgeleiteten Wortes stehen in enger Verbindung miteinander. Die statistischen Angaben zeigen, daß der relative Stamm (z. B. *ad*, *alkalom*) in der Mehrzahl der Fälle häufiger ist als das entsprechende abgeleitete Wort (*adni*, *alkalmas*). Das Maß des Absinkens der Häufigkeit ist im Falle jeden Suffixes anders. Die allgemeine Form der Funktion ist $p(A) = \xi \cdot p(A')$, wo $p(A)$ die Wahrscheinlichkeit des Vorkommens des abgeleiteten Wortes, $p(A')$ die Wahrscheinlichkeit des relativen Stammes, ξ die Wahrscheinlichkeitsveränderliche, ξ ist die für eine Ableitungssuffixklasse charakteristische Zahl deren Wert sich abhängig von Umfang und Qualität des Textes ändert.

FERENC NAGY

³ A 0,929 más felírásban 92,9%, ugyanis a biztos esemény valószínűsége 1, a lehetetlen eseményé 0. Egy adott $p(x)$ valószínűség tehát $0 \leq p(x) \leq 1$.

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

V. N. Csernyecov
1905 – 1970

A finnugor tudományokat és a magyar őstörténet-kutatást pótolhatatlan veszteség érte. Az obi-ugor néprajz legkiválóbb kutatója, Nyugat-Szibéria régészetének kiemelkedő alakja, a vogul irodalmi nyelv megteremtője, Valerij Nyikolajevics Csernyecov 1970. március 29-én Moszkvában elhunyt.

1905-ben született Moszkvában. Tudományos pályáját Leningrádban az Északi Népek Intézetében kezdte. A 20-as és 30-as években több szibériai expedíció során végzett nyelvészeti, folklorisztikai, etnográfiai és archeológiai kutatásaival alapozta meg szerteágazó tudományos tevékenységét. A vogult anyanyelvi szinten beszélte, s ez nagymértékben magyarázza, hogy egyedülálló anyagot gyűjthetett az obi-ugorok népköltészetéből, valamint e népek társadalmi szervezetére és kultikus-vallási életére vonatkozólag.

E munka eredményeként jelenik meg 1935-ben *Вогульские сказки*. (Л. 1935.) című folklór gyűjteménye. A következő évben kiadja az első manysi— orosz szótárt nyelvtani vázlattal (В. Н. Чернецов—И. Я. Чернецова, *Краткий мансийско-русский словарь*. М—Л. 1936) és ezt hamarosan követi vogul nyelvtana is (*Мансийский (вогульский) язык: Языки и письменность народов Севера*. I. М—Л. 1937, 163—192). Közben kiveszi részét a vogul írásbeliség kialakításában. Munkácsi Bernát méltán nevezte a vogul irodalom atyjának.

Néprajzi gyűjtésének eredményeként fény derül az obi-ugorság totemisztikus duális frátria rendszerére, továbbá az addig ismeretlen nemzetségi szervezetére (*Фратриальное устройство обско-югорского общества: Советская Этнография*, 1939, № 2, 20—42; *К истории родового строя у обских угров: Советская Этнография*. Сб. статей. 1947, № 6—7, 159—183; *Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez*. Вр. 1949.). Külön tanulmányt szentelt a vogul-osztják rénszarvas-tenyésztés eredetének (*Термины средств передвижения в мансийском языке: Памяти В. Г. Богоразы*. Сб. статей. М—Л, 1937, 349—365), az obi-ugor díszítő motívumok kialakulásának. (*Орнамент ленточного типа у обских угров: Советская Этнография*, 1948. № 1, 139—157; *Исчезнувшее искусство (Узоры, выданные на бересте у манси): Советская Этнография*, 1964, № 3, 53—63), valamint e népek hiedelemvilágának (*Жертвоприношение у вогул: Сборник «Этнограф-исследователь»*, 1, Л, 1927; *Представления о душе у обских угров: Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований*. М. 1959, 114—156), és az ezzel kapcsolatos medveünnepeknek (*Периодические обряды и церемонии у обских угров, связанные с медведем: Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum*, Helsinki, 1965, II, 102—111). Az utóbbiakról készült filmfelvételeit az SZTA moszkvai Néprajzi Intézete őrzi, úgyszintén rajzait is.

Értékes nyelvészeti, folklorisztikai és etnológiai tevékenysége mellett nagy jelentőségű régészeti munkássága is, amely főleg az uráli őshaza meghatározására, az obi-ugorság etnogenezisének felderítésére, továbbá az arktikus Észak-Eurázsia benépesülése kérdéseinek és az uráli sziklarajzok problémáinak tisztázására irányult.

1960-ban Budapesten az I. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson К вопросу о месте и времени формирования уральской (финно-угро-самодийской) общности című kiemelkedő jelentőségű előadásával (Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum, Budapest, 1963, 405—411), valamint Moszkvában a VII. Nemzetközi Néprajzi és Antropológiai Kongresszuson К вопросу об этническом субстрате в циркумполярной культуре című referátumával (VII. МКАИ-ЭН. 1964) új lehetőségeket tárt fel a finnugor őstörténet-kutatás előtt. Komplex vizsgálatai alapján arra a megállapításra jutott, hogy az uráli őshaza helye az i. e. VI—V. évezredben a főleg Közép-Ázsiából, a Káspi és Aral-tó környékéről benépesülő nyugat-szibériai területre lokalizálható, ahonnan a rénszarvas vadászatra áttérő protolapp és jukagir csoportok az i. e. IV. évezred végén feltűnő szán, sí és csónak révén a kedvező szubboreális klímaváltozás periódusában vándorolnak szét. (К вопросу о сложении уральского неолита: История, археология и этнография Средней Азии, М., 1968, 41—57.) Így jön létre a Skandináviától a Jenyiszejig húzódó s az uráli népcsoportok lakóhelyének vélhető etnokulturális övezet, amely egységes díszítésű kerámiával, jellegzetes sziklarajzokkal, temetkezési szokásokkal és kőszközanyaggal jellemezhető. Az ugarság Nyugat-Szibéria ligetes-steppe vidékén alakítja ki állattenyésztő kultúráját az i. e. II. évezred folyamán (vö. Опыт выделения этнокультурных ареалов в Северо-Восточной Европе и Северной Азии: Происхождение аборигенов Сибири, Томск, 1969, 112—119). Egyes csoportjai innen a következő évezred második felében északi irányba behatolnak a tajgába és az Alsó-Ob környékén lakó archaikus uráli etnikumú halász-vadász népeiségre rátelepednek. Elterjesztik a bronzöntést, a vas használatát, a szkíta-szibériai állatstílust stb., és létrehozzák az obi-ugor etnikumot, a kétkomponensű uszty-poluji és szomszédos régészeti kultúrákat (vö. még: Очерк этногенеза обских югров: Краткие сообщения Института истории материальной культуры, выпуск IX, 1941; Основные этапы истории Приобья с древнейших времен до X в.: КСИИМК, выпуск XIII, 1946; Древняя история Нижнего Приобья, Бронза усть-полуйского Времени, Усть-полуйское время в Приобье mindhárom a Древняя история Нижнего Приобья c. kötetben М. 1953). Ezeknek zavartalan immanens fejlődését nagy-szabású monográfiában követte nyomon: Нижнее Приобье в I тысячелетии нашей эры (А. П. Смирнов, В. И. Мошинская, В. Н. Чернецов, И. М. Золотарева, Культура древних племен Приуралья и Западной Сибири, М, 1957, 136—246). A magyar őstörténet rekonstruálásában nélkülözhetetlen műveinek megjelenése előtt legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok és osztjákok etnogenezisére vonatkozóan tudományunk csak gyér feltételezésekre volt utalva.

A legutóbbi időben V. N. Csernyecov az uráli sziklarajzok monografikus vizsgálatával foglalkozott. E témáról számos cikket írt, 1964-ben pedig összefoglaló munkájának első részét is publikálta (Наскальные изображения Урала. М. 1964; О приемах сопоставлений наскальных изображений: Советская Этнография, 1969, № 4, 107—113; Наскальные изображения Урала. Автореферат. М., 1970; Nyugat-szibériai sziklarajzok. Ethnographia. 1958. 1—3. szám: 3—11). A második kötet megjelenése várható.

Csak magyar szempontból fontos műveit említettük. V. N. Csernyecov egész sor néprajzi és régészeti munka szerkesztője, valamint a Szovjetszkaja Etnografija c. folyóirat szerkesztőségi tagja volt. Keze alól került ki Nyugat-Szibéria komplex történeti vizsgálatának új kutató nemzedéke.

Valerij Nyikolajevics tudásának tárháza és vendégszerető otthona a hozzáforduló magyar kutatók előtt mindig nyitva állt. Szeretetre méltó közvetlen egyéniségét két magyarországi látogatása alkalmával (1958-ban és 1960-ban) azok a hazai szakemberek is szívükbe zárhatták, akik korábról nem ismerték.

Fájdalom, hogy a tevékeny életét megkoronázó „tudományok doktora” fokozatot, e szép kitüntetést már nem érthette meg. Értekezésének megvitatása, ünneplése helyett örök búcsúra, a végső kegyelet lerovására gyülekeztek barátai, tisztelői, tudóstársai.

Kitűnő tudóst, melegszívű embert, s hazánk igaz barátját gyászoljuk benne. Idő előtti halálát a magyar tudomány veszteségének is tekintjük.

A méltó tisztelgést emléke előtt az jelentené, ha gazdag életművének eredményeit a maga teljességében megismernénk és a tudomány közkincsévé tennénk.

VERES PÉTER

III. Nemzetközi Finnugor Kongresszus Tallinn, 1970. augusztus 17 – 23

Az 1960. évi budapesti és az 1965. évi helsinki kongresszus után 1970 augusztusában Tallinnban találkoztak a finnugor nyelvészet, néprajz, régészet és embertan, valamint a finnugor népek zenéjének és irodalmának tudósai, kutatói.

Az egyhetes kongresszuson 19 ország közel 500 szakembere vett részt. A legnépesebb küldöttség a szovjet (a résztvevők névsora szerint 215 tagú, ebből 100 észti), a finn (mintegy 100 tagú) és a magyar (kb. 85 tagú) volt. A finnugor kongresszusok történetében — beleértve az 1921 és 1936 között megrendezett öt finnugor kongresszust is — ezen jelentek meg először valamennyi finnugor nép képviselői (Petroskoiból például 15, Joskar-Olából 14, Szaranszkból 13, Sziktivkarból 12, Izsevszkből pedig 9 kutató).

A tudományos programból a plenáris üléseken elhangzott fő előadásokat említjük meg. A kongresszus augusztus 17-i megnyitója után E. ITKONEN „Betrachtungen zur zeitgenössischen Forschung der finnisch-ugrischen Laut- und Formenlehre”, BO WICKMAN „Lappish Linguistic Research in Sweden” és ORTUTAY GYULA „Die archaischen Schichten unserer Volksmärchen” címmel tartott előadást. Augusztus 18-án K. MARK „Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie”, 19-én V. I. LITKIN «О вокализме непервого слога финно-угорских языков», a zárónapon pedig LAKÓ GYÖRGY „János Sajnovics und die finnisch-ugrische Sprachvergleichung” című előadását hallottuk, az utóbbit észti nyelven. (Valamennyi felsorolt dolgozat teljes terjedelmében megjelent a Советское Финно-угроведение VI. évfolyamának [1970] 3. számában.)

A kongresszuson megtartott mintegy 300 előadás zöme különféle szakosztályüléseken hangzott el. A 14 szekció a következő volt (zárójelben az elő-

zetes program szerint meghirdetett dolgozatok száma áll): általános finnugor nyelvészet (31), finnségi nyelvek (52, ebből észti: 22, finn: 10), lapp nyelv (6), volgai nyelvek (16), permi nyelvek (10), ugor nyelvek (41, ebből magyar: 30), szamojéd nyelvek (6); archeológia (28), antropológia (10), etnográfia (28), hitvilágszokások (12), folklór (27), népzene (9) és irodalom (25).

Az alábbiakban a hét nyelvészeti szekción elhangzott 159 nyelvészeti előadáshoz fűzők néhány megjegyzést. (E dolgozatok részletes ismertetése a feltehetően hamarosan megjelenő kongresszusi kiadvány recenzensének feladata lesz.)

Örvendetes az általános uráli és finnugor nyelvészeti előadások viszonylag nagy száma (a nyelvészeti előadások 20%-a). A hangtan köréből szó volt a finnugor mássalhangzó-fonémákról, a hosszú vokálisokról, az uráli vokalizmusról (altaji szempontból) és a magánhangzó-harmóniáról. Az alaktani tanulmányok témái: az uráli nyelvek morfológiájának forrásai, az uráli-indoeurópai alaktani kapcsolatok, a finnugor ige, igevonzatok, a finnugor névszótövek, a tárgyeset, az *-n* genitivus-rag, a pluralis 3. személyének ragja, a homomorfia, valamint a finnugor helyhatározói rendszer. A szókészlet területéről a keleti finnugor nyelvek iranzimuszairól és a finnugor alapnyelv indoeurópai jövevényszavairól hallhattunk előadást, és felvetődött a koreai-finnugor etimológiai egyezések hipotézise is. Az elvi jellegű dolgozatok közül megemlítem az urálistika és az areális nyelv kutatás kapcsolatával, a finnugor egység létének kérdésével és a proto-finnugor—proto-indoeurópai összefüggésekkel foglalkozó munkákat. Mondattani előadás egy volt, a finnugor aktív-passzív mondatviszonyokról, az esetek használatáról.

Számításaim szerint a kongresszuson 37 hang-, 43 alak- és 11 mondat-tani, valamint 24 szókészleti tárgyú felolvasás hangzott el. Sajnos a mondat-tani témájú dolgozatok számaránya (az összes dolgozatnak 7 százaléka) még mindig elenyésző. Érdekes, hogy finn alaktani kérdéssel egyetlen dolgozat sem foglalkozott, míg a szamojéd alaktannal négy, a magyarral pedig tíz. A hét folyamán mindössze két vogul nyelvészeti előadást hallhattunk, viszont ötöt pusztán a mordvin hangtannal kapcsolatban.

A kongresszus alatt a Nemzetközi Finnugor Bizottság (NFgrB) több ízben összeült, és a következő határozatokat hozta:

1. Mivel a finnugrisztika fogalma kitágult, és a finnugrisztikának új centrumai jöttek létre, az NFgrB tagjainak számát kétszeresére emelte. A bizottság tagjai a jövőben: Hajdú Péter, Kálmán Béla, Király István, K. Kovács László, Lakó György, László Gyula és Ortutay Gyula (Magyarország); E. Itkonen, A. J. Joki, V. Kaukonen, L. Posti, P. Ravila, N. Valonen és K. Vilkkuna (Finnország); P. Ariste, K. Majtyinszkaja, K. Mark, B. Szerebrennyikov és E. Sögel (Szovjetunió); K. Bergsland (Norvégia); B. Collinder (Svédország); J. Perrot (Franciaország); G. Sauer (NDK); W. Schlachter (NSZK); Th. A. Sebeok (Egyesült Államok) és V. Skalička (Csehszlovákia).

2. Az NFgrB budapesti határozata szerint finnugor kongresszust azok az országok rendeznek, amelyekben finnugor nyelveket beszélő népek laknak. Ezért a bizottság úgy döntött, hogy a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus 1975 szeptemberében Budapesten lesz.

3. Az NFgrB véleménye szerint a kongresszuson — különösen a plenáris üléseken — elhangzó előadásokat élénkebb vitáknak kellene követniük, mint a múltban. E viták az adott kérdés jobb megoldását segítenék elő. Ezért aján-

latos lenne a kongresszusi előadásokat idejében megjelentetni. A kongresszuson csak az előadás kivonata hangoznék el, és a felkészült hallgatóság az időnyereséget beható tanácskozássra használhatná fel.

4. Az NFgrB véleménye szerint a kongresszusokra a jövőben részvételi díjat kellene fizetni, hogy a kongresszus anyagi alapja megszilárduljon.

5. Az NFgrB megállapítja: célszerű lenne a kongresszusok közötti időszakban szakszimpozíciókat rendezni — amelyeken az időszerű kérdéseket megtárgyalnák —, és a különböző szakosztályok tudósainak szorosabb összmunkáját megszervezni.

6. Az NFgrB 1971—75 között Ortutay Gyula akadémikust nevezte ki elnökének, helyettesének pedig Paul Ariste és Kustaa Vilksu akadémikust.

Az igen sokrétű tudományos programot kulturális és társadalmi események tették még színesebbé és változatosabbá. A résztvevők augusztus 16-án kolhozt és állami gazdaságot látogattak meg; érkezésünk után pár órával megismerkedhettünk az észtl vendéglátással, az észtl konyhával. Augusztus 17-én a Várban az Észtl Tudományos Akadémia elnöke tartott kellemes hangulatú fogadást. Két nap múlva a tallinni szabadtéri múzeumban látványos népi táncal tarkított észtl népzenei hangverseny szórakoztatta a résztvevőket. Augusztus 20-án 17 autóbusszal Tartuba, az észtl egyetemi városba kirándult a küldöttség. Az egyetemi fogadás és az egyetem megtekintése után az Észtl Néprajzi Múzeumot látogattuk meg, ahol a kongresszus résztvevőinek tiszteletére finnugor kiállítást rendeztek. Este a Vanemuine színházban tartalmas művészi programot élveztünk (különösen a műsor első része volt nagy élmény — a színház férfikara észtl népdalokat adott elő). Augusztus 21-én a tallinni Estonia színház koncerttermében felejthetetlen kóruskoncerten vettünk részt. 22-én pedig a Balti-tenger partján, a gyönyörű környezetben fekvő Tuljak kávéházban, az Észtl Minisztertanács fogadásán búcsúztunk el egymástól: ha előbb talán nem is, de 1975-ben Budapesten, a IV. finnugor kongresszuson feltétlenül találkozunk!

PAUL ARISTE professzor, a kongresszus szervező bizottságának elnöke a kongresszus előtt Budapesten kijelentette, hogy az észtl népnek ez lesz az első nagyszabású kongresszusa, „az első olyan kongresszusa, amelyről úgy érzi, hogy ablakot nyit az észtl kultúrának az egész világ előtt, és az egész világnak megmutatja az észtl nemzeti kultúrát a finnugor kongresszus tudományos témái mellett” (P. ARISTE szavait idézi ORTUTAY: I. OK 26 [1969], 447). Észtl rokonainknak ez valóban sikerült. A nagy körültekintéssel és figyelemmel, hibátlanul megrendezett kongresszuson, az észtlországi egy hét alatt látóköriünk és baráti körünk is szélesedett. Köszönettel tartozunk mindazoknak, akik hozzájárultak ahhoz, hogy jól érezzük magunkat.

ZAICZ GÁBOR

Suomen murteiden sanakirja. Koevihko

Helsinki, 1970

Néhány évvel ezelőtt Helsinkiben járván, ha csak egészen futólag is, de módomban volt a Finn Nyelvjárások Szótárának alkotóműhelyébe személyesen bepillantani. Csodálkozással és csodálattal töltött el az az imponálóan gazdag, példásan rendezett és tárolt anyag, amelyből finn kollégáink ezt a szótárt készítik; valamint az a lelkesedés és ügyszerelet is, amellyel a rendelkezésünkre álló igazán rövid idő alatt próbáltak bennünket, odalátogató magyar nyelvészeket e céduletenger rejtelseibe legalább valamennyire beavatni.

Érthető tehát, hogy készülő szótárunk próbafüzetét nagy érdeklődéssel vettem kézbe. Hiszen ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy e hatalmas munkát igen jelentős fázisához érkezett, s hogy talán már nincs messze az idő, amikor magával a kész szótárral ismerkedhetünk.

A 140 lapra terjedő próbafüzetet rövid előszó vezeti be TUOMO TUOMI tollából.¹ Ebből megtudjuk, hogy a szótár gyűjtési munkálatai a század elején kezdődtek el, s egyszer már az 1940-es évek vége felé lezárultak. Ekkor a szócikkek készítését is elkezdték, sőt a Virittäjä című folyóirat 1948–49–50-es évfolyamában próbaszócikkeket is tettek közzé. Az akkor még viszonylag kis létszámú munkaközösség azonban időközben kibővült, s ez pótgűjtések végeztetését tette lehetővé, amit a munkaközösség vezetősége — úgy látszik — szükségesnek tartott. Ugyanerre az időre, tehát körülbelül a 60-as évekre esett a szerkesztési elvek megfogalmazása is. A most kiadott próbafüzet szócikkei ezek alapján készültek; a szótár szerkesztői ily módon kívánják használhatóságukat lemérni. Próbaszócikkeket az A, E, F és H betűvel kezdődő anyagból úgy válogatták össze, hogy egyrészt meglehetősen hosszú összefüggő részek kövessék egymást, amelyekből a szerkesztési elvek elég világosan kitűnnek; másrészt, hogy a közleményben különböző fajtájú szócikkek kapjanak helyet, s így a szakemberek a leendő szótár szócikktípusai felől általánosságban is tájékozódhassanak. — A szócikkrás elvei különben a munkaközösség kollektív munkáját tükrözik: a munkatársak összgyűjtötték problémáikat, ezeket hetenként közösen megbeszélték, s együttesen oldották meg.

De ismerkedjünk meg kissé most már magával a próbafüzetben foglalt szócikk- anyaggal. Az első, ami szembetűnik, a sok dőltszedés. Ez világosan mutatja, hogy a szerkesztőség arra törekszik: szótárunk minél több nyelvjárási szöveget nyújtson. Éppen ezért adataikat minden esetben teljes mondatba ágyazva közlik, nyilván azzal a céllal, hogy a szótár használója ne csak valamely szó nyelvjárási alakváltozatát ismerhesse meg, hanem azt a természetes nyelvi környezetet is, amelyben az illető változat előfordul. Az értelmezés, amely a címszó, szófaji meghatározás és a nyelvjárási előfordulásokat tartalmazó példamondatok között áll, rendszerint igen rövid, tömör, alig egy-két szóra terjed, ami egyenesen következik a szerkesztőknek abból a törekvéséből, hogy minél gazdagabb példatárat nyújtsanak. A szócikkek felépítése tehát általában a következő: köznyelvi helyesírású címszó; szófaji megjelölés lehetőleg egyetlen betűre rövidítve; értelmezés; nyelvjárási előfordulások példamondatokba ágyazva, előzőleg megállapított elvek szerinti elnagyolt átírásban. Minden egyes példamondat után áll a szedésű rövidítés jelzi az előfordulás nyelvjárási hovatartozását. (Kicsit sajnáljuk, hogy ezeknek a rövidítéseknek a feloldását a próbafüzet nem adja meg, hanem csak a Virittäjä 1950-es évfolyamában közölt rövidítésjegyzékhez és nyelvjárási térképhez utasítja az olvasót.) A példamondatokat | jel választja el egymástól; a || jel azt jelzi, hogy a szokásostól eltérő, ritka szóhasználatot tükröző példák következnek. — Több jelentésű szavak esetén a szócikk felépítése csupán annyiban módosul, hogy az egyes jelentéseket, illetőleg a hozzájuk tartozó példaanyagot a címszóval azonos szedésű, s ezért jól szembetűnő arab számok vezetik be.

Azokból a szócikkekből, amelyeknek a címszava összetett szó, megtudjuk, hogy a Finn Nyelvjárások Szótárának szerkesztősége híve az úgynevezett „bokrosítás”-nak. Az azonos előtaggal bíró összetett szókat ugyanis közös szócikkbe foglalja össze. Így például az *aalto* |*järvi* címszó alatt az *aaltokaari* és *aaltokansi* összetételeket is megtaláljuk. Ez néha meglehetősen hosszú szócikkeket eredményez, hiszen például a 22 *alas*-előtagú összetett szó mind az *alas* | *kaateella* címszó alatt található meg. Kétségtelen azonban, hogy a próbafüzetben érvényesülő szerkesztési ée — főként — tipográfiai eljárás olyan, hogy az elizagásús semmi nehézséget nem okoz, még akkor sem, ha például az ember az *alaslamuinen* szót keresi, amely e hosszú szócikk közepe táján helyezkedik el. Az ilyenféle szócikkekből ugyanis az előtag (tehát az *alas*-) csak egyszer szerepel, a címszóban; a többi összetétel kötőjellel bevezetett utótagjai pedig (pl. *-kaari*, *-kansi*) szoros betűrendben, a címszóval (tehát az *alas* | *kaateella*-val) azonos betűtípussal szedve követik egymást; természetesen mindegyikük értelmezéssel ellátva és példamondatokkal illusztrálva, pontosan úgy, mint a címszó, vagy a szótárban szereplő bármely egyszerű szó.

A próbafüzet áttanulmányozása közben különben csak tovább erősödött bennem az eddigi meggyőződés, hogy bizonyos nagy általánosságban vehető lexikográfiai elveken túl egy kicsit minden szótár öntörvényű, s minden szótár szerkesztőjének vagy szerkesztőségének azokat a sajátos kereteket kell megtalálnia és kiépítenie, amelyeken

¹ A próbafüzet érdemben való áttanulmányozásához a finn nyelvet sokkal alaposabban kell ismerni, mint ahogy én ismerem. Ezúton köszönöm KORENCHY ÉVA kollégámnak, hogy ilyen vonatkozású problémáimban volt szíves eligazítani.

belül az éppen ott és akkor szótárrá szerkesztendő nyelvi anyag legcélszerűbben elrendezhető. Jellemző például, hogy ugyanazokat az elveket, amelyeket a Finn Nyelvjárások Szótára esetében a próbafüzet alapján helyeselni tudok, vagy legalábbis el tudok fogadni, az esetek többségében egyáltalában nem alkalmazhatnám, vagy legalábbis nem kívánám alkalmazni mint szerkesztő az Új Magyar Tájszótár készítése közben. (Elsősorban a bokrosításra és a nyelvjárási adatoknak csakis teljes mondatokban való közlésére gondolok itt.) Pedig végső soron mind finn kollégáink, mind mi magunk a nyelvjárási szókincs elemeit óhajtjuk szótárba foglalni. Csakhogy e legfőbb jellemzőn kívül mindegyikünk anyagának számos olyan sajátossága van még, amelyeket szerkesztés közben figyelembe kell venni.

A Finn Nyelvjárások Szótárának próbafüzete mindenesetre igen gondos munkáról, a szerkesztők és a munkatársak kiváló szakértelméről tanúskodik. Arra enged következtetni, hogy ez a szótár, amely most már — úgy látszik — igazán rálépett a megvalósulás útjára, rendkívüli nyeresége lesz nemcsak a finn, hanem a nemzetközi dialektológiának és lexikográfiának is.

B. LÓRINCZY ÉVA

Saaremaa ja Sajaanideni ja kaugemalegi

Koostajad: A. VALMET, P. PALMEOS, J. PEEGEL. Tallinn, 1970. 227 l.

A harmadik nemzetközi finnugor kongresszus tiszteletére néhány könyv jelent meg az Észtt SZSZK-ban, többek közt a most ismertetendő kiadvány is. Műfaja nagyon szerencsés. A tudományt magas fokon népszerűsítő mű és ugyanakkor forrásértékű. Van benne néprajz, folklór, nyelvészet, történelem, útleírás, és ami ugyancsak nem lényegtelen, 62 itt először megjelenő, változatos és érdekes témájú fénykép egyes finnugor népek életéből. A könyvet két térkép egészíti ki. Az egyik az észtt nyelvjárásokat tünteti föl, a másik a Szovjetunió területén élő finnugor népek elhelyezkedését.

A könyv tanulmánygyűjtemény. Tizenkilenc szerző: nyelvészek és néprajzkutatók bejárták a Szovjetuniót, mint a könyv címe is elárulja, az észtt Saaremaa szigetétől a Szaján hegységig, sőt még tovább is, mert az egyik tanulmány egy Vladivosztk környéki észtt településről szól.

A szerzők neve és a tanulmányok tárgya a következő: J. PEEGEL (Saaremaa szigete), A. VALMET (a nyugati észtt tengerpart), V. ALTOA (Selja, az északkeleti észtt tengerparton), H. KEEM (Uganda, déli észtt), P. KELDRIMÄGI (Setumaa, délkeleti észtt), S. NIIGOL (Leim és Lutsi, észtt nyelvshzigetek lett környezetben), V. PALL (észtt helynevek), E. VÄÄRI (lívek), P. ARISTE (vótok), A. LAANEST (izsórok), P. PALMEOS (déli karjalaiak), T. R. VIITSO (vepszék), E. ÖUNAS (kolai lappok), R. PÖLD (mordvinok), P. KOKLA (csere-miszek), A. R. HAUSENBERG (zürjének), T. SEILENTHAL (osztjások), A. KÜNNAP (kamaszszok), M. MÁGER (a távol-keleti észtt).

Mindegyik tanulmány olyan, mint egy színes riport, de ugyanakkor tudós szerző alapos munkája. Mivel a szerzők túlnyomó többsége nyelvész, így minden cikk közöl terjedelméhez mérten elég bő és friss nyelvi anyagot. Az „expedíciók” mind egészen frissek, az elmúlt évtizedben történtek, és emberi közelségbe hozzák a kis népeket és néptöredékeket. Van olyan kis néptöredék is, amelyről ez lesz talán az utolsó „helyszíni tudósítás”.

Megrendítő a leírás a kamaszok történetének utolsó fejezetéről. Régebben rénszarvastenyésztők, vadászok és halászok voltak, mint a többi szamojédok. Életmódjuk eltért a környező altaji törzsekétől, akiknek a háziállata a ló, szarvasmarha, juh és kecske volt. A kamaszok mint rénszarvastenyésztők, nomádok voltak, nyáron a hegyekben, télen a völgyekben legeltették rénszarvasaik, kúp alakú sátorban laktak. Oroszok csak mintegy száz esztendeje telepedtek meg azon a vidéken. Éhínség nem tizedelte meg a kamaszokat, de a járványok ellen tehetetlenek voltak. A civilizációval több új betegség és a pálinka is bevonult a kamaszok életébe. Az új jövevények nem tisztelték a helyi szokásokat, vadászták a kamaszok rénnyárait, birtokba vették a legjobb halászó helyeket és vadászterületeket. A modernebb fegyverekkel kipusztították a vadakat. A kamaszok alumaradtak. Szabadon engedték rénszarvasaikat és letelepedtek a faluban. Megindult a gyors asszimiláció a vegyes házasságokkal. Ma mintegy félszáz kamasz eredetű személy él Abalakovában, de azok közül ma már csak egyetlenegy emlékszik ősei nyelvére (211–2).

A vótót száz évvel ezelőtt még mintegy ötezren beszéltek. Ma PAUL ARISTE szinte minden élő vótul beszélőt személyesen ismer. Meleg szavakkal emlékezik meg vót barátairól, akiktől nyelvi és népköltészeti anyagot gyűjtött. 1942-ben még 300—400 lehetett a vótul beszélők száma, de már mind kétnyelvűek voltak, és ekkor találkozott az olyan utolsó vót aggastyánnal, aki még alig tudott oroszul. Mivel az új nemzedék már nem beszél vótul, és a legfiatalabb vótul tudó is 60 éves, alig egy évtized múlva ők is a kamaszszok sorsára jutnak. Közlöm fordításban a tudós professzor beszámolójának utolsó bekezdését: „Versenyt futok a vótul tudókkal. Majd elválik, melyikünk bírja tovább. Vajon én hagyom-e abba a vót nyelvi anyag gyűjtését, vagy kihalnak-e előbb azok, akiktől még gyűjteni lehetne. Mégis azt szeretném, ha még lehetne vót nyelvet hallani és vót hagyományokat följegyezni, akkor, mikor már nem növekszik többé 13 kötegni «Vót etnológia» c. gyűjtésem. Amíg él a vót nyelvi, addig eljutunk általa az egykori vót világba. A vót nyelvre túlságosan gyorsan pusztul. Mikor ezen írásom korrektúráját kézhez kaptam, már örökre távozott Kórvótula nyelvűművész, Katja Jovleva és a jó elbeszélő Oleksei Dmitrijev” (99).

Sajnos, nemcsak a kamaszok és vótok állnak a kihalás szélén, hanem a lívek is, akik közül már alig kétszáz beszélő anyanyelvét. Az izsór nyelvet beszélők száma is egy évszázad alatt 18 ezerről ezer alá szállt le. A tveri karjalaiaknál az ifjúság többsége már nem beszél ősei nyelvét. Egyre csökken a vepszélű beszélők száma is, ugyanígy a kólai lappoké. Éppen azért fontosak ezek a hiteles tudósítások, mert néhány évtized múlva már hiába küldenének szakembereket ezekre a területekre. Intő példa ez nekünk is, hogy óhatatlanul pusztuló nyelvjárásainkat még idejében rögzítsük, mielőtt még az azt beszélők sírba szállnának.

Érdekes tudósítás a könyv utolsó fejezete a távol-keleti kis észt kolóniáról. A századfordulón majdnem kétszáz észt család települt át főleg Hiiumaa és Muhu szigetéről Vlagyivosztk közelébe. Két falut alapítottak, Lindát és Liivikülát. Egyetlen személy él már csak az 1898-ban áttelepültek közül. Kezdetben kínaiak szomszédságában éltek, és javarészü meg is tanult kínaiul. Előfordultak a kínaiakkal vegyes házasságok. Volt saját újságjuk és iskolájuk. Ma már a fiatalság közül kevesen tudnak észtül, az újság és az iskola is orosz nyelvű lett, de még 1960-ban is adtak elő észt nyelvű színdarabot.

Természetesen nemcsak kihálófélben levő kis néptöredékekről van szó a könyvecskeben, hanem arról is hírt kapunk, hogy a zürjének, cseremiszek és mordvinok milyen nagyszerű igyekezettel építik ki a szovjet időkben saját népi kultúrájukat, hogyan bontakozik ki a népi hagyományokra épülő művészet és irodalom ezeknél a népeknél.

A könyv olvasása közben jutott eszembe, hogy milyen alkalmas lenne ez a munka egyetemi segédkönyvnek is. Nálunk is mennyire élményszerűbb lenne a finnugor népek és nyelvek oktatása ilyen elevenen megírt, élményekben gazdag könyvből. Vagy a könyvet kellene lefordítani, vagy egy hasonló gyűjteményt összeállítani olyan magyar tudósok élményszerű beszámolóival alapján, akik a közelmúltban jártak a cseremiszek, zürjének és lappok közt.

Az értékes és érdekes műben csak egyet hiányolok. Nagyon megkönnyítené a tájékozódást, ha a két vázlatos — nagy területet felölelő — térkép mellett mindegyik tanulmány mellett egy kis térképet találnánk, amely az előforduló helyneveket is tartalmazná, és így alkalmunk volna valamilyen ismertebb városhoz viszonyítani őket.

A könyv méltó módon képviselte az észt tudományt, bárcsak mi is több hasonló értékű és érdekességű művel ünnepelehetnénk majd az 1975-ben Magyarországon rendezendő 4. kongresszust.

KÁLMÁN BÉLA

Rosemarie Radomski-Brachwitz: Ostjaksische Ortsnamen

Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel. Kiel 1969. 240 l. + 3 tkp

A finnugor névtan művelői, akik a Szovjetunió területén kívül élnek, igen nehéz helyzetben vannak. Jól kell ismerniük az orosz nyelven kívül az általuk kutatott finnugor nyelvet is. Helyszíni vizsgálataikat akadályozza, hogy a finnugor népek általában ritkán lakott területeken laknak, a települések megközelítése gyakran elég nehéz. Nagy területeket kellene a kutatóknak bejárniuk, hogy a hallott helyneveket azonosítsák. Részletes térképekkel kellene rendelkezniük. Össze kellene gyűjteniük a helyi — rendszerint kéziratos — történeti anyagot is. Mindehhez hozzájárul, hogy az ilyen följegyzések

legtöbbször a nyelvet egyáltalán nem vagy alig ismerő orosz térképészek és közigazgatás tisztviselők művei.

A fent említett nehézségek nagyrészt a személynévkutatásra is vonatkoznak. A hivatalos névadás ugyanis teljesen oroszos, és nem mindig egyezik a valódi névhasználattal. A valódi névhasználat megállapításához pedig ugyancsak igen alapos terepmunkára volna szükség.

Nagy számban találunk ugyan hely- és személynéveket a századforduló nagy utazóinak feljegyzéseiben, de ezek azonosítása nem mindig egyszerű. Gondoljunk csak arra, hogy mennyire változékony a mikrotoponimika nálunk is, hogy dűlőneveink nagy része száz évnél fiatalabb, és mégis számos múlt századi dűlőnevet ma már alig lehet azonosítani. Ezért mindenképpen nagy és dícséretes vállalkozás R. RADOMSKI—BRACHWITZ munkája. Szerzője, a közelmúltban elhunyt W. Steinitz tanítványa igen otthonosan mozog az osztják nyelven. Gazdag irodalom alapján dolgozta fel a témát, és számos ritka, kéziratoss anyaghoz is hozzájutott.

A dolgozat a bevezető fejezetek után foglalkozik a névtípusokkal, a földrajzi alapszókinccsel. Ezután következik az előtag, a jelzők számbavétele és osztályozása (állat, növény, geofizikai tulajdonság, helyzet, gazdaság, közlekedés, település, népiség, vallás és egyéb elnevezések alapján). Ezután foglalkozik az összetételek morfológiai típusaival, majd az orosz interferenciával.

Dolgozata második felében eredet szerint különíti el az osztják és nem-osztják neveket. Az utóbbiak között előfordulnak orosz, zürjén, vogul, jurák, szelkup és ket eredetűek is, valamint ismeretlen eredetű nevek.

A disszertációt összefoglalás, irodalomjegyzék és földrajzi alapszavak jegyzéke egészíti ki. Az irodalomból hiányolom Reguly Úrali térképét. Az igaz, hogy nehezen olvasható és elsősorban vogul, valamint jurák helyneveket tartalmaz, de akad benne osztják is. A könyv három térképe közül az első a makrohidronimiáról tájékoztat, a második a 'folyó', a harmadik a 'tó' jelentésű alapszavak változatairól. Szívesen vettünk volna még több térképvázlatot.

Eredményeit a következőkben foglalja össze: Az osztják helynevek

1. Önálló szavakból alakultak. Két- (ritkán több-) tagú névszói összetételek.
2. Az összetételek jelzős szerkezetűek. Első tagjuk (a jelző) jelöletlen vagy toldalékos névszó, a második (az alapszó) földrajzi köznévv.
3. Az összetett szavak szoros kapcsolatot alkotnak. Egyszerű köznévv ritka.
4. A nevek legtöbbször „beszélő nevek”, jelentésük felismerhető és érthető. Az érthetetlen nevek rendszerint átvételek vagy torzulások.
5. A jelző rendszerint egy természeti tulajdonságra vagy a tereptárgy funkciójára, jelentőségére vonatkozik.
6. Az alapszó egy földrajzi köznévv, pl. 'folyó', 'tó' stb. A mikrohidronimikában az alapszó jelentése nagyon speciális lehet.
7. A helynevek hang- és alaktanában nem figyelhető meg semmilyen toponimikai sajátosság vagy különbség. A szókinccs lehet nagyon konzervatív. A helynevekben előforduló szavak némelyike kiveszett a helyi nyelvjárásból, esetleg az egész osztják nyelvterületről.
8. A tulajdonnevekben vannak olyanok is, amelyeknek a motivációja csak az elnevezéskor lehetett meg (eseménynevek) vagy idők folyamán megszűnt (pl. a vejszés folyóban nincs már vejsze, a bálványos folyó mellett nincs bálvány). Az ilyen nevek a folyónevek között elég ritkák.
9. Az osztják helynevek köznévi eredetének tudata még eléggé eleven. A helynevek ugyanis viszonylag újak és sem írásos forma, sem lakosságcsere, sem nyelvjárási eltolódás nem szigetelte el őket a köznévi formáktól. Ezért lehetnek ugyanazon névnek nyelvjárási változatai.

10. A névanyag legfeljebb 500—600 éves. Lényegesen régebbi obi-ugor helynévanyag az Ob-vidéken nem bizonyítható meggyőző módon.

11. A mai osztják nyelvterületen az eredeti osztják nevek és résznevek előfordulhatnak más eredetű nevekkel keverve. Ilyenkor részben substratum-, részben superstratum-jelenségekkel állunk szemben.

KÁLMÁN BÉLA

**Sz. Kispál Magdolna—F. Mészáros Henrietta:
Északi osztják kresztomátia**

Finnugor Jegyzetek XVIII. Budapest, 1970. Tankönyvkiadó. 176 l.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara jelentette meg ezt a jegyzetet, hogy elősegítse a magyar nyelv és irodalom szakos hallgatók finnugor nyelvészeti képzését. Ugyanebben a sorozatban már megjelent a finn és a mordvin jegyzet, és valószínűleg rövidesen kézbe vehetik a hallgatók a cseremiszt és a votjákot is.

Az északi osztják nyelvjárások chrestomathiaszerű feldolgozását, a nyelvtanokat és a szövegkiadásokat tekintve meglehetősen gazdag anyag áll a kutatók rendelkezésére. A jelen chrestomathia szerzői tehát bőséges forrás- és példanyag birtokában foghattak munkához. Céljuk az volt, hogy „összefoglaló áttekintést” adjanak az „északi nyelvjárás-csoportról, továbbá az északi nyelvjárások valamelyikére alapozott irodalmi nyelvi kísérletekről” (4). Ez a célkitűzés sokat ígérő, hiszen az eddigi nyelvtanok, illetve nyelvtani vázlatok jobbára idegen nyelven jelentek meg, s indokoltnak látszott, hogy az eddig elért eredményeket az egyetemi oktatásban egy magyar nyelven íródott chrestomathia foglalja össze.

A bevezetésben (3–5) a szerzők az osztjákok lakóhelyéről, lélekszámáról, életmódjáról, a nyelvjárások felosztásáról stb. szólnak. Ezt egy szűkre szabott bibliográfia (6–7) és a rövidítések jegyzéke (8–10) követi. Maguk az északi osztják nyelvjárásokat bemutató rész a következőképpen tagolódik: a színjai nyelvjárás hang- és alaktana (STEINITZ Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen c. műve alapján) (11–46), északi (színjai, obdorszki, szigvai [REGULYtól], Vogulka-forrásvidéki [PÁPAYtól], suriskári, muzsi, kazimi, serkáli) nyelvjárás szövegek (47–73), a kazimi „irodalmi” nyelv hang- és alaktana (75–114), északi (obdorszki, kazimi, suriskári, serkáli) osztják „irodalmi” nyelvi szövegek (115–137), szójegyzék (139–171).

A nagy érdeklődéssel és várakozással kezünkbe vett műnek már a bevezetőjében nem eléggé megalapozott közlésekkel találkozunk:

1. A nagy kiterjedésű nyelvterület egyáltalán nem magyarázza „természetszerűleg” azt a tényt, hogy az osztják sok nyelvjárásra bomlott (4). Más népek is élnek hatalmas területen anélkül, hogy olyan mélyreható nyelvjárás különbségeket mutatnának, mint az osztják. Gondoljunk csak a tunguzra, az eszkimóra és a tundrai jurákra. Ez annyit jelent, hogy ennek egy magától értetődően magyarázott és kutatott ténynek kell lennie. Éppen ebben az összefüggésben hangsúlyoznunk kell, hogy az osztjákok nem élnek egymástól izoláltan, mert az Ob eleven kapcsolatot teremt közöttük, továbbá nagyfokú a lakosságnak gazdasági és más okokból (házasság!) való mozgékonyasága, amint ezt az úti beszámolók tanúsítják.

2. A nizjami nyelvjárás nem vonható „alaktanilag” olyan egyszerűen az északi csoporthoz, mint ahogyan ezt a 4. oldalon olvashatjuk. Az alaktan területén ugyanis számosabbak ennek a nyelvjárásnak azok a sajátosságai, amelyek a déli csoporttal községek (vö. STEINITZ, OstChr.² 12). Más a helyzet a fonológia és a szókészlet területén, erről azonban a szerzők nem beszélnek.

3. Nem helytálló megállapítás, hogy a szurguti nyelvjárás három „tájnyelv”, nevezetesen a tremjugánira, a jugánira és a „szurgutira” oszlik. Végeredményben ide sorolható még az ismertebbek közül a pimi, a malij jugáni, továbbá a likriszovszkojei és a vartovszkojei, ahol éppen az utóbbi kettő jelentősen eltér a tremjugánitól és a jugánitól. Homályos, hogy mit értenek a szerzők „szurguti tájnyelven”.

4. Az a kijelentés, hogy a három nyelvjárás-csoport (déli, keleti, északi) között kölcsönös megértésről „szó sem lehet” (4), ebben a formájában aligha helyes. Mint ahogyan csaknem mindenütt, itt is elcsúsznak a határok, azaz a szomszédok megérthetik egymást az egész nyelvterületen. Különösen vonatkozik ez a délre és az északra. A déli és a keleti közötti átmeneti nyelvjárások (nazimi, szalimi) alig ismertek számunkra, a helyzet azonban ott is hasonló lehet. Mindez annyit jelent, hogy a nyelvjárás felosztás tulajdonképpen a nyelvésznek a meglévő anyagba belevitt elrendezését képviseli, miközben a különböző nyelvjárásokat beszélők közötti megértési viszonyok természetesen egészen más faktoroktól is függenek: intelligenciájuktól, attól az időtől, amely alatt más nyelvjárásokban otthonossá tudnak válni stb.

5. A 4. oldalon azt olvassuk, hogy az északi osztják nyelvjárások „alaktanilag lényegében egységesnek tekinthetők”. A hangtan területén azonban egy jellegzetes különbség mutatkozik, mégpedig a finnugor *l hang „kezelésében” (Kaz. 1, Ser. t, Ber.

O. l) (uo.). Vannak továbbá más „kevésbé szembetűnő hangtani eltérések” is (5). Természetesen vitatkozhatnánk azon, hogy mi „szembetűnő” s mi nem. Nyelvészeti megállapításként ez azonban kissé pontatlan. Az *l* és az *l* különbözősége nem okoz megértési nehézségeket, s jelentősen eltérő leírást sem követel. A serkáli esetében természetesen nem ilyen egyszerű a helyzet, mivel ott két gyakori fonéma esett egybe, viszont ebből a nyelvjárásból a chrestomathia csak egy szöveget közöl, úgyhogy a fonéma-egybeesés következményei az olvasó előtt nem lehetnek világosak. Sajátságos a szerzők egyik érve arra vonatkozóan, hogy miért választották bemutatásra a kazimi nyelvjárást: a kazimi „mint *l*-típus közbülső az *l*- és a *t*-típus között” (5). Nem tudjuk, hogy ez a megállapítás érthető-e és hogyan értendő. Bizonyos azonban, hogy a legélesebb határvonal az osztják északi nyelvjárásai körében az obdorszki és az összes többi között vonható meg. Fonológiai szempontból az obdorszki kiválik részben a teljes kakuminális sor (*š, l, ŋ*) hiányával, részben pedig messzemenően eltérő magánhangzó-rendszerével (amiről könnyen meggyőződhetünk STEINITZ Geschichte des ostj. Vokalismus c. műve olvasásakor). Különbözőség a morfológia területén is észlelhető. Így például az obdorszkiiban csak egy lokális eset van (-*nä*), de ugyanakkor létezik egy translatívus (-*i*), miközben a színjaiban két lokális eset van (lat. -*a*, loc. -*em*) és nincsen translatívus. Tehát csaknem azt mondhatjuk, hogy itt nincs egyezés (ezt VÉRTESSEL szemben [MSFOu 128: 330—1] is hangsúlyoznunk kell). Mindezekről az olvasó nem szerez tudomást, jóllehet obdorszki szövegeket kell fordítania (52—55), amelyek még ráadásul PÁPAY átírásában vannak közölve, s ennek következtében megtevesztő képet kell, hogy adjanak.

A bevezetésről elmondottak alapján kétségünk támad, hogy a könyv nyelvészeti szempontból maradéktalanul betöltheti-e feladatát.

Mielőtt rátérnénk a voltaképpeni ismertetésre, arra a kérdésre szeretnénk választ adni, hogy mi a célja egy egyetemi jegyzetnek. Véleményünk szerint az, hogy egy szakterületet a tudomány legújabb eredményeinek felhasználásával, didaktikailag helyesen megtervezve, logikusan felépítve mutasson be. Egy nyelv leírásával szemben azt a követelményt kell támasztani, hogy a nyelv rendszerét minél áttekinthetőbben és egyszerűbben mutassa be bőséges, fonematikus átírásban közölt szöveganyag kíséretében. A nyelv rendszer bemutatásának egyszerűségét a módszer helyes megválasztása biztosítja, azt is mondhatjuk, hogy a chrestomathia — mivel tárgyi anyagában a már elmondottakra támaszkodik — elsősorban módszerében kell újat nyújtania. Adhat is újat, amennyiben felhasználja a nyelv leírásának modern módszereit, amelyek jelentősége nem utolsósorban az oktatásban bontakozik ki, s amelyek alkalmazása — éppen ezért — amúgy is sürgetően szükséges. A szövegközlésben a fonematikus átírás döntően fontos, mivel a hallgató, aki először nyúl osztják szöveghez, nem vesződhet már a kezdetek kezdetén különbözőfajta átírásokkal.

Az új északi osztják chrestomathia tanulmányozása során nyilvánvalóvá válik, hogy a szerzőkben az említett követelmények nem nagyon fogalmazódtak meg, s így az általuk megjelölt célkitűzésnek korántsem tesznek eleget.

A fejezetek és az oldalszámok világosan mutatják, hogy a chrestomathia teljes második fele az ún. osztják irodalmi nyelv problémáival foglalkozik. Az olvasóban ily módon joggal alakulhat ki az a meggyőződés, hogy az osztják nyelv tanulmányozásában az „irodalmi nyelvi kísérletek” ugyanolyan fontosságúak, mint az osztják népköltészet gazdag anyagával való megismerkedés. A valóságban azonban az osztják — és még néhány uráli nyelv — esetében nincsen szó irodalmi nyelvről, hanem csak írásbeliségről. TEREŠKIN, az osztják származású nyelvész is írásbeliséget (pišmennost') emleget (I. Jazyki narodov SSSR. III. Finno-ugorskie i samodijskie jazyki. Moszkva 1966. 320, 321). A szerzők maguk is megjegyzik, hogy „az osztják irodalmi nyelv kérdését . . . máig sem sikerült megnyugtatóan rendezni” (4). Egy „rendezetlen kérdésnek” szentelték tehát a chrestomathia felét (amelynek rövid bemutatására elég lett volna néhány lap), s ugyanakkor a chrestomathia első felében nem valószínűzték meg a kétségtelenül fontosabb célkitűzésüket, azaz nem kapunk képet az északi osztják nyelvjárásokról.

A kazimi irodalmi nyelvet RUSSKAJA könyve (Samoučitel' chantyjskogo jazyka. Leningrád 1961.) alapján mutatják be, mondván, hogy „a »kazimi irodalmi nyelv« leírása nehezen hozzáférhető kiadványokban jelent meg” (5). Ha a szerzőpáros nem ragaszkodott volna az „irodalmi” nyelvhez, jobban felhasználhatták volna REDIÉI kazimi nyelvtanát és szövegeit; ezek nyugat-németországi kiadása (Nord-ostjakische Texte [Kazym-Dialekt.] mit Skizze der Grammatik. Göttingen 1968.) inkább hozzáférhető, mint RUSSKAJA könyve, amely k ü l ö n b e n s e m í r ó d o t t t u d o m á n y o s í g é n y e l (egyébként is gyakran nehéz vagy éppenséggel lehetetlen megszerezni a Szovjetunióban kiadott uráli nyelvészeti könyveket). Hasznos lett volna továbbá a serkáli nyelvjárás sajátosságait is bemutatni (I. előbb) STEINITZ chrestomathiaja alapján (Ostjakische Grammatik

und Chrestomathie. Leipzig 1950). Ily módon a nyelvtani vázlat párhuzamosan szemlél-tethette volna a színjai, a kazimi és a serkáli nyelvjárás sajátosságait.

Különben sem helyeselhető a két nyelvtani vázlat egymástól elszakított bemutatása. A hasonlóságok túlnyomó többsége miatt a szerzők szüntelenül ismétlik az első vázlatban elmondottakat, a különbözőségekre viszont nem mutatnak rá.

A chrestomathia két nyelvtani vázlata a hagyományos módszer szerint tagolódik, azaz hangtani és alaktani részre oszlik. A szerzők meg sem kíséreltek változtatni a „jól” bevált módszereken, pedig az előzőkben vázolt követelmények szerint a chrestomathia újat és pedagógiai szempontból hasznosat éppen e tekintetben hozhatott volna. Itt ki kell térnünk arra a körülményre, hogy a hallgatók az egyetemen általános nyelvészeti ismeretekre tesznek szert. Vajon helyes-e, hogy az egyes nyelvészeti ágak — jelen esetben a finnugrisztika — kiadványaikkal teljesen a hagyományos szemléletű kutatás körébe szorítják vissza a fiatalok érdeklődését? Azzal ugyanis, hogy kísérlet sem történik az egyes nyelvek bemutatásakor az általános nyelvészet bizonyos fokig elméleti tanításainak konkrét példán való illusztrálására, az érdeklődés nem hogy elmélyülne, inkább talaját vesztheti.

A nyelvtani vázlatot helyesebb lett volna fonológia, morfológia, morfológia és morfológia fejezetekre tagolni (nem ártott volna a szintaxis beiktatása sem). Indokaink erre — az előbb megfogalmazott általános igényen túlmenően — a következők: a) a szerzők maguk is élnek ezekkel a kifejezésekkel és igyekeznek rámutatni fonológiai, morfológiai és morfológiai sajátosságokra; b) a nyelvi jelenségek bemutatása csak egy helyen történne meg, s a szerzők nem volnának kénytelenek annyiszor ismételni önmagukat.

Véleményünk szerint egy morfológiai fejezetbe kíváncszott volna az ige- és névszótövek, valamint a toldalékmorfémák alternációs típusainak bemutatása. A következőkben megemlítnék egy-két olyan részfejezetet, valamint problémát, amelyek a morfológiába tartoznának, illetve olyan kérdéseket, amelyeknek bemutatásával téves értelmezésük és felfogásuk miatt nem érthetünk egyet:

1. A magánhangzók és a mássalhangzók váltakozásáról a tövek alternációs típusainak taglásakor kellett volna szólni, mivel ezek a váltakozások a tőalternánsokban valósulnak meg.

2. Az alaktanban először a szótöveket mutatják be (ez is egy morfológiai fejezetbe kíváncszott volna), de nem tartották szükségesnek az ige- és a névszótövek külön-külön történő tárgyalását, hanem együtt ismertetik a tőtanilag hasonlóan viselkedő ige- és névszótöveket.

3. Nem értünk egyet a következő megállapításokkal:

Az 'ad', 'jön', 'hoz', 'vesz', 'eszik', 'látszik' jelentésű, egy szótagú ige-tövek *-j-t* és *-w-t* tartalmazó alternánsainak *-j-jét* és *-w-jét* hangréstöltőnek nevezik (25, 86). Ez azonban sem történeti, sem leíró szempontból nem igaz; különben is a *mi-j-man*, *tu-w-man* stb. alakokban csak az *i* és az *u* magánhangzó, az *m* pedig mássalhangzó; ez esetben tehát szó sem lehet hangrésről (hiátusról)! — A szerzők szerint a 'férfi' és a 'nő' főnév „az alapesetben elveszti tőmássalhangzóját” (23, 84): *x̄j-j*: *x̄j*, *x̄j-j*: *x̄j*, *n̄j-j*: *n̄j*. A helyzet valójában az, hogy e töveknek a toldalékmorfémák előtt *-j*-vel, ill. *-ŋ*-nel bővült tőalternánsuk jelentkezik az alanyesetben (nominativusban) szereplő alternánshoz viszonyítva. — A *-ti* melléknévi igenévképző *-i* komponense nem „hullik ki” (16, 80), hanem e képzőnek *-ti/-t-* alternánsai vannak. — Továbbá: a pluralis jele *-ət/-t* (26), a jelen idő jele *-l/-l* (34, 37), a passivum suffixuma *-a/-aj-* (35) stb.

A fonémarendszerrel kapcsolatos megállapításaink mindenekelőtt abból az általános észrevételből indultak ki, hogy a szerzőknek nem sikerült teljes szigorúsággal követniük az alapul vett STEINITZ-féle eredeti anyagot, bár erre lehetőségük lett volna. Ez egyszermind azt is jelenti, hogy figyelmen kívül hagyják mindazokat a javításokat, amelyeket STEINITZ maga hajtott végre a saját korábbi megállapításain. Ezek a javítások minden nehézség nélkül kiolvashatók — legalábbis ami a fonológiát illeti — STEINITZ-nek a chrestomathijában közölt szövegéből (OstjChr.² 112–13), valamint osztják szótárából. Ebből aztán még olyan további hibák fakadnak, amelyek nem róhatók fel STEINITZ-nek. Ott, ahol a szerzők STEINITZ-re támaszkodnak, természetesen kevés értelme van ma, több mint harminc év múltán bírálni.

Mindamellet néhány pontot kiragadunk:

1. STEINITZ-től eltérően (l. OVE. 3) a szerzők nem mutatják be rendszerszerűen a fonémákat, hanem egymás után felsorolják őket (l. pl. 13). Ez ma, amikor még a legszerényebb munkák is vagy a tradicionális, vagy a modern bemutatási mód jegyeit viselik magukon, kétségtelen anakronizmus. Ennek következtében az olvasó nem szerez tudomást arról, hogy minden hosszú magánhangzónak van rövid párja, ami az *ē*: *i* esetében

nem magától értetődő, de szabályos, mivel a rövid magánhangzók zártabbak, mint a nekik megfelelő hosszúak.

2. A kvantitásvizonyok interpretálása a szinjaiban — éppen úgy, mint általában az északiban (kivéve az obdorszkít) — kényes kérdés, és itt nem tárgyaljuk. Mindenesetre a chrestomathiában adott bemutatás több helyütt téves. A 13. oldalon azt olvashatjuk, hogy alapvető különbség van az első és a nem első szótag között, amennyiben az első szótagban rövid és hosszú, nem első szótagban pedig csak egyes rövid magánhangzók, továbbá egy redukált magánhangzó állhat. Ezzel szemben STEINITZ — a problémát mindenképpen jobban megközelítve — azt írja, hogy első szótagban kizárólag nem redukált magánhangzók fordulnak elő, nem első szótagban pedig csak egy része a nem redukáltaknak és az *o*. A szerzők megállapítása ahhoz a paradoxonhoz vezet, hogy nem első szótagban egyrészt olyan rövid magánhangzók (tudnillik *a* és *e*) lépnek fel, amelyek negyed-, félhosszúak, vagy (amiről a szerzők nem beszélnek, de vö. OVE. 8) hosszúak lehetnek, mint az első szótagban, miközben ezzel szemben a nem első szótagi *u* és *i* mindig rövid. Tény az, hogy az *ā* és az *ē* a nem első szótagi *a*-val és *e*-vel tulajdonképpen egy-egy fonémába vonható össze (ami mellett az utóbbiak kvalitása is szól). Ezt a következtetést STEINITZ természetesen levonta chrestomathiájában (i. h.). Mindezek alapján az *ē* és az *i* nem első szótagban is különböznek egymástól kvantitásukban (STEINITZ ezt a következtetést nem vonta le).

3. A nem első szótagi *u*-nak természetesen nincsen fonematikus értéke, mivel csak *w* előtt jelentkezik, ott, ahol az *o* nem fordul elő. Ezt STEINITZ régen észrevette (OVE. 108 *gōlmāsluw*: OstjChr.² 112 *xolmāslaw*). Az *o* fonológiai helyzete komplikált, és a chrestomathiában nem is esik róla szó. Két lehetőséggel számolhatunk: vagy az *o* variánsának fogjuk fel az *o*-t nem első szótagban (vö. OVE. 4), vagy pedig a nem első szótagi *i*-ben és *o*-ben kombinatorikus variánsokat látunk, amelyek közül az *o* zárt, az *i* pedig nyílt szótagban jelentkezik. Azt a néhány speciális esetet azonban, ahol karakterisztikusabb módon figyelhetők meg ingadozások, külön kellene számba venni.

4. A magánhangzókat fonetikusán úgy jellemzik a szerzők, hogy egybevetik a megfelelő magyar hangokkal. Ez olyan eljárás, amely állítólag segítséget nyújt a tanulóknak, ráadásul módot ad arra, hogy a szerzők a precíz fonetikai jellemzés helyett a sokkal kényelmesebb viszonyításra hagyatkozzanak. Mellékesen megjegyezzük, hogy az *a* aligha olyan „kb. mint a magyar *á*”. STEINITZ ezt a hangot a következőképpen jellemzi: „wie langes bühnendeutsches *a*” (OVE. 3). A magyar *á* jelentősen világosabb, mint a német *a*.

5. A 13. oldalon mondottak szerint az első szótagi vokálisok közül az *e*, *a* (*q* vagy *ā*?) és az *i*, „sokszor” — a mássalhangzó-környezettől függően — „jelentékenyen hátrább képződik”. STEINITZ közli (i. m. 4–5), hogy az *q*, *o* és az *i* (*η*)*x* előtt, illetve *x* után — az *i* *p* előtt is — valamivel hátrább képződik; az artikuláció hátrább toldása azonban csak a felsorolt esetekben következik be.

Túlzás azt állítani (14), hogy a szinjai nyelvjárásban, miként általában az északi nyelvjárásokban, nincsen magánhangzó-harmónia. Az obdorszkiban ugyanis van, legalábbis az első és a második szótag között megfigyelhető, az *o* esetében azonban a harmadikra is kiterjed. Ezt egyáltalán nem zárják ki STEINITZ megjegyzései (OVE. 9, 13) sem.

Amit eddig a szinjai vokalizmusról mondottunk, az mutatis mutandis érvényes a kazimi nyelvjárás magánhangzóit bemutató vázlatra is. Ehhez azonban még a következőket kell hozzáfűznünk:

A szinjai és a kazimi magánhangzók bizonyos, egymástól eltérő vonásai nincsenek kidomborítva. Mind a szinjai, mind a kazimi *o*-t így jellemzik: „kb. mint a magyar *o*” (13, 77), ezzel szemben a kazimi nyelvjárásban az *o* a szinjainál zártabb. Az avatatlanok számára teljes homály fedi az alábbi közlés értelmét: „*ē*: zárt és nyílt *ē*, *ē*” (sic!) (77); a megjegyzésekben sem találunk erre vonatkozó magyarázatot (de vö. STEINITZ, OstjVok. 16–7 és RÉDEI, i. m. 9–10). Arra is utalni kellett volna, hogy fonetikailag mind az *ē* (KARJALAINEN hangjelölésében: *ē̄*), mind az *i* hátsó hangrendűek.

Sem a 17., sem a 80. lapon nem szólnak a mássalhangzók sajátos jegyeiről (csak a *x*-ről jegyzik meg, hogy veláris, noha ez nem is olyan fontos). Ez még nem tudományos szempontból nézve is sajnálatos, mert például az olyan hangok, mint az *A*, *L*, *L*, *Á*, az átlagos közép-európai ember számára ismeretlenek, s ezért kimerítő magyarázatra szorulnak.

A szinjai „mássalhangzó-fonémák” közül törölhetőnek véljük a következőket: *t*, amely kakuminálisok előtt a *|t|*, *|s|* előtt az *|n|* allofónja; *t*, amely a közölt anyag tanúsága szerint csak a *tük* 'kátrány', *kati* 'macska' szavakban, valamint két névben fordul elő; *ŋ*, amely az *āŋki* 'anya', *sōŋi* 'arany' szavakban jelentkezik, s prepalatális jellege az *ōt* követő *i* hatásával magyarázható; a *tš*, *tš* mássalhangzó-kapcsolatoknak tekinten-

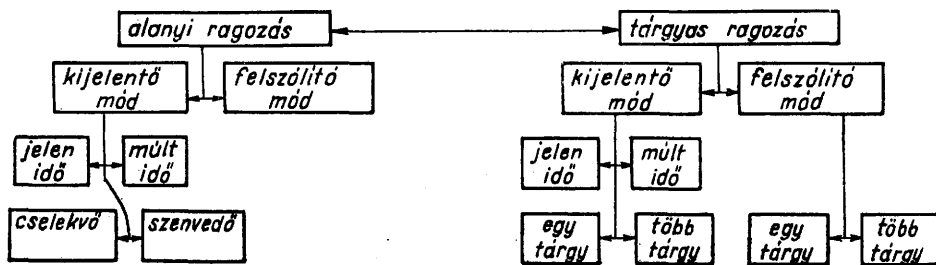
dők ($t + s$, $t + s$); az L az $[l]$ allofónja $[s]$ előtt; az R az $[r]$ allofónja $[s]$ előtt, ill. az R $[r] + [l]$ -t képvisel mássalhangzó előtt; az L , ill. az L az $[l]$, ill. az $[l]$ allofónja az R -éhez hasonló helyzetekben. Mellékesen megjegyezve kissé meglepő az, hogy a szerzők szerint a kazimi és a berjozovi nyelvjárások közti „jellegzetes különbséget” (4) a fgr. * l egymástól némiképp eltérő folytatói jelentik, az viszont „kevésbé szembetűnő eltérés” (5), hogy a színjaiban kilenccel több „mássalhangzó-fonéma” van, mint a kazimiban.

A következőkben áttérünk a névszó és az ige paradigmájának bemutatásával kapcsolatos észrevételeinkre:

A főnévi paradigmák a szerzők módszerével jobbára elkülöníthetők egymástól. Vizont (mellékes és más témakörbe tartozó megjegyzések után) csak a 31. lapon közölt megjegyzések 5. pontjában említik azt, ami véleményünk szerint elsődlegesen fontos, a főnév ragozási formájának bővülését, illetve a suffixumok csatlakozásának sorrendjét. A paradigmásmoroknak példaszavakkal való bemutatása helyes, de valószínűleg nem lett volna célszerű először táblázatot adni a suffixumokról (esetragok, birtokos személyjelek), ahogy ez a korábbi chrestomathiákban is szokásos (vö. pl. STENITZ, OstjChr.² 54, 55).

A szerzők az ige paradigmáját fejezetekre tagolva mutatják be (34–46, 95–104). Ennek következtében az olvasó elvész a részletekben, s nem látja az egészet. Nem bocsátkozunk most a széttagolt tárgyalási mód okozta nehézségek elemzésébe, hanem ehelyett az igeragozásnak egy általunk helyesebbnek tartott bemutatási módszerét vázoljuk fel röviden:

a) Mivel az igeragozásban a ragozási kategóriák egymást keresztezik, mindenképp előtt egy táblázat mutatná be egyidejű jelentkezésük lehetséges módozatait (ez a táblázat didaktikai célokat szolgál, s nem hivatott szemléltetni az igeragozás hierarchikus rendszerét):

b) Ez a táblázat nemcsak azt teszi világossá, hogy az alanyi, illetve a tárgyas ragozáson belül milyen módbeli, időbeli stb. szembenállások léteznek, hanem a szembenállások nyelvi kifejeződésének sorrendjében haladva előkészíti az utat a szembenállásoknak és azok nyelvi megvalósulásának felsorolásához:

Szembenállás	Nyelvi megvalósulás
1. alanyi ↔ tárgyas	$Vx \leftrightarrow Vx_1$
2. alanyi ragozás:	
1. kijelentő ↔ felszólító	$Vx \leftrightarrow Vx_2$
2. jelen ↔ múlt	$l + Vx \leftrightarrow s + Vx$
3. cselekvő ↔ szenvedő	$(l v s) + \emptyset + Vx \leftrightarrow (l v s) + a(j) + Vx$
3. tárgyas ragozás:	
1. kijelentő ↔ felszólító	$Vx_1 \leftrightarrow Vx_3$
2. jelen ↔ múlt	$l + Vx_1 \leftrightarrow s + Vx_1$
3. egy tárgy ↔ több tárgy	$(l v s) + \emptyset + Vx_1 \leftrightarrow (l v s) + l + Vx_4$
4. egy tárgy ↔ több tárgy	$Vx_3 \leftrightarrow Vx_5$

c) Magától értetődik, hogy a suffixális elemek sorrendje ezek után a következőképpen alakul:

1. alanyi/kijelentő: $t\delta + l v s + \emptyset v a(j) + Vx$
2. alanyi/felszólító: $t\delta + \dots + Vx_2$
3. tárgyas/kijelentő: $t\delta + l v s + \emptyset + Vx_1$
- $t\delta + l v s + l + Vx_4$
4. tárgyas/felszólító: $t\delta + \dots + Vx_3$
- $t\delta + \dots + Vx_5$

d) Mindezek után következne a személyragok táblázatban való bemutatása, valamint a példa-paradigmák közlése először az alanyi, majd pedig a tárgyas ragozásban. Egyéb megjegyzéseink az ige paradigmájával kapcsolatban: „A tárgy többesének jele éppúgy *-A-*, mint a birtok többeséé” (101, hasonlóan a 40. lapon is). Az igazság viszont az, hogy: a) a tárgyas igeragozásban mind a kettős, mind a többes számú tárgy jelölésére az *-A-* szolgál, a du. 2., 3. és pl. 2. személyek kivételével a személyragok magánhangzó-elemei is különböznek az egyes számú tárgyra vonatkozó tárgyas igeragozás személyrajaitól, akárcsak a birtokos személyjelezésben az egyes számú birtok \emptyset , ill. a kettős számú birtok ηA és a többes számú birtok A jelét követő személyjelek magánhangzó-elemei. — Nem ártott volna felhívni a figyelmet arra, hogy a tárgyas igeragozás rendszerében a tárgy kettős és többes számának megkülönböztetése kiküszöbölődött, sőt a sg. 3., du. 2., 3. és pl. 2. személyű igealakok egyaránt vonatkozhatnak egyes, kettős és többes számú tárgyra; felszólító módban a sg. 2. személy kivételével az igealakok indifferensek a tárgy számát illetően.

A folyamatos melléknévi igevelek birtokos személyjeles alakjainak (Szi.) *jogzat-te-m*, *jogzat-ta-l* (45), (Kaz.) *man-te-m*, *man-te-n*, *man-ta-A* (106) szegmentálása téves, mert az *-e-*, *-a-* nem a *-ti* képző *-i* elemének váltóhangjai, hanem a birtokos személyjelek részei, azok előhangzói. Tehát a helyes szegmentálás: *jogzat-t-em*, *jogzat-t-en*, *jogzat-t-al*, *man-t-em*, *man-t-en*, *man-t-eA*. Az igenévi alakokhoz járuló birtokos személyjelek annyiban eltérnek a főnevek birtokos személyjeleitől, hogy az utóbbiakhoz járuló személyjelek *-ə-* előhangzójának az igenévi birtokos személyjelekben *-a-* előhangzó felel meg; ennek a főnév és az igenév szófaji különbözősége lehet az oka.

Igazán nagy kár, hogy a jegyzet nem ad áttekintést a legfontosabb képzőkről. Enélkül a szövegek fordítása és megértése nehézségekbe ütközhet.

Bár a szintaxis körét a szerzők nem érintik, mégis merész dolog elvárni egy kezdőtől, aki ebből a chrestomathiából akar tanulni, hogy tisztában legyen azzal, mi a szerzők által „alapasetnek” nevezett kategória. Még inkább meghökken az olvasó a következő megállapítástól, amellyel a szerzők bizonyára „magyarázni” kívánják ezt a fogalmat: „Az alanyesetként is szereplő alapaset ragtalan, azonos a tövel (többtővűség esetén a tövek egyikével), ill. a számjeles alakkal” (27). Az „is” szócska kétségtelenül feleslegázza az érdeklődést, s találgatásokra ösztönöz, hogy vajon még milyen esetként szerepelhet az alapaset. Az érdeklődés ilyenfajta felkeltését azonban nézetünk szerint kerülni kellett volna. Nemcsak azért, mert a chrestomathiák általában megadják az esetek használati körét (STEINITZ, i. m. 50, RÉDEI, i. m. 15), hanem azért is, mert ennek a nyelvtani vázlatnak lehetővé kellene tennie a szövegek fordítását. Nyitva hagyott kérdésekkel azonban ez a cél nem valósulhat meg. A szerzők tehát akkor jártak volna el módszertani szempontból helyesen, ha azt írták volna, hogy a nominatívus ragja zérómorféma, amely szembenáll a többi, fonematikusan leírható esetraggal; hasonlóan: az egyes szám jele zérómorféma, amely szembenáll a nem egyes (azaz a kettős és többes) számok fonematikusan leírható jeleivel.

Ismertetésünk elején megemlítettük a szerzők rendelkezésére álló bőséges szöveganyagot, melyből válogathattak volna, s külön hangsúlyoztuk a szövegek fonematikus átírásának fontosságát. A szerzők a szövegeket forrásaik átírását (REGULY, PÁPAY, STEINITZ, RÉDEI) megtartva közlik. Helytelennek tartjuk, hogy REGULYtól és PÁPAYtól is közölnek szövegeket, mert a REGULY anyagát csak akkor lehet és érdemes tanulmányozni, ha valaki a későbbi, megbízható gyűjtésekből már alaposan megismerte az osztják nyelvjárásokat és azok nyelvtanát; b) PÁPAY saját gyűjtésének hangjelölését utólag KARJALAINENÉHOZ igazította, s anyaga ezáltal megbízhatatlanná vált (vö. OstjChr.² 31, lábjegyzet).

Egyéb megjegyzések:

Vajon mi tette szükségessé a jegyzetnek két nyelvtani fejezetre tagolását? A tárgyalat két nyelvjárás közti eltérések olyan minimálisak, hogy a köztük levő legfontosabb fonetikai különbség az *l* és *l* különbségére terjed csak ki! Nem lett volna ez esetben elegendő a „kevésbé szembetűnő eltérésekre” néhány lábjegyzetben rámutatni? Ezzel legalább 30 lapot megtakaríthattak volna és azt felhasználhatták volna egyéni kutatási eredményeik közlésére. — „A *j* az első szótagon túl csak toldalékok előtt állhat *s z ó t a g v é g e n* (kiemelés tőlünk) (vö. 96. és 100. la.)” Példáik: *ma-A-ij-em* 'adatom', *kü-A-aj-am* 'küldetem' (96), *mi-j-a*, *mi-j-ati* (100) stb. Ez fából vaskarika, e szóalakok ugyanis a következő szótagokra bomlanak: *ma-Ai-jem*, *kü-Aa-jem*, *mi-ja*, *mi-ja-ti*. Egyszerűen: a morfémát a szótaggal azonosítják! — „Az egyes számnak nincs jele, azonos az egyik tőalakkal...” (26, 87). Eszerint az egyes szám jele (a m i r á d á s u l n e m l é t e z i k) azonos az egyik tőalakkal! Nyilván nem ezt akarták mondani, de a megfogalmazásból nem derül ki, hogy mit. — A főnéven és az igeve-

ken a birtokos személyét és számát jelölő szuffixumokat helyesebb birtokos személyjeleknek nevezni, mint birtokos személyragoknak, ezeknek ugyanis a szóalakban elfoglalt konstrukcionális helye ugyanaz az osztjákban, mint a magyarban, vagyis esetrag követheti őket, míg a ragokat soha nem követik szuffixumok. Az utóbbi években a „hagyományos” magyar nyelvészek is elfogadták a birtokos személyjel terminust. — A sg. 3. személyű birtokos személyjelnek a (bármilyen) mássalhangzóra végződő tövek után *a* alternánása jelentkezik, nem pedig mi „iktatjuk” (92) az *a* elé az *ə* hangot!!! — A passivum jele helyett a „szenvedő igenem kitevőjéről” beszélnek (39, 100). Mivel semmi egyéb morfémát nem neveznek kitevőnek, azt kell hinnünk, hogy a toldalékmorfémáknak a képzőket, jeleket és ragokat magában foglaló csoportja a szerzők kutatásai révén kibővült egy „kitevőmorfémával”, amely nem képző, nem jel és nem is rag, hanem ezektől eltérő morfémakategória. — „Az esz. [= egyes számú] 3. sz. azonos a pusztá időtövel” (37, 98). Időtő?! Ezen valószínűleg azt kell értenünk, hogy sg. 3. személyben (alanyi ragozásban) az igealak „igető + időjel” szerkezetű, mivel a személyrag zérómorféma. — A 79. lapon a magánhangzók eltűnésének morfofonetikai és fonetikai típusáról beszélnek. Az elsőre hoznak példát, a másodikra nem (az 1. pontot nem követi a 2.). — A magánhangzokról szólva (13, 77) nem nyilatkoznak arról, hogy fonémák-e a tárgyalt magánhangzók vagy nem, míg mássalhangzó-fonémákat emlegetnek (17, 80). — Bizonytalanságban hagyja az olvasót a felszólító móddal kapcsolatos ellentmondó állásfoglalás. A 24. lapon azt olvassuk, hogy a felszólító mód jele *-a*, míg a 34. lap szerint „a két igemódot nem módjel különbözteti meg egymástól, hanem sajátos személyrag”. — Stilisztikus hibák: a) mit jelentenek a „... különbséget mutat a fgr. *l k e z e l é s é b e n ...” (4), „történeti é r d e k ű” (5) (kiemelés tőlünk) kifejezések? b) Pongyolaságról tesz tanúságot a névelők elhagyása a következő címekben: „Nyelvjárások és irodalmi nyelvek rövidítései” (8), „Idézett művek és folyóiratok rövidítései” (9). c) Homályos előttünk, hogy mit akartak a szerzők a következő mondatdal kifejezni: „Tövéig és időjel ugyanis kimeríti a mássalhangzó-torlódás felső határát” (37).

A kisebb-nagyobb hibák felsorolását még folytathatnánk. Fenti kifogásaink alapján azonban úgy véljük:

1. a jegyzet az osztják oktatására aligha alkalmas, mert
 - a) nem egységes szempontok vezették a szerkesztőket,
 - b) a jegyzet szerkezete didaktikai és logikai szempontból kifogásolható,
 - c) a jegyzetben éppen a nyelv lényege — a rendszer — sikkad el. Mindez talán abból adódik, hogy a szerzőpáros egy téves felfogásnak esett áldozatul, amely szerint az egyetemi jegyzet nem tudományos munka. Pedig a valóságban a tanár- és szakemberképzésben használt jegyzeteknek szakmai szempontból megbízhatónak, korszerűnek kellene lenniük és alkalmasnak arra, hogy érdeklődést keltsenek a feldolgozott téma iránt.

2. Igazán hasznos lett volna, ha az ELTE a kiadás előtt felkért volna lektornak valakit, aki kellőképpen ért az osztják nyelvhez

3. Érdemes lett volna a szerzőknek tanulmányozniuk HAJDÚ PÉTER *Chrestomathia Samoiedica* (Budapest 1968) c. egyetemi tankönyvét, hogy ők is hasonlóan jó és modern chrestomathiát adjanak hallgatóik kezébe.

HONTI LÁSZLÓ—KATZ HARTMUT—KORENCHY ÉVA

Lizanec P. M.: Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyaga alapján)

Uzshorod, 1970. 252 lap + 180 térkép

Izgalmasan érdekes kérdés annak vizsgálata, hogy két nép hosszú időn át tartó érintkezése az érintett nyelvekben hogyan tükröződik. A nyelv ugyanis, ha hozzáértéssel fogjuk vallatorra, s ha valomását hozzáértéssel és tárgyilagosan értékeljük, a nyelvet beszélő nép életének számos olyan mozzanatát is feltárja, amelyek semmi egyéb forrásból nem kerülhetnek elő.

Magyarok és szlávok több mint egy évezreddel ezelőtt kerültek közvetlen kapcsolatba egymással, olyan kapcsolatba, amely már a nyelvben is nyomot hagyott, s ez a kapcsolat azóta is erős és közvetlen. A magyar nyelvtudomány ennek a kapcsolatnak nyelvi vonatkozásait már sok részletében megvizsgálta, s e kutatások eredményei számot-

tevé mértékben hozzájárultak a magyar–szláv kapcsolatok történeti–művelődéstörténeti háttérének tisztázásához is. Jelentős eredményeik mellett megvolt azonban az a kétségtelen fogyatékossága is ezeknek a kutatásoknak, hogy a nyugati és déli szláv kapcsolatok vizsgálatához viszonyítva a keleti szlávokkal való kapcsolatok elemzése erősen háttérbe szorult. Ez bizonyos szempontból érthető. Megítélesem szerint is a nyugati és déli szlávok hatása a magyar nép gazdasági és kulturális fejlődésére s ezen keresztül nyelvére is nagyobb intenzitású, szélesebb körű volt, szemben a keleti szláv hatás inkább lokális jellegével. Ennek ellenére igen öröndetes, hogy a közeli múltban két jelentős munka is megjelent ebben a témakörben.

LIZANEC munkája a címlapon található megjelölés szerint „egyetemi jegyzet”. Ez azonban a műnek csak egy részére vonatkozatható: teljes egészében az I. fejezetre (9–34. l.) és részben a II.-ra (35–113. l.). A kötetnek a többi — tehát nagyobb — része egyéni kutatáson alapuló tudományos eredményeket tartalmaz. Egy olyan nyelvveltszakiadvány, amely önálló műként is megállná a helyét.

Az I. fejezet, amelynek címe „A magyar törzsek és a keleti szlávok (később ukránok) érintkezésének történetéből” áttekinti a magyarság őstörténetét a finnugor együttélés korától a magyarok honfoglalásáig. Ez a viszonylag rövid fejezet arról tanúskodik, hogy a szerző kitűnően ismeri az idevágó magyar és szovjet szakirodalmat. Annak legfontosabb eredményeit — nem hallgatva el az egymásnak nemegyszer ellentmondó nézeteket sem — általában világosan, tömören, a lehetőség szerint az „egyetemi jegyzet” követelményeit is figyelembe véve foglalja össze, mindenütt messzemenően előtérbe helyezve a korai magyar–szláv érintkezés problematikáját.

Talán a túlzott tömörségre való törekvéssel, illetőleg a szerzőnek azzal a szándékával, hogy a különböző nézeteket minél tárgyilagosabban tolmácsolja, függ össze az is, hogy egy-két esetben a könyv mondanivalója nem egészen világos. Így például a 20. lapon a magyar törzsek etnikai — nyelvi egységére vonatkozó fejtegetése, Perényi, illetőleg más szerzők nyomán. Talán a túlzott tömörségre való törekvés rovására irándó ez a mondat is: „Magyarország királya, Szent István (975–1038), országához csatolta a Tiszántúlt és Erdélyt keleten és Dél-Szlovákiát nyugaton” (33. l.). A Dél-Szlovákia földrajzi fogalom Szent István korába visszavetítve anakronizmus; legalábbis a „mai” jelző kívánkoznak elé.

A könyv II. fejezete „A magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok”-at vizsgálja. Igen értékesek LIZANECnek azok a megjegyzései, amelyeket a vizsgált ukrán nyelvjárásokba bekerült magyar jövevényszavak művelődéstörténeti, gazdaságtörténeti és politikai háttéréről, az egyes jövevényszó-rétegek szociális értékére vonatkozóan mond. E szempontoknak a nyelvi elemzésben való felhasználása és következetes végigvezetése a tudományos eredményeket is realisabbá, megbízhatóbbá fogja tenni. A hasonló jellegű kutatások számára hasznos segítséget nyújthat az a tematikus (szemantikai) csoportosítás, amelynek alapján a gyűjtött jövevényszóanyagot rendszerezi. S ez a rendszerezés feltehetően megkönnyíti majd a szóanyag nyújtotta művelődéstörténeti tanulságok levonását is.

A magyar tudománytörténet szempontjából is figyelemre méltó az az áttekintés, amelyet ebben a fejezetben „A kárpátontúli ukrán nyelvjárások magyarizmusai kutatásának történetéből” címen ad a szerző, s amelyben kritikailag részletesen elemzi az e témakörbe sorolható jelentősebb munkákat, tárgyilagosan rámutatva eredményeikre és hiányosságaira egyaránt.

Könyvében LIZANEC többször céloz arra, hogy a keleti szláv–magyar nyelvi kapcsolatok problematikája ma még mind az ukrán, mind a magyar nyelvstudományban hiányosan van feldolgozva. Ebben a kérdésben minden bizonnyal igaza van. KNIEZSÁNAK „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című munkájával kapcsolatban — elismerve a mű számos kiemelkedő tudományos értékét — többek között ezt írja: „Ez a munka sem helyez kellő súlyt a keleti szláv eredetű szókincsre, ezzel szemben túlzott jelentőséget tulajdonít a délszláv lexikai hatásoknak” (25. l.). Lehetséges, hogy ebben a kritikában is van bizonyos igazság, bár ez még részletes bizonyításra szorul.

Úgy látom azonban, hogy az egyes szavak eredeztetését illetően néha-néha hasonló jellegű hibába esik maga LIZANEC is, és szláv eredetű magyar jövevényszavakat egyértelműen keleti szlávknak minősít olyan esetekben is, amikor talán differenciáltabb megítélésre, alaposabb bizonyításra volna szükség.

Abban — úgy gondolom — igaza lehet, hogy az északkeleti magyar nyelvjárások *szereda* szavában az ukrán *cépeđa* hatását látja (39. l.). Problematikusnak látom azonban már azt a nézetét, hogy a magyar *barázda* szó az orosz *барозда* átvétele lenne (28. l.). Az északkeleti magyar nyelvjárásokra vonatkozóan — úgy gondolom — LIZANEC nézete helytálló lehet. De a *barázda* alak a MNyA. tanúsága szerint nyelvjárási forma Baranya és Somogy egy részén, a Dunántúl északnyugati részén is. Itt pedig a keleti szláv hatás

nem valószínű. Az északkeleti és a nyugati—délnyugati területeken élő *barázda* alakokat ugyanis a közbeeső részekben a szónak más megoldású alakjai választják el egymástól. Azt azonban nem tartom elképzelhetetlennek, hogy a *barázda* szó északkeleten, illetőleg a nyugati—délnyugati részekben más-más szláv nyelvi előzményre megy vissza. Földrajzi okokból nehezen tudnám egyelőre elfogadni a *rag* 'a háztető szerkezetének része, vékonyabb gerenda' szó ukrán eredetét (35. l.). KNEJZSA (i. m. 454) szerint ugyanis — s ezt igazolja az Új Magyar Tájszótár kéziratos anyaga is — ez a szó Dél-Dunántúlon él, s magam is ismerem szülőfalum, a Vas megyei Felsőőr nyelvjárásából. A *tiló* szónak a magyarban eddig kifogástalannak tartott török etimológiája van (vö. SzófSz., KNEJZSA, i. m. 961). Az ukrán nyj.-i *меллуик*-ből való származtatása (36. l.) tehát hangtani vonatkozásban is alapos megokolást vár.

LIZANEC munkájában tehát néhány szláv eredetű magyar jövevényszónak a keleti szlávból való eredeztetése minden bizonnyal vitatható, illetőleg további részletesebb bizonyításra vár. Az a megállapítása azonban, hogy „ha figyelembe vennénk a magyar irodalmi és tájnyelvi szlávizmusok elterjedési területét, szemantikáját, hangtani és nyelvtani változatait, és kiváltképp a népek történetét és anyagi kultúráját, akkor alaposabban és differenciáltabban elemezhetnénk a magyar nyelv szláv jövevényszavait” (27. l.) — mindenképpen igaz.

A könyv egészen rövid III. fejezete bemutatja „A kárpátontúli ukrán nyelvjárások lexikális hungarizmusai történeti-etimológiai szótára”-nak vázlatos tervezetét, és néhány mintaszócikket is közöl. Ez a tervezet meggyőzően bizonyítja, hogy a szerző tökéletesen ismeri a modern etimológiai szótárfírás elméletét és gyakorlati követelményeit, s a bemutatott szócikkekből arra következtethetünk, hogy ennek a szótárnak az elkészülése igen nagy nyeresége lesz mind a magyar, mind az ukrán nyelvtudománynak.

A kötet legterjedelmesebb és tudományos szempontból különösen értékes fejezete a IV., amelynek címe: „Az USZSZK kárpátontúli területe ukrán nyelvjárásai lexikális hungarizmusainak és megfelelőinek atlasza (I. rész. A ház, különböző gazdasági épületek és azok alkotórészei, szobabútorok, világítás, tűzhely, kemence).”

Az itt közzétett 180 térkép csak egy kis része annak a hatalmas nyelvatlaszállalkozásnak, amelybe LIZANEC fogott, de mivel munkája célját, módszertani elveit a szerző részletesen kifejti, megfelelő képet alkothatunk az egész munkálat értékéről, tudományos jelentőségéről.

A készülő atlasz elsődleges célja a kárpátaljai ukrán nyelvjárások hungarizmusainak bemutatása. Az anyaggyűjtés során azonban a szerző arra törekedett, hogy a hungarizmusok mellett megismerje a vizsgált fogalom egyéb (ukrán, német, román) eredetű megnevezéseit is, tehát hogy gyűjtött anyaga a hungarizmusokat is a nyelvi mozgás állapotában, a nyelv valóságos életében mutassa be. S a közzétett térképek meggyőzően bizonyítják, hogy ezt a helyes elvet LIZANEC a gyakorlatban is jól valószínűsítette meg. Különösen értékes vonása ennek az anyagnak, hogy Lizanec sok esetben nem elégedett meg egy-egy „szó” területi elterjedésének vizsgálatával, hanem a szó több jelentésének, jelentésárnyalatának földrajzi elterjedését is kutatta. S a bemutatott térképek közül többi s (pl. 72—74. [kert], 8—9. [szegelyet 'szöglet']) azt mutatja, hogy ennek a szempontnak az érvényesítése nagyon is gyümölcsöző volt.

A szerző 62 községben gyűjtötte össze a saját maga által összeállított, kb. 4000 címszót tartalmazó kérdőív anyagát. Az így kapott adatmennyiség számszerűen is nagyon imponáló, a különböző változatokkal együtt meghaladja a háromszázszázat. Nyelvi értékét ennek az anyagnak pedig még különösen növeli a gyűjtés sajátos célja.

Komoly problémát jelentett az atlasz céljának, jellegének legjobban megfelelő térképezési eljárás kialakítása. S ezt a nem éppen könnyű problémát LIZANEC mintaszerűen oldotta meg. A térképezendő anyag zöme lexikális jellegű lévén, nem az adatbeíró, hanem a szemléltető módszert alkalmazta. Térképezendő szóanyagát az atlasz céljának megfelelően három főtypusba sorolta annak megfelelően, hogy a vizsgált szó az illető nyelvjárásban magyar, ukrán vagy egyéb (német, román) eredetű-e. S ezt a három típust más-más alapjel (kör, háromszög, négyszög) szemlélteti. Ha a fogalomnak több azonos eredetű lexikális változata is van, ezeket az alapjel különféle belső satírozásával különíti el. A nem ukrán eredetű szavak belső származékait kombinált jelekkel mutatja be, tehát körben vagy négyzetben egy háromszög.

Néhány térképen a fontosabb hangtani jelenségeket is szemlélteti a szerző, de ezeket nem pontszerű ábrázolással, hanem a jelenséget tükröző terület satírozásával. S az atlasz jellegét tekintve ez a megoldás is jónak mondható.

Annak eldöntésében, hogy egy-egy adat az illető nyelvjárásban magyar, ukrán vagy egyéb eredetű-e, természetesen nem a szó etimológiáját veszi alapul, hanem azt, hogy a vizsgált szó melyik nyelvből került az ukránhoz. Így a magyarban szláv eredetű

gerenda, illetőleg német eredetű *plafon* szavakat — helyesen — egyaránt hungarizmusnak tekinti a szerző, ugyanis ezek a szavak a magyar nyelvjárásokból kerültek át egyes kárpátaljai ukrán nyelvjárásokba.

Minden térképhez megjegyzéseket is közöl a szerző, — de a könyv többi részétől eltérően csak ukrán nyelven.

LIZANEC atlaszanyaga a magyar—keleti szláv kapcsolatokat illetően nyelvi tanulságai mellett szinte felbecsülhetetlen értékű művelődéstörténeti anyagot is rejt magában. Ezek feldolgozása — a teljes térképanyag megjelenése után — a későbbi részletkutatások feladata lesz, s remélhetőleg ebből maga Lizanec is ki fogja venni a részét. A közzétett térképekből úgy látom, hogy az atlasz legnehezebb és legkényesebb problémáját, a szókölsönzés folyamatát, irányát a szerző nagy körültekintéssel, s általában helyesen jelölte meg. Ennek ellenére egy-két esetben az eredeztetés — legalábbis egyelőre — nem egészen világos számomra. Így a 45. térképen az 'éléskamra' jelentésű *unaüs* szót hungarizmusnak minősíti a szerző, az ugyanilyen jelentésű *komopa* viszont egyéb eredetű szerinte. Minthogy a környező magyar nyelvjárásokban él a *kamóra* szó is (vö. SzamSz., MNyA. I/272. sz. címszava), nem világos számomra, milyen meggondolásból minősítette a szerző a szót „egyéb” eredetűnek. A 47. térkép szerint a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban a 'tornác' megnevezésére általában jövevényszavakat használnak. Meggondolandónak tartom tehát, hogy a mindössze néhány ponton jelentkező *numeap* szó esetében nem jöhet-e számításba a magyar átvétel.

LIZANEC P. M. könyve világosan mutatja, hogy az ungvári egyetemen folyó, a magyar—keleti szláv kapcsolatokra irányuló kutatások nagy érdeklődésre tarthatnak számot a magyar tudományos élet szempontjából is, és feltétlenül kívánatos volna, hogy a hasonló jellegű kutatások magyar részről is minél jobban elmélyüljenek, az eddigieknél abban kihasználva az együttműködésből adódó lehetőségeket is.

IMRE SAMU

Slovar slovenskega knjižnega jezika

Prva knjiga. A—H

Glavni uredniški odbor: ANTON BAJEC, JANKO JURANČIČ, MILE KLOPČIČ, LINO LEBIŠA, STANE SUHADOLNIK, FRANCE TOMŠIČ. Ljubljana, 1970. Izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Inštitut za slovenski jezik. Založila Državna založba Slovenije. 845 l.

A szlovén lexikográfia a reformációval vette kezdetét. A protestáns JURIJ DALMATIN 1578-ban 205 „krajnai” szót foglalt jegyzékbe, 1584-ben pedig közzétette az első teljes szlovén bibliafordítást, s ahhoz egy 756 szavas jegyzéket csatolt. Ez utóbbinak szomorú lett a sorsa. Az ellenreformáció győzelme után ugyanis az alsó-krajnai (dolenjskoi) nyelvjárásra támaszkodó DALMATIN-féle lutheránus bibliákat országszerte összegyűjtötték, és Ljubljánába vitték, ahol a jezsuiták nyilvánosan elégették őket.

DALMATIN műve azonban nem maradt folytatók nélkül. A felvilágosodás korában megélenkülő szótári munkálatok összegezése- és továbbfejlesztéseképpen a XIX. század második felében A. A. Wolf ljubljánai hercegpüspök költségén már elkészülhetett a szlovén szókincs igényes feldolgozása is egy kétrészes — összesen négykötetes — szótári vállalkozás formájában. Az első, német—szlovén részt CIGALE (1860.), a második, szlovén—német részt PLETERŠNIK (1894—1895.) szerkesztette. CIGALE munkájában a német címszó javasolt szlovén ekvivalensét gyakran követik szerb-horvát, cseh, lengyel és orosz ekvivalensek. Ezek a rokon nyelvi szók nem egyszer szervesen be is épültek a szlovén irodalmi nyelvbe, és gazdagították kifejezési lehetőségeit. PLETERŠNIK a szlovén nyelvjárásokat tekintette a nyelvi megújulás legértékesebb forrásának, s figyelmét rájuk összpontosította. Tudnunk kell, hogy a kis lélekszámú, 1968-ban alig 1 700 000 főt számláló szlovén nyelvjárás atlasza rendkívül tarka. FRAN RAMOVŠ 1935-ben negyvenhat szlovén nyelvjárást különböztetett meg, hozzátéve, hogy az ellentétes földrajzi elhelyezkedésű nyelvjárásokon beszélők — így például az olaszországi Resia folyó völgyében lakók és a Murán innen lakók, azaz a régi Magyarország „vendjei” — egymást szinte meg sem értik. Hangsúly szempontjából PLETERŠNIK elsősorban az alsó-krajnai (dolenjskoi) nyelvjárásokhoz igazodott, minthogy a szlovén irodalmi nyelv Alsó- és Felső-Krajnának (Dolenjsko és Gorenjsko), de különösen Alsó-Krajnának a nyelvjárásából

fejlődött. PLETERŠNIK összesen mintegy 110 000 szót vett fel szótárába. (Munkáját nálunk MELICH ismertette: NyK. XXVI, 245—7).

Az a lexikográfiai fellendülés, amely PLETERŠNIK szótárának közreadásával érte el tetőpontját, a XX. század első felében megtorpant, és időleges visszaesés, pangás állt elő. Igaz, FLISZÁR JÁNOS elkészítette a Murán inneni, vend nyelvjárás tájszótárát, de a nagy terjedelmű kéziratot anyagból, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára őriz Fol. Hung. 1949 és Fol. Croat. 15 jelzettel, csupán két kis zsebszótár jelent meg nyomtatásban „Magyar—vend szótár” (Bp. 1922. 1942.) és „Vend—magyar szótár” (Bp. 1943.) címen. Az is igaz, hogy megszorodtak a két nyelvű általános szótárak, valamint a terminológiai és helyesírási szótárak, sőt JOŽA GLONAR 1936-ban megalkotta az első szlovén értelmező szótárt is, de mindezek együttvéve sem tudták kielégíteni azokat az igényeket, amelyeket egy korszerű értelmező szótárral szemben támasztani lehet. Időközben ugyanis rendkívüli mértékben megnőtt a szlovén nyelv használati köre, s a mindennapi életen és a szépirodalmon kívül kiterjeszkedett a tudományokra, államigazgatásra stb. is. Ez az új helyzet annak volt következménye, hogy 1918-ban megalakult a szlovéneket is magában foglaló délszláv állam (*Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1929 óta hivatalosan is *Jugoslavija*), Ljubljana egyetemet kapott, később megkezdte működését a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémia stb. Az élet egyre újabb és újabb feladatokat rótt a szlovén irodalmi nyelvre, amely a feladatokhoz mérten folytonosan csiszolódott, gazdagodott, tökéletesedett. Csupán ennek az új, modern szlovén irodalmi nyelvnek korszerű lexikográfiai ábrázolása váratott sokáig magára. Most végre ez is megtörtént. A „Slovar slovenskega knjižnega jezika” (a továbbiakban SSKJ.) mind tartalmi gazdagságát, mind pedig szerkesztésmódját és külső megformálását illetőleg méltó a szlovéniséghez, ehhez az egyik legműveltebb, legnagyobb szorgalmú és legrokonzenvesebb szláv nemzethez, amely a nemzetközi szlavisztikát olyan tudósokkal ajándékozta meg, mint Jernej B. Kopitar, Franz Miklosich, Matija Murko, Rajko Nahtigal, Fran Ramovš, a maiak közül France Bezlaj, Anton Bajec és mások. Mi, magyarok különösen kegyelettel ápoljuk Pável Ágoston emlékét.

Az ötkötetesre tervezett SSKJ. a maga mintegy 110 000 szócikkével a közepes méretű értelmező szótárak típusába tartozik. Az I. kötetben 20 402 szócikk van. A lehetőségek határain belül a SSKJ. mindazokat a szavakat fel kívánja ölelni, amelyekre napjaink fogalmi kozmoszának megértéséhez szükség van. A mai szlovén irodalmi és köznyelv valamennyi lényeges szókészletit elemét tartalmazni kívánja, nem zárkózva el a tudományok, a különféle zsargonok és a nyelvjárások sajátos szavai elől sem. A Murán inneni, vend nyelvjárás tájszavai közül például nem egy olyan is szerepel a SSKJ.-ben, amelyet sem PLETERŠNIK, sem FLISZÁR nem tart nyilván. Égyebek között ilyen a *gibica* 'kovásztalan tésztából sütött lepényféle'. A szócikkek felépítésében a szerkesztőség értékesítette a hazai és a külföldi szótárirodalom gazdag tapasztalatait. A külföldiek közül különösen bőségesen használta fel a nagy hagyományokkal rendelkező cseh lexikográfia, elsősorban a „Slovník spisovného jazyka českého” eredményeit. A szótár aranyalapja az a tekintélyes nagyságú idézetgyűjtemény, amely több mint ötezer kötet szépirodalmi mű, folyóirat, tudománynpszerűsítő munka és tankönyv kicédelüléséből tevődött össze. Ennek az idézetgyűjteménynek a cédulái, valamint a korábbi szlovén szótárak anyaga és a szerkesztőségi munkatársak saját nyelvismerete alapján mutatja be a SSKJ., mely szavak élnek a mai szlovén irodalmi és köznyelvben, hogyan használatosak, milyen közöttük a gyakorisági viszony, és melyik nyelvi rétegbe tartoznak. Minden egyes szóról megadja, hogyan kell írni és ejteni, milyen a hangsúlyozása, hogyan ragozódik, milyen jelentései vannak, milyen a viszony a jelentések között; stilisztikai és egyéb minősítéseket nyújt, szókapcsolatokat és frazeológiai egységeket közöl. A szavak írásmódjában a hagyományt követi; az *y*-t például *l*-lel jelöli. A kiejtés megadásakor általában tekintetbe veszi az egész nyelvterületet, de mindenekelőtt annak középső részét Ljubljana középponttal. Hasonlóképpen főleg Ljubljana és környéke szolgál normál a hangsúlyozás tekintetében is. (Ljubljana a gorenjskoi nyelvjárás területén fekszik, közel a dolenszkoi nyelvjárás határhoz.) Az expiratorikus (dinamikus) hangsúlynormák kötelező érvényűek, a zenei (tonális) hangsúlynormák viszont már csak fakultatív jellegűek.

A magyar nyelvésznek főleg etimológiai vizsgálatok során van szüksége szlovén szótárra. A két nyelv több mint ezer éve áll egymással szoros kapcsolatban. Egymás kutatási eredményei kölcsönösen értékesíthetők. A SSKJ. például ausztriai környezetben járatos szóként regisztrálja a 'szlovén ember, jugoszláv' jelentésű *čūs-t*. PLETERŠNIK szerint a *čūs*, *čūž* jelentése 'tökfilkó, ostoba ember'. Aligha tévedek abban, hogy ez a szlovén *čūs* etimológiailag azonos az első világháborús magyar katonanyelv *csues*, *csujes* 'minden szláv fajta paraszt' (EtSz. I, 1198) szavával. Ez — korabeli feljegyzés szerint — a következőképpen keletkezett: 1916/1927: „A *csujes* eredetileg a délszláv kocsis, akit

hadi munkára, a lovak mellé befogtak és így kiáltottak át egymásnak az úton, hogy *csujes* [= szerb-horvát *čuješ*?]!... (Hallod-e! Hé!) De ma már *csujes* ez az egész világ. *Csujes* a rác, az orosz, a lengyel, mind *csujes*, akár férfi, akár asszony, akár bíró, akár kóduš, *csujes* a ló, a tehén, *csujes* még az ágyú is, ha úgy beleragadt a sárba, hogy nem lehet belőle kihúzni!... No! *Csujes*!...” (Móricz Zsigmond, Vérben, vasban. Kis képek a nagy háborúból. Bp., 1927. 76. L. még Czine Mihály, Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bp., 1960. 573.) A román nyelvjárási *ciueş* 'bestürzt, verdetzt; détraqué, ahuri' (TAMÁS, UngElRum. 231) a magyarból való. A szlovén *čuš* aligha lehet más, mint az allegro ejtémódú szlovén *čuješ* visszakölesőnzése az ausztriai németből. Az ausztriai német *Tschusch* 'külföldi ember' (JAKOB EBNER, Wie sagt man in Österreich? Wörterbuch der österreichischen Besonderheiten. Mannheim — Wien — Zürich, 1969. 229) lekicsinyülő stílusértékű szó.

E sorok írójának alkalmá volt a helyszínen, a ljubljana „Inštitut za slovenski jezik”-ben meggyőződni arról a kiváló szaktudásról, önfeláldozó munkáról, példamutató kitartásról, egyre jobbat akaró, egészséges nyugtalanságról, amely a SSKJ. munkaközösségének tagjait jellemzi. Eredményes munkájuk legszebb jutalma az lesz, hogy a 15 000 példányban kinyomtatott szótár hatékonyan fogja szolgálni a szlovén nemzet nyelvi műveltségének ügyét, és öregbíteni fogja a szlovén nyelvtudomány nemzetközi megbecsülését. Várjuk a további köteteket!

KISS LAJOS

A. X. Халиков: Древняя история Среднего Поволжья

Moszkva, 1969. 395 l. + 66 ábra

Újabb monográfiával bővült a finnugor népek régészetével foglalkozó szakirodalom. Halikov műve a Középső Volga-vidék¹ emlékanyagát vizsgálva a mezolitikum elejétől a bronzkorral bezárólag nyújt újabb értékes adatokat a finnugor népek legősibb történetéhez.

A kutatott területet délen a Szamara folyó, északon a Vjatka és Vetluga felső folyása, keleten az Alsó-Káma (a Belaja torkolatáig), nyugaton a Volga (az Oka torkolatáig) határolja.

A szerző elsősorban a hatvanas évek új feltárásainak anyagára, valamint a vidék múzeumainak eddig közöletlen leleteire támaszkodott, de teljességre törekedve feldolgozta az adott területre vonatkozó eddig megjelent szakirodalmat is (a jegyzetek tanúsága szerint 173 szerző 353 művét vette figyelembe).

A három fő részre tagolódo munka a szóban forgó terület kő- és korai fémkorát tárgyalja, majd a gazdaság és társadalom fejlődésére vonatkozó adatokat összegezi. Befejezőképpen a tárgyalt korszakok és kultúrák etnikai alakulására vonatkozó kérdésekkel foglalkozik.

Az első rész a Középső Volga-vidék kőkorszakát tárgyalja. A szóban forgó terület paleolitikus leletanyaga — acheuli-moustieri jellegével — a kelet-európai körhöz áll közel.

A mezolitikum (5—36) legelején azonban szibériai jellegű leletanyag elterjedése figyelhető meg. Három periódusát lehet elkülöníteni: korai, középső és kései szintet. A kora mezolitikus lelőhelyek eszközeinek analógiái az Urál és Nyugat-Szibéria lelőhelyeiről kerültek elő. Feltehetőleg az epipaleolit—kora mezolit korban a vidék lakossága (a Volga bal partjáig) szibériai-uráli területekről származhatott. A középső mezolitikumban a Középső Volga-vidék, a Káma-vidék és az Urál nyugati részének rokon leletanyaga alapján fel lehet tételezni egy Volga-uráli mezolitikus közösséget. A kései szakasz etnikailag a középső népességére támaszkodik, s az említett közösség még fennáll.

Az V. évezred² végétől a III. évezred végéig terjedő neolitikum idején a Középső Volga-vidék erdőövezetében két kultúra emlékanyagával számolhatunk (37—120):

A Volga-kámai neolitikus kultúrát, melyet korai szakaszában vonalas-böködött, később fésűs dísz jellemez, O. N. Bader különítette el először, de csak a kámai területeken. HALIKOV a kultúra leleteinek elterjedése alapján a Volga-kámai

¹ A földrajzi nevek átírásánál a képes politikai és gazdasági világtatlaszt (Bp. 1966) követtem, néhány esetben azonban kénytelen voltam az orosz eredetihez ragaszkodni, mivel a magyar megfelelő túl tág jelentésű lett volna.

² Az ismertetésben szereplő valamennyi évszám az időszámítás kezdetét megelőzően értendő!

elnevezést javasolja (a Középső Volga-vidéken ma 182 lelőhelye ismeretes). A nagy anyag statisztikai elemzése és egyéb megfigyelések alapján egy korai (három szakasz) és egy kései (két szakasz) periódusra bontható. Az elkülönítés alapja: az eszközök megmunkálásának technikája, formák és a kerámia díszítése. Az V—IV. évezred határára datált első szakaszban a kerámia még ismeretlen. A második szakaszban (IV. évezred első fele és közepe) növekszik a telepek nagysága és a kultúrréteg vastagsága. Megjelenik a kerámia, horizontálisan és cikkekakban, néha függőlegesen elhelyezett vonalas-böködött díszítéssel. Az Okától az Alsó-Obig terjed el. (Ez a díszítésmód a fejlett neolitikumra eltűnik.) A harmadik szakaszban (IV. évezred második fele) az edények díszítésében megjelenik a sekély fogazásos benyomkodás.

A korai periódus leleteinek elterjedését tekintve érdemes megjegyezni, hogy még az Urál hegygerince körül kelteminári jellegű leletanyag figyelhető meg, addig keletebbre az Irtis mentén ismét a Volga-kámai anyaggal rokon leletek kerültek elő.

A kultúra délnyugati és nyugati kapcsolatait vizsgálva a Tyelegin-féle Dnyeper-donyeci neolitikus törzsekkel való szoros kapcsolatra utal a szerző.

A Volga-kámai neolitikus kultúra kései periódusa teljes egészében a III. évezredbe tartozik. Bár ennek első szakaszában (III. évezred első fele) a korábbi anyag nem változik meg jelentősen, de egyre több a fésűs-gödröcskés kerámia kultúrája hatására kialakult díszítőelem. Hasonló változás figyelhető meg az eszközkészletben is. A második szakasz (III. évezred harmadik negyede) telepei erődítettek, hosszantartó ottlakásra utalnak. Ez az időszak jelenti egyben a kultúra végét is, megjelennek az első fémeszközök.

A kései periódusban a Volga-kámai neolitikus népesség lakóterülete összeszűkül, a fésűs-gödröcskés kerámiájú törzsek keletre és északra szorítják. A Volga-kámai törzsek fejlődésük e szakaszában lokális csoportokra tagolódnak. A korszak legvégére ismét nyugati irányú expanziót indítottak, s megváltoztatva Kelet-Európa erdősávjának etnikai képét a kora fémkori voloszovói kultúra alapjával szolgáltak.

A Középső Volga-vidék másik jelentős neolitikus népessége a fésűs-gödröcskés kerámiával jellemezhető balahna-kultúra volt. Kialakulási területe a Volga—Oka közén lehetett. HALIKOV is megtartja I. K. CVERKOVA hármas beosztását, de korban előbbre datálja (IV. évezred második felétől a III. évezred második feléig) a balahnai emlékeket. A kultúra harmadik szakaszában a Kazany-vidéki kevert anyag alapján egy részük beolvadhatott az újra előretörő Volga-kámai lakosságba.

A szóban forgó terület korai fémkora (II. rész) a megelőző neolitikummal szoros összefüggésben alakult ki.

A fémeszközök használatára két forrásból kapott ösztönzést a vidék népessége: 1. a jammaja és a szrubnaja kultúrán keresztül a kaukázusi területekről; 2. a balanovo-kultúráról, mely a helyi nyersanyagból maga állította elő eszközeit.

E rész első fejezete (121—181) a Középső Volga-vidék helyi törzseinek kora fémkori történetén belül a voloszovói kultúrával foglalkozik részletesebben. Egyik legfontosabb eredménye, hogy kimutatta a kultúra genetikai leszármazását a Volga-kámai neolitikus kultúrából. (Az eddigi felfogások ugyanis a fésűs-gödröcskés kerámia egy csoportjának tekintették ezt a kultúrát.) Kialakulása során magába olvasztott néhány késő balahnai, rjazanyi, esetleg Dnyeper-donyeci népcsoportot is. Ez a jelenleg különösen elterjedésének nyugati részén volt erős, keleten inkább a régi, Volga—kámai hagyományokat őrizte meg. A voloszovói kultúra virágkora a II. évezred első negyedére tehető. A kultúra periodizációjával kapcsolatban HALIKOV részletesen elemzi az eddigi véleményeket (153—155. lapok), és bírálja-cáfolja azokat. A kultúrát három szakaszra tagolja.

Feltevése az, hogy a helyi körülmények stb. hatására a Volga—kámai kultúrából fejlődött csoportok végső széthullása a III—II. évezred határára (első szakasz), illetve a II. évezred első felére (második szakasz) tehető, s ekkor jönnek létre a rokon voloszovói, turbinói, gorbunovo—dmitrijevkai kultúrák. A kultúra harmadik szakaszában (II. évezred második negyede) a nyugatra és északnyugatra való további terjeszkedés és az anyagi kultúra jelentős fejlődése a jellemző. Több lelőhelyén is előkerültek a fémöntés bizonyítékai. Ebben a fejlődési fázisban a voloszovói törzsek a Kámtól a Baltikumig terjedtek, de e nagy területen három csoportjuk alakult ki. Hatásuk erősen érződik Karjala és Finnország kora fémkori kultúráin is.

A második fejezet (182—208) a balanovo-kultúra emléanyagával, népességének a helyi törzsekre gyakorolt hatásával foglalkozik. A három fő csoportra osztható kerámia részletes elemzése alapján a szerző arra az eredményre jut, hogy a Volga—Káma nyugati területeire a III. évezred végén, a III—II. évezred határára hatolt be a balanovo-kultúra állattenyészítő, saját fémművességgel rendelkező népe, melynek hatására a késő voloszovói lakosság középső csoportjaiból létrejött az ún. csirkovo—

szejmai kultúra. Virágkora a II. évezred második fele. További sorsa még tisztázatlan.

A harmadik fejezetben (209—239) a szerző a szrubnaja-kultúra leletanyagát tárgyalja. E népesség kapcsolata a helyi lakossággal jelentős haladást hozott, különösen az állattenyésztés fejlődésében.

A kultúra leletanyagának ismertetésén túl a szerző részletes vizsgálat alá veszi KRIVCOVA-GRAKOVA, MERPERT, TYERENOSKIN, GIMBUTAS és SZAFRONOV nézeteit a szrubnaja-kultúrát illetően, egyben bizonyos módosításokat javasolva a kultúra belső tagolására, abszolút időrendi helyzetére vonatkozóan. Két periódust tételez fel, melyek időrendi határai a XV—XIV., illetve a XIII—XII. század. (A XI. századra a kultúra eltűnik a vidékről, helyét keleten a prikazanyi, nyugaton a pozdnjakovói kultúra foglalta el.)

A korai fémkorszakról szóló rész utolsó fejezetében (240—328) a szerző a prikazanyi kultúra rövid összefoglalását adja. Kialakulásáról az alábbi folyamat választható fel: a korai fémkorszak első felének voloszovói törzsei felbomlásukkor keleti, középső és nyugati részre szakadtak. A keleti és nyugati csoportok alapján folyamatos szrubnaja hatások közvetítésében alakult ki a prikazanyi és a pozdnjakovói kultúra.

A prikazanyi kultúra emlékeiről az utóbbi években sok tanulmány jelent meg, ezért a jelen fejezetben a szerző elsősorban csak a kultúra kialakulásával, periodizálásával és további sorsával foglalkozik. Mindenekelőtt revízió alá veszi saját korábbi nézeteit, s most az eredeti három helyett négy szakaszra osztja a kultúra fejlődését.

Az első (zajmiscei) szakasz leletanyagának minden alapvető vonása a késő voloszovói anyagra utal. Kialakulása idején a szrubnaja hatás nem volt még olyan erős, mint a következő szakaszban lesz. Legnagyobb valószínűséggel a XVI—XV. századra datálható. A második (balimokartasihini) szakasz (XIV—XIII. század) erősen a szrubnaja kultúra hatása alatt áll, de semmiképpen sem tartozik hozzá. A harmadik (atabajevi) szakasz a kultúra virágkorát jelenti. A negyedik (maklasejevi) szakaszban éri el a kultúra legnagyobb kiterjedését: a Káma egész medencéjét, valamint a Belaja, Vjatka és Vetluga medencéjének legnagyobb részét elfoglalta. Az I. évezred első negyedére datálható. Anyagának az ad különleges fontosságot, hogy benne megfigyelhető a késő prikazanyi kultúra folyamatos átfejlődése a kora anyanyinói kultúrába. A prikazanyi kultúra élete a X—IX. században szűnik meg, s a VIII. században lépnek fel az anyanyinói törzsek. (Egyes kutatók szerint az anyanyinói kultúra nyugat-szibériai eredetű, HALIKOV szerint a leletanyag ennek ellentmond.)

A prikazanyival párhuzamosan ment végbe az Oka medencéjében a pozdnjakovói kultúra kialakulása és fejlődése. A leletanyag alapján HALIKOV helytelennek tartja azon kutatók véleményét, akik szerint a pozdnjakovo a szrubnaja egy variánsa lenne. A két korok, voloszovói alapokból kifejlődött kultúra a Vetluga és a Szura medencéjében a II—I. évezred határán bizonyos fokig keveredett egymással. Sok közös vonásuk ellenére azonban egy sor specifikus jelleget figyelembe véve külön etnokulturális egységnek kell tekinteni őket. Ezekből alakul ki a vaskorszakban keleten az anyanyinói, nyugaton a gorogyeed-jakovói kultúra.

A harmadik rész (329—369) a Középső Volga-vidék lakossága gazdasági és társadalmi viszonyainak fejlődési folyamatát mutatja be a mezolitikumtól az anyanyinói korszak kezdetéig az előzőekben elemzett leletanyag és néprajzi analógiák alapján.

A mezolitikum folyamán — s tulajdonképpen a neolitikumban is — a terület lakossága halász-vadász (gyűjtögető) életmódot folytatott. Előtérben a halászat lehe-tett, míg a vadászat kiegészítő foglalkozást jelenthetett. E korszakra a nemzeti társadalom virágzása és a matriarkátus megléte volt a jellemző.

A korai fémkorszakot a gazdasági viszonyok, a törzsek közötti kapcsolatok és a társadalmi viszonyok fejlődése alapján három szakaszra lehet tagolni:

A korai periódus a III. évezred végétől a II. évezred közepéig tartott. A helyi voloszovói lakosság körében a vadászat töltötte be a legfontosabb szerepet, de a halászat is jelentős volt. Lehetséges, hogy megindult a len és a kender termesztése is (hálószővés), gabonatermesztésre viszont nincs adatunk. A lassan kialakuló állattenyésztés szempontjából a balanovo és a szrubnaja kultúra hatása érdemel figyelmet. A II. évezred első negyedében megjelennek a fémöntésre utaló leletek, melyek bizonyossá teszik a helyi fémkészítést az importárukkal szemben. Ugyanakkor a kőipar továbbra is magas fokú marad. Társadalmi tekintetben a telepek alapján tartós nemzeti csoportokat lehet feltételezni, melyek feltehetőleg a matriarkátusból a patriarkátusba való átmenet idején élhettek.

A középső periódusban a gazdasági élet alapja az állattartás lesz. A prikazanyi és pozdnjakovói kultúrák talán ismerhették az istállózó állattartást is, valamint az irtá-

sos-égetéses, esetleg kapás földművelést. Továbbfejlődik a helyi bronzművesség; nő a közeli, jól feltárható érclelőhelyek szerepe. Végleg túlsúlyba kerülnek a fémeszközök a kőanyaggal szemben.

A gazdasági fejlődés következményeként a balanovói, turbinói és csirkovo-szejmai törzsek a patriarkátusba való átmenet fokán álltak. A prikazanyi kultúra harmadik szakaszára uralkodó formává válik a patriarkális család. A telepek elhelyezkedése alapján talán frátria jellegű csoportokat is el lehet különíteni.

A korai fémkorszak utolsó (kései) periódusában a prikazanyiak foglalják el az egész Volga-vidéket. A lakosság mintegy az előbbinek az ötszörösére nőhetett. Természetesen ezt a létszámot (HALIKOV számításai szerint 30—50 000 fő) csak jelentős állattenyésztés és földművelés tarthatta el. — A fémművesség fejlődése már saját Volga-kámai fémműves centrum meglétéről tanúskodik. Megjelenik a vas is.

A gazdasági élet fejlődésének megfelelően megindul az erős rétegződés; a szerző véleménye szerint a katonai demokráciára jellemző társadalmi berendezkedés kezd kibontakozni. A lakosság nemzeti szervezeteinek felbomlása a vaskorszak beköszöntéséhez köthető.

Az etnikai történet néhány kérdése című befejezés (370—390) a Középső Volga-vidéknek a könyv előző részeiben tárgyalt leletanyagát próbálja meg etnikumhoz kötni. A szerző először is nagyon röviden áttekinti a kérdésre vonatkozó eddigi főbb munkákat. Kiinduló tétele ezek után az, hogy az ananyinói kultúra hordozója a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó népesség volt. Részletes elemzés útján — a retrospektív módszert alkalmazva — a kultúrák genetikai kapcsolatait vizsgálva eljut a Volga-kámai neolitikus kultúráig. Az uráli nyelvcsalád fejlődésére (régészeti alapon) a következő sémát vázolja munkahipotézisként:

A paleoszibériai eredetre utaló helyi mezolitikumból fejlődött ki a vonalas-bökdött díszű kerámiával jellemzett Volga-kámai kultúra, mely az uráli alapnyelvet beszélő népességhez köthető. A Volga és Káma vidékén, a Приуралье és Зауралье területén élt, nyugaton az Oka medencéjével, délen a Zsigulja, északon a Vjatka és Káma felső folyásával, keleten az Ob által határolva. A IV. évezred második felében a délről beáramló kelteminári népesség hatására széthullik: keleten a szamojedok, nyugaton a finnugor népek anyagi kultúrájára. Nincs kizárva, hogy ekkor vált le egy protolapp csoport, mely az évezred végére Karjala és Dél-Finnország területein kialakította a Szperringsz-kerámia kultúráját. A Volga-kámai kultúrából a III—II. évezred határán keleten a gorbunovói (ugor csoport), nyugaton a turbinói-voleszovói (finn-permi ág) kultúrák jöttek létre. A voloszovói kultúra leletanyagának elterjedése hordozóinak nyugatra húzódását jelzi. Népességéből fejlődik ki a prikazanyi és a pozdnjakovói kultúra, majd ezek további fejlődése során az ananyinói és a gorogyec-djakovói kultúrák. Ez utóbbiak hordozóinak leszámazottjai az egyes finnugor (permi, volgai, közfinn) népesoportok etnikai bázisát jelentették.

A fentebb vázolt fejlődési sort támogatják az antropológiai és nyelvészeti megfigyelések is.

*

A rendkívül nagy leletanyagot és széles körű problematikát magába foglaló mű bizonyára vitára ad majd alkalmat egy-egy tudományág, egy-egy kutató számára. Tagadhatatlan érdeme azonban, hogy részletesen ismertette a szakirodalomban eddig csak rövid közleményekből ismert Volga-kámai kora neolitikus kultúra anyagát; bebizonyította a voloszovói kultúra ebből való kifejlődését. Ugyancsak jelentős a prikazanyi kultúra eredetére, belső tagolására, s főleg az ananyinói kultúrával való összefüggésére vonatkozó anyag közlése. A gazdaság-társadalomtörténet egy fejezetbe sűrítésével jól sikerült a folyamatok hosszsmetszetét feltárni. (Nem lett volna talán felesleges, ha az itt felsorolt anyagot a leíró részben ismerteti, s akkor egy-egy kultúra teljes keresztmetszetével is megismerkedhettünk volna.) Az etnikai kérdésekről szóló fejezetben, úgy tűnik, sikeresen alkalmazta a retrospektív módszert. Így — tisztán régészeti úton — elért eredménye annál is inkább figyelemre méltó, mivel igen közel áll az uráli alapnyelv hordozóinak HAJDÚ PÉTER által nyelvészeti úton kimutatott szállásterületéhez (ALH 1964). A két nézetet még közelebb hozza az a tény, hogy a Volga-kámai kultúra, illetve az azt megelőző mezolitikus népesség területe áthúzódott az Úralon túlra is.

Dicséretes a szerzőnek az a történeti szemlélete, mellyel az egyes kultúrák régészeti leletanyagán túltekintve azok hordozóinak történetére, kapcsolataira igyekezett rávilágítani.

Természetesen vannak vitatható pontok a munkájában. Ilyen pl. a Szperringsz-kerámia kérdése, mely minden, finnugor őstörténettel foglalkozó munkában helyet kap,

de a kérdés kielégítő megoldása még várat magára. (HALIKOV a Volga—kámái neolitikus kultúrával hozza rokonságba, de ez az egyetlen pont, ahol nem végez részletes elemzést.)

A segédletekben gazdag munka (névmutató, típustábla, fényképek, rajzok, térképek, statisztikai táblázatok) kiállításában is szép, méltó a tartalomhoz. Ugyanakkor szóvá kell tennünk néhány technikai hibát, melyek kiküszöbölése kívánatos lett volna. Így pl. a 110. lapon a balahnai emlékek elterjedéséről szólván a 24. ábra helyett a 27-re hivatkozik. A 136. lapon a 36. ábra 14. képét említi, holott az ábrán csak 9 kép van. A típustábla (55. ábra) magyarázó részéből kimaradt 14 eszköz lelőhelyének feltüntetése. A jegyzetekben több helyen pontatlanul vannak címek, kiadási évek feltüntetve, holott más fejezet jegyzeteiben ugyanaz a mű helyes adatokkal szerepel. Sajnálatos nyomdahiába fordul elő a 361. lapon: a prikazanyi kultúra maklasejevi fázisát az I. évezred első negyede helyett a II. évezred első negyedére datálja.

A felsorolt — elsősorban technikai jellegű — észrevételek ellenére az ismertetett mű jelentős állomás a finnugor (uráli) népek őstörténeti kutatásában.

IFJ. KÜRTI BÉLA

Lakó György: Svéd—magyar szótár

Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó. XXIV + 1024 l.

Hosszú, csaknem két évtizedes vajúdás után végre megjelent az első, Magyarországon készült svéd—magyar szótár. Hangsúlyoznunk kell a Magyarországi szót, hiszen, mint ismeretes, 1965-ben már kiadtak egy svéd—magyar szótárt Svédországban (Bo WICKMAN: Svensk-Ungersk Ordbok. Stockholm, 1965. Ungerska Institutet vid Stockholms Universitet. VIII + 327 l.). Ez utóbbi azonban már keletkezési körülményei miatt sem (hely, idő, szerkesztési problémák, vö. LAKÓ GYÖRGY: NyK LXVIII., 477—479.) vállalkozhatott olyan igények kielégítésére, mint a hazai szótár, amellyel, kevesek számára volt hozzáférhető, sőt a magyar nagyközönség számára szinte egyáltalán nem. Az egyre jobban erősödő svéd—magyar gazdasági és kulturális kapcsolatok, valamint a svédül tanulni kívánók évek óta növekvő száma is indokoltá tette, hogy egy magyarországi svéd—magyar szótár minél előbb napvilágot lásson.

Mint ahogy erről a szótár két nyelvű előszavából is értesülünk, a szótári munkáatok már 1950-ben megkezdődtek. Ekkor még csak egy zsebszótár elkészítésével bízták meg a főszerkesztőt, de különféle nehézségek miatt 1952-ben ennek a munkálatai is félbemaradtak. Csak 1958-ban vetődött fel ismét egy svéd—magyar szótár kiadásának a terve, de ekkor már egy magasabb igényeket kielégítendő, terjedelmesebb, jóval több szóanyagot feldolgozó szótár összeállítása vált időszerűvé. „Megvalósulását FEHÉR JÓZSEF szerkesztőnek a munkálatokba való bekapcsolódása tette lehetővé, aki túlnyomó részt egyedül vállalta és végezte a gyűjtőmunka folytatását” — olvashatjuk LAKÓ GYÖRGY előszavában. A szótárkészítők munkáját nehezítette az a körülmény is, hogy nem támaszkodhattak sem hazai, sem pedig külföldi előzményekre — hiszen, amikor Bo WICKMAN szótára megjelent, mind a gyűjtési, mind a szerkesztési munka nagy része már befejeződött. A szótár készítésének egyik közbülső állomása az 1961-ben kiadott Svéd—magyar szójegyzék volt (LAKÓ GYÖRGY munkája, Tankönyvkiadó, Budapest), amely egyetlen jegyzet formájában jelent meg.

A címszók száma kb. 45 000. A szótár mintegy 77 000 szótári adatot ölel fel (a WICKMAN-féle szótár kb. 30 000 címszót tartalmaz). A szerkesztők elsősorban arra törekedtek, hogy a mai svéd irodalmi és köznyelv szavait dolgozzák fel, de szép számmal tartalmazza a szótár az egyes tudományágak legfontosabb szakszavait, valamint a régi svéd irodalom megértéséhez szükséges, ma már alig használatos régiebb, irodalmi szavakat, kifejezéseket is. Így a szótárt — bizonyos mélységig — még az egyes szaktudományok képviselői is haszonnal forgathatják.

A szótár végén tömör, a nagyközönség számára is könnyen áttekinthető, világos nyelvtani vázlat található. Ez annál is inkább értékes, mert magyar nyelvű svéd nyelvtan utoljára 1948-ban jelent meg (KREUTZER SÁNDOR—LAKÓ GYÖRGY—ZÁVODSZKY FERENC: Svéd—magyar olvasókönyv, nyelvtan és szójegyzék. Budapest.), s ez ma már nehezen hozzáférhető. Az 1966-ban megjelent Svéd társalgási zsebkönyv is (ZÁVODSZKY FERENC könyve, Budapest.) természetesen csak rövid, néhány oldalas grammatikai tájékoztatót ad.

Megkönnyíti a szótár kezelését a „Tudnivalók a szótár használatáról” című fejezet. Itt elsősor a svéd szavak kiejtésére, hangsúlyozására vonatkozó tudnivalókat találhatjuk.

Talán hasznos lett volna még több, a magyarok számára problémát jelentő hang és hangkapcsolat kiejtésére is felhívni a figyelmet (gondolok itt elsősorban a *k*, *tj*, *sj*, *skj* stb. hangokra, ill. hangkapcsolatokra). Ebben a fejezetben értelmezik a szerkesztők az egyes szavak szótári főalakjai közötti összefüggést, valamint rámutatnak arra, milyen elv szerint, milyen sorrendben találhatóak ezek a szóalakok a szótárban.

Az a szókészlet, amelyet a szótár felölel, mind mennyiségi, mind pedig tartalmi szempontból megfelel egy kézisótárral szemben támasztott igényeknek. A svéd szavak értelmezése szabatos, világos. Az egyes szócikkek felépítése logikus, első látásra áttekinthető. Nem okoz nehézséget az egyes összetételek, képzett szavak megkeresése sem. A címszavak — akárcsak Bo WICKMAN szótárában — itt is bokrosítva vannak. A szócikkek szerkezetéről, a jelek, írásjelek magyarázatáról, a különféle rövidítések értelméről egyébként külön fejezetben tájékozódhatnak a szótár használói.

A szótár az Akadémiai Kiadó gondozásában, közép méretű, szép kiadásban jelent meg. Sajtóhibát csak keveset találtam. A széles körű érdeklődést mutatja az a tény is, hogy jelenleg már a második, változatlan utánnyomás példányai fogynak.

LAKÓ GYÖRGY Svéd—magyar szótára fontos, hézagpótló munka. Várjuk a folytatást, a magyar—svéd szótár megjelenését.

UTASI ZITA

TARTALOM

RÉDEI KÁROLY: Zürjén szövegmutatványok [Syrjänische Textproben]	3
BERECZKI GÁBOR: Cseremis szövegmutatványok [Образцы марийских текстов] ...	25
BAŃCZEROWSKI, JERZY: Bemerkungen zu den Theorien über das Klusilsystem im Proto-Uralischen und einige Modellvorschläge	49
BAKOS FERENC: A magyar nyelv régebbi román elemei és a közvetlen népi érintkezésen alapuló szókölesönzés néhány kérdése [Les anciens emprunts roumains du hongrois et quelques problèmes de l'emprunt lexical par contact direct]	65
PAP MÁRIA: Generatív grammatikai vázlatok a koordinációról [Generative grammatical sketches on the coordination]	113

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

KATZ HARTMUT: Kleinigkeiten zur Phonologie des Ostjakischen	129
KARAULOV, JURIJ: A szókészlet szemantikai mezői (osztják nyelvi anyagon bemutatva) [Семантические поля лексики (на материале хантыйского языка)] ..	136
KATZ, HARTMUT: Ungarisch <i>ér, érik</i>	143
HONTI LÁSZLÓ: A vogul tárgyas igeragozás <i>l</i> -je [Das <i>l</i> der objektiven Konjugation im Wogulischen]	147
KORENCHY ÉVA: A zürjén abszolút igető problémájáról [Zum Problem des absoluten Verbalstammes im Syrjänischen]	153
MÁRK TAMÁS: Morfonematikus szerkezettypusok a szölkupban [Морфонематические структурные типы в селькупском языке]	163
KASSAI ILONA: Adalékok a magyar magánhangzók időtartamához [Contributions à l'étude de la quantité des voyelles hongroises]	171
BOROS REZSÓ: Mondatrész kiemelése német és magyar beszéddallamban [Betonung von Satzteilen in der deutschen und ungarischen Sprachmelodie]	191
RÓNA-TAS ANDRÁS: A csuvas szóvégi gutturális zárhangok történetéhez [Remarks on the history of the final gutturals in Chuvash]	198
TELEGDI ZSIGMOND: Török nyelvi hatás a tadzsikban [Zum türkischen Einfluß im Tadschikischen]	208
BESE LAJOS: Problémák a mongol igeragozás történetében [Some problems of the history of Mongolian conjugation]	217
ZSILKA JÁNOS: Nominalizáció és elemi mondat [Elementary sentences and nominalizations]	223
BAŃCZEROWSKI, JANUSZ—KOŁWZAN, WIKTOR: Некоторые проблемы языка и языковой коммуникации	232
NAGY FERENC: A szóképzés valószínűsége [Die Wahrscheinlichkeit der Wortbildung]	249

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

VERES PÉTER: V. N. Csernyecov 1905—1970	255
ZAI CZ GÁBOR: III. Nemzetközi Finnugor Kongresszus	257
B. LŐRINCZY ÉVA: Suomen murteiden sanakirja. Koevihko	259
KÁLMÁN BÉLA: Saaremaaast Sajaanideni ja kaugemalegi	261
KÁLMÁN BÉLA: <i>Rosemarie Radomski-Brachwitz</i> , Ostjakische Ortsnamen	262
HONTI LÁSZLÓ—KATZ, HARTMUT—KORENCHY ÉVA: <i>Sz. Kispál Magdolna—F. Mészáros Henrietta</i> , Északi osztják kresztomátia	264
IMRE SAMU: <i>Lizanec, P. M.</i> , Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok	270
KISS LAJOS: Slovar slovenskega knjižnega jezika	273
IFJ. KÜRTI BÉLA: A. X. Халиков, Древняя история Среднего Поволжья	275
UTASI ZITA: <i>Lakó György</i> , Svéd—magyar szótár	279

AZ AKADÉMIAI KIADÓ GONDOZÁSÁBAN
JELENT MEG

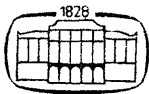
IMRE SAMU

A FELSŐŐRI NYELVJÁRÁS
(Nyelvtudományi értekezések 72.)

Felsőőr ősi magyar település. Sajátos tájnyelve a történelmi események következtében először nyelvjárásszigetté vált, azután teljesen kiszakadt a magyar nyelvterülettel való együttfejlődés lehetőségéből, s ma már a fokozatos eltűnés útját járja.

A szerző — maga is Felsőőr szülötte — gonddal rögzíti és világos rendszerbe állítja azt, amit csaknem harminc éves gyűjtőmunkájával meg tudott menteni ennek az érdekes nyelvjárásnak az anyagából, miközben izgalmas társadalom- és kultúrtörténeti magyarázatot is ad. Részletes hangtani leírás, vázlatos alaktani és mondattani megjegyzések után a szókincs anyagán méri a német ráhatás mélységét, majd nyelvileg és tartalmilag jellemző erejű szövegekkel egészíti ki tanulmányát.

101 oldal * Ára füzve 17.— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
Budapest

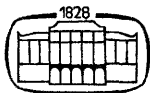
ZSILKA JÁNOS

NYELVI RENDSZER ÉS VALÓSÁG

Az uralkodó, ún. generatív grammatikai leírás a mondatokat mint esetleges nyelvi alakulatokat vezeti le. (Ebben a leírásban a mondatok és az azokat alkotó elemek belső összefüggése, valamint a különböző mondatok egymással való belső kapcsolata nem világos.) A generatív grammatika metafizikus elképzelésével szemben a könyvben kifejtett ún. szerves rendszer a nyelvet mint egy induktív és egy deduktív mozgás megbonthatatlan egységét fogja fel. A nyelvi mozgásfolyamat dialektikus jellegű. Az ábrázolt rendszerben a mondatok mint szükségszerű alakulatok állnak előttünk.

239 oldal

Ára kötve 50.— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
Budapest

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1971. II. 10. — Terjedelem: 24,85 (A/5) ív

71.71177 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

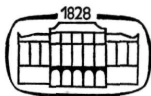
Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), = = = félkövér (alcímek betűtípusaként), ~ ~ ~ kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST